

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI**

DOKTORA TEZİ

**ARAP DİLİNDE NAHVÎ TE'VİL OLGUSU
(SÎBEVEYH'İN EL-KİTÂB'I ÇERÇEVESİNDE)**

Alaaddin GÜNAY

2502140516

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Ali BULUT

İSTANBUL – 2024

ÖZ

ARAP DİLİNDE NAHVÎ TE'VİL OLGUSU ALAADDİN GÜNAY

Arap dilinin standart cümle yapısının ve kurallarının belirlenmesi yaygın kullanımlar dikkate alınarak tümevarım yöntemiyle olmuştur. Dilin doğası gereği bu standarta sahip olmayan fasih kullanımların varlığı dilsel/gramatik yorum gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Klasik dönemde dağınık hallerdeki örneklerine rastlanan ve tanımı yapılmamış olan bu durum, modern dönemde bir kavram ve olgu olarak nahvî te'vil şeklinde ifade edilmiştir.

Hem gündelik konuşmada, hem de edebî ve dînî metinlerde örneklerine rastlanan bu tarz cümleler dilciler tarafından yorumlanmış i'râb ve manaları açıklanmıştır. Bir başka deyişle gramatik açıdan te'villeri yapılmıştır. Bunun ilk örneklerine ise günümüze ulaşan en eski nahiv eseri olan Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında rastlanır. Sîbeveyh, standart dil yapısına ilişkin ilke ve kuralların ilk halini nesir, şiir ve âyetlerden örnekler getirerek anlatır. Bununla birlikte standart kullanımın dışına çıkan cümleleri de ele alır ve nahvî (cümle bilgisi) açıdan te'vil ederek açıklamaktadır.

Bu bağlamda çalışmada nahvî te'vil olgusu sonrasındaki literatüre kaynaklık etmiş bir eser olan Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı çerçevesinde ele alınmıştır. Te'vile konu örneklerin çokluğu ve metin türlerinin çeşitliliği ve konunun *el-Kitâb* özelinde müstakil olarak ele alınmamış olması sebebiyle böyle bir sınırlandırmaya gidilmiştir. Çalışmada nahvî te'vil olgusunun *el-Kitâb*'daki formunun derinlemesine incelenip ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu doğrultuda *el-Kitâb*'ın taraması yapılarak nahvî te'vile ilişkin bilgi ve örnekler tespit edilmiş ve değerlendirmede başta şerhleri olmak üzere nahiv ve filolojik tefsir kitaplarından yararlanılmıştır. Böylece nahvî te'vilin tanımı, lafızları, gerekçeleri, amaçları ve yollarına ilişkin teorik ve uygulamalı olarak bir şablon ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın, nahvî te'vile dair araştırma yapmak isteyenlere konunun boyutlarını ve unsurlarını göstermesi bakımından faydalı olacağı umulmaktadır. Özellikle nahiv ve tefsir alanında kişi, eser, dil ekolü ve dönem çerçevesinde konunun çalışılabileceği önerisinde bulunuyoruz.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Nahiv, Te'vil, Sîbeveyh, el-Kitâb.

ABSTRACT

PHENOMENON OF SYNTACTIC INTERPRETATION IN ARABIC LANGUAGE (WITHIN THE FRAMEWORK OF SIBAWAYH'S AL-KITAB)

ALAADDIN GUNAY

The establishment of the standard sentence structure and rules of the Arabic language has been primarily based on inductive reasoning, considering common usage. By the nature of the language, the existence of non-standard but eloquent (*fāsih*) usages has revealed the necessity of linguistic/grammatical interpretation. This situation, which was observed in scattered examples and was not formally defined during the classical period, has been articulated as the phenomenon of *nahvī ta'wīl* (syntactic interpretation) in the modern era.

Such constructions, found both in everyday speech and in literary and religious texts, have been interpreted by linguists, with their grammatical structures (*i'rāb*) and meanings clarified. In other words, these constructions have undergone grammatical interpretation. The earliest examples of this can be found in *al-Kitāb* by Sībawayh, the oldest surviving work on syntax. Sībawayh introduces the basic principles and rules of standard language structure by citing examples from prose, poetry, and Qur'anic verses. However, he also addresses sentences that deviate from standard usage and explains them through *nahvī* (syntax) interpretation.

In this context, the study is framed within *al-Kitāb* by Sībawayh, a seminal work that has influenced the subsequent literature on the phenomenon of *nahvī ta'wīl*. Given the vast number of examples subject to interpretation, the diversity of text types, and the fact that the topic has not been studied independently within the context of *al-Kitāb*, this study limits itself to examining the syntactic interpretation within the framework of Sībawayh's *al-Kitāb*. The goal of this research is to provide an in-depth analysis of the form of *nahvī ta'wīl* as presented in *al-Kitāb*. To this end, a review of *al-Kitāb* was conducted to identify relevant information and examples of syntactic interpretation, with particular reliance on commentaries and works of syntax and philological exegesis.

Thus, an outline is presented concerning the definition, expressions, justifications, goals, and methods of *nahvī ta'wīl*. It is hoped that this study will be useful for those seeking to explore the dimensions and components of this

phenomenon. Specifically, the study suggests avenues for further research on the topic within the contexts of individuals, works, linguistic schools, and historical periods in the fields of syntax (nahw) and Qur'anic exegesis .

Keywords: Arabic Language, Nahw, Ta'wīl, Sībawayh, al-Kitāb.

ÖNSÖZ

Ebû Bişr Sîbeveyh Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb* adlı eseri, Arap dil ilimleri ve nahiv literatürü açısından ilk ve en temel kaynaktır. Sîbeveyh, *el-Kitâb*'da başta nahiv olmak üzere -nitekim yarıdan fazlası nahiv ile ilgilidir- sarf, fonetik ve lügat ilimlerine dair bilgileri örnekleriyle tedvin etmiştir. Öyle ki sonrasındaki literatür, *el-Kitâb* ekseninde ilerlemiştir.

Sîbeveyh, *el-Kitâb*'da yaygın kullanımları tespit etmiş ve standart nahiv kurallarının ilk halini nesir, şiiir ve Kur'ân-ı Kerîm'den ayetlerle örneklendirerek zikretmiştir. Bununla birlikte, yaygın kullanıma ve dolayısıyla standart nahiv kurallarına lafız ve mana bakımından uyumsuz görünen kullanımları da ele almış, bu kullanımların aslında standart kurallara uygun olduğunu göstererek te'vîl yoluyla yapı ve manasını açıklamıştır. Bu yönüyle *el-Kitâb* ve onu izleyen klasik nahiv literatürü, nahiv dışı konuları nahiv kitaplarına sokmak şeklindeki eleştirilere de maruz kalmıştır. Söz konusu uyumsuz görünen kullanımların gramatik bakımdan yorumlanarak açıklanması modern dönemde “nahvî te'vil” şeklinde tabir edilmiştir.

Dilin doğası gereği, söz ve cümle belirlenen standartın dışına çıkabilir. Lafız ya da manaya ilişkin çeşitli gerekçeler ve amaçlar doğrultusunda temel yapı değişiklik gösterebilir. Bu durum, ögenin anlaşılması ve bilinmesinden dolayı zikredilmemesi, öneminden dolayı yerinin değiştirilip öne alınması ya da karîne ya da siyâka göre kelimeye başka kelimenin manasının yüklenmesi gibi şekillerde gerçekleşebilir. Bu tür cümlelere gündelik konuşmada, edebî ve dînî metinlerde sıkça rastlanmaktadır. Ancak İslâmî ilimlerde te'vil olgusu, genellikle dînî metinler bağlamında daha çok tefsir alanında konu edilen bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmamızın amaçlarından biri de te'vili, araçları bakımından asıl mecra olduğunu düşündüğümüz dil sahasında daha özel ifadesiyle nahiv alanında incelemektir.

Konunun *el-Kitâb* çerçevesinde çalışılmasının en önemli nedeni, Türkiye'de ve Arap ülkelerinde müstakil bir çalışma yapılmamış olmasıdır. Nahvî te'vil konusunda çeşitli kişi, eser, dil ekolü ve dönem bağlamında çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalarda ilk ve otorite olması sebebiyle *el-Kitâb*'tan istifade edilmiş olmakla birlikte konu *el-Kitâb* özelinde derinlemesine incelenmemiştir. Ayrıca *el-Kitâb*'ın günümüze ulaşan en eski nahiv eseri olması ve nahvî te'villere dair ilk dil malzemelerini ihtiva etmesi çalışmayı daha değerli kılmaktadır. Aynı zamanda günümüze doğru silsile

şeklinde yapılmış ve yapılacak çalışmaların ilk basamağını teşkil etmesi bakımından da literatürde önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Gerek Arap dilinde nahvî te'vile konu cümlelerin çokluğu ve çeşitliliği, gerekse bunların yer aldığı nahiv ve tefsir kaynaklarının fazlalığı nedeniyle bu çalışma *el-Kitâb* ile sınırlandırılmıştır.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, yöntemi, kaynakları ele alınmış, literal bir değerlendirme yapılmıştır. Birinci bölümde Arap dilinde nahvî te'vil olgusuna kavramsal olarak değinilmiş ve elde edilen bulgulara göre *el-Kitâb*'daki formunun teorik çerçevesi ortaya konulmuştur. İkinci bölümde ise *el-Kitâb*'da tespit edilen lafız ile ilgili te'vil yolları örnekleri üzerinden ele alınmış ve incelenmiştir. Üçüncü bölümde de, cümlenin mana bakımından te'vilinde başvurulanan haml, örnekleri üzerinden değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında, isimlerini burada tek tek anmanın mümkün olmadığı birçok kişinin maddî ve manevî katkısı bulunmaktadır.

Başta ilmî ve idârî çalışmalarının yoğunluğuna rağmen beni öğrencisi olarak kabul edip danışmanlığımı üstlenen, kendisine ne zaman danışsam bana kıymetli zamanını ayırıp sabırla ve büyük bir ilgiyle elinden gelenden fazlasını sunan, teşvik ve desteğini esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Prof. Dr. Ali Bulut'a özel teşekkürlerimi sunarım. Her daim ilgi ve alakasını eksik etmeyen, tavsiyeleriyle yolumu aydınlatan, her alanda desteğini hissettiğim, gelecekteki mesleki hayatımda da bana verdiği değerli bilgilerden faydalanacağımı düşündüğüm ve öğrencisi olmakla gurur duyduğum kıymetli hocam Prof. Dr. Abdurrahman Özdemir'e çok teşekkür ederim. Tez süreci boyunca zaman ayırıp dinleyen, motive eden, öneri ve tavsiyeleriyle çalışmamın akademik niteliğini artıran değerli hocam Doç. Dr. Sultan Şimşek'e de teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca tezimizi okuma lütfunda bulunan ve katkılarını bizlerle paylaşan kıymetli hocam Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Arslan'a, değerli görüşleriyle çalışmamıza katkıda bulunan Doç. Dr. Ali Benli'ye ve Prof. Dr. Galip Yavuz'a, bir süre danışmanlığımı yapan ve akademik yazım konusunda önemli katkılarını gördüğüm, eleştirileriyle yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Adem Yerinde'ye teşekkür ederim.

Son olarak bu yoğun süreçte beni her zaman destekleyip moral veren, kendinden feragat ederek yükümü hafifleten sevgili eşime ve kendilerine yeterli vakit ayıramadığım çocuklarıma gönülden teşekkür ederim.

Ayrıca dualarıyla hep yanımda olan, desteklerini eksik etmeyip bana her zaman güvenen, gurbette hasretlerini çekdiğim ve haklarını asla ödeyemeyeceğim başta annem ve babam olmak üzere tüm aileme ve arkadaşlarıma, yetişmemde emeği geçen hocalarıma kalbî şükranlarımı sunuyorum.

ALAADDİN GÜNAY

İSTANBUL, 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	viii
TABLO LİSTESİ	xiv
KISALTMALAR LİSTESİ	xv
GİRİŞ	17

BİRİNCİ BÖLÜM ARAP DİLİNDE NAHVÎ TE'VİL KAVRAMI VE EL-KİTÂB'DAKİ TEORİK ÇERÇEVESİ

1. NAHVÎ, TE'VİL VE NAHVÎ TE'VİL KAVRAMLARI	36
1.1. Nahiv Kavramı	36
1.1.1. Sözlük Anlamı	37
1.1.2. Terim Anlamı	37
1.2. Te'vil Kavramı	39
1.2.1. Sözlük Anlamı	39
1.2.2. Terim Anlamı	40
1.3. Nahvî Te'vil Kavramının Tarihi Seyri ve Tanımı	42
2. EL-KİTÂB'DA NAHVÎ TE'VİL'İN TEORİK ÇERÇEVESİ	45
2.1. el-Kitâb'da Nahvî Te'vil Tanımının Temelleri	45
2.2. el-Kitâb'da Kullanılan Nahvî Te'vil İfadeleri	46
2.2.1. Ey	46
2.2.2. Keennehû kâle	47
2.2.3. İnnemâ hüve	49
2.2.4. el-Ma'nâ	51
2.3. el-Kitâb'da Nahvî Te'vilin Dayandırıldığı Gerekçeler	53
2.3.1. Kullanım Çokluğu	53
2.3.2. Muhâtabın bilmesi	55
2.3.3. Şiir Zarureti	56
2.3.4. Sözün Uzaması	57
2.4. el-Kitâb'da Nahvî Te'vilin Dayandırıldığı Amaçlar	60
2.4.1. Tahfîf	60
2.4.2. İcâz ve İhtisar	62
2.4.3. İstiğnâ'	63
2.4.4. İktifâ'	64
2.4.5. Te'kid	65

2.4.6. İnâye ve İhtimâm	67
2.5. el-Kitâb'da Nahvî Te'vil Yollarını İfade Eden Sözcükler	68
2.5.1. Lafız ile İlgili Te'vil Yollarına İlişkin Sözcükler	69
2.5.1.1. Hazif ve İlgili Sözcükler	70
2.5.1.2. Ziyâde ve İlgili Sözcükler	74
2.5.1.3. Fasil	78
2.5.1.4. Takdîm ve Te'hîr	79
2.5.1.5. Atıf	80
2.5.2. Mana ile İlgili Te'vil Yoluna İlişkin Sözcükler	81
2.6. el-Kitâb'da Te'vil Yollarının Birbiri İle İlişkisi	82

İKİNCİ BÖLÜM EL-KİTÂB'DA LAFİZ İLE İLGİLİ TE'VİL YOLLARI

1. HAZİF İLE TE'VİL	85
1.1. Cümle Öğelerinde Hazif İle Te'vil	86
1.1.1. Temel Öğelerde Hazif İle Te'vil	86
1.1.1.1. İsim Cümlesinin Öğelerinde Hazif İle Te'vil	86
1.1.1.1.1. Mübtedanın Hazfi ve Hazfin Varlığını Gösteren Durumlar	86
1.1.1.1.1.1. Standart Kullanım Delâletiyle (Gayr-ı müsta'mel)	87
1.1.1.1.1.2. Karîne Delâleti İle Te'vil	94
1.1.1.1.2. Haberin Hazfi ve Hazfin Varlığını Gösteren Durumlar	115
1.1.1.1.2.1. Standart Kullanım Delâletiyle Haberin Hazfi	115
1.1.1.1.2.2. Karîne Delâletiyle Te'vil	117
1.1.1.2. Fiil Cümlesinin Öğelerinde	120
1.1.1.2.1. Tam Fiilin Hazfi: Mâzî ve Muzârî Fiil	120
1.1.1.2.1.1. Standart Kullanım Delâletiyle Fiilin Hazfi	121
1.1.1.2.1.2. Karîne Delâletiyle Te'vil	129
1.1.1.2.2. Emir ve Nehiy Fiilinin Hazfi	134
1.1.1.2.2.1. Standart Kullanım Delâletiyle	134
1.1.1.2.2.2. Cümle Dışı Karîne: Durumun Delâletiyle Emir Fiilinin Hazfi	139
1.1.2. Yardımcı Öğelerde Hazif İle Te'vil	140
1.1.2.1. Me'ûlü bihin Hazfi	140
1.1.2.1.1. Muhâtab Bildiği İçin	141
1.1.2.1.2. Kelâmın Manasını Beyan İçin	142
1.1.2.1.3. Kelâmın Uzaması İstenmediği İçin	142
1.1.2.1.4. Zanne Fiilinin Me'ûlünün Hazfi	143
1.1.2.2. Me'ûlü fihin Hazfi	144
1.1.2.3. Me'ûlü Mutlakın Hazfi	145
1.1.2.4. Zarfın Hazfi	145
1.1.2.5. Müfred Hâlin Hazfi	146
1.1.2.6. Temyizin Hazfi	147
1.1.2.7. Bedelin Hazfi	149

1.1.2.8. Müekkedin Hazfi	149
1.1.2.9. Mevsûfun Hazfi	150
1.1.2.10. Harflerde Hazif İle Te'vil	151
1.1.2.10.1. Harfi Cerlerin Hazif İle Te'vili	151
1.1.2.10.2. Harfi Cerlerin Masdardan Önce Hazif İle Te'vili	158
1.1.2.10.3. Harfi Cerin İsimden Önce Hazfi ve İsmi Mecrur Olarak Kalması	163
1.1.2.10.4. Harfi Cer ve Mecrûrlarının Beraber Hazif İle Te'vili	164
1.1.2.10.5. Diğer Bazı Harflerin Hazfi	167
1.1.3. Nevâsırlarda Hazif İle Te'vil	172
1.1.3.1. İnne (إِنَّ) ve Enne (أَنَّ) nin İsmi Hazfi	172
1.1.3.2. İnne'nin Haberinin Hazfi	173
1.1.3.3. Cinsini Nefyeden Lâ'nın İsmi Hazfi	173
1.1.3.4. Cinsini Nefyeden Lâ'nın Haberinin Hazfi	174
1.1.3.5. Enne (أَنَّ) nin Tahfîfi ve İsmi Hazfi	174
1.1.3.6. Keenne'nin (كَأَنَّ) Tahfîfi ve İsmi İzmarı	175
1.1.3.7. Keenne'nin Haberinin Bir Kısımının Hazfi	175
1.1.3.8. Lâkinne'nin (لَكِنَّ) İsmi ve Haberinin İzmarı	176
1.1.3.9. Leyte'nin Haberinin Hazfi	177
1.1.3.10. Kâne ve Benzerleride Hazfi	177
1.1.3.11. Leyse ve Benzerlerinde Hazif	182
1.1.4. Bazı Üslûblarda Cümle Ögelerinin Hazif İle Te'vili	185
1.1.4.1. Arz Üslûbunda	186
1.1.4.2. Şart Üslûbunda	186
1.1.4.3. Nidâ Üslûbunda	192
1.1.4.4. İhtisâs Üslûbunda	196
1.1.4.5. İ'câz ve İhtisâr Üslûbunda	197
1.1.4.6. Tahzîr Üslûbunda	202
2. ZİYÂDE İLE TE'VİL	208
2.1. Fiillerde Zâidlik	208
2.1.1. Nâkıs Fiillerde Zâidlik: Kâne	208
2.2. Harfi Cerlerde Zâidlik	209
2.2.1. Bâ (بِ)	209
2.2.2. Lâm (لِ)	211
2.2.3. Min (مِنْ)	212
2.3. Diğer Bazı Harflerde Zâidlik	213
2.3.1. İn (إِنْ)	213
2.3.2. En (أَنْ)	214
2.3.3. Mâ (مَا)	215
2.3.4. Kâf (كَاف)	216
3. FASIL İLE TE'VİL	217
3.1. Fiil ile Fâilin Faslı	217

3.2. Fiil ile Nâibü'l Fâilin Faslı	218
3.3. Fiil ile Me'ûlünün Faslı	219
3.4. İki Me'ûlün Faslı	219
3.5. Kâne'nin İsmi ile Haberinin Faslı	220
3.6. Muzâf ve Muzâfun İleyhin Faslı	221
3.7. Harfi Cer İle Mecrûrunun Faslı	221
3.8. Kem-i Haberiyye ve Temyîzinin Faslı	222
3.9. Leyse'ye Benzeyen Lâ ve İsminin Faslı	223
3.10. Sıfat ile Mevsûfun Faslı: Müstesnânın Takdimi	224
4. TAKDİM-TE'HİR İLE TE'VİL	225
4.1. Fâil ve Me'ûlün Takdîm-Te'hîri	225
4.1.1. Fâilin Te'hîri	225
4.1.2. Me'ûlün Takdîmi	226
4.1.3. Me'ûlün Te'hîri	227
4.1.4. Me'ûlün Fiiline Takdîmi	227
4.2. Kâne'nin Haberinin Takdîmi	228
4.3. Haberin Mübtedaya Takdîmi	229
4.4. Müstesnânın, Müstesnâ minhe Takdîmi	230
4.5. Cevab Cümlesinin Şart Cümlesine Anlam Bakımından Takdîmi	231
5. ATIF: İ'RAB BAKIMINDAN HAML İLE TE'VİL	232
5.1. Konuma Atıf	232
5.1.1. Ref Konumuna Atıf	233
5.1.2. Nasb Konumuna Atıf	233
5.1.3. Cer Konumuna Atıf	237
5.1.4. Cezm Konumuna Atıf	238
5.1.5. Civârına (Yanındaki kelimeye) Atıf	238
5.2. Mürekkebin Müfrede Hamli: Terkîbin Müfred Konumunda Bulunması	239
5.2.1. Mübteda Konumu	239
5.2.2. Haber Konumu	240
5.2.3. Kâne ve Benzerlerinin Haberi Konumu	240
5.2.4. Kâde ve Benzerlerinin Haberi Konumu	241
5.2.5. Masdarı Müevvelin Müfred Konumunda Bulunması	242

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM EL-KİTÂB'DA MANA İLE İLGİLİ TE'VİL YOLU

1. HAML İLE TE'VİL	246
1.1. Fiil ve Fiilimsilerde Hamli	246

1.1.1. Fiillerde Haml	246
1.1.1.1. Zaman Bakımından Fiillerde Haml	246
1.1.1.1.1. Mâzi Fiilin Muzâri Fiile Hamli	247
1.1.1.1.2. Muzâri Fiilin Mâzi Fiile Hamli	248
1.1.1.1.3. Muzâri ve Mâzi Fiilin İsmi Fâile Hamli	249
1.1.1.2. Anlam Bakımından Fiillerde Haml	251
1.1.1.2.1. Alimtü Manasına Hamledilen Fiiller	251
1.1.1.2.2. Daâ'nın Semmeytû Manasına Hamli	252
1.1.1.2.3. Zehebe'nin Seleke Manasına Hamli	253
1.1.1.2.4. Kâle'nin Zanne Manasına Hamli	253
1.1.1.2.5. Zanne'nin İtteheme Manasına Hamli	254
1.1.1.2.6. Ceale'nin Elkâ Manasına Hamli	254
1.1.1.2.7. Kâne'nin Hamledildiği Manalar	255
1.1.1.2.8. Kâne Benzerlerinin Hamledildiği Anlamlar	256
1.1.2. Fiilimsilerde Haml	257
1.1.2.1. İsmi Fâilin, Mâzi ve Muzâri Fiile Hamli	257
1.1.2.2. İsmi Mef'ûlün Muzâri Fiile Hamli	259
1.1.2.3. Sıfatı Müşebbehenin İsmi Fâile Hamli	260
1.1.2.4. Masdarın, Fiiline Hamli	261
1.1.2.5. Masdarın, İsmi Fâil ve İsmi Mef'ûle Hamli	262
1.1.2.6. Masdar-ı Müevvelin Semâî Masdara Hamli	263
1.1.2.7. Mimli Masdarın Semâî Masdara Hamli	263
1.2. İsimlerde Haml	266
1.2.1. Sayı Açısından Haml	266
1.2.1.1. Müfred Lafzın Cem'î Manaya Hamli	266
1.2.1.2. Müfred Lafzın Müsennâ Manaya Hamli	268
1.2.1.3. Cemi Lafzın Müfred Manaya Hamli	269
1.2.1.4. Cemi Lafzın Müsennâ Manasına Hamli	269
1.2.1.5. Mutlak Lafzın Mükayyede Hamli	271
1.2.2. Tür Açısından Haml	272
1.2.2.1. Müzekkerin Müennese Hamli	272
1.2.2.2. Müennesin Müzekkere Hamli	275
1.2.2.3. Müfred İsmin Mürekkebe Hamli	276
1.2.2.4. İsim-Fiillerin, Emir ve Nehiy Fiile Hamli	276
1.2.2.5. Müştak İsm-i Fâilin, Câmid Masdara Hamli	277
1.2.2.6. Câmid Masdarın Müştak Masdara Hamli	278
1.2.2.7. Müştak Masdarın Müştak Masdara Hamli	279
1.2.2.8. İsmin Masdara Hamli	280
1.2.2.9. Müştak Sıfatın Hâle Te'vili	281
1.2.2.10. Zarfın İsme Hamli	282
1.2.2.11. İşaret Zamirinin İsmi Mevsûle Hamli	284
1.2.2.12. Cemi Killetin Cemi Kesrete Hamli	284
1.2.2.13. Marife Kelimenin Nekkaya Hamli	285
1.2.2.13.1. Alemlikle Marife Olan Kelimenin Nekkaya Hamli	285

1.2.2.13.2. İzâfette Marife Olan İsimlerin Nekraya Hamli	286
1.2.2.14. Nekranın Marifeye Hamli	287
1.2.2.15. Bazı Kelimelerin Amel Etme Bakımından Tenvinli Kelimeye Hamli	287
1.3. Edatlarda Hamli	288
1.3.1. Zâ'nın Ellezî'ye Hamli	289
1.3.2. El'in Ellezî'ye Hamli	289
1.3.3. Mâ'nın Ellezî'ye Hamli	290
1.3.4. Elâ'nın Hellâ'ya Hamli	291
1.3.5. İllâ'nın Lâkinne'ye Hamli	291
1.3.6. İllâ'nın Gayr'a Hamli	293
1.3.7. İllâ'nın Ev ya da Hattâ'ya Hamli	294
1.3.8. Sevâ'nın Gayr'a Hamli	294
1.3.9. Ev'in İllâ'ya Hamli	295
1.3.10. Ev'in Lâ Bel'e Hamli	295
1.3.11. Lemmâ'nın İllâ'ya Hamli	296
1.3.12. İn'in Nefiy Mâ'sına Hamli	296
1.3.13. İzâ'nın İn'e Hamli	296
1.3.14. En'in Ey'e Hamli	297
1.3.15. İnne'nin Ecel'e Hamli	298
1.3.16. Enne'nin Lealle'ye Hamli	298
1.3.17. Lealle'nin Asâ'ya Hamli	299
1.3.18. Hattâ'nın İlâ En ve Key'e Hamli	299
1.3.19. Alâ Harfi Cerinin Zarf Manasına Hamli	301
1.3.20. An Harfi Cerinin Zarf Manasına Hamli	301
1.3.21. Min Harfi Cerinin İsim Manasına Hamli	301
1.3.22. Vâv'ın Mea Manasına Hamli	302
1.3.23. Lâ'nın Gayr'a Hamli	302
1.3.24. Leyse Manasına Hamledilen Kelimeler	303
1.3.25. Mâ'nın Tek Başına İsme Hamli	304
1.3.26. Elif-lâm'ın Tenvin'e Hamli	305
SONUÇ	307
BİBLİYOGRAFYA / KAYNAKÇA	311
ÖZGEÇMİŞ	346

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Tespit Edilen Örneklerin Te'vil Yolları ve Metin Türlerine Göre Dağılım Grafiği

308

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.	: Aynı eser
a.y.	: Aynı yer
b.	: Bin veya İbn
Bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
dp.	: Dipnot
h.	: Hicrî
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları
m.	: Milâdî
md.	: Madde
ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: Sayı
Şrh.	: Şerh eden
t.y.	: Tarih yok
Thk.	: Tahkik eden
vb.	: ve benzeri/benzerleri
y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. Çalışmanın Konusu ve Amacı

“Nahvî” kelimesi Arapça “yönelmek” manasındaki “نَحْوُ” kökünden türemiş ismi mensup olup terim olarak “nahiv ilmine ait olan” anlamına gelir. “Te’vil” kelimesi ise tef’îl kalıbındaki “أَوَّلَ” fiilinin masdarı olup “bir şeyi ilkinde/aslına döndürmek” anlamındadır. Bu iki kelimeden mürekkep “Nahvî te’vil” kavramı ise “nahiv ilmi sınırları ve kuralları çerçevesinde cümleyi mevcut halinden ilk haline/aslına döndürmek” manasını ifade eder. Bir başka deyişle dilsel yorum, gramatik te’vil/îzah anlamındadır.

İfade ettiği bu mana bakımından çalışmamızın da konusu olan nahvî te’vil, yaygın/genel geçer kullanımdan hareketle cümlenin bir asla (standart yapı) ve temel kurallara sahip olduğu fikrine dayanır. Nitekim nahiv kaynakları cümleye ilişkin bu standart bilgileri ele alır ve örnekler verir. Aynı zamanda bu standarda uymayan cümlelere temas eder. Sadece nesir, şiir türü metinlerden değil Kur’ân-ı Kerim ayetlerinden de bu cümlelerin örnekleri ve te’villeri yer alır. Yani te’vil, hem gündelik konuşma hem de edebî ve dînî metinlerin mana ve i’rab bakımından yorumlanmasında araç olarak kullanılır. Buna binaen bahsedilen metin türü örnekleri üzerinden konunun bütüncül bir şekilde tüm unsurları ile ortaya konulması gerekli görülmüştür.

Metnin/cümlenin i’rab ve manasının açıklanması için bir yol/araç olarak kullanılan nahvî te’vil, nahiv ilmi alanında yapılan ilk dönem araştırmaları ile doğrudan ilgilidir. Bu dönemdeki araştırmalar, her olguda olduğu gibi dilin de bir algoritması olduğu düşüncesiyle anlaşılması ve açıklanabilmesi için bu algoritmanın bir dizgeye dönüştürülmesi gerektiği arka planına sahiptir.¹ Dolayısıyla bu dönemdeki çalışmalar dilsel olguları inceleyip bu olgulardaki standardı tespit etme üzerine yoğunlaşmıştır. Bir araştırmanın doğal seyri olarak önce Arap dilinin en göze çarpan olgularından

¹ Nahvin kendine özgü nazarî bir bakış açısı olduğuna dair Halîl b. Ahmed’in açıklamaları için bkz. Ebû’l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, **el-İzâh fî ileli’n-nahv**, Kum, Menşûrâtü’r-Rızâ, 1984, s. 66.

başlanmış, daha sonra az görülen olguları incelenmiştir.² Böylece genel anlamda dil bilgisine özelde ise cümle bilgisine ilişkin genel tespitlere varılmıştır.³

Ancak cümlelerin yapısal standardına ilişkin bu genel tespitler, tümevarım (istikrâ) yöntemi kullanılarak ve fakat sınırlı dil malzemesi ile ve belirli bir süre içerisinde yapılmaları sebebiyle kapsayıcı olmamıştır. Bu sebeple dikkate alınmamış olan dil malzemeleri (cümleler) yani belirlenen standart yapının dışında kalan kullanımlar aykırı ifadeler olarak değerlendirilmiş ve te'vil yoluyla açıklanmaya çalışılmıştır.⁴

Klasik nahiv literatüründe nahvî te'vil bir kavram olarak yer almamakla birlikte nahiv kitaplarında dağınık halde örneklerine rastlanmaktadır. Bu çerçevede nahvî te'vile dair örneklerin yer aldığı ilk kaynak nahiv sahasında yapılan ilk araştırmalara dair günümüze ulaşan en eski nahiv eseri Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ıdır⁵. Sîbeveyh⁶, başta hocası Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) olmak üzere kendinden önceki nahiv ilmine dair birikimi kitabında kayıt altına almıştır⁷. Tespit ettiği yaygın kullanımları ve standart

² Ali Ebü'l-Mekârim, **Usûlü't-tefkîrî'n-nahvî**, Kahire, Dâr-u Garîb, 2007, s. 137.

³ İlk dönem dilciler tarafından genel dil gramerini kapsar şekilde kullanılan nahiv, günümüzde dil bilgisinin i'raba taalluk eden cümle bilimi ve söz dizimi (sentaks) kurallarını karşılayan bir terimdir. Bkz. İsmail Durmuş, "Nahiv", **DİA**, İstanbul, 2006, C. XXXII, s. 301.

⁴ Gâzi Muhtar Tuleymât, "Eserü't-te'vîlî'n-nahvî fî fehmi'n-nas", **Mecelletü Külliye't-dirâsât el-İslâmiyye ve'l-Arabiyye**, 1417/1997, sayı:15, s. 249-250.

⁵ Sîbeveyh'in yaşadığı çevreye ve döneme bakıldığında nahiv ve tefsir âlimlerinin dil meselelerine önemli katkılar sunduğu ve belirli bir birikime ulaşıldığı göze çarpmaktadır. Özellikle Sîbeveyh ve sonrasındaki dönemde bu gelişim çok daha belirgin hale gelmiştir. Bkz. Abdülfettâh Ahmed Hammûz, **et-Te'vilü'n-nahvî fi'l-Kur'âni'l-Kerim**, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1984, C: I, s. 56-80. *el-Kitâb*'da geçen "النَّحْوُ", "المُفَسِّرُونَ" gibi ifadeler bu duruma işaret eder. "النَّحْوُ" ifadesi 11 kez geçmektedir. Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C: II, s. 11, 50, 391; C: III, s. 57, 61. "المُفَسِّرُونَ" ifadesi 2 kez geçmektedir. Bkz. **el-Kitâb**, C: II, s.154; C: III, s.125. Özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in mana ve i'râbına yönelik "Meânî'l-Kur'ân" ve "İ'râbü'l-Kur'ân" isimli pek çok filolojik tefsir çalışması yapılmıştır. Bkz. Ali Bulut, **Filolojik Tefsir -Doğuşu ve Öncüleri-**, İstanbul, İFAV, 2022, s. 97-171. Nitekim *el-Kitâb*'da yapılan detaylı cümle tahlilleri dönemine göre çok gelişmiş tahliller olarak görülmektedir. Öyle ki bu gelişmişliği sanskritçeye bağlayanlar olmuştur. Bkz. Steven Roger Fischer, **Dilin Tarihi**, Çev.: Muhtesim Güvenç, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3.b, 2015, s. 148-149.

⁶ Bu çalışmamız doğrudan Sîbeveyh'i konu almamasından dolayı ve diğer çalışmalarla tekrara düşmemek için hayatına yer verilmemiştir. Sîbeveyh'in hayatı için bakınız. Korkîs Avvâd, **Sîbeveyh: İmâmü'n-nühât fî âsâri'd-dârisine hilâle isney aşere karnen**, Bağdad, Matbuatü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-İrakî, 1978; Heysem Şeyh Abdu, **Sîbeveyh en-Nahvî: Hayatuhu kitâbuhu mesâdiru tercemetihi ve murâcaah**, Dimaşk, el-Evâil, 2000; Fevzi Mes'ûd, **Sîbeveyh: Câmiü'n-nahvî'l-Arabî**, Kahire, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986; **The Encyclopaedia of Islam (New edition)**, Leiden, 1997, v. IX, s. 524-531; Ali Bulut, **Nahvin Öncülerinden Sîbeveyh**, s. 27-51; M. Reşit Özbalıkçı, "Sîbeveyh", İstanbul, **DİA**, 2009, C: XXXVII, s. 130-134.

⁷ Bkz. Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Halîl b. Ahmed", İstanbul, **DİA**, 1997, C: XXXV, s. 309. Sîbeveyh öncesi dönemde nahvî te'vile dair örnek için bkz. Hammûz, **et-Te'vilü'n-nahvî**, C: I, s. 41-53.

nahiv kurallarının ilk halini nesir, şiir ve Kur'ân-ı Kerîm'den ayetler ile örnek getirerek zikretmiştir. Bununla beraber yaygın kullanıma ve dolayısıyla standart nahiv kurallarına lafız ve mana bakımından uyumsuz görünen kullanımları da ele almış ve değerlendirmiştir. Bu kullanımların da aslında standart cümle yapısına sahip olduğunu yaptığı gramatik te'vîller ile açıklamıştır.

Modern dönem akademik çalışmalarda ise nahvî te'vil, kişi, kitap, dil ekolü ve dönem çerçevesinde bir kavram ve olgu olarak ele alınmıştır. Ancak nahiv literatürünün genişliğine nisbeten bu çalışmaların yeterli olmadığı göze çarpmaktadır.⁸ Özellikle de alanında otorite sahibi olan Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında konunun müstakil olarak incelenmemiş olması dikkat çekmektedir.

Bu bakımdan çalışmamızın amacı nahvî te'vil olgusunun günümüze ulaşan en eski ve otorite nahiv eseri olan Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ındaki formunu tanıma, gerekçeleri, amaçları ve yolları gibi tüm unsurları ile tanıtmaya çalışmak, nahvî te'vilin nahiv literatüründe sonradan değil ilk dönemlerden itibaren var olan bir olgu olduğunu ve ilk halini ortaya koymak, konu bağlamında *el-Kitâb*'da tespit edilen mesele ve örnekleri farklı nahiv ve filolojik tefsir kaynaklarından istifade ederek analiz edip sonrasındaki literatüre etkisini göstermek, daha çok dil ilimleriyle ilgili olmakla birlikte başta tefsir olmak üzere İslâmî ilimlerde mevzu edilen te'vili, asıl mecra olan dil zemininde ele almak ve dildeki halini yansıtmaktır. Böylece te'vilin, genel manada dil ilimlerine özel olarak da nahiv ilmine ait bir olgu olduğu konusunda farkındalık oluşturmaktır.

2. Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi

Nahvî te'vil olgusu, cümle bilgisine ilişkin hemen hemen her konuda ve nesir, şiir, âyeti kerime gibi edebî ve dînî her metin türünde örneğine rastlanan bir olgudur. Cümle bilgisi konuların genişliği ve metin türlerinin çeşitliliği nedeniyle Arap dilindeki tüm standart dışı cümlelerin tespit edilip değerlendirilmesinin zorluğu aşıkardır. Dolayısıyla bu durum konunun sınırlandırmasını gerekli kılmaktadır. Bütüncül şekilde ele alınması bakımından konunun nahiv kitabı ile sınırlandırılması uygun görülmüştür. Bu bağlamda gerek günümüze ulaşan en eski nahiv eseri olması gerekse konunun üzerinde çalışılmamış olması sebebiyle Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı⁹ tercih edilmiştir. Bu

⁸ Literatür değerlendirmesinde bu çalışmalara işaret edilecektir.

⁹ *el-Kitâb*'ın senedi, râvileri, el yazmaları, baskıları ve üzerinde yapılan çalışmalar için bkz. Ali Bulut, **Nahvin Öncülerinden Sîbeveyh**, İstanbul, İFAV, 2022, s. 55-74.

şekilde konunun tek kaynak çerçevesinde derinlemesine incelenmesi düşünülmüştür. Bu bağlamda konuyla ilgili materyalin tespit edilip toplanarak sistemli ve bütüncül bir şekilde ortaya konulması ve değerlendirilmesini temel alan nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, literatür tarama ve doküman analizi tekniklerine başvurulmuştur.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın konu ve amacına, kapsam ve yöntemine, literal değerlendirmeye yer verilmiştir.

Birinci bölümde ilk olarak Arap dilinde nahvî te'vil kavramı ele alınmıştır. Nahiv ve te'vil kavramlarının sözlük ve terim anlamlarına temas edilmiş, konu ile irtibatlı olması sebebiyle te'vil kavramının diğer islamî ilimlerdeki tanımlarına yer verilmiştir. Ardından nahvî te'vil kavramının klasik dönemde ifade edilişi ve modern dönemdeki tanımlarına yer verilerek tarihi seyrine değinilmiştir. Bölümün ikinci kısmında ise nahvî te'vilin *el-Kitâb*'daki teorik çerçevesi ortaya konmaya çalışılmıştır. Elde edilen bulgular çerçevesinde nahvî te'vil tanımının temelleri başta olmak üzere, lafızları, dayandırıldığı gerekçeler, amaçlar ve başvuru alan te'vil yolları teorik olarak ele alınmıştır. Böylece nahvî te'vilin unsurları üzerinden *el-Kitâb*'daki formuna dair kavramsal bir şablon çizilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde *el-Kitâb*'da tespit edilen lafız ile ilgili te'vil yolları hazif, ziyâde, fasıl, takdim-te'hir, atıf örnekleri ele alınmıştır. Tespit edilen örnekler ilgili te'vil yolu başlığı altında genellikle cümle türü ve öğelerine göre tasnif edilmiştir. Bu yapılırken *el-Kitâb*'ın kavram ve açıklamaları da dikkate alınmıştır. Örneklerin tahliline geçmeden önce te'vil yolunun cümlelerin hangi temel yapı ve kuralları ile ilgili olduğuna değinilmiştir. Mümkün olduğunca âyet, şiir ve nesir şeklinde tüm metin türlerinden örneklerle ve bunların Türkçe tercümelerine yer verilmiştir. Değerlendirmede kronolojik sıra takip edilmekle birlikte bazen konu içeriği de dikkate alınmıştır. Öncelikle Sîbeveyh'in görüşü zikredilmiş ardından *el-Kitâb* ile doğrudan alakalı olan şerhler, daha sonra da diğer nahiv ve filolojik tefsirlerde yer alan görüşler verilmiştir. Örneklerin çokluğu dikkate alınarak her bir örnekte tek tek ve doğrudan kendi görüşlerimizi ifade etmek yerine görüşlerin telifinde kendi bakış açımızı yansıtan bir üslûp benimsenmiştir. Şiirler, şâirlerin divânından bulunarak tahrîc edilmiştir.

Üçüncü bölümde ise mana ile ilgili te'vil yolu olan haml ve örnekleri ele alınmıştır. Bu bölümde de ikinci bölümde izlenen yöntem ve telif üslûbu takip edilmiştir.

Çalışmada te'villerin daha bariz görülmesi için cümle tercümeleri mümkün olduğunca lafza bağlı kalarak yapılmıştır. Arapça kişi, eser ve terim adlarında “Sîbeveyh” hariç Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, dipnot ve kaynakçanın hazırlanmasında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tez yazım kılavuzu esas alınmıştır.

Kaynaklar

Çalışmamızın ana kaynağı *el-Kitâb*'ın baştan sona taraması yapılmış ve nahvî te'vil ile ilgili kavram ve örnekler tespit edilip sonrasında bunlar tasnif ve tahlil edilmiştir. Metnin anlaşılması ve kritik edilmesi bakımından başka kaynaklardan da istifade edilmiştir. Bu kaynaklara temas etmenin hem çalışmanın derinliğini hem de konu bağlamında *el-Kitâb*'ın sonrasındaki literatüre etkisini göstermesi bakımından önemli olduğu düşünülmüştür. İstifade edilen bu kaynakları iki katogoriye ayırmak mümkündür:

1. Doğrudan *el-Kitâb* ile ilgili olan kaynaklar. Bunlar *el-Kitâb*'ın metin ve şiir şevâhidi ile ilgili eserlerdir. Bu eserler, Sîrâfî (ö. 368/979) ve Rummânî (ö. 384/994)'nin *el-Kitâb* şerhleri, Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987)'nin *et-Ta'lik alâ kitâbi Sîbeveyh*, Yûsuf b. Hasan es-Sîrâfî (ö. 385/995)'nin (İbnü's-Sîrâfî) *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh* ve Şentemerî (ö. 476/1084)'nin *Tahsîlû 'ayni'z-zeheb min ma 'dini cevheri'l-edeb fî 'ilmi mecâzâtî'l-Arab*'dir.

2. Dolaylı olarak *el-Kitâb*'daki mesele ve örnekleri ele alan kaynaklar. Bu eserleri de iki katogoride ele almak mümkündür.

a. Nahiv eserleri. Bu eserlerden başlıca istifade edilenler, Müberrid (ö. 286/900)'in *el-Muktedab*, İbnü's-Serrâc (ö. 316/929)'ın *el-Usûl*, İbn Cinnî (ö. 392/1002)'nin *el-Hasâis*, *Sırru Sınâati'l-İ'râb*, *el-Muhteseb*, Kemâleddîn el-Enbârî (ö. 577/1181)'nin *el-İnsâf*, İbn Yaîş (ö. 643/1245)'in *Şerhu'l-Mufassa'*ıdır.

b. Filolojik tefsir kitapları. Bu kitaplardan başlıca istifade edilenler, Ferrâ (ö. 207/822) ve Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?])'ın *Meâni'l-Kur'ân*, Zeccâc (ö. 311/923)'ın *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbüh*, Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950)'ın *Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbu'l-Kurân* adlı eserleridir.

Araştırmamızda başlıca bu eserler ve diğer kaynaklardan elde edilen bilgiler Sîbeveyh'in görüşlerinden sonra -daha çok kronolojik sıra bazen de konu içeriği

gözetilerek- zikredilmiştir. Böylece Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'daki nahvî te'villerinin daha bâriz bir şekilde ortaya konması amaçlanmıştır.

Literal Değerlendirme

Tespitlerimize göre nahvî te'vil olgusu ile ilgili klasik nahiv literatüründe yapılan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Bir kavram ya da olgu şeklinde bahsedilmemekle birlikte nahiv kitapları içerisinde çeşitli konularla ilgili cümlelerin te'vil edildiği görülür. Bu kitaplarda te'vil, yapılan te'vil şeklini betimleyen haml, ma'na, hazif, ziyâde, takdim-te'hîr ve fasıl gibi lafızlarla ifade edilmektedir. Bazılarında doğrudan "te'vil" kelimesinin kullanımı da mevcuttur. Ancak bu ifade ve örnekler nahiv kitaplarında tek bir başlık altında toplanmamıştır.

Günümüze ulaşmış en eski nahiv kitabı olması sebebiyle klasik nahiv literatüründe nahvî te'vil ile ilgili örneklerin ilk defa yer aldığı eser Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ıdır. Sîbeveyh, bu kitabında tümevarım(istikrâ) yolu ile tespit edilen yaygın kullanımları bir araya getirmiş ve bunlarla ilgili dil kurallarına yer vermiştir. Bu bakımdan *el-Kitâb*, sonrasındaki nahiv literatürüne öncülük etmiş dil bilgisine dair içerdiği konu ve örnekler sonraki nahiv kitaplarında da yer almış ve gündem edilmiştir.

Sîbeveyh *el-Kitâb*'ında sadece yaygın kullanım ve dil kurallarını zikretmekle kalmamış aynı zamanda bunların dışına çıkan farklı kullanımları da te'vil etmiştir. Araştırmamıza göre *el-Kitâb*'ta "te'vil" kelimesi geçmemektedir. Ancak yukarıda zikredildiği gibi yapılan nahvî te'vili betimleyici sözcükler mevcuttur. *el-Kitâb* sonrasındaki literatür de bu ekseninde ilerlemiştir.

Modern Dönemde Nahvî Te'vil İle ilgili Yapılan Çalışmalar

Nahvî te'vili bir olgu ya da kavram olarak ele alan çalışmalara modern dönemde rastlanmaktadır. Bu çalışmalar iki temel alan üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlar nahiv ve tefsir alanıdır. Konu, genellikle kişi ve eser çerçevesinde çalışılmış olup sistematik çalışmalar da yapılmıştır.

Bu bakımdan nahvî te'vil ya da diğer bir deyişle nahivde te'vil kavramını ele alan çalışmaları, temellendirmeye yönelik çalışmalar ve olguyu kişi, eser, dil ekolü ve belli bir dönem üzerinden ele alan çalışmalar şeklinde görmek mümkündür.

Kitap, Tez ve Makaleler

Tespitlerimize göre modern dönemde nahvî te'vil olgusuna dair bir çok çalışma kaleme alınmıştır. Konuya dair ilk çalışmalar ise Arapça olarak Türkiye dışında yapılmıştır. Arapça “Zâhiratü't-te'vîli'n-nahvî”, “et-Te'vîlü'n-nahvî” ve “et-Te'vîl fi'n-nahvî'l-arabî/ fi'd-dersi'n-nahvî” şeklindeki tabirleri ile konuyu bir olgu ya da kavram olarak ele alan, bölüm ya da başlık altında yer veren kitap, tez ve makaleler mevcuttur. Türkçe çalışmalara gelince ise konuyu belirlediğimiz dönemde konu ile ilgili herhangi bir dar ya da geniş kapsamlı çalışma mevcut değildi. Ancak, sonraki süreçte nahvî te'vil ile ilgili iki çalışmanın yapıldığını tespit ettik. Türkiye'de yapılmış olmaları sebebiyle öncelikle bu çalışmaları zikretmenin, konu aynı olmakla birlikte kapsam, yöntem ve kaynak bakımından farklı çalışmalar olduğuna değinmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Daha sonra da konuyla ilgili literatürün seyrini görebilmek bakımından nahvî te'vili ele alan çalışmalar, çalışmanın türüne göre değil kronolojik sıra gözetilerek zikredilecektir. Ardından tefsir alanında yapılan çalışmalara değineceğiz. Son olarak da nahvî te'vil bağlamında olmasa da çalışmamızın esasını ve sınırını teşkil eden Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı üzerine yapılmış Türkçe çalışmalara işaret edeceğiz.

Konu ile ilgili Türkçe yapılan çalışmalar şunlardır:

1) Şehmus ÜNVERDİ: *Arap Dili Nahvinde Te'vîl*

Şehmus Ünverdi'nin iki bölümden oluşan bu doktora çalışmasında te'vîl, genel olarak ele alınmıştır. Tez konumuzu belirleme sürecinde bu çalışma her ne kadar yayınlanmamış ise de sonradan yapılan incelemede çalışmanın kişi, eser, dil ekolü ve benzeri herhangi bir sınırlandırmaya tabi tutulmadığı görülmektedir. Kaynakları arasında Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı bulunmakla beraber çok kısmi olarak 32 atıf yapılmıştır. Aynı şekilde *el-Kitâb* ile ilgili kullanılan Sîrâfî'nin şerhine 1, İbnü's-Sîrâfî şerhine 3 kez atıf bulunmaktadır. *el-Kitâb* ile ilgili diğer şerh çalışmalarına ise hiç başvurulmamıştır. Çalışma genelinde kullanılan kaynaklara bakıldığında ise müellifin büyük oranda Abbâs Hasan'ın *en-Nahvü'l-Vâfî* kitabını kullandığı görülmektedir. Bu bakımdan çalışmanın Abbâs Hasan'ın *en-Nahvü'l-Vâfî* kitabı çerçevesinde çalışıldığını söylemek mümkündür. Nitekim müellif de girişte bu kitaptan çokça istifade ettiğini belirtir. Abbâs Hasan'ın diğer kitaplarından da istifade edilmiştir. İkinci olarak en çok kullanılan kaynaklar ise İbn Hişâm'ın eserleridir. Çalışmanın birinci bölümünde nahvî te'vil'in mahiyeti ele alınmış, konu ile ilgili literatürdeki genel bilgilere yer verilmiştir. İkinci bölümde ise te'vil yolları hazif, ziyâde, takdim-te'hîr, manaya

hamletme, mahallî ve takdîrî i'râb ile ilgili zikredilen kaynaklardan örnekler ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Te'vil yollarının lafız ve mana bakımından herhangi bir tasnifi yapılmamıştır. Bu çalışma konuyu ele alış, kapsam ve kaynaklar bakımından çalışmamızla farklılık arz etmektedir.¹⁰

2) Süleyman Mahmut KAYAGİL: *Nâziât Suresi Örnekleminde Nahvî Te'vil*

Süleyman Mahmut bu çalışmasında nahvî tevil ile ilgili Nâziât suresinden tespit ettiği bazı örnekleri ele almış ve değerlendirmiştir. Kaynakları arasında Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı ve ilgili eserler yer almamaktadır.¹¹

Konu ile ilgili Arapça yapılan çalışmalara gelince bu çalışmalardan ulaştıklarımız ve araştırmamıza öncülük edenler şunlardır:

1) Ali Ebü'l-Mekârim: *Usulü't-tefkîrî'n-nahvî*

Araştırmamıza göre kronolojik olarak nahvî te'vilden ilk bahseden çalışma Ali Ebü'l-Mekârim'in *Usulü't-tefkîrî'n-nahvî* adlı kitabıdır.

Ebü'l-Mekârim, üç bölümden oluşan kitabının son bölümünde dönem, kişi, eser vb. sınırlandırma yapmaksızın nahvî te'vil olgusunu mutlak olarak ele alır. Tarihi seyri içerisinde konunun ortaya çıkışını hazırlayan arka plana değindikten sonra nahvî te'vil yollarını teorik ve pratik bakımdan anlatır. Bunlara dair örnekler zikreder. Ebü'l-Mekârim, kendi deyimiyle ve kitabının da başlığı olan “التَّفْكِيرُ النَّحْوِي” yani *nahiv düşüncesi* ifadesini öne çıkarır. Bunun “عِلْمُ النَّحْوِ” *nahiv ilmî*'nden başka bir şey olduğunu fakat onun bazı araçlarını kullandığını ifade eder.¹²

Ebü'l-Mekârim, kitabındaki ilgili bölümde te'vil kavramına geçmeden önce “*Dil bilgisi kurallarını, kelimelerin yapı ve anlamlarını kanıtlamak üzere doğruluğu kesin olan misaller getirmek*”¹³ anlamına gelen “*istişhâd*” teriminden bahseder. İstişhâd ederken dikkate alınan metinlere/dil malzemesine değinir. Nahiv âlimlerinin belirli bir

¹⁰ Şehmus Ünverdi, “Arap Dili Nahvinde Te'vîl”, Sivas, **Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi)**, 2020. Ayrıca bu çalışma daha sonra makale olarakta yayınlanmıştır. Bkz. Şehmus Ünverdi, “Kaide Dışı Kullanımların Kaide Altına Alınması: Nahvî Tevîl”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, 2021, (11), 111-131.

¹¹ Süleyman Mahmut KAYAGİL, “Nâziât Suresi Örnekleminde Nahvî Te'vil”, **Tokat İlimiyat Dergisi**, 2023, 11/1, s. 304-324.

¹² Bkz. Ebü'l-Mekârim, **Usûl**, s. 19-20, 228-268. Bu çalışma ilk olarak 1974 yılında Libya üniversitesinde doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Doktora tezi için bkz. Ali Ebü'l-Mekârim, “Usulü't-tefkîrî'n-nahvî”, **Câmiatü'l-Lîbiyye**, 1393/1974.

¹³ Arap dilinde “İstişhâd” terimi için bkz. İsmail Durmuş, “İstişhâd”, **DİA**, İstanbul, 2001, C: XXIII, s. 396-397.

zaman diliminde ve belirli kriterlere sahip olan metinleri doğru kullanım katagorisinde değerlendirdiğini söyler. Bu metinlerden/dil malzemesinden de tümevarım (istikrâ) yöntemiyle standart dil kurallarını belirlediklerini ancak bu malzemenin sınırlı olması sebebiyle karşılaşılan standart dışı metinlerin ortaya çıktığını ifade eder.¹⁴ Bu standart dışı metinlerin, dil kuralları ile uyumlu olduğunun ortaya konulmasının/açıklanmasının te'vil olduğunu belirtir.¹⁵

Ebü'l-Mekârim, nahiv âlimlerine göre te'vilin iki temel amacı olduğunu söyler:

1. Dil kurallarının doğruluğunu muhafaza etmek,
2. Metinlerin sağlamlığını/güvenirliğini göstermek.

Bu bağlamda nahiv âlimlerinin, dil kurallarına uyan metinleri alıp benimsediklerini, uymayanları ise te'vil ettiklerini söyler.

Nahiv âlimlerinin bu hedefleri gerçekleştirmek için ise şu üç iddiayı yöntem olarak benimsediklerine dikkat çeker:

1. Sayısal yetersizlik (قصور كمي): Bir metnin/kullanımın kendisinden kural çıkarılacak sayıda tekrar etmeme durumu. Bu şekilde nahiv âlimleri belirledikleri kurala uymayan aykırı metinleri elemiş olmaktadır.¹⁶

2. Tür bakımından farklılık (اختلاف نوعي): Metinlerin fesâhat derecesi, şiir ve nesir gibi edebî bakımdan farklı olması.¹⁷

3. Yapıyı/terkîbi yeniden formüle etmek (إعادة صياغة التركيب): Yapı bakımından standart dışı terkiplerin arkasında/aslında başka bir terkîbin bulunduğu fikri.¹⁸

Ebü'l-Mekârim, bu iddia ve yöntemleri eksik ve hatalı bulur. Özellikle de en sonuncu “إعادة صياغة التركيب” yöntemin en hatalı yöntem olduğunu söyler. Bu yöntemlerde apaçık ilmî gerçeklerin ihmal edildiği kanısındadır.¹⁹

Ebü'l-Mekârim'in zikrettiği bu “إعادة صياغة التركيب” yöntemi çalışmamızla ilgili olan yöntemdir. Bu yöntemde kullanılan te'vil yollarını şu şekilde zikreder: Hazif ve takdir, ziyâde, tahrif, takdim-te'hîr ve fasl, haml ale'l-mana, ittisâ', ta'lîk, ilğâ vb.²⁰ Daha sonra

¹⁴ Bkz. Ebü'l-Mekârim, **Usûl**, s. 219-231.

¹⁵ Bkz. Ebü'l-Mekârim, **Usûl**, s. 231-232.

¹⁶ Bkz. Ebü'l-Mekârim, **Usûl**, s. 237-240.

¹⁷ Bkz. Ebü'l-Mekârim, s. 244-246.

¹⁸ Bkz. Ebü'l-Mekârim, **Usûl**, s. 246.

¹⁹ Bkz. Ebü'l-Mekârim, **a.y.**

²⁰ Bkz. Ebü'l-Mekârim, **Usûl**, s. 246-251.

bu yolları terkîbin/metnin te'vilinde kullanıldıkları yön bakımından şu şekilde tasnif eder:²¹

1. İ'râb bakımından kurala uymayan metinleri (نصوص) te'vil yolları: Hazif ve takdir, ziyâde, tahrif.

2. Tertîb bakımından kurala uymayan metinleri te'vil yolları: Takdim ve te'hîr, Fasl ve i'tirâz vb.

3. Mutâbakat bakımından kurala uymayan metinleri te'vil yolu: Haml ale'l-mana.

Bu çerçevede Ebü'l-Mekârim te'vili, yöntemleri ve yolları bakımından ortaya koymaya çalışır.

2) Temmâm Hassân: *el-Usûl: Dirâse Ebistumûluciyye li'l-fikri'l-lugavî inde'l-Arab -en-Nahv-Fıkhul-luga-el-Belâga*

Temmâm Hassân'ın bu kitabı, diğer çalışmalardan farklı olarak konuyu sistematik şekilde ele alır ve bu yönü ile öne çıkar. Bu yüzden arada başka çalışmalar olsa da ilk çalışmadan sonra zikredilmesi daha uygun görülmüştür.

Temmâm Hassân, bahsi geçen kitabında epistemolojik olarak nahiv, fıkhul-lüga ve belâgat üzerinde durmaktadır. Te'vili, nahiv usulü içerisinde bir istidlal yöntemi olarak semâ ile kıyâs arasında ikinci sırada delil saydığı istishâb çatısı altında değerlendirmektedir. Çünkü istishâb *asl* ve *fer'* çerçevesinde cereyan etmekte ve te'vil de sözlük manasına mutabık olarak mevcut "*fer'*" ifadeden ilk "*asıl*" haline ifadeyi döndürmek anlamına gelmektedir. Temmâm, te'vil kelimesinin "bir şeyi evveline, ilk haline döndürmek" manasını temel almakta ve ıstılahî manasının da bu olduğunu ifade etmektedir.²²

Temmâm Hassân, te'vil başlığından önce "*aslû'l-vaz*" mefhumundan bahseder. *Aslû vaz'il-harf*, *aslû vaz'il-kelime* ve *aslû vaz'il-cümle* şeklinde harf, kelime ve cümlelerin vaz'î bir aslı olduğuna dikkat çeker.²³

²¹ Bkz. Ebü'l-Mekârim, **Usûl**, s. 255-311.

²² Temmâm Hassân, **el-Usûl: Dirâse Ebistumûluciyye li'l-fikri'l-lugavî inde'l-Arab -en-Nahv-Fıkhul-luga-el-Belâga**, Kahire, Âlemü'l-kütüb, 2000, s. 138-148. Temmâm Hassân, cümle ile ilgili nahvî te'vile zemin oluşturan iki kavrama değinir. Bunlar *asl* ve *fer'*dir. *Asl*'in, vâzı' tarafından belirlendiğini, *fer'*in ise konuşan tarafından meydana getirildiğini söyler. Bkz. **A.e.**, s. 123.

²³ Bkz. Temmâm, **el-Usûl**, s. 107-122.

Harf'te vaz'î aslın *zevkü'l-hurûf*²⁴ fikrine dayandığını belirtir. Ona göre bu fikrin amacı tek başına telaffuz edilirken harfin sahip olduğu mahreç ve sıfatların bilinmesidir. Harfin vaz'î aslına, -Halîl ve Sîbeveyh'in yöntemiyle- harf sâkin kılınıp başına kesralı hemze getirilerek ulaşılır. Mesela nûn harfinin telaffuzunda asıl olan ince "مرقة" sestir. Ancak bu ses "ينقل" kelimesinde kalın "مفخمة" sese dönüşmektedir.²⁵

Kelimede vaz'î aslı ise *terkîbiyye* ve *îştikâkiyye* şeklinde ikiye ayırır. Terkîbiyyeden kastı harfler, edatlar, zamirler, ism-i mevsûl, ism-i işaretler ve benzerleridir. Örneğin "ن" harfinin aslı "لا" ve "أ" den mürekkeptir. İştikâkiyyeden kastı ise isim, fiil ve sıfat gibi kendi başına manası olan kelimelerdir. Mesela "قال" kelimesi gibi. Kelimenin farklı kalıba girmiş "يقول-قل-قولا-أقوال-قوال-مقول-قائل" formları yan yana yazıldığında kök harflerinin "ق-و-ل" şeklinde görüldüğünü ve bunun üzerinden zikredilen formların asıllarının bilindiğini ifade eder. "قَالَ-قَوْلٌ", "قَالَ-قَوْلٌ" gibi.²⁶

Temâm Hassân çalışmamızla da ilgili olan cümlelerin vaz'î aslını ise, nahiv âlimlerinin cümlelerin olmazsa olmaz iki unsuru gördükleri müsned ve müsnedün ileyh'e dayandırır. Bunlar isim cümlesi için mübteda (müsned ileyh), haber (müsned), fiil cümlesi için fâil (müsned ileyh) ve fiil (müsned)'dir. Bu öğelerin dışında kalanlar ise "فضلة" olup cümlelerin ana ögesi değildir ve bunlar olmadan da cümle tamam olur. Temâm Hassân bu çerçevede cümlelerin sahip olduğu genel asılları zikreder:²⁷

1. Zikr: Cümlede bu iki ana unsur/ögenin zikredilmesi asıldır. Şayet bunun dışına çıkılmışsa zikredilmeyen öge mahzuf olarak takdir edilir.
2. İzhâr: Bu iki ana unsur/ögenin zâhir olması asıldır. Biri izmâr edildiyse bu öge müfessir bir kelime ile açıklanır.
3. Vasl: Cümlede bu öğelerin peş peşe gelmesi asıldır. Fasledilerek (araya başka ögenin girmesiyle) bunun dışına çıkıldığı görülebilir.
4. Rütbe: Cümle öğelerinin fiil-fâil-mef'ûl, mübteda-haber şeklinde tertibe göre gelmesi asıldır. Takdim-te'hîr ile bunun dışına çıkıldığı görülebilir.

²⁴ "Zevkü'l-hurûf", Arap dilinde harflerin bizâtihi delalet ettiği manaları ifade için kullanılan bir tabirdir. Bkz. İbrâhim Câbir Ali, "Zevkü'l-hurûf: Te'sîl ve Tatbîk", **Mecelletü Mecmai'l-Lûgati'l-Arabiyye ale's-şebeketi'l-âlemiyye**, 2020, sayı: 24, s. 231-263. (<http://search.mandumah.com/Record/1103322>).

²⁵ Bkz. Temâm, **el-Usûl**, s. 109-114.

²⁶ Bkz. Temâm, **el-Usûl**, s. 114-121.

²⁷ Bkz. Temâm, **el-Usûl**, s. 121.

5. İfâde: Cümlelerin anlam/yargı ifade etmesi asıldır. Yoksa cümleden bahsedilemez. Ancak anlam karîneler ile tamam olabilir.

Temâm Hassân bu asılların dışına çıkılan durumların mümkün olabilmesini şartlara bağlar:²⁸

1. Hazif ancak delil/karîne varsa mümkündür.
2. İzmâr ancak müfessir/açıklayan öge varsa mümkündür.
3. Fasl ancak fasledilen kelimeyle uyumlu kelime ile mümkündür.
4. Takdim ve te'hîr ancak mana açık ve anlaşılır ise mümkündür.

Temâm Hassân'ın bu zikrettikleri cümlelerin vaz'î aslı (أصل وضع الجملة) ile ilgilidir. Bunun dışında ayrıca (أصل القاعدة) şeklinde temel kâidelerden/kurallardan bahseder. Bunlardan bazıları şunlardır:²⁹

1. Kelâmda i'râb aslında mana için vardır.
2. Mübtedanın ma'rife, haberin nekra olması asıldır.
3. Sıfatın mevsufun peşinden gelmesi, uyması asıldır.
4. Fiille merfu ögenin fiiline takdimi mümkün değildir.
5. Harfi cer, harfi cer'e dâhil olamaz, başına gelemez.

Bu ve benzeri asıllar çerçevesinde Temâm Hassân'a göre harf, kelime ve cümlede te'vil yapılırken kullanılan te'vil yolları şöyledir:³⁰

1. Harfte te'vil yolları: İdgâm, iklâb, ihfâ.
2. Kelimede te'vil yolları: Ziyâde, hazif, i'lâl, ibdâl, kalb, nakil.
3. Cümlede te'vil yolları: Takdir (Ziyâde, hazif, fasl, izmâr, takdim-te'hîr, mahallü'l-müfred), tazmin, niyâbet, fek, sebk. Görüldüğü gibi Temâm, ziyâde, hazif, fasl, takdim- te'hîr vb. yollarını takdir çatısı altında değerlendirir.

Bu şekilde te'vile dair nahiv usulü terminolojisi içerisinde sistematik bir şablon çizen Temâm Hassân nahvî te'vilin, *aslü vaz'il-cümle* ve *aslü'l-kâide* zemininde hangi yollar ile gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

²⁸ Bkz. Temâm, *el-Usûl*, s. 122.

²⁹ Bkz. Temâm, *el-Usûl*, s. 123-126. Temâm'ın bu temel kurallara dair kaynakları İbnü's-Serrâc'ın *el-Usûl* ve Enbârî'nin *el-İnsâf* adlı kitabıdır.

³⁰ Bkz. Temâm, *el-Usûl*, s. 217.

Sıradaki çalışmaya geçmeden önce bu iki öncü çalışmanın nahvî te'vili ele alışını değerlendirmek yerinde olacaktır. Sonuç olarak Ebü'l-Mekârim ve Temmâm Hassân'ın te'vile bakışı ile ilgili şunları söyleyebiliriz:

Ebü'l-Mekârim, te'vili sadece cümle düzleminde ele alırken Temmâm Hassân, te'vili harf, kelime ve cümle düzleminde ele almaktadır..

Ebü'l-Mekârim te'vili, daha çok bir olgu olarak görür. Başlık ve içerikte yer yer “iddia” ve “hata” gibi eleştirel bir üslup kullanır.

Temmâm Hassân ise, te'vili nahiv usulü içerisinde istishâb çatısı altında ele alır. Bir başka deyişle bir ilmin konusu olarak görür. Metodolojik bakımdan eksiklere dikkat çeker. İstihâb delilini semâ ile kıyâs arasına koyar ve doğru yerinin burası olduğunu söyler. Konu başlıkları ve içerikte eleştirel dilden uzak durması ve meseleyi sistematik şekilde ele alması dikkat çeker.

Ebü'l-Mekârim'in en çok kullandığı kaynaklar İbn-i Hişâm'ın (ö. 761/1360) *Muğni'l-Lebîb*, Desûkî'nin *Hâşiye 'alâ Muğni'l-Lebîb*'i, İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *Hasâis* ve *Sırru Sınâati'l-i'râb*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-Eşbâh ve'n-nezâir* adlı kitapları iken Temmâm'ın en çok kullandığı kaynaklar İbnü's-Serrâc'ın (ö. 316/929) *el-Usûl*, Enbârî'nin *el-İnsâf fî mesâ'ilî'l-hilâf* adlı kitaplarıdır.

3) Abdülfettâh Ahmed Hammûz: *et-Te'vilü'n-nahvî fi'l-Kur'âni'l-Kerim*

Tespitlerimize göre Hammûz'un bu eseri nahvî te'vil bağlamında Kur'ân-ı Kerim üzerine yapılmış ilk çalışmadır.

Hammûz, bu çalışmasında öncelikle te'vilin mana ve sebeplerine değinir. Önde gelen dilcilerden örnekler vererek Basra ve Kûfe dil ekolünün te'vile bakışına kısaca temas eder. Modern dönemdeki dilcilerin nahvî te'vil, nahvi kolaylaştırma ve yenileme çalışmalarından bahseder. Daha sonrada hazif, ziyâde ve haml ile te'vile dair Kur'ân-ı Kerim'den tespit ettiği örnekleri ele alır. Takdim-te'hir ve fasıl ile te'vile ise kitabında yer vermediği dikkat çekmektedir. Nahvî te'vil uygulamaları bakımından yapılan çalışmalara öncülük ettiği söylenebilir.³¹

4) Abdullah b. Hamd Hasrân: *Zâhiratü't-te'vil fi'd-dersi'n-nahvî -Bahs fi'l-menhec-*

³¹ Hammûz, **et-Te'vilü'n-nahvî**, b.a.

Hasrân'ın bu makalesi konuya dil ekolü çerçevesinde değinen ilk makale çalışması olarak karşımıza çıkmaktadır. Makalede, Kûfe nahiv ekolünün te'vile bakışına ve nahvî te'vil sebeplerine değinmiş ve bunlara dair örnekler zikretmiştir.³²

5) Muhammed Âd: *Usûlü'n-nahvi'l-arabî fi nazrati'n-nuhât ve ra'yü Ibn Madâ bi dav'i ilmi'l-lügati'l-hadîs*

Muhammed Âd, bu kitabında nahiv usulüne taalluk eden bazı konuları nahiv alimleri, İbn Madâ (ö. 592/1116) ve modern dil bilimcilerin görüşleri çerçevesinde ele alır. Dördüncü bölümde de te'vilin manasına ve nahiv ilminde ortaya çıkışına değinir. Daha sonra cümle ve terkiplerde yapılan te'villere örnekler verir.³³

6) Mustafa es-Sa'dinî: *Te'vilü's-Şi'r: Kırâe Edebiyye fi Fikrin'n-Nahv*

Mustafa es-Sa'dinî bu kitabında te'vili şiir dili kapsamında ele alır. Öncelikle fıkıh usulü, tefsir ve nahiv alimlerinin te'vile bakışını zikreder. Âmil ve illet kavramlarına değindikten sonra şiir dilinde te'vil konusuna geçer. Haml ile te'vile dair örnekler zikreder.³⁴

7) Mahmud el-Câsim: *et-Te'vilü'n-Nahvî hattâ nihâyeti'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*

Tespitlerimize göre Mahmud el-Câsim'in yüksek lisans tezi olarak hazırladığı bu çalışma konu ile ilgili yapılan dönemsel ilk çalışmadır. Hicrî ilk üç asra ait bazı kitaplar üzerinden konuyu ele almaktadır.

Mahmud el-Câsim'in bu çalışmasının kaynakları arasında her ne kadar Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı bulunsa da konu dönemsel olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla nahvî te'vil konusu *el-Kitâb* özelinde derinlikli olarak incelenmemiştir. Nitekim kaynakları arasında *el-Kitâb*'ın herhangi bir metin ya da şiir şevâhidi ile ilgili şerhi yer almaz. *el-Kitâb* ve diğer kaynaklardan tespit edilen örneklerin ilgili başlık altında zikredilmesi ile yetinilmiştir. İlgili örneklerin şerh, nahiv ve filolojik tefsir kitaplarından istifade edilerek değerlendirmesi yapılmamıştır. Sonraki asırlara ait şerh, nahiv ve filolojik tefsir kitaplarında *el-Kitâb*'da tespit edilen örneklere dair yapılan değerlendirmelerin hicrî ilk üç asır ile tahdid edildiği için çalışmada yer almaması

³² Abdullah b. Hamd Hasrân, "Zâhiratü't-te'vîl fi'd-dersi'n-nahvî -Bahs fi'l-menhec-", **Mecelletü'l-Külliyeti'l-Arabiyye**, Melik Suud Üniversitesi, Suudi Arabistan, 13/14, m. 1984/ h. 1404, s. 242-263.

³³ Muhammed Âd, **Usûlü'n-nahvi'l-arabî fi nazrati'n-nuhât ve ra'yü Ibn Madâ bi dav'i ilmi'l-lügati'l-hadîs**, s. 185, Alemü'l-Kütüb, Kahire, 1989.

³⁴ Mustafa es-Sa'dinî, **Te'vilü's-Şi'r: Kırâe Edebiyye fi Fikrin'n-Nahv**, İskenderiyye, Mektebetü Lisâni'l-Arab, 1992.

makul karşılanabilir. Bu da çalışmanın eser ya da kişi çerçevesinde değil dönemsel olduğunu gösterir niteliktedir. Ayrıca Mahmud el-Câsim'in bu çalışması sadece hazif, haml, ziyâde ile te'vil ve müfred konumda bulunan mürekkeb ifadenin te'vili ile sınırlıdır. Fasil, takdim-te'hir ile te'vil ve örneklerine yer verilmemiştir. Çalışmasında kullandığı kaynaklarda te'vilin tanımına ve hangi lafızlarla ifade edildiğine dair bir tespit ya da analiz yapmamıştır. Bu çerçevede ilgili kaynaklar ve dönem bağlamında nahvî te'vil konusuna dair cevaplanmamış sorular bulunduğu dikkat çekmektedir.³⁵

8) Gâzi Muhtar Tuleymât: *Eserü't-Te'vîlû'n-Nahvî fî fehmin'n-nas*

Gâzi Muhtar Tuleymât, bu makalesinde bazı te'vil yolları çerçevesinde nahvî te'vilin, metnin anlaşılmasındaki etkisini ele almaktadır.³⁶

9) Âişe Bint Merzûk Bin Hâmid el-Lüheybî: *et-Te'vîlû'n-Nahvî fî kütübi i'râbi'l-Hadîsin'n-Nebeviyye*³⁷

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada hadislerin i'râbına dair yazılan kitaplardan tespit edilen hazif, haml ve ziyâde ile ilgili te'vil örnekleri incelenmiştir.

10) Muhammed Ali Hureyke: *et-Te'vîl fî'n-Nahvî'l-Arabî inde'l-Basriyyîn*

Tespitlerimize göre Muhammed Ali Hureyke'nin doktora tezi olarak hazırladığı bu çalışma konu ile ilgili dil ekolü bağlamında yapılan ilk doktora çalışmasıdır. Sadece öz ve kaynakçasını görebildiğimiz bu çalışmada basra dil ekolüne ait bazı kitaplar üzerinden konuyu ele aldığı anlaşılmaktadır. Elli yedi adet gibi sınırlı bir kaynakçaya sahip olması dikkat çekmektedir. Kaynakları arasında *el-Kitâb* da bulunmakla birlikte gerek *el-Kitâb* gerekse diğer kaynakların şerhleri ve Basra dil ekolünün önde gelen isimlerinden Müberrid, Ahfeş el-Evsat gibi dilcilerin kitaplarının yer almadığı görülmektedir.³⁸

³⁵ Mahmud el-Câsim, "et-Te'vîlû'n-Nahvî hattâ nihâyeti'l-karnî's-sâlisî'l-hicrî", Halep, **Câmiatü Halep/ Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmî'l-İnsâniyye** (Basılmamış Yüksek Lisâns), 1990

³⁶ Gâzi Muhtâr Tuleymât, "Eserü't-te'vîlî'n-nahvî fî fehmi'n-nas", **Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslamiyye ve'l-Arabiyye**, 1417/1997, sayı:15.

³⁷ Âişe Bint Merzûk Bin Hâmid el-Lüheybî, "et-Te'vîlû'n-Nahvî fî kütübi i'râbi'l-Hadîsin'n-Nebeviyye", Mekke, **Câmiatü Ümmü'l-Kurâ/ Külliyyetü'l-Lügati'l-Arabiyye**, (Basılmamış Doktora Tezi), 1422-1423/2002-2003.

³⁸ Muhammed Ali Hureyke, "et-Te'vîl fî'n-Nahvî'l-Arabî inde'l-Basriyyîn", **Câmiatü'l-Hartûm/ Külliyyetü't-Terbiye**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2003.

11) Huleyfe Uşâş: *et-Te'vîlû'l-Lugavî inde İbn Cinnî*

Huleyfe Uşâş, yüksek lisans tezi olarak hazırladığı bu çalışmada İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) kitapları çerçevesinde sarf, nahiv ve delâlet bakımından te'vili ele almaktadır.³⁹

12) Leys Kuheyyir Abdullah el-Hıyânî el-Heytî: *et-Te'vîlû'n-Nahvî inde İbn Hişâm el-Ensari*⁴⁰

Leys Kuheyyir, doktora tezi olarak hazırladığı bu çalışmada İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) eserleri bağlamında hazif, ziyâde, takdim-te'hîr ve haml ile ilgili nahvî te'villerini ele almaktadır.

13) Felâh İbrahim Nasîf el-Fehdî: *et-Te'vîlû'n-Nahvî fi'l-Hadîsi's-Şerîf*

Tespitlerimize göre Felâh İbrahim Nasîf el-Fehdî'nin bu doktora çalışması konu ile ilgili hadîs-i şerîf çerçevesinde yapılan ilk çalışmadır. Hazif, ziyâde, tazmin ile te'vile dair hadislerden tespit ettiği örnekleri ele alıp değerlendirmektedir.⁴¹

14) Abûsî Muhsin el-Âmirî: *et-Te'vîlû'n-Nahv fî kitâbi şerhi ebyâtî Sîbeveyh li Ebî Cafer en-Nehhâs*

Abûsî Muhsin el-Âmirî bu çalışmasında Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ındaki şiirlerin şerhine dair yazdığı kitabından seçtiği nahvî te'vil ile ilgili bazı örnekleri incelemektedir.⁴²

15) *et-Teâruz beyne te'vîlî'n-nahvî ve takdîrî'l-ma'nâ fi'n-nahvî'l-Arabî*⁴³,

Bu çalışmalar dışında ele aldıkları konu doğrudan nahvî te'vil ile alakası olmasa da içerik olarak kapsamına giren *et-Takdîru'n-Nahvî inde Sîbeveyh*⁴⁴, es-

³⁹ Huleyfe Uşâş, "et-Te'vîl el-Lugavî inde İbn Cinnî", Cezâyir, **Câmiatü Muhammed Haydar/Külliyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmî'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 1424-1425/2003-2004.

⁴⁰ Leys Kuheyyir Abdullah el-Hıyânî el-Heytî, "et-Te'vîlû'n-Nahvî inde İbn Hişâm el-Ensari", Irak, **Arap Dili Edebiyatı Fakültesi, Bağdat Üniversitesi**, Doktora, 2004.

⁴¹ Felâh İbrahim Nasîf el-Fehdî, **et-Te'vîlû'n-Nahvî fi'l-Hadîsi's-Şerîf**, Bağdat, **Câmiatü Bağdat/ Külliyetü'l-Âdâb**, (Basılmamış Doktora Tezi), 1427/2006.

⁴² Abûsî Muhsin el-Âmirî, "et-Te'vîlû'n-Nahvî fî kitâbi şerhi ebyâtî Sîbeveyh li Ebî Cafer en-Nehhâs", **Câmiatü'l-Kûfe**, 10/35, 2015), s. 61-75.

⁴³ **Sâhib Cafer Ebû Cenâh**, "et-Teâruz beyne te'vîlî'n-nahvî ve takdîrî'l-i'râb fi'n-nahvî'l-Arabî", **Melik Suud Üniversitesi Dergisi**, Riyad, 8/1, m. 1996/h. 1416, 61-75.

⁴⁴ Sa'd Hasan Dârûb, "et-Takdîrû'n-Nahvî inde Sîbeveyh", Lübnan, **Beyrut Amerikan Üniversitesi**, Yüksek Lisâns, 1996.

*Semâ ve Ehemmiyetühû fi't-ta'kîdî'n-nahvî inde Sîbeveyh*⁴⁵, *el-Hazfû'n-Nahvî fi dav'in-nazriyyeti'l-halîliyyeti'l-hadîse*⁴⁶ gibi bazı çalışmalar da mevcuttur.

Tefsir alanında yapılan bazı Arapça çalışmalar şunlardır:

1) Hüseyin Hudaýr Abbâs Abdü'l-Celîl el-Gazzî: *et-Te'vilü'n-nahvî fi tefsiri Mecmaî'l-Beyân li't-Tabersî*⁴⁷

2) Ali b. Muhammed b. Ahmed eş-Şehrî: *et-Te'vilü'n-nahvî ve eserühû fi tevcîhi'l-ma'nâ fi tefsîri'l-Fahri'r-Râzî*⁴⁸

3) Âdil Kaytûnî: *Min âliyyâti fehmi'n-nassi'l-Kur'ânî*⁴⁹

4) Muhammed İbrâhîm Ahmed İbrâhîm: *et-Te'vîl ve alâkatühû bi lugati'n-nas inde'l-müfessirîn*⁵⁰

5) Sâlih Zeytûnî: *et-Te'vilü'n-nahvî inde İbn âdil el-Hanbelî fi tefsîrihî "el-Lübâb fi ulûmi'l-Kitâb"*⁵¹

6) Riyâz Muhammed Ali Ebû Rahme: *et-Te'vilü'n-nahvî fi cüz'i Amme*⁵²

7) Mes'ûd Halîl: *et-Te'vilü'n-nahvî ve't-te'vilü's-sarfî fi fehmi Âyâtî'l-Kur'ân*⁵³

⁴⁵ Muhammed Ali Yunus Ruba', "es-Semâ ve ehemmiyetühu fi ta'kîdî'n-nahvî inde Sîbeveyh", **Yermük Üniversitesi**, Yüksek Lisâns, 1992. (Eserin 60-80 sayfaları arasında te'vil konusu ele alınmaktadır).

⁴⁶ Âişe Cemaî, **el-Hazfû'n-Nahvî fi dav'in-nazriyyeti'l-halîliyyeti'l-hadîse**, Ürdün, âlemü'l-kütübî'l-hadîse, 2016. Bu çalışma, tez yazım sürecimizde basılmıştır. Sadece hazif ile ilgilidir.

⁴⁷ Hüseyin Hudaýr Abbâs Abdü'l-Celîl el-Gazzî, "et-Te'vilü'n-nahvî fi tefsiri Mecmaî'l-Beyân li't-Tabersî", Mekke, **Câmiatü Bâbil/ Külliyyetü't-Terbiye**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 1423/2002.

⁴⁸ Ali b. Muhammed b. Ahmed eş-Şehrî, "et-Te'vilü'n-nahvî ve eserühû fi tevcîhi'l-ma'nâ fi tefsîri'l-Fahri'r-Râzî", Mekke, **Câmiatü Ümmü'l-Kurâ/ Külliyyetü'l-Lügati'l-Arabiyye**, (Basılmamış Doktora Tezi), 1426/2005.

⁴⁹ Âdil Kaytûnî, "Min âliyyâti fehmi'n-nassi'l-Kur'ânî", Cezâir, **Meccelletü'l-Ulûmi'l-İnsâniyye**, 2014, C: I, sayı. 42, s. 185-201.

⁵⁰ Muhammed İbrâhîm Ahmed İbrâhîm: *et-Te'vîl ve alâkatühû bi lugati'n-nas inde'l-müfessirîn*, Mısır, **Câmiatü Ayn Şems/ Külliyyetü'l-Âdâb**, (Basılmamış Doktora Tezi), 1436/2015.

⁵¹ Sâlih Zeytûnî, "et-Te'vilü'n-nahvî inde İbn âdil el-Hanbelî fi tefsîrihî el-Lübâb fi ulûmi'l-Kitâb", Cezâir, **Câmiatü Muhammed Haydar/Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Lugât**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 1438-1439/2017-2018.

⁵² Riyâz Muhammed Ali Ebû Rahme, "et-Te'vilü'n-nahvî fi cüz'i Amme", Gazze, **Câmiatü'l-Ezher/Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), t.s.

⁵³ Mes'ûd Halîl, "et-Te'vilü'n-nahvî ve't-te'vilü's-sarfî fi fehmi Âyâtî'l-Kur'ân", Cezâir, **Mecelletü'l-Lügati'l-Vazifiyye**, 2020, C: VII, sayı. 1, s. 201-212.

8) Ayat Alsalihi: *Esbâbü'n-nüzûl ve eserühâ fi't-te'vîli'n-nahvî inde Ebî Hayyân fi'l-Bahri'l-Muhîr*⁵⁴

9) Ebü'l-Kâsım Bi's-şeyh, Meylûd Rabî'i: *Âliyyâtü't-te'vîli'n-nahvî inde İbn Âşûr et-Tunûsî*⁵⁵

Tespitlerimize göre Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı üzerine yapılan Türkçe lisansüstü çalışmalar ise kronolojik olarak şunlardır:

1) Metin YANARATEŞ: *Sibeveyh'in bedel ism-i fail masdar ve sıfat-ı müşebbehe konularını işleme yöntemi*⁵⁶

2) Soner GÜNDÜZÖZ: *Sibeveyh'te kelime yapısı*⁵⁷

3) Ali BULUT: *Sibeveyh'in el-Kitab'ında ele aldığı bazı nahiv konuları, işleme ve yöntemi ile koyduğu kurallar*⁵⁸

4) Muhammet Şehit HAKÇIOĞLU: *Ebu Said es-Sîrâfî'nin Sîbeveyhi'nin istişhad metoduna getirdiği eleştiriler*⁵⁹

5) Rewıda Rabie IBRAHİM ABOUEID: *Arap dilinde örtülü anlam (Mutedammenetu'l-Kavl) Sîbeveyhi'n el-Kitâb örneği*⁶⁰

6) Waysı Saeed WAYSİ: *Sibeveyhi'nin el-Kitab'ı ışığında Muhteda'nın nehireliği*⁶¹

⁵⁴ Ayat Alsalihi, "Esbâbü'n-nüzûl ve eserühâ fi't-te'vîli'n-nahvî inde Ebî Hayyân fi'l-Bahri'l-Muhîr", Siirt, **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2019, C. VI, sayı. 1, s. 63-80.

⁵⁵ Ebü'l-Kâsım Bi's-şeyh, Meylûd Rabî'i: *Âliyyâtü't-te'vîli'n-nahvî inde İbn Âşûr et-Tunûsî, Mecelletü Dirâsât*, 2021, C: XXII, sayı. 2, s. 98-117.

⁵⁶ Metin Yanarateş, "Sibeveyh'in bedel ism-i fail masdar ve sıfat-ı müşebbehe konularını işleme yöntemi", Samsun, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, 2000, 28 s.

⁵⁷ Soner Gündüzöz, "Sibeveyh'te kelime yapısı", Samsun, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE (Basılmamış Doktora Tezi)**, 2002, 457 s.

⁵⁸ Ali Bulut, "Sibeveyh'in el-Kitab'ında ele aldığı bazı nahiv konuları, işleme ve yöntemi ile koyduğu kurallar", Samsun, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE (Basılmamış Doktora Tezi)**, 2003, 318 s.

⁵⁹ Muhammet Şehit Hakçıoğlu, "Ebu Said es-Sîrâfî'nin Sîbeveyhi'nin İstişhad Metoduna Getirdiği Eleştiriler", Samsun, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, 2018, 102 s.

⁶⁰ Rewıda Rabie İbrahim Aboueıd, "Arap dilinde örtülü anlam (Mutedammenetu'l-Kavl) Sîbeveyhi'n el-Kitâb örneği", Kastamonu, **Kastamonu Üniversitesi SBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, 2021, 124 s.

⁶¹ Waysı Saeed Waysı, "Sibeveyhi'nin el-Kitab'ı ışığında Muhteda'nın nehireliği", Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), 2022, 101 s.

Literatür taramamız neticesinde gerek nahvî te'vil konusu ile gerekse *el-Kitâb* üzerine yapılan bir çok çalışmada, ilk ve temel kaynak olması sebebiyle *el-Kitâb*'dan istifâde edilmiş olmakla birlikte nahvî te'vil konusu *el-Kitâb* özelinde ele alınmamıştır.

Çalışmamızda ise nahvî te'vil konusu *el-Kitâb* ile sınırlandırılmıştır. Bununla beraber konuyla ilgili *el-Kitâb*'da tespit edilen mesele ve örneklerle yer veren kaynaklardan da istifade edilmiştir. Bu da konunun *el-Kitâb*'daki formunu ortaya koymakla birlikte kendinden sonraki literatürde nasıl bir seyir izlediğini de göstermiş olmaktadır. Bir başka deyişle konuyla ilgili Sîbeveyh'in zikrettiği mesele ve örneklerin literatürde gündem edilip edilmediğine ve nasıl değerlendirildiğine dair bir perspektif sunmaktadır. Nitekim bir çok önemli nahiv ve filolojik tefsir kitabında konunun ele alındığı görülmüştür. Çalışmanın doğrudan *el-Kitâb* taranarak yapılmasının özgünlüğe katkısı olmuş ve önemli bulgular elde edilmiştir. Sîbeveyh'in kullandığı kavramlar ve bu kavramların birbiriyle ilişkisi ortaya çıkarılmış, bölüm ana ve alt başlıkları yapılan bu tespitlere göre belirlenmiştir. Böylece modern dönemde yapılan çalışmalarda yer almayan ya da genel olarak bahsedilen nahvî te'vilin tanımının tarihi seyri, lafızları, gerekçeleri, amaçlarına dair daha spesifik tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır. Literatürden farklı olarak te'vil yollarının lafızda ve manada olmak üzere ayrımı yapılmıştır. Sonuç olarak *el-Kitâb* çerçevesinde nahvî te'vile dair bir şablon ortaya çıkmıştır.

Şimdi Arap dilinde nahvî te'vil kavramı ve *el-Kitâb*'daki teorik çerçevesini ele alacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAP DİLİNDE NAHVÎ TE'VİL KAVRAMI VE EL-KİTÂB'DAKİ TEORİK ÇERÇEVESİ

Nahv (النحو) ve te'vil (التأويل) kelimelerinden oluşan nahvî te'vil (التأويل النحوي) kavramı, nahiv ilmi sınırları ve kuralları çerçevesinde lafız ve manaya dair yapılan dilsel yorumu ifade etmektedir. Bir başka deyişle gramatik te'vil/izah anlamındadır. Bu bakımdan nahiv ilminde te'vilin, yaygın kullanıma göre belirlenen (yahut zihinde var kabul edilen) gramer kurallarına bağlı kalarak lafız ve mana uyumunu sağlama çabası olduğunu söylemek mümkündür.

Tespitlerimize göre klasik dönem nahiv eserlerinde yaygın olarak nahvî te'villerin yapıldığı görülmekte ancak bir ıstılah olarak “nahvî te'vil” kavramı yer almamaktadır. Bu dönemde nahvî te'vile, hazif, ziyâde, takdîm-te'hir, fasl, ve haml gibi lafızlarla işaret edildiği görülmektedir. Arap dili literatüründe ıstılah şeklinde kullanımına ise modern dönemde rastlanmaktadır.¹

Bu bağlamda nahvî te'vilin, klasik dönemde ifade edilişi, modern dönemdeki tanımları ve daha özelde Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ındaki teorik şekli ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. NAHİV, TE'VİL VE NAHVÎ TE'VİL KAVRAMLARI

Bu bölümde nahvî te'vil kavramının mahiyetini anlamak için öncelikle nahiv ve te'vil kavramlarının sözlük ve terim anlamları daha sonra da nahvî te'vil kavramı ele alınacaktır.

1.1. Nahiv Kavramı

Bu başlık altında nahiv kavramının sözlük ve terim anlamına değinilecektir.²

¹ Bu konu “Nahvî Te'vil Tanımı” başlığında ile ele alınacaktır.

² Nahiv kavramı ve tarihi seyri ile ilgili geniş değerlendirme için bkz. Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, Kahire 1968, s. 11-22; Ahmed et-Tantâvî, *Neş'etü'n-nahv ve tarihü eşheri'n-nühât*, Kahire 1995, s. 16-33; Durmuş, “Nahiv”, *DİA*, C: XXXII, s. 300-306; Ali Bulut, “Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VIII (2008), sayı: 2, s. 97 vd.; Şa'ban Avad Muhammed el-Ubeydî, *en-Nahvü'l-'Arabî ve menâhicü't-t'elîf ve't-tahlîl*, Bingazi 1989, s. 37-52; Adem Yerinde, “Nahiv” Kavramının Tarihi Arka Planı ve Terimleşme Süreci, *İ.Ü Şarkiyat Mecmuası*, sayı:30 (2017-1), s. 209-259.

1.1.1. Sözlük Anlamı

Nahiv kelimesi sözlükte “تَحَا – يُنْحُو - نَحْوٌ” fiilinin masdarı olarak “yönelmek”, isim olarak ise “yön” anlamına gelir. Bu temel mana ekseninde başka anlamlar da ifade eder. Bu manaları edilgen ve etken şeklinde tasnif etmek mümkündür. Lazım olarak “تَحَوْتُ نَحْوَك” “Sana doğru yöneldim”, müteaddi olarak ise yöneltmek, döndürmek anlamında “نَحَا إِلَيْهِ بَصَرَهُ” “Bakışını ona yöneltti, döndürdü”, “وَنَحَا الشَّيْءُ يَنْحَاهُ وَيَنْحُوهُ” “Onu bir kenara itti” şeklinde kullanılır.³

Çoğulu “أَنْحَاءٌ وَنُحُوءٌ” şeklinde olan nahiv kelimesi isim ve zarf olarak ise yedi manayı ifade eder. Bunlar yön, benzer, miktar, taraf, tür, cüz ve kenardır.⁴

1.1.2. Terim Anlamı

Nahiv kelimesinin terimleşmeden önce sözlük anlamı ile Araplar arasında bilindiği ve kullanıldığı görülmektedir.⁵

Terim anlamına ise tespit ettiğimiz kadarıyla ilk defa Halîl b. Ahmed (ö. 175/791) *el-Ayn* sözlüğünde rastlanır. Halîl, *nahv* kelimesinin “bir şeye yönelmek” manasına işaret ettikten sonra Ebû'l-Esved'in (ö. 69/688) Arapçanın esaslarını (Vucûhu'l-Arabiyye) vaz edip “*Bunun gibi devam edin*” manasında أَنَحُو نَحْوَ هَذَا dediğini aktarır.⁶

Bu dönemde dil hataları *lahn* ile ifade edilirken mutlak dil kuralları anlamında nahvin, *Usulü'l-Arabiyye* kavramıyla ifade edildiği de görülür.⁷

Sîbeveyh (ö.180/796)'in *el-Kitâb*'ında araştırmamıza göre nahvin, bir ilim dalı olarak tanımı yapılmamıştır. Ancak nahiv sözcüğünün “نَحْوٌ/وُ”⁸, “على هذا النحو”⁹ ve “هذا”

³ Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî, **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, Dâr-u Sâdır, h. 1414, b. 3, C: XXV, s. 309-310.

⁴ İbn Manzur, **Lisân**, C. XV, s. 309-310.

⁵ Araplar nahiv ilmine ait başka birçok terimi de ilk sözlük anlamları ile kullanıyordu. Mesela günlük konuşmalarında *i'râb*'ı açıklamak, *raf*'ı yükseltmek, *damme*'yi birleştirmek, *feth*'i açmak, *nasb*'ı dikmek, *cerr*'i çekmek, *sükûn*'u sakinleşmek ve dinmek, *muzârî*'yi benzetmek manasında kullanmışlardır. Bkz. Muhammed Keşşâş, “Mustalahü'n-Nahvi'l-Arabî beyne'l-asli'l-maddî ve't-tatavvuri'd-delâlî 1-2”, **Mecelletü't-Turâsî'l-Arabî**, Sayı 68, Yıl 17, 1997; Ali Bulut, “Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci”, s. 93.

⁶ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, **Kitâbü'l-Ayn**, y.y., Dâr ve Mektebetü Hilâl, t.s., C: III, s. 302.

⁷ Abdül'âl Sâlim Mekrem, **el-Halkatü'l-mefkûde fi tarihi'n-nahvi'l-Arabî**, Beyrut 1413/1993, s. 30.

⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C: I, s. 24, 44; C. II, s. 7.

⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C: I, s. 54; C. II, s. 210.

”النحو كثير“¹⁰ gibi türevleriyle beş yüz altmış yerde “bu örnek/misal/şekil üzere” anlamında, on yedi yerde nahivciler anlamında ”النَّحْوِيُّونَ/النَّحْوِيَّيْنَ“¹¹ şeklinde geçtiği tespit edilmiştir. Özellikle “Nahivciler” şeklindeki ifade Sîbeveyh döneminde nahiv meselelerinin müstakilleşmeye başladığını ve bu meselelerle ilgilenen belli bir topluluğun oluştuğunu gösterir niteliktedir. Ayrıca bazı ayetlerin okunuşu ile ilgili ”وَحَدَّثَنَا“ ”هَارُونَ أَنَّ نَاسًا، وَهُمْ الْكُوفِيُّونَ يَقْرَأُونَهَا ...“ şeklinde bahsetmesi de bu durumu teyid etmektedir.¹²

Sîbeveyh'den sonraki dilcilerden olan Müberred (ö.286/900)'in *el-Muktedab* eserinde de araştırmamıza göre nahvin terim olarak tanımından bahsedilmez. Örnek/misal anlamında ”نَحْوٌ“¹³ şeklinde geçer. Nahivcilerden birçok yerde ”النحويون/النحويين“ şeklinde bahsetmekle beraber bazı yerlerde ”*Basralı nahivciler*“ ve ”*Basralıların dışındaki nahivciler*“ ifadelerinin kullanılması dikkat çeker.¹⁴ Bu ifadeler *el-Kitâb*'da zikredilen nahivcilerin *el-Muktedab*'a gelindiğinde ayırım yapılacak kadar belirgin hale geldiğini göstermektedir.

Tespitlerimize göre nahvin bir ilim dalı şeklinde tanımı İbnü's-Serrâc'ın (ö.316/929) *el-Usûl fi'n-nahv* kitabında yer almaktadır. Serrâc nahiv ile, konuşan (mütekellim) kişinin Arap kelâmına göre konuşmasının kastedildiğini ifade eder.¹⁵

Nahiv ilminin geniş bir tarifi ise hicri 4. asır dilcilerinden İbn Cinnî'nin (ö.393/1002) *el-Hasâis* isimli eserinde görülür. İbn Cinnî nahiv sözcüğünün aslında ”bir yere yönelmek“ manasında yaygın kullanılan bir masdar olduğunu ancak daha sonra bir ilme has kılındığına dikkat çeker. Nahvin, ”*Tesniye, cemi, teksir, tasğir, izafet, neseb, terkip gibi i'rab ile ilgili konularda Arap kelâmının aslına uygun kullanmak*“ olduğunu belirtir. Onunla Arap olmayanların fesâhatta Arapların

¹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C: II, s.39; C. III, s. 631.

¹¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C: I, s. 334. Sîbeveyh, ilgili yerde ”Sözü Arapların vaz ettiği şeklin dışında başka bir şekilde vaz ettiler“ şeklindeki ifadeyle Nahivcileri eleştirir. Hatta birkaç cümle sonrasında nahivcilerin bir kelimenin mansub okunması konusunda ihtilafa düştüklerinden bahseder.

¹² Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 62. *el-Kitâb*'da geçen bu gruplar ve değerlendirmesi için bkz. Ali Benli, ”Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı Çerçevesinde Arap Dilbiliminin Başlangıç Safhası”, **Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları: Sempozyum**, 1-2 Mayıs 2008, İstanbul, Türkiye, 01 Mayıs 2008, s. 371-374.

¹³ Tespit ettiğimiz kadarıyla dört yüz yerde bu şekilde geçer. Örneğin bkz. Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö.285), *el-Muktedab*, Thk.: Muhammed Abdü'l-Hâlık Uzayme, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1431, C. I, s. 12; C. III, s. 96; C. IV, s. 390.

¹⁴ ”Nahviyyûn ve Nahviyyîn“ şeklinde doksan sekiz kadar yerde geçer. Bkz. Müberred, *el-Muktedab*, C. I, s. 33, 78, 101, 155, 254; C. II, s. 132, 175, 304; C. III, s. 119, 128; C. IV, s. 156, 172.

¹⁵ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî İbnü's-Serrâc , *el-Usûl fi'n-nahv*, Thk: Abdü'l-Hüseyn el-Fetelî, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, h.1417/ m.1996, C. I, s.35

seviyesine ulaşmalarının ve her ne kadar Arap olmasalar da onlar gibi konuşabilmelerinin sağlandığını belirtir.¹⁶

Sözlüklerde nahvin terim olarak, *Arapçanın esasları*¹⁷, “*Arap kelâmının i’rabi*” şeklinde tanımlandığı görülür.¹⁸

Hem sözlüklerde hem de nahiv kitaplarında yapılan bu tanımlar çerçevesinde nahvin, Arap kelâmının kurallarının bilgisi olduğunu söylemek mümkündür.

1.2. Te’vil Kavramı

Bu başlık altında te’vil kavramının sözlük ve terim anlamı ele alınmıştır.

1.2.1. Sözlük Anlamı

Te’vil (التَّوِيل) kelimesi “*dönüp gelmek, dönüp varmak*” anlamına gelen “*el-evl*” (الأول) kökünün¹⁹ tef’il kalıbına (أَوَّلَ – يُؤَوِّلُ – تَأْوِيلًا) girmiş hali olup sözlükte “*geri döndürmek*” anlamını ifade etmektedir.²⁰ Mesela birine bir şeyi geri döndürmek anlamında “أَوَّلَ إِلَيْهِ الشَّيْءَ”²¹, bir hükmü ehline döndürmek/iletmek anlamında “أَوَّلَ الْحُكْمِ إِلَى أَهْلِهِ”²² kullanılmaktadır. Yine dua ifade eden “Allah kaybettiğini geri sana döndürsün” anlamındaki “أَوَّلَ اللَّهُ عَلَيْكَ ضَالَّتَكَ” cümlesinde de bu manayı ifade etmektedir.²³

Te’vil kelimesi, aynı zamanda bir durumu veya bir işi düzeltmek, dağınıklığı toparlamak, bir araya getirmek manasına da kullanılmaktadır. Mesela dua ve beddua

¹⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, C. I, s. 35.

¹⁷ Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî el-Ezherî (ö.370/980), *Tehzîbü'l-luga*, thk.: Muhammed Avd Mur'ib, Dâr-u İhyâü't-Turâsi'l-Arabî (8), Beyrut, 2001, C. V, s.165.

¹⁸ Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkadir Râzî (ö.666/1268), *Muhtârü's-Sihâh*, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1999, s.306; İbn Manzûr, *Lisân*, C. XV, s. 309-310; Ayrıca bkz. (ن-ح-و) maddesi, C. II, s.596.

¹⁹ Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, thk.: İbrahim el-Beyârî, Kahire, Darü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967, s. 437; Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, y.y., thk.: Abdüsselam Harun, Dârü'l-Fikr, m. 1979/ h. 1399, C. I, s. 159-160.

²⁰ İbn Fâris, *Mekâyisi'l-luga*, C. I, s. 162; İbn Manzûr, *Lisân*, C. XI, s. 32-33.

²¹ İbn Manzûr, *Lisân*, C. XI, s. 32-33.

²² İbn Fâris, *Mekâyisi'l-luga*, C. I, s.159; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), *Esâsü'l-belâga*, thk.: Muhammed Bâsil Uyûn es-Sûd, Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998, C. I, s. 39.

²³ Zemahşerî, *Esâs*, C. I, s. 39; İbn Manzûr, *Lisân*, C. XI, s. 32-33; Seyyid Muhammed Murtezâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Kuveyt, Vizâratü'l-İlâm, 1993, C. XVI, s. 32.

içeren “أَوَّلَ اللَّهُ عَلَيْكَ أَمْرًا” (Allah durumunu düzeltsin/ıslah etsin), “أَوَّلَ اللَّهُ عَلَيْكَ شَمْلًا” (Allah durumunu düzeltmesin/ıslah etmesin) cümlelerinde bu anlamda kullanılmıştır.²⁴

Te’vil kelimesi kelâm/söz ile ilişkilendirildiği zaman da “*kelâmı/sözü düşünüp incelemek, manasını açıklamak*” anlamına gelmektedir. Mesela “أَوَّلَ الْكَلَامِ” cümlesinde te’vil kelimesi sözün manasını düşünüp, yorumlamak anlamındadır.²⁵

Te’vil kelimesi çeşitli türevleriyle birlikte Kur’ân-ı Kerim’de on yedi kez geçmekte olup genel bir anlamlandırmayla “*İşlerin, fiillerin neticesi, karşılığı, rüya ve olayların tabiri*” gibi anlamlara gelir.²⁶

Hadislerde de te’vilin sözlük manası olan “geri döndürmek/geriye ırcâ ettirmek”, “açıklamak ve düşünmek” anlamında geçtiği görülmektedir.²⁷

1.2.2. Terim Anlamı

Te’vil kelimesinin terim anlamı “*Naslarda geçen bir lafzı bir delile dayanarak aslı mânasından alıp taşıdığı muhtemel mânalardan birine nakletmek*” şeklinde tarif edilir.²⁸ Bununla beraber te’vilin alimler tarafından birçok tanımı yapılmıştır.

Mesela Mâtürîdî (ö. 333/944)’ye göre te’vil, kesinlik olmaksızın ihtimallerden birinin tercih edilmesidir.²⁹ Mâtürîdî’nin bu tanımına göre kesinliğin olmadığı yerde te’vil’den bahsedilebilir ve birden çok ihtimal söz konusudur.

²⁴ İbn Manzûr, **Lisân**, C. XI, s. 32-33.

²⁵ İbn Manzûr, **a.y.**

²⁶ es-Seyyid Ahmed Abdü'l-Ğaffâr, **Zâhiratü't-Te'vil ve Sılatühâ bi'l-luga**, Dârü'l-Ma'rife, Câmiatü'l-İskenderiyye, 1980, s.26; Nâsır Hâmid Ebû Zeyd, **Mefhûmu'n-nas: Dirâse fi ulûmi'l-Kur'ân**, Birleşik Krallık, Müesseset-ü Hindâvî, 2023, s.253-259; Bu anlamda kullanımlara örnek için bkz. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân**, Mekketü'l-Mükerreme, Dârü't-Terbiyeti ve't-Turâs, t.s., C. VI, s.201; Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî (ö. 774/1373), **Tefsîrû'-Kur'âni'l-'azîm**, Dâr Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzi', 1999/1420, C. II, s.11; C. IV, s. 412.

²⁷ İbn Manzûr, **Lisân**, C. XI, s. 32 (“أَوَّلَ” md.).

²⁸ İbn Manzûr, **Lisân**, C. XI, s. 34 (“أَوَّلَ” md.).

²⁹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkindî (ö. 333/944), **Tefsîrû'l-Mâtürîdî: Te'vilâtü Ehli's-Sünne**, Thk.: Dr. Mecdî Bâslûm, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1426/2005, 10, C. I, s.349; Celaleddin Suyûtî, **el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân**, Matbaatü'l-Halebî, Kahire, 1935, C. I, s. 173.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328)'ye göre “Bir şeyin asıl anlamına döndürülmesi”ni ifade eder. Bu manada onun te’vili selef alimleri gibi sözün açıklanması anlamına gelen tefsir ile aynı anlamda kullandığı söylenebilir.³⁰

Te’vil tanımında te’vili yapan kişinin sahip olması gereken özelliklere işaret eden alimler de bulunur. Mesela İbn Hazm (ö. 456/1064) te’vili şu şekilde tarif etmektedir: “Te’vil, lafzı zahirinin gerektirdiğinden ve dilde vaz edildiği anlamdan başka anlama nakletmektir. Bu şekilde anlamın nakledilmesi ancak delil varsa doğru olur. Anlamı nakleden kimsenin de taât ehli olması gereklidir. Şayet taât ehli değilse bırakılır ve ona iltifat edilmez. Yaptığı nakil de bâtil hükmündedir.”³¹

Gazzâlî (ö. 505/1111) ise te’vili, “bir delilin desteklemesi ile lafzın zâhirinin delâlet ettiği manadan daha zannı galip gelen ihtimal” şeklinde ifade eder. Gazzâlî’nin bu tanımı ihtimallerden birine değil de zannı galip gelen ihtimale vurgu yapması bakımından farklılık arzeder. Ayrıca her te’vilin, lafzı hakiki manadan mecazi manaya götürmek gibi olduğuna işaret eder.³²

İbn Rüşd (ö. 595/1198) de te’vili, lafzı hakiki manadan çıkarıp mecazi manaya taşımak olarak görür. Ancak bununla beraber önemli bir şart ekler. Ona göre mecazi manaya gidilirken Arap lisanının biçimi/kuralları ihlal edilmemelidir.³³

İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği)'ye göre ise te’vil, ister bir bilgi isterse bir davranış olsun, bir şeyin gayesine göre anlaşılmasıdır.³⁴

Farklılıklar barındırmakla birlikte bütün bu yapılan tanımlara bakıldığında genel anlamda İslami ilimlerde te’vilin, nassı zahirinin dışında başka bir manaya taşımak şeklinde yorumlandığı söylenebilir. Lafzın taşındığı bu mana, kimi tarafından asıl, kimi tarafından ise ihtimal olarak ifade edilmektedir.

³⁰ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm İbn Teymiyye el-Harrânî, **Der’ü Te’ârûzi'l-akl ve'n-nakl**, Thk.: Muhammed Reşad, Menşûrât Câmiat-i İmâm Muhammed b. Suud, Suudi Arabistan, 1991, b. 2, C. I, s. 14

³¹ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî (ö. 456/1064), **el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm**, Mektebetü'l-Hanci, 1345, C. I, s. 42.

³² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî (ö. 505/1111), **el-Müstasfâ**, Thk.: Muhammed Abdusselam Abduşşâfi, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1413/1993, s. 196.

³³ Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtubî (ö. 595/1198), **Faslü'l-makâl**, Thk.: Muhammed Amâre, Dârü'l-Maârif, y.y., ts., s. 32.

³⁴ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), **el-Müfredât fî garîbi'l-Kur’ân**, thk.: Safvân Adnân ed-Dâvidî, Darü'l-Kalem/ ed-Dâr eş-Şâmiyye, Şam/Beyrut, 1412, s.99.

1.3. Nahvî Te'vil Kavramının Tarihi Seyri ve Tanımı

Araştırmamıza göre Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ı da dahil hicri 3. asra kadar nahiv kitaplarında te'vil kelimesi geçmemektedir. Bu dönemlerde te'vili ifade eden “مَعْنَى” ve “الْحَمْلُ” ve benzeri başka ifadeler kullanılmaktadır.³⁵

Hicri 3. asırdan itibaren ise te'vil kelimesi nahiv kitaplarında görülmeye başlanır. Mesela Müberrid'in *el-Muktedab* adlı eseri bunun örneklerindendir.³⁶ Kelâmın, zâhirinden yola çıkarak lafız ve anlam bakımından yorumlandığı yerlerde te'vil kelimesi zikredilmektedir.³⁷ Ancak te'vil kelimesinden bir ıstılah olarak bahsedilmez ve tanımı yapılmaz.³⁸

Bununla beraber klasik dönemde her ne kadar bir terim olarak nahvî te'vil tanımına rastlanmasa da ıstılah manasına işaret eden dolaylı ifadeler bulunur.³⁹

Örneğin İbn Cinnî'nin (ö.392/1001) *el-Hasâis* adlı eserinde i'râb takdiri ile mananın tefsiri arasındaki farkı ele aldığı “الْفَرْقُ بَيْنَ تَقْدِيرِ الْإِعْرَابِ وَتَفْسِيرِ الْمَعْنَى” bölümdeki ifadeleri te'vilin terim anlamına dair fikir vermektedir. İbn Cinnî, i'râb takdirinin mananın tefsirine/açıklamasına uygun olarak yapılması gerektiğini; şayet i'râb takdiri mananın tefsirine aykırı ise i'râb takdirinin mananın tefsirine göre tashih edilmesi gerektiğini söyler. Buna örnek olarak “Zeyd'e bir kırbaç vurdum” anlamındaki “ضَرَبْتُ رَيدًا سَوْطًا” cümlesini verir. Cümlenin manasının mef'ûlün mutlak ve harfi cer takdiriyle “ضَرَبْتُ رَيدًا ضَرْبَةً سَوْطٍ” “Zeyd'e kırbaç ile bir kere vurdum” şeklinde ancak i'râb takdirinin muzafın hazfi üzere “ضَرَبْتُهُ ضَرْبَةً سَوْطٍ” olduğunu belirtir.⁴⁰

Mesela İbn Fâris (ö.395/1004), *es-Sâhibî fî fıkhi'l-luga ve süneni'l-Arab fî kelâmihâ* kitabında nesneleri ifade etmek için kullanılan lafızların anlamlarından bahsederken bu anlamlar için birbirine yakın üç kavram zikretmektedir. Bunlar “mana”, “tefsir” ve “te'vil”dir. Bu üç kavramın birbirine yakın manaları kastettiğini söyledikten sonra kısaca bu kavramları açıklamaktadır. Te'vil kelimesi ile ilgili açıklamalarına bakıldığında sözlük manası olan “bir işin sonu, varacağı yer” manasını

³⁵ Bkz. Hammûz, *et-Te'vilü'n-nahvî*, C. I, s.17; Muhammed İd, *Usûlü'n-nahvi'l-arabî*, s. 184.

³⁶ Bkz. *el-Muktedab*, C. I, s.119; C. III, s.381.

³⁷ Hammûz, *et-Te'vilü'n-nahvî*, C. I, s.18-20.

³⁸ Hammûz, *et-Te'vilü'n-nahvî*, C. I, s.17; Muhammed İd, *Usûlü'n-nahvi'l-arabî*, 185.

³⁹ Sibeveyh'in nahvî te'vil tanımına işaret eden ifadeleri ileride ele alınacaktır.

⁴⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, s. 232.

verdiği görülmektedir.⁴¹ Kitapta başka yerlerde de te'vil kelimesi geçmektedir. Örneğin ﴿أَفَأَنْ مَّتَّ فَهُمْ الْخَالِدُونَ﴾ (el-Enbiyâ/34) ayetinin te'vilinden bahsederken “تَأْوِيلُ الْكَلَامِ” *“te'vilü'l-kelâm”* tabirini kullanmaktadır. Şart cümlesi olarak gelen “مَّتَّ” ifadesinin aslında ceza cümlesi olduğunu belirtmekte ve te'vilin “أَفَهُمُ الْخَالِدُونَ إِنْ مَّتَّ” şeklinde olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda İbn Faris'in te'villerinin nahvî te'vil formuna sahip olduğu görülür.⁴²

Murâdî'nin (ö. 749/1348) *el-Cene'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî* eserinde geçen

“Tenbih: Basra'dan Sîbeveyh ve dil araştırmacılarının görüşü ister hakiki ister mecaz olsun (في) nin manasının sadece zarf olduğu üzeredir. Buna aykırı bir durum vehmedilirse te'vil ile zarf manasına döndürülür”

ifadeleri te'vilin ıstılahî anlamını imâ etmektedir.⁴³

Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İktirâh* adlı nahiv usulü eserinde naklettiği Ebû Hayyân'ın (ö. 745/1344) şu sözleri nahvî te'vilin terim anlamına dair fikir verir niteliktedir:

*“Kuralla aykırı bir kullanım ile karşılaşıldığında te'vile gidilir. Ancak bu kullanım Araplardan bir topluluğun sadece onunla konuştuğu bir kullanım ise te'vil yapılmaz”.*⁴⁴

Ebû Hayyân'ın bu sözlerinden yaygın kullanımın dışına çıkıldığında te'vile gidildiği anlaşılmaktadır.

Modern dönemde ise nahiv ilmi alanına ait bir kavram olarak birçok tanımın yapıldığı görülmektedir.

Mesela Temmâm Hassân, te'vili geri döndürmek manasındaki “الرَّدَّ” ile açıklamış ve “*Nassı ilk haline/aslına döndürmek*” şeklinde tarif etmiştir.⁴⁵

Ali Ebü'l-Mekârim, “*kurallar ile bu kurallara aykırı olarak gelen naslar arasında uyumu sağlamak için nahivcilerin kendisine sığındığı yegâne araç*”⁴⁶ olarak

⁴¹ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvîni el-Hemedânî, **es-Sâhibî fî fikhî'l-luga ve süneni'l-Arab fî kelâmihâ**, Yayınlayan: Muhammed Ali Beyzun, 1417/1997, s.144.

⁴² İbn Fâris, **es-Sâhibî**, s.137.

⁴³ Hasan b. Kâsım el-Murâdî, **el-Cene'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî**, thk.: Fahreddin Kabâve, Muhammed Nedîm Fâzıl, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, b.1, 1413/1992, s. 253.

⁴⁴ es-Süyûtî, **el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv**, Thk.: Muhammed Faccâl, Dârü'l-Kalem, Dimeşk, 1409/1989, s.130-131.

⁴⁵ Temmâm, **el-Usûl**, s. 138.

⁴⁶ Ebü'l-Mekârim, **Usûl**, s.261.

değerlendirdiği te'vili “Kurallara aykırı kullanımların kural kalıplarına sokulması” şeklinde tarif eder.⁴⁷

Muhammed İd, *Usûlü'n-Nahv* eserinde müstakil bir bölüm şeklinde ele aldığı nahvî te'vili “*Kelâmın zâhir anlamından takdir ve tedebbür isteyen gizli vecihlere sarfedilmesi*” olarak tanımlamış ve nahivcilerin nahiv kaidelerine uysun diye kelâmı te'vil ederek zahirin dışına çıkıp tahrif ettiklerini ileri sürmüştür.⁴⁸

Abdulfettâh Ahmed el-Hammûz'un Kur'ân-ı Kerim'de nahvî te'vili ele aldığı *et-Te'vilü'n-nahvî fi'l-Kur'âni'l Kerîm* eserinde ise te'vilin, nahiv literatürüne bakıldığında, mana ya da nahvî bir asıl sebebiyle nassın zahirinin dışına hamledilmesi şeklinde gerçekleştiğine dikkat çeker.⁴⁹ Nahvî te'vilin istilâh manasına tam olarak değinmez. Ancak onun bu çalışmasından nahvî te'vili, nahiv kurallarına uymayan Arapça cümle ve terkiplerin hazif, ziyâde, takdîm-te'hîr, haml ve tazmin açısından analiz edilmesi olarak gördüğü anlaşılmaktadır.⁵⁰

Gâzi Muhtâr Tuleymât, *Eserü't-te'vili'n-nahvî fi fehmi'n-nas* adlı makalesinde nahvî te'vilin, “*Fasih metinlerden çıkarılan kurallara aykırı metinlerin incelenmesi, tahrir edilmesi ve kurallara uyumunu sağlamak için kuralın sıhhatini ve standartlığını etkilemeyecek şekilde tevcih edilmesi*” olarak tarif eder.⁵¹ Bu tariften anlaşılan o ki nahvî te'vilin gayesi istişad asrına ait olan fasih Arap kelâmından standardın dışına çıkan sözleri/kullanımların te'vil edilerek kuralın doğruluğunu göstermektedir.⁵²

Tâhir Süleymân Hammûde ise te'vili, yaygın olan standart dil kurallarının ve usulplarının dışına çıkan kalıp ve terkiplerin nahivciler tarafından süslü bir şekilde ifade edilmesi olarak görür ve aynı manada tahrir, haml, tevcih ve takdir gibi farklı kelimelerin kullanıldığını söyler. Te'vilin, hazif, ziyâde, haml, bir harfin başka bir harfin anlamında kullanımı ve tazmin şeklinde gerçekleştiğine dikkat çeker.⁵³

⁴⁷ Ebü'l-Mekârim, **Usûl**, s.262.

⁴⁸ Muhammed İd, **Usulü'n-Nahvî'l-arabî**, s. 185.

⁴⁹ Hammûz, **et-Te'vilü'n-nahvî**, C. I, s.17.

⁵⁰ Hammûz, **et-Te'vilü'n-nahvî**, C. I, s. 1-838; C. II, s. 1-662.

⁵¹ Gâzi Muhtâr Tuleymât, “Eserü't-te'vili'n-nahvî fi fehmi'n-nas”, **Mecelletü Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-İslamiyye ve'l-Arabiyye**, 1417/1997, sayı:15, s. 249.

⁵² Ebü'l-Mekârim, **Usûl**, s.233.

⁵³ Tâhir Süleymân Hammûde, **Üsüsü'l-i'râb ve müşkilatühû**, ed-Dârü'l-Câmiyye, İskenderiyye/Mısır, 1999, s.135.

Klasik ve Modern dönemdeki bu ifade ve tanımlar nahvî te'vilin, kurallara aykırı gelen sözü, manayı gözeterek kurallara göre yorumlamak ve ilk haline döndürmek olduğunu göstermektedir.

2. EL-KİTÂB'DA NAHVÎ TE'VİL'İN TEORİK ÇERÇEVESİ

Bu başlık altında nahvî te'vil kavramı, tanımı ve ifade edilişi bakımından *el-Kitâb* çerçevesinde ele alınmıştır.

2.1. el-Kitâb'da Nahvî Te'vil Tanımının Temelleri

Araştırmalarımıza göre Sîbeveyh *el-Kitâb*'ında nahvî te'vil kavramına dair doğrudan bir tanım yapmamıştır. Ancak te'vile işaret eden ifadeler kullanmıştır. Mesela Sîbeveyh, "المُسْنَدُ وَالْمُسْنَدُ إِلَيْهِ" Müsned ve Müsnedün ileyh bâbında mütekellimin kelâmında bu iki unsurdan mustağni kalamayacağını anlatırken şöyle demektedir: *"Bazı kelimeleri hazfederler, yerine başka kelime koyarlar, bu (yeni) kelime ile asıl olarak cümlede kullanılan kelimeden vazgeçerler ve asıl kelime artık sâkıt hükmünde olur"*⁵⁴. Bu ifadeler, bir şekilde lafzı/yapısı değişmiş olan cümlenin bir ilk halinin olduğuna ya da en azından varsayıldığına işaret eder. Bu da doğrudan zikredilmese de nahvî te'vilin varlığını göstermektedir.

Yine Sîbeveyh, "بَابُ مَا يَحْتَئِلُ الشَّعْرُ" başlığı altında⁵⁵ şairlerin, bir kelimenin başka bir kelimenin manasını taşımasının bu kelimelerin birbiri yerine kullanılabileceğine sebep olarak gösterdiklerini ifade ettikten sonra şunu söylemektedir: *"Mecbur kaldıkları her yerde bir vecih bulmaya çalışırlar. Şiirde caiz olanlar ise burada sana zikredemeyeceğim kadar çoktur. Çünkü burası genel bir bahistir. İnşallah ileride bunları açıklayacağız"*.⁵⁶

⁵⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.25 (وَيَحْدِفُونَ وَيَعْوِضُونَ، وَيَسْتَعْنُونَ بِالشَّيْءِ عَنِ الشَّيْءِ الَّذِي أَصْلُهُ فِي كَلَامِهِمْ أَنْ يُسْتَعْمَلَ) (حَتَّى يَصِيرَ سَاقِطًا).

⁵⁵ Sîbeveyh'in konu başlıkları içeriğinin anlaşılması ve onu yansıtmaları bakımından önemlidir. Mesela İbnü'l-Müneyyir bunu şu şekilde ifade eder: "كتاب البخاري في الحديث،" وكتاب سيبويه في النحو. Bkz. Ebü'l-Abbâs Nâsırüddîn İbnü'l-Müneyyir *el-Cüzâmî el-Cerevî el-İskenderî* (ö. 683/1284), *el-Mütevârî alâ ebvâbi'l-Buhârî*, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1411/1990, s. 37.

⁵⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.32 (وَلَيْسَ شَيْءٌ يُضْطَرُّونَ إِلَيْهِ إِلَّا وَهُمْ يُحَاوِلُونَ بِهِ وَجْهًا. وَمَا يَجُورُ فِي الشَّعْرِ أَكْثَرُ مِنْ) (أَنْ أَذْكَرُهُ لَكَ هَهُنَا لِأَنَّ هَذَا مَوْضِعُ جَمَلٍ وَسُنَّتَيْنِ ذَلِكَ فِيمَا تَسْتَفْعِلُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ). Sîbeveyh'in mezkur bab başlığı altındaki bu ifadeleri nahvî te'vilin şiir bağlamında ayrıca düşünülmesini ya da en azından farklılıklara sahip olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim *el-Kitâb*'ın şârihlerinden Sîrâfî de Sîbeveyh'in bu konudan yani kendi deyişiyle şiirde zaruret konusundan bahsetmesinin sebebinin müstakil olarak bu konuyu ele almak değil bilakis şiir ve nesir arasındaki farkın görülmesi olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh*, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2008, b.1, C. I, s. 188.

Modern dönem nahvî te'vil tanımlarında yer alan *asla/ilke geri döndürme* anlamındaki الرَّدُّ إِلَى الْأَصْلِ tabirinin farklı kalıplarıyla *el-Kitâb*'da geçtiği görülür. Sîbeveyh nidâ babında Halîl'den bunu: “*İzafet yaptıklarında asla/ilke geri döndürürler*” ifadesiyle aktarmaktadır. Bu ifade إِنَّ أَمْسَكَ قَدْ مَضَى (Senin dünün geçti, gitti.) cümlesindeki “أَمْسَ” kelimesi ile ilgilidir. “أَمْسَ” şeklinde mecrur zarf değil de izafet yapıldığı için konumunun asıl i'râbı olan mansub “أَمْسَ” şekline döndürüldüğünü anlatır.⁵⁷ Yine Halîl'den naklen aynı ifadeyi يَازَيْدُ وَالْتَضَرُّ (Ey Zeyd ve Nadr!) cümlesi bağlamında kullanmıştır. Bu örneği i'râb bakımından aslına döndürülen yerler babında zikreder. Buna göre örnekte “وَالْتَضَرُّ” Arapların genel kullanımına göre zammeli gelmesi gerekirken münadanın asıl i'râbı mansub olduğundan mansub gelmiştir. Yani “وَالْتَضَرُّ” kelimesinin i'râbı münadanın aslî i'râbına döndürülmüştür.⁵⁸

2.2. el-Kitâb'da Kullanılan Nahvî Te'vil İfadeleri

Araştırmalarımıza göre Sîbeveyh, *el-Kitâb*'da nahvî te'villeri birden fazla lafızla ifade etmiştir. Bunlar manaya göre i'râb takdirini ya da i'râba göre mana takdirini bildirir. Bu amaçla *el-Kitâb*'da 4 farklı lafzın kullanıldığı tespit edilmiştir. Kendi içinde çeşitli varyantları bulunan bu lafızlar “أَيَّ”, “كَأَنَّهُ قَالَ”, “إِنَّمَا هُوَ” ve “الْمَعْنَى” şeklindedir.

2.2.1. Ey

Arap dilinde أَيَّ lafzı istifham, şart edatı, ism-i mevsûl, nidâ, atıf, hâl gibi birçok fonksiyon icra edecek şekilde kullanılmakla birlikte⁵⁹ öteden beri Arap dilinde sıklıkla, Türkçedeki “yani” ifadesine karşılık gelecek şekilde tefsir/beyan edatı olarak da kullanılmaktadır. Meselâ bir şiirde şöyle kullanılmıştır:

وَتَرْمِينِي بِالطَّرْفِ أَيَّ أَنْتَ مُذْنِبٌ * وَتَقْلِبْنِي لَكِنْ إِيَّاكَ لَا أَقْلِي

Bana göz ucuyla bakıyorsun; yani sen suçlusun, demek istiyorsun

*Sonra bana kızılıyorsun ama ben sana asla kızmıyorum*⁶⁰

⁵⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.184-185 (كَأَنَّهُمْ لَمَّا أَصْغَوْا رَوُّهُ إِلَى الْأَصْلِ).

⁵⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 186-187.

⁵⁹ Bkz. Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *Hurûfü'l-meânî*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1984, s. 62; Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah b. Yusuf Ebû Muhammed İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârib*, Dimeşk, Dârü'l-Fikr, 1985, s. 107-109; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, s. 233-234.

⁶⁰ Bkz. Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî (ö. 643/1245), *Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî*, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, C. V, 81.

Bu işlevi icra eden أَيّ edatına ey-i tefsiriyye denmiştir.⁶¹

Sîbeveyh “هَذَا بَابُ أَيّ” başlığı altında bu lafzın özellikle istifham, ceza/şart ve ismi mevsul edatları anlamında kullanılmasına dikkati çekmiştir.⁶² Lafzın tefsir fonksiyonuna işaret etmemesine rağmen tespitlerimize göre onu *el-Kitâb*’ın da cümlelerin mana ve i’rabına ilişkin yaptığı te’vili açıklayan tefsir edatı olarak 234 yerde kullanmıştır. Örneğin ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَيُخَوِّدُكُمُ بَيْنَهُمْ﴾ ayetinde “لَيُخَوِّدُكُمُ” ifadesinin “أَيّ: لَحَاكُمُ” te’vilinde olduğunu bildirir.⁶³ Yine Sîbeveyh, zanne fiilinin anlamlarından bahsederken “مَنْ تَظُنُّ؟” ifadesini “أَيّ: مَنْ تَتَنَّهُمْ؟” şeklinde açıklamıştır. Devamında da “طَنَيْنَ” kelimesinin manasını “أَيّ: مُتَنَّهُمْ” olarak tefsir etmiştir.⁶⁴

Sîbeveyh, أَيّ edatını sadece yukarıdaki örneklerde olduğu gibi isim ve fiillerin anlamını tefsir ederken değil soru edatlarının anlamını açıklamak için de kullanır. Mesela keyfe, eyne ve metâ soru edatlarının manalarını “وَكَيفَ: عَلَى أَيِّ حَالٍ؟ وَأَيْنَ: أَيِّ مَكَانٍ؟” “وَمَتَى: أَيِّ جَدِّ؟” şeklinde yine أَيّ edatı ile tefsir eder.

Zikredilen bu tespitlerimiz çerçevesinde genellikle Sîbeveyh’nin أَيّ edatını kelimenin i’râbını değil- anlamını tefsir ve te’vil ettiği yerlerde kullandığı görülmektedir.

2.2.2. Keennehû kâle

Arap dilinde, “كَأَنَّهُ قَالُ” tabirinde geçen “كَأَنَّ” edatı Türkçedeki “sanki” ya da “gibi” manalarını karşılayacak şekilde teşbih (benzetme) edatı olarak kullanılmaktadır.⁶⁵ Mesela “كَأَنَّ زَيْدًا الْأَسَدَ” (*Zeyd aslan gibidir/Sanki Zeyd aslandır.*) cümlesinde teşbih fonksiyonunu icra etmektedir.⁶⁶

Basralı dilciler “كَأَنَّ”nin sadece teşbih manasını zikrederken Kûfeli ve diğer bazı dilciler tahkik, takrib ve şek manası ifade ettiğini de söylemektedir. Mesela zikredilen bu anlamlara şu ifadelerde rastlanmaktadır:

فَأَصْبَحَ بَطْنُ مَكَّةَ مُقْشَعْرًا * كَأَنَّ الْأَرْضَ لَيْسَ بِهَا هِشَامٌ

Sonra Mekke toprağı titremeye başladı.

⁶¹ Bkz. Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), **el-Mufasssal fî san’ati’l-i’râb**, Beyrut, Mektebetü’l-Hilâl, 1993, s. 427; Murâdî, **el-Cene’d-dânî**, s. 233.

⁶² Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, 401.

⁶³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, 15. (234 kez.)

⁶⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, 126.

⁶⁵ Bkz. Murâdî, **el-Cene’d-dânî**, s. 570-573.

⁶⁶ Bkz. İbn Yaîş, **Şerhu’l-Mufasssal**, C. IV, s. 564.

Sanki yeryüzünde Hişam yokmuş gibi.

Burada “كَانَ الْأَرْضَ” ifadesinin “إِنَّ الْأَرْضَ” manasında tahkik ifade ettiği söylenmiştir.⁶⁷

كَأَنَّكَ بِالدُّنْيَا لَمْ تَكُنْ وَبِالْآخِرَةِ لَمْ تَزَلْ

Sanki bu dünyada hiç var olmadın, ahirette ise hep vardın.

Bu cümlede ise takrib/yaklaşdırma manasında kullanılmıştır.⁶⁸

كَأَنَّ زَيْدًا قَائِمٌ. *Zeyd ayakta gibi.*

Bu cümlede ise şek/şüphe/zan ifade etmektedir. Nitekim Kûfeli dil alimleri ve Zeccâcî, eğer haberi câmid bir kelime ise teşbih, müştak bir kelime ise şek ifade ettiği şeklinde ayırım yapar. İbnü't-Tarâve (ö. 528/1134) ve İbn Sîde de (ö. 458/1066) aynı görüşte olup haberin fiil, cümle ya da sıfat olarak gelmesi durumunda zan ifade ettiğine dikkat çeker.⁶⁹

Bu manaların dışında Kisâî, “كَانَ” nin cahd/nefiy manasında gelebileceğini de söyler. Örnek olarak da şu ifadeyi zikreder:

كَأَنَّكَ أَمِيرُنَا فَتَأْمُرُنَا. *Sanki sen bizim emirimizsin de bize emir veriyorsun.*

Kisâî bu ifadenin takdirini “لَسْتُ أَمِيرَنَا فَتَأْمُرُنَا” “*Sen bizim emirimiz değilsin ki bize emir veresin*” şeklinde cahd/nefiy manası üzere yapar.⁷⁰

Ancak nahiv alimlerinin son tahlillerine göre bütün bu manalar aslında teşbih ifade etmektedir.⁷¹

Sîbeveyh de *el-Kitâb*'ında “كَانَ” nin teşbih için olduğunu Halîl'den şu sözüyle aktarmaktadır: “Halîl'e “كَانَ”yi sordum. Onun teşbih kâf'ı birleşmiş “أَنَّ” olduğunu ve “أَنَّ” ile beraber tek bir kelime haline dönüştüğünü söyledi.”⁷²

Teşbih edatı olan “كَانَ”, Sîbeveyh'in nahvî te'vîl bağlamında sıklıkla kullandığı tabirlerden biri olan (Sanki o (şöyle) dedi:...) anlamındaki “كَأَنَّهُ قَالَ” terkinde de yer almaktadır. Bu terkip “كَأَنَّهُ يَقُولُ” (Sanki o (şöyle) diyor:...), “كَأَنَّكَ قُلْتَ” (Sanki sen (şöyle)

⁶⁷ Bkz. Abdurrahman b. Ebî Bekir Celâleddîn es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'i'l-cevâmi'*, Thk.: Abdulhamîd el-Hindâvî, Mısır, t.s., C. I, s. 486.

⁶⁸ Bkz. Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, a.y.

⁶⁹ Bkz. Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, s. 572.

⁷⁰ Bkz. Fâzıl Sâlih es-Sâmerrâî, *Meânî'n-nahv*, Darü'l-Fikr, Ürdün, 2000, C. I, s. 314.

⁷¹ Bkz. Ebû Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi't-Teshîl*, Dâr-u Kunûz, İşbiliyâ/ Riyad, 1997-2013, C. XVI, s. 5; Murâdî, *el-Cene'd-dânî*, s. 573.

⁷² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 151. Ayrıca bkz. *A.e.*, C. II, s. 171; C. III, s. 331.

dedin:...), “كَأَنَّكَ تَقُولُ” (Sanki sen (şöyle) diyorsun:...)⁷³ şeklindeki farklı kullanımlarıyla bazen lafzın manasını açıklamak ya da bununla birlikte mana açısından lafızdaki takdirleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Mesela “طَنَنْتُ زَيْدًا، كَأَنَّهُ قَالَ: أَنَّهُمُ زَيْدٌ” cümlesinde “طَنَنْتُ” nün manasının “أَنَّهُمُ” takdirinde olduğunu⁷⁴, “(فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ) كَأَنَّهُ يَقُولُ: الْأَمْرُ صَبْرٌ جَمِيلٌ”⁷⁵ ayetinde “كَأَنَّهُ يَقُولُ” şeklinde mübteda “الْأَمْرُ” kelimesinin hazfedildiğini⁷⁶, yine “حَيْثُ يُرِيدُ” fiilinin hazfedildiğini “فَقُلْتُ: مَكَّةَ وَرَبِّ الْكُعْبَةِ” (Mekke’ye vallahi) cümlesinde “يُرِيدُ” fiilinin hazfedildiğini “زَكَنْتُ أَنَّهُ يَرِيدُ مَكَّةَ، كَأَنَّكَ قُلْتَ: يَرِيدُ مَكَّةَ وَاللَّهُ” şeklinde izah etmektedir.⁷⁷

Bu çerçevede Sîbeveyh’in “كَأَنَّ” edatını genel anlamda teşbih edatı olarak ifade ettiğini ve buna mana üzere nahvî te’vîl özelinde ise cümle ve kelimenin anlam yahut i’rab bakımından muhtemel takdirini bildirmek için kullandığını söyleyebiliriz.

2.2.3. Innemâ hüve

Türkçede “yalnızca, sadece, ancak” sözcüklerine karşılık gelen “إِنِّ” ve “مَا” edatlarından mürekkep innemâ edatı nahiv ilminde, bir hükmü sadece tek bir şeye ta’yin etmek anlamında kullanılmaktadır. Mesela bir âyet-i kerîmede şöyle gelmiştir:

*Sadakalar yalnızca fakirlere, ... aittir.*⁷⁸ ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ ...﴾

Bu ayette sadakaların sadece fakirler ve zikredilen diğer grup insanlara tayin edildiği “إِنَّمَا” ile te’kîd edilmiştir.⁷⁹

“إِنَّمَا” te’kîd ifade etmesi bakımından “إِنِّ” den daha güçlü olmakla birlikte “مَا”nın dahil olmasıyla amelden düşmekte ve hem isim hem de fiil cümlesinin başına gelebilmektedir. Mesela ﴿إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ﴾ “*Sen ancak bir uyarıcısın*”⁽⁸⁰⁾ ve ﴿إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ﴾ “*Şüphesiz size ölü hayvan etini, kanı, domuz etini, Allah’tan başkası için kesilen hayvanı haram kılmıştır*”⁽⁸¹⁾ ayetleri buna örneklik teşkil eder. Ayrıca Arap dilinde innemâ’nın bu tayin anlamı “hasr” şeklinde de ifade edilir.⁸²

⁷³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 409. (2 kez.)

⁷⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, 126. (237 kez.)

⁷⁵ Yûsuf, 12/18.

⁷⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 262. (26 kez)

⁷⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 257. (217 kez.)

⁷⁸ Tevbe, 4/60.

⁷⁹ İbn Manzûr, *Lisân*, C. XIII, s. 32.

⁸⁰ Ra’d, 13/7.

⁸¹ Bakara, 2/173.

⁸² Bkz. İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, C. IV, s. 522; Murâdî, *el-Cene’d-dânî*, s. 397. Burada “Innemâ” edatı çalışmanın sınırları sebebiyle nahiv ilmi çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır. Belagat ilmi açısından bkz. Muhammed b. Abdurrahman b. Amr Ebu’l-Meâlî

Sîbeveyh, *hâzâ bâbü innemâ ve ennemâ* (إِنَّمَا وَأَنْمًا) başlığı altında bu tabirlere kısaca değinerek ibtida harfi olduklarından ve amellerinden bahsetmiştir. Sonrasında gelen cümleler bu ifadelerin sırası kabul edildiği için amel etmediklerini söyler. Mesela şu âyet-i kerîme ile bunu izah eder:

﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ﴾

De ki: “Ben de ancak sizin gibi bir insanım. Şu farkla ki bana, ilâhınızın bir tek ilâh olduğu vahyedilmektedir.”⁸³

Aynı şekilde bir şiirde şöyle gelmiştir:

” أَرَانِي - وَلَا كُفْرَانَ لِلَّهِ - إِنَّمَا * أُوَاحِي مِنَ الْأَقْوَامِ كُلِّ بَخِيلٍ

Görüyorum ki -Allah'ı inkar yok-... İnsanlar arasındaki kardeşlerimin hepsi cimridir.

Ancak bu başlık altında, innemâ ve ennemâ ifadelerinin ne anlama geldiğine dair bir şey zikretmez.⁸⁴

Sîbeveyh *el-Kitâb*'ında kelimelerin kaç harften oluştuğunu anlattığı *iddetü mâ yekünü aleyhi'l-kelîmu* konu başlığında ise biraz daha detay bilgi verir. “إِنَّمَا” ifadesinin “إِنَّ” ve “مَا” edatlarından müteşekkil olduğunu anlatır ve “مَا” edatının nefiy manasına değinmekle birlikte bu anlamı yitirip (lağv) te’kîd için kullanıldığına dikkat çeker. Örneğin şu âyet-i kerime de bu şekilde gelmiştir:

﴿فَبِمَا نَفْسِهِمْ مِيثَاقُهُمْ﴾⁽⁸⁵⁾ Sözlere dönmeleri ...

Bu ayette “مَا” lağv olup te’kîd ifade etmektedir.⁸⁶

Sîbeveyh, “مَا” edatının “إِنَّ”ye dahil olmasını ise nasb amelini engellemek olarak Halîl'den aktarır. Ancak manasına değinmez.⁸⁷

Celâleddîn el-Kazvînî, *el-İzâh fî ulûmi'l-belâga*, Darü'l-Cîl, Beyrut, t.s., C. III, s.24-28. Ayrıca burada Kazvînî, nahivcilerin “إِنَّمَا لِإِثْبَاتِ مَا يُذَكَّرُ بَعْدَهَا وَنَفْيِ مَا سِوَاهُ” şeklindeki tarifini aktarır.

⁸³ Kehf, 18/110; Fussilet, 41/6.

⁸⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 129-131.

⁸⁵ Nisa, 4/155.

⁸⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. IV, s. 221-222; Tek bir kelime olduğuna dair açıklamaları için ayrıca bkz. A.e., C. II, s. 418.

⁸⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 331.

Sîbeveyh *el-Kitâb*'ında sadece bir yerde innemâ edatının anlamına işaret eden ifadeler kullanır. Hattâ edatından sonra gelen muzari fiilin mansub okunduğunda tahkir manası ifade ettiğini şu şekilde anlatır:⁸⁸

وتَقُولُ: "إِنَّمَا سِرْتُ حَتَّى أَدْخُلَهَا"، إِذَا كُنْتَ مُحْتَزًّا لِسَيْرِكَ الَّذِي أَدَّى إِلَى الدُّخُولِ

Şöyle diyebilirsin: "Sadece şehre girinceye kadar yürüdüm". Eğer bu cümleyle şehre girinceye kadarki yürüyüşünü azımsıyorsan.

Bu ifadede innemâ edatı, tahkir diğer bir deyişle taklil (azlık) işlevi görmektedir.⁸⁹

Nahvî te'vîl bağlamında ise Sîbeveyh'in innemâ edatını sıklıkla kullandığı görülür. "Kastedilen ..., asıl kasıt ..." vb anlamlara gelen "إِنَّمَا هُوَ" lafzı, "إِنَّمَا يُرِيدُ ..." (Ancak o şunu kastediyor ...), "إِنَّمَا تَعْنِي ..." (Ancak şunu kastediyorsun ...) şeklindeki benzerleri ile cümlelerin anlamını izah eder. Bu lafzın genellikle cümlede anlamca var olan ancak lafızda yer almayan mahzuf ya da muzmar öğelerin takdirleri yapılırken kullanıldığı görülmektedir. Mesela "سَقِيًا وَحَمْدًا: إِنَّمَا هُوَ سَقَاكَ اللَّهُ سَقِيًا وَأَحْمَدُ اللَّهُ حَمْدًا" cümlesinde "سَقِيًا وَحَمْدًا" ifadesinin anlamının mahzuf fiil takdiri ile "سَقَاكَ اللَّهُ سَقِيًا وَأَحْمَدُ اللَّهُ حَمْدًا" şeklinde olduğunu açıklamakta ve lafızdaki takdir zikredilmektedir.⁹⁰ Aynı şekilde "تُبْنْتُ زَيْدًا قَالَ ذَاكَ، إِنَّمَا يُرِيدُ: " وَأَمَّا عَلَمًا فَلَا عِلْمَ وَتَضْمِيرُ لَهُ، لِأَنَّكَ إِنَّمَا تَعْنِي " "عَنْ زَيْدٍ" cümlesinde mahzuf olan "عَنْ" harfi cerinin, "لِأَنَّكَ إِنَّمَا تَعْنِي " cümlesinde de zikredilmeyen ancak cümlede anlam açısından kastedilen muzmar "رَجُلًا" kelimesinin⁹² varlığını bildirmektedir.

Bu bağlamda *el-Kitâb*'da innemâ terkinin cümledeki te'vile dair muhtemel başka bir takdirin düşünülmediği yerlerde kullanıldığı söylenebilir.

2.2.4. el-Ma'nâ

Sözlükte bir şeyin içerdiği/barındırdığı şeyi ortaya çıkarmasını ifade eden "عَنِ" kökünden ismi mef'ûl olan "مَعْنَى" sözcüğü "bir şeyden ortaya çıkan/içerik" anlamına gelmektedir. Mesela bu anlamda bir şiirde topraktan/yerden bitki vb. ortaya çıkması şöyle ifade edilir:⁹³

⁸⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 21-22.

⁸⁹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. IV, s. 522.

⁹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 353. (32 kez.)

⁹¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 159. (16 kez)

⁹² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.384.(4 kez)

⁹³ İbn Fâris, *Mekâyîsi'l-luga*, C. IV, s. 149.

”وَلَمْ يَبْقَ بِالْخُلَصَاءِ مِمَّا عَنَّتْ بِهِ * مِنْ الْبَقْلِ إِلَّا يُبْسُهُا وَهَجِيرُهَا“

Ortaya çıkardıklarından sağlam bir şey kalmadı. Bitkinin solmuş ve kaybolmuş olması hariç.

Yine içi su dolu bir kırbadan su akması/sızması durumunda ”عَنْتَ الْقَرْبَةُ“ (Kırba, içindekini ortaya çıkardı.) denir.⁹⁴

Sözlüklerde tefsir ve te’vil ile anlamının aynı olduğu ifade edilen manâ sözcüğü genellikle sözün/kelâmın içeriğini, maksadını ifade etmek için ma’na’l-kelâm şeklinde kullanılır. Mesela ”عَرَفْتُ ذَلِكَ فِي مَعْنَى كَلَامِهِ“ (O’nun sözlerinin anlamını/maksadını bildim.)⁹⁵ denir. Aynı şekilde şiirin içerdiği anlam için ma’nâ-şîr tabiri kullanılır.⁹⁶

Nahiv ve dil alimleri de birbiri ile aynı ya da benzer manada olan kelâm için *hezâ bi ma’nâ hezâ, hezâ fi’l-manâ vâhidün/sevâün* tabirlerinin kullanıldığını söylerler. Nitekim cümlelerin manalarıyla ilgilenen belagat ilmine de *ilmü’l-meânî* denmiştir.⁹⁷

Sîbeveyh’in *el-Kitâb*’ında yaptığımız taramada ”عَنَى“ kelimesini ”أَرَادَ“ manasında kullandığı görülmüştür. Bu iki kelimeyi beş yerde aynı siyak içerisinde dönüşümlü olarak birbiri yerine kullanmaktadır. Mesela bir yerde şu şekilde geçer:

”إِذَا عَنِيتَ لِبَيْتِكَ، تَقُولُ: سِيرَ عَلَيْهِ سُخْرٍ أَوْ مِثْلُهُ: سِيرَ عَلَيْهِ ضُحَى، إِذَا عَنِيتَ ضُحَى يَوْمِكَ.....“
”صَبَدَ عَلَيْهِ صَبَاحًا، وَمَسَاءً، وَعَشِيَّةً، وَعِشَاءً، إِذَا أَرَدْتَ عِشَاءَ يَوْمِكَ وَمَسَاءَ لِبَيْتِكَ“⁹⁸

Sîbeveyh’in mana tabirini nahvî te’vil bağlamında kullandığı da tespit edilmiştir. Türkçede de ”Mana/Anlam ...“ sözcüğüne karşılık gelen bu lafız ”فَى مَعْنَى“ ve ”مَعْنَى ... مَعْنَى ...“ gibi farklı terkipleriyle 296 kadar yerde geçmekte olup genellikle bir kelimenin başka bir kelime manasında olduğunu ifade etmektedir.⁹⁹ Mesela ”كَمْ“ edatının anlamının ”رُبَّ“ manasında olduğunu şöyle açıklar:¹⁰⁰

وَالْمَعْنَى مَعْنَى رُبَّ، وَذَلِكَ قَوْلُكَ: كَمْ غَلَامٍ لَكَ قَدْ ذَهَبَ

⁹⁴ İbn Fâris, a.y.; İbn Manzur, Lisân, C. XV, s. 101.

⁹⁵ Muhammed b. Ebûbekir er-Râzî, **Muhtârü’s-Sihâh**, Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, 1999, s. 220.

⁹⁶ İbn Fâris, **Mekâyisi’l-luga**, C. IV, s. 149.

⁹⁷ Bkz. Murtazâ ez-Zebîdî, **Tâcû’l-arûs**, Vizâratü’l-İrşâd ve’l-Enbâ fi’l-Kuveyt, 1965-2001, C. XXXIX, s. 122.

⁹⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.225. Diğer yerler için bkz. **A.e.**, C. I, s. 37; C. II, s. 415; C. III, s. 22, 407, 562.

⁹⁹ Aynı kökten gelen ”يَعْنِي“ ve türevleri ”إِنَّمَا يَعْنِي“ şeklinde geçtiği için *innemâ* başlığı altında ele alınmıştır.

¹⁰⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.161. (42 kez)

Mana, “Rubbe” manasındadır. Şu sözün gibi “كم غلام لك قد ذهب”.

Benzer şekilde “سوى”nın “غَيْر” ve “الكاف”ın “مِثْل” manasında olduğunu ifade ederken bu lafzı şöyle kullanır:¹⁰¹

فَعَلُوا ذَلِكَ لِأَنَّ مَعْنَى “سِوَى” سِوَاءَ مَعْنَى “غَيْرٍ”، وَمَعْنَى “الْكَاف” مَعْنَى “مِثْلٍ”

Bunu yaptılar çünkü “sivâ” ile “ğayr”ın anlamı, “kâf” ile “misl”in anlamı aynıdır.

Ayrıca bir başka yerde “و” harfinin “مع” manasında olduğunu söylerken de bu lafzı kullanır.¹⁰²

Bu çerçevede Sîbeveyh’in *el-Kitâb*’ında *mana* sözcüğü lafzın anlam yönünden kastını açıklamak ve te’vil etmek için kullanılan bir tabir olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir kelimenin başka bir kelime manasına te’vîlde -yani haml yolu ile te’vilde- bu tabirin kullanıldığı dikkat çekmektedir.

2.3. el-Kitâb’da Nahvî Te’vilin Dayandırıldığı Gerekçeler

el-Kitâb’da Sîbeveyh’in nahvî te’villeri bazı sebeplere dayandığı tespit edilmiştir. Bu sebepler kullanılan bazı lafızlar aracılığıyla anlaşılmaktadır. Bu çerçevede *el-Kitâb*’da nahvî te’villerin dayandırıldığı sebepler dört lafızla açıklanmıştır. Nahvî te’vilin gerekçelerini açıklayan bu lafızların genellikle te’vil yollarını¹⁰³ bildiren ifadelerden sonra geçtiği dikkat çekmektedir.

Bu başlık altında tespit ettiğimiz bu dört lafız, anlamları ve *el-Kitâb*’daki kullanımları açısından ele alınacaktır.

2.3.1. Kullanım Çokluğu

“Kullanım çokluğu/yaygınlığı” anlamına gelen “Kesretü’l isti’mâl” (كَثْرَةُ الْإِسْتِعْمَالِ) tabiri, Arap dili nahiv literatüründe bazı sözlerin yaygın olarak kullanıldığını ifade eden bir tabirdir. Dilciler bu tabiri eksilteli şekliyle kullanımı yaygınlaşan sözler ya da kelimeler için eksilti (hazif) gerekçesi olarak zikretmişlerdir.¹⁰⁴

¹⁰¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.32. (254 kez)

¹⁰² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.393.

¹⁰³ İleride “Nahvi Te’vilin Sebepleri” başlığında detaylı olarak ele alınacaktır.

¹⁰⁴ Örneğin bkz. Halîl b. Ahmed, *el-Cûmel fi’n-Nahv*, Thk.: Fahreddin Kabâve, 1995, s. 283, 287; Müberrid, *el-Muktedab*, C. II, s. 151; C. III, s. 226; İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl*, C. III, s. 343; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, Mısır, el-Heyetü’l-Misriyye el-Âmme li’l-Kütüp, C. III, s. 151; Ebü’l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ebî Saîd el-Enbârî (ö. 577/1181), *el-İnsâf fî mesâ’il-i-hilâf beyne’n-nahviyyîne’l-Basriyyîn ve’l-Kûfiyyîn*, el-

Çok kullanımın hazfe gerekçe olarak sunulduğu sözler çoğunlukla meseller/atasözleri olmakla birlikte, benzeri özlü sözlerde de karşılaşılan bir durumdur. Bu sözlerin anlamı toplum tarafından bilindiğinden ve eksiltili haliyle anlamı tam ifade ettiğinden sözdeki bütün öğelerin zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz.¹⁰⁵ Mesela Zürrumme'nin şu beyti hazifli/eksiltili cümleye örnektir:

دِيَارٌ مَيَّةٌ إِذْ مَيٌّ مُسَاعِفَةٌ * وَلَا يَرَى مِثْلَهَا عَجْمٌ وَلَا عَرَبٌ

*Meyye'nin diyarını hatırla! Onun gibisini ne acem ne Arap görmüştür.*¹⁰⁶

Beyitteki “ديار” kelimesinden önce hazif vardır ve anlamı bağlamdan anlaşılmaktadır. “ديار” kelmesi mansup okunduğunda hazfedilen fiil olup takdir “أَذْكُرُ” şeklinde iken merfu okunduğunda hazfedilen mübteda olup takdir “تِلْكَ دِيَارٌ مَيَّةٌ” şeklindedir.¹⁰⁷

Bu şekildeki hazfin Kur'an'da da örnekleri vardır. Örneğin ﴿انْتَهُوا خَيْرًا لَّكُمْ﴾ ayetinde¹⁰⁸ böyle bir hazif vardır. Halîl ve Sîbeveyh ayeti “انتهوا، وانثوا خيراً لكم” şeklinde takdir ederken, Kisâ'î “انتهوا يَكُنْ الْإِنْتِهَاءُ خَيْرًا لَّكُمْ”¹⁰⁹, Ferrâ da buna yakın bir yorumla “انتهوا انْتِهَاءً” şeklinde takdir yapmıştır.¹⁰⁹

Yaptığımız araştırmalara göre Sîbeveyh de *el-Kitâb'da* bu tabiri hazif ile yapılan nahvî te'vîllerin gerekçelerinden biri olarak zikretmektedir. Başta “لَكُنْزَةٌ”¹¹⁰ olmak üzere “لَكُنْزَةٌ هَذَا فِي كَلَامِهِمْ”¹¹¹, “لَكُنْزَةٌ ذَلِكَ فِي كَلَامِهِمْ، وَاسْتَعْمَالِهِمْ”¹¹², “كُنْزٌ فِي كَلَامِهِمْ”¹¹³, gibi farklı terkiplerle yaklaşık 43 kadar yerde nahvî te'vilin sebebi olarak göstermektedir.¹¹⁴ Mesela “أَخَذْتُهُ بِذُرْهِمْ فَصَاعِدًا” (*Onu bir dirhemden fazlaya aldım*) ifadesinde “زَادَ التَّمَنُّ” ya da “ذَهَبَ” şeklindeki fiil çok kullanım dolayısıyla hazfedilmiştir.

Mektebetü'l-Asriyye, m. 2003/ h. 1424, C. II, s. 430; İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. I, s. 165, 241, 394.

¹⁰⁵ Sirâfî, **Şerh**, C. II, s. 178.

¹⁰⁶ Bkz. Ebû Nasr Ahmed b. Hâtîm el-Bâhilî, **Dîvânü Zirrumme bi şerhi Ebî Nasr el-Bâhilî**, Thk.: Abdülkuddüs Ebû Sâlih, Cidde, Müessesetü'l-İmân, 1402/1982, C. I, s. 23, 25-26.

¹⁰⁷ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 280; C. II, s. 247.

¹⁰⁸ en-Nisâ, 4/171.

¹⁰⁹ Sirâfî, **Şerh**, C. II, s. 180; İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. I, s. 394-395.

¹¹⁰ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 274, 280-281, 283, 290-291, 295; C. II, 129-130, 179, 208, 256, 294-295; C. III, s. 288-289. Bu tabir 23 yerde geçmekte olup 17 yerde nahiv, 6 yerde sarf ile ilgilidir.

¹¹¹ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 224; C. II, s.214. (2 kez)

¹¹² Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 280. (1 kez)

¹¹³ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 284, 292; C. II, s. 185, 196; C. III, s. 168, 283, 498. Bu tabir 17 yerde geçmekte olup 7'si nahiv, 10'nu sarf ile ilgilidir.

¹¹⁴ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 290, 295; C. II, s.129, 179; C. III, 288.

Buna göre cümlelerin takdiri “أَخَذْتُهُ بِذِرْهِمٍ فَرَادَ الثَّمَنِ صَاعِدًا، أَوْ فَذَهَبَ صَاعِدًا”¹¹⁵ şeklindedir. Aynı şekilde “حِينَئِذٍ، الْآنَ” (Öyleyse, şimdi!) ifadesinde “وَاسْمَعْ” (Dinle!) fiilinin çok kullanım dolayısıyla hazfedildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla cümle “حِينَئِذٍ، وَاسْمَعْ الْآنَ” (Öyleyse, şimdi dinle!) şeklinde takdir edilmektedir.¹¹⁶

“Kesratü'l-isti'mâl”ın özellikle eksiltili şekilde kullanılan atasözleri/meseller için eksilti gerekçesi olduğunu ifade etmiştik. Nitekim Sîbeveyh mesel ya da mesel benzeri olan ifadelerde bu çok kullanım durumunu müstakil bir başlık altında işlemiş ve bir çok örnek vermiştir. Mesela “كُلَّ شَيْءٍ وَلَا شَتِيمَةً حَرِّ” (Her şeyi yap ama saygın insana sövme!) cümlesinde genel manada yap ve yapma anlamındaki “أَنْتَ” ve “لَا تَرْكَبْ” fiilleri çok kullanım sebebiyle hazfedilmiştir. Cümlelerin anlamca takdiri “أَنْتَ كُلَّ شَيْءٍ وَلَا تَرْكَبْ شَتِيمَةً” şeklindedir. Yine “هَذَا وَلَا زَعَمَاتِكَ” (Doğrusu bu, senin kuruntuların değil) anlamında “كُلَّ شَيْءٍ وَلَا زَعَمَاتِكَ” ve “كُلَّيْهِنَّ وَتَمْرًا” (O ikisi bana ait ayrıca hurma da isterim) anlamında “أَعْطِنِي كُلَّيْهِنَّ وَتَمْرًا” cümleleri bu örneklerden bazılarıdır. Bu cümleler muhataplarınca anlaşılma olup her birinde fiil hazfi ve anlama uygun olarak fiil takdiri söz konusudur.¹¹⁷

2.3.2. Muhâtabın bilmesi

“Muhâtabın bilmesi” anlamına gelen “عِلْمُ الْمُخَاطَبِ” terkibi *el-Kitâb'da* “لَعَلَّ الْمُخَاطَبَ”¹¹⁸ “قَدْ عَرَفَ الْمُخَاطَبَ مَا”¹²¹ “لِأَنَّ الْمُخَاطَبَ يَعْلَمُ مَا يَعْنِي”¹²⁰ “لِعِلْمِ الْمُخَاطَبِ بِالْمَعْنَى”¹¹⁹ “بِعِلْمِ الْمُخَاطَبِ”¹¹⁸ “بِمَا يَعْنِي”¹²² ve “لِأَنَّهُ يَعْلَمُ الْمُخَاطَبُ”¹²³ gibi farklı şekillerde kullanılmıştır. Bu terkip, muhatapın söylenen kelâmdan kastedileni bilmesi sebebiyle bazı öğelerin zikredilmediğini ifade eder.¹²⁴ Mesela (kimse yok) anlamındaki “لَيْسَ أَحَدٌ” cümlesinde leyle'nin ismi bulunmakta ancak haberi yer almamaktadır. Çünkü muhatap, haber olan “هَئِذَا” kelimesini sözün söylendiği ortam gereği bilmektedir. Bu yüzden zikretmeye ihtiyaç duymamıştır. Cümlelerin anlamca takdiri ise (burda kimse yok) anlamında “لَيْسَ هُنَا أَحَدٌ” şeklindedir.¹²⁵ Aynı şekilde sözün içerisindeki bir kelimenin delâlet etmesiyle de

¹¹⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 290.

¹¹⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 129.

¹¹⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.281.

¹¹⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 47.

¹¹⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 391.

¹²⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 212.

¹²¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 224.

¹²² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y.

¹²³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 232.

¹²⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 345 (وَلَكِنَّهُمْ حَذَفُوا ذَلِكَ تَخْفِيفًا وَاجْتِنَاءً بِعِلْمِ الْمُخَاطَبِ وَمَا يَعْنِي).

¹²⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 346.

muhatap anlamaktadır. Bu sebeple ilgili kelimenin zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz. Örneğin (*Kim yalan söylerse bu onun için kötü olur*) anlamındaki “مَنْ كَذَبَ كَانَ شَرًّا لَهُ” ifadesinde kâne'nin ismi olan yalan “الْكَذِبُ” zikredilmemiştir. Çünkü şart cümlesinde geçen “كَذَبَ” (*yalan söylemek*) fiili buna delâlet etmektedir. Buna binaen cümlenin anlamca takdiri “مَنْ كَذَبَ كَانَ الْكَذِبُ شَرًّا لَهُ” (*Kim yalan söylerse o yalan onun için kötüdür*) şeklindedir.¹²⁶

2.3.3. Şiir Zarureti

Şiir zarureti tabiri gramer açısından nesirde zayıf görülen ya da kabul edilmeyen aykırı durumların şiirde caiz görülmesini ifade etmektedir.¹²⁷

Şiir nesirden farklı olarak vezinli ve kafiyeli sözdür. Bu yüzden bazen şair kafiye ve vezni tutturmak için kural dışına çıkabilir. Ancak mansub kelimenin raf, mecrur olanın nasb edilmesi ya da lahn/ hata sayılacak şekildeki durumlar şiir zarureti olarak görülmez.¹²⁸ Bu yüzden dilciler son sayılan durumların dışında nesir için kusur olarak değerlendirdikleri bazı eksiklikleri/kullanımları şiirde uygun görmüşlerdir.

Mesela Sirâfî şiirde zaruret olarak görülen durumları yedi maddede özetler. Bunlar ziyâde (ekleme), noksan (çıkarma), hazif, takdîm, te'hîr, ibdal/bedel, teşbih ile i'râb veçhini değiştirme, müzekkerin müennes, müennesin müzekker yapılmasıdır.¹²⁹

Sirâfî'ye göre ziyâde; kelimeye harf, hareke ekleme, idğamın izhar edilmesi, mu'tel kelimenin sahih, vasıl hemzesinin katı' ve gayr-i munsarifin munsarif yapılması şeklinde gerçekleşirken, kelimedden harf ve harekenin eksiltilmesiyle hazif, mef'ûlün failin önüne geçmesi gibi cümle öğelerinin yerinin değişmesiyle takdîm-te'hîr, harfin bir başka harfle değiştirilmesiyle ibdâl/bedel gerçekleşmektedir. İrab veçhindeki değişiklik merfu olan bir ögenin mansuba çevrilmesi ve benzeri şekilde gerçekleşirken, kelimedden müenneslik alametinin silinmesiyle müzekker sayılmakta ya da fail müzekker iken müennese muzaf olduğu için fiil de müennes zikredilmektedir.¹³⁰

¹²⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 391.

¹²⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 26; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s.188. Şiir zarureti ile ilgili bilgi için bkz. M. Faruk Toprak, “Zârûrât-ı Şî'riyye”, DİA, 2013, C. XLIV, s. 138-140.

¹²⁸ Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s.188-189.

¹²⁹ Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 189.

¹³⁰ Sîrâfî bu zaruret durumlarını müstakil konu başlıkları altında bir çok örnek vererek detaylı bir şekilde ele almaktadır. Daha fazla bilgi için bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 189-257.

Şiir zarureti tabiri *el-Kitâb*'da ise "مَا يَحْتَمِلُ الشَّعْرُ" (şiiirin taşıyabilecekleri)¹³¹, "اضْطَرَّارُ الشَّعْرِ" (şiiir zarureti/gereği)¹³², "جِئَ اضْطَرُّوا فِي الشَّعْرِ" (şiiirde mecbur kaldıklarında)¹³³ ve en çok da caizlik kavramı ekseninde "قَدْ يَجُوزُ فِي الشَّعْرِ" (Bazen bu şiiirde olabilir)¹³⁴, "لَمْ يَجْزْ إِلَّا فِي الشَّعْرِ" (Bu sadece şiiirde olabilir)¹³⁵ ve "جَازَ فِي الشَّعْرِ" (Bu şiiirde olabilir)¹³⁶ şeklinde ifade edilir.

Mesela "إِنْ تَأْتِيَنِي أَتَيْكَ" (Sen bana gelirsən ben de sana gelirim) şart cümlesinde cevap "أَتَيْكَ" cümlesi meczum konumunda olmasına rağmen merfu gelmiştir. Sîbeveyh bu durumun kabih görülmekle birlikte bunun sadece şiiirde hoş olabileceğini söyler.¹³⁷

Yine şiiirde zaruret sebebiyle mansub olması gerekmeyen bir kelime mansub olarak gelebilmektedir. Örneğin şu şiiirde böyle bir kullanım vardır:

سَأَتْرُكُ مَنْزِلِي لِبنِي تَمِيمٍ * وَالْحَقُّ بِالْحِجَازِ فَأَسْتَرْيَحَا

Yerimi Beni Temim'e bırakıp Hicaz'a varıp, dinleneceğim.

Şiiirde *fâ* harfinden sonra gelen "أَسْتَرْيَحَا" fiili nefiy ya da talep manası ifade etmemesine rağmen mansub olarak gelmiştir.¹³⁸

2.3.4. Sözün Uzaması

Arap dilinde "Sözün uzaması" anlamına gelen "طَوْلُ الْكَلَامِ" tabiri, isnad ya da terkip ilişkisi sebebiyle cümlede peş peşe gelmesi gereken öğelerin aralarına bir başka sözün dahil olmasını ifade etmektedir. Mesela şu cümlede böyle bir kullanım vardır:

"لَا تَطْلُبْنِي أَنَّنِي - إِذَا ذَهَبْتُ إِلَى قَوْمٍ فِي أَمْرِ وَرَدُونِي رَدًّا غَيْرَ جَمِيلٍ-، لَا تَطْنُ أَنَّنِي عَائِدٌ إِلَيْهِمْ"

Sanma ki ben, -bir iş için bir topluluğa gidersem ve bana güzel karşılık vermezlerse-, sanma ki ben onlara tekrar gideceğim.

¹³¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 26.

¹³² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 39.

¹³³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 312.

¹³⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 75.

¹³⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 71.

¹³⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 114.

¹³⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 135.

¹³⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 39; Sîrâfî, bu örnek çerçevesinde şairin zaruret olduğunda bir gerekçe bularak i'râbı raftan nasba çevirmesini "te'vil" kavramıyla ifade eder. Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 247-248.

Bu cümlede söz sahibi araya “إِذَا ذَهَبْتُ إِلَى قَوْمٍ فِي أَمْرِ وَرَدُونِي رَدًّا غَيْرَ جَمِيلٍ” şeklinde başka söz dahil ettiği için başta söylediği “لَا تَطْلُبِي أَنِّي” ifadesinin hatırlanmama ya da unutulma ihtimaline binaen tekrar edip aynı lafızla te’kîd etmiştir.¹³⁹

Kur’ân’ı Kerim’de de bunun örnekleri vardır. Şu âyet-i kerîme onlardan biridir:

﴿أَيَعِدُكُمْ أَنَّكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا أَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ﴾

“O, öldüğünüz, toprak ve kemik hâline geldiğiniz zaman sizin tekrar mutlaka (diriltilip) çıkarılacağınızı mı vaad ediyor?”¹⁴⁰

Bu ayette “أَنَّكُمْ” ikinci kez tekrar edilmiştir. Çünkü sözün başında “أَنَّ” şeklinde ismiyle beraber gelmiş ancak haberi “مُخْرَجُونَ”, araya “وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا” cümlesinin dahil olmasıyla geç zikredilmiştir.¹⁴¹ İsim ile haberin arasına başka bir sözün girmesi sözün uzaması olarak değerlendirilmiştir.

Yerine göre araya giren tek bir harf bile sözün uzamasına sebep sayılır. Mesela şu ayette atıf harfiyle ma’tufu arasına giren nefiy lâ’sı buna örnektir:

﴿مَا أَشْرَكْنَا وَلَا آبَاؤُنَا﴾

... ne biz ortak koşardık ne de atalarımız.¹⁴²

Burada “أَبَاؤُنَا” zâhir ismi, “أَشْرَكْنَا” daki merfu “نا” zamirine atfedilerek merfu okunmuştur. Normalde zâhir ismin zamire atfı câiz sayılmaz. Ancak nefî lâ’sının atıf harfi ile ma’tûf arasına girmesi sözün uzaması olarak değerlendirilmiş ve atfı mümkün kılınmıştır.¹⁴³

Sözün uzaması kimi yerde de cümlelerin bazı öğelerinin zikredilmesine gerek bırakmamaktadır. Mesela *levlâ*’nın haberinin mahzûf olması, cevap cümlesi ile sözün uzayıp haberin yerini doldurması ile gerekçelendirilir. Buna şu cümle örnektir:

“لَوْ لَا زَيْدٌ لَأَتَيْتُكَ” *Zeyd olmasaydı sana gelirdim.*

Bu cümlede cevap olan “لَأَتَيْتُكَ” ile söz uzadığı için *levlâ*’nın haberi mahzûf olup takdiri “لَوْ لَا زَيْدٌ حَاضِرٌ وَمَوْجُودٌ لَأَتَيْتُكَ” şeklindedir.¹⁴⁴

¹³⁹ Sâmerîrâî, **Meâni’n-nahv**, C. IV, s. 154-155.

¹⁴⁰ Mü’minûn, 23/35.

¹⁴¹ Sâmerîrâî, **Meâni’n-nahv**, C. IV, s. 155.

¹⁴² el-Enâm, 6/148.

¹⁴³ İbn Yaîş, **Şerhu’l-Mufasssal**, C. II, s. 280.

¹⁴⁴ Ebu’l-Bekâ el-Ukberî, **el-Lubâb fî ileli’l-binâ ve’l-i-râb**, Darü’l-Fikr, Dimeşk, 1995, C. I, s. 145.

Tespitlerimize göre Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ında da *tûlû'l-kelâm* tabiri bir çok yerde "جِنَّ طَالَ الْكَلَامُ"¹⁴⁵ ve "لِطُولِهِ"¹⁴⁶ gibi farklı terkiplerle "sözün uzaması" anlamında kullanılır ve yapılan te'villerin sebebini izah eder. Buna göre sözün bir şekilde uzaması te'vil sebebi olarak görülür. Ögelerin tertip sırasına göre birbirinden uzaklaşması, bir başka deyişle, aralarına başka ögelerin girmesi sözün uzaması olarak görülebilmektedir. Örneğin şu cümlede böyle bir kullanım vardır:

"حَضَرَ الْقَاضِي امْرَأَةً." *Kadıya bir kadın geldi.*

Bu cümlede fiil "حَضَرَ" ile fâil "امْرَأَةً" arasında müenneslik ve müzekkerlik açısından uyumsuzluk bulunmaktadır. Sîbeveyh, burada normal söz dizimine göre fiilden hemen sonra gelmesi gereken fâilin, mef'ûlden sonraya bırakılmasını, bir başka deyişle fiil ile arasına mef'ûlün girmesini¹⁴⁷ "sözün uzaması" olarak değerlendirmekte ve bunu fiildeki müenneslik tâ'sının hazfedilmesinin gerekçesi olarak görmektedir. Ona göre bu durumda normal hallerde müenneslik tâ'sı hazfedilebilir ancak sözün uzaması halinde bunu yapmak daha güzeldir.¹⁴⁸

Klasik dilciler, özellikle kelâmın uzaması halinde müenneslik tâ'sının hazfini daha güzel bulan Sîbeveyh'e bu görüşünden dolayı kayda değer bir eleştiri yöneltmemişse de modern dilci Sâmerrâî mutlak manada böyle bir yargının doğru olamayacağını ifade etmiş ve Kur'an'dan getirdiği örneklerle görüşünü teyit etmiştir. Mesela üç yerde müenneslik tâ'sıyla (مِنْ بَعْدَ مَا جَاءَهُمُ الْبَيْتُ)¹⁴⁹ gelirken, bir başka yerde (مِنْ بَعْدَ مَا جَاءَهُمُ الْبَيْتُ) şeklinde¹⁵⁰ tâ'sız gelmiştir. Ona göre bu konuda ögelerin birbirinden uzaklaşması ya da birbirine yakınlaşması değil kastedilen anlam önemlidir. O nedenle bu gibi yerlerde kasıt ve bağlam belirleyicidir.¹⁵¹

Sîbeveyh, masdarın yerine masdarı müevvelin yer almasını da sözün uzaması olarak görmektedir. Bu durumda masdarı müevvelin başındaki harfi cer hazfedilebilmektedir. Mesela "أَنَا رَاغِبٌ فِي أَنْ أَلْقَاكَ وَخَرِيصٌ عَلَى أَنْ أُحْسِنَ إِلَيْكَ" (*Seninle buluşmak hususunda istekliyim ve sana iyilik yapmak için hevesliyim*) cümlelerindeki masdarı müevvellerden önce gelen "في" ve "على" harfi cerlerinin hazfi, söz uzadığı için mümkündür. Dolayısıyla bu cümleler "أَنَا رَاغِبٌ أَنْ أَلْقَاكَ وَخَرِيصٌ أَنْ أُحْسِنَ إِلَيْكَ" şeklinde ifade

¹⁴⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 182.

¹⁴⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 184.

¹⁴⁷ Enbârî, *el-Müzekker ve'l-müennes*, Vizâratü'l-Evkâf, Mısır, 1981, C. II, s. 211.

¹⁴⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.38.

¹⁴⁹ Bakara, 2/213, 253; Nisâ, 4/153.

¹⁵⁰ Bakara, 2/105.

¹⁵¹ Sâmerrâî, *Meâni'n-nahv*, C. II, s. 61.

edilebilir. Bu tabirlerin masdar olarak “لِفَائِكَ” ve “لِلْإِحْسَانِ” şeklinde gelmesi durumunda ise harfi cerler hazfedilmez.¹⁵²

Sıfat tamlaması da Sîbeveyh tarafından sözün uzaması olarak değerlendirilmiştir. Örneğin “يَا رَجُلًا صَالِحًا” (*Ey! Salih Adam*) cümlesinde “رَجُلًا” kelimesi müfred münada olduğu için merfu gelmesi gerekirken “صَالِحًا” sıfatını almasıyla söz uzamış ve bundan dolayı mansub olarak gelmiştir.¹⁵³ Bir başka deyişle, burada müfret münada sıfat ekiyle birlikte söz uzadığı için konumunun asıl i'râbı olan mansub hale geri dönmüştür.¹⁵⁴

Aynı şekilde Sîbeveyh'e göre izafet tamlamaları da sözün uzaması olarak görülmektedir ve izafet terkebini oluşturan ögeler asıl i'râbına döndürülürler. Mesela “قَبْلُ” kelimesi muzaf olmadığında zamme üzere “قَبْلُ” mebni okunurken, muzaf olduğunda yani söz uzadığında ise “هُوَ قَبْلُكَ” ifadesindeki gibi asıl i'râbı olan zarfiyete/mansubiyete geri dönmektedir.¹⁵⁵

2.4. el-Kitâb'da Nahvî Te'vilin Dayandırıldığı Amaçlar

Nahvî te'vil yapılırken bununla bir takım faydaların elde edilmesi amaçlanır. Dilciler te'villerini dayandırdıkları bu amaçları açıklarken belli bir takım tabirler kullanırlar.

Sîbeveyh de *el-Kitâb*'ında bu tür te'vilin amacını ifade eden tabirler kullanmıştır. Nahvî te'vilin amacını bildiren bu lafızların genellikle te'vil yollarını¹⁵⁶ bildiren tabirlerden sonra geçtiği dikkat çeker.

Sîbeveyh nahvî te'villerinin amaçlarına işaret etmek üzere başlıca şu tabirleri kullanmıştır:

2.4.1. Tahfîf

Tahfîf (التَّخْفِيفُ) kelimesi sözlükte “hafif, önemsiz olmak” anlamına gelen sülâsî “ha-fe-fe” (حَفَفَ/خَفَفَ) kökünün tef'il kalıbına (تَخَفَّفَ - يُخَفِّفُ) girmiş hali olup sözlükte “hafifletmek” anlamına gelmektedir. Mesela şu ayette bu anlamdadır:

¹⁵² Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.171.

¹⁵³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.182.

¹⁵⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.334; Sîrâfî, *Şerh*, C. III, s.167.

¹⁵⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.182.

¹⁵⁶ İleride “Nahvî Te'vil Yolları” başlığı altında detaylı olarak ele alınacaktır.

(... ذَلِكَ تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ ...)¹⁵⁷

*Bu Rabbinizden size bir hafifletme ve rahmettir.*¹⁵⁸

“Ha-fe-fe” kökünün istif’âl kalıbına girmiş hali (اسْتَحْفَفَ - اسْتَحْفَافٌ) de sözlükte “hafif görmek, önemsememek ve küçümsemek” gibi anlamlara gelmektedir. Bir kimsenin başka bir kişinin fikir ve düşüncelerini küçümsemesi ve onu bilgisiz/cahil olarak görmesi durumunda şöyle denmiştir.¹⁵⁹

اسْتَحْفَفَ فَلَانًا عَنْ رَأْيِهِ. “Falanca kimseyi fikrinden dolayı küçümsedi.”

Sözlüklerde Nahiv alimlerinden bazılarının da *istihfâf* kelimesini “bir harfi telaffuz açısından hafif görmek” anlamında kullandığı şu şekilde aktarılmaktadır:¹⁶⁰

اسْتَحْفَفَ الْهَمَزَةُ الْأُولَى فَحَفَفَهَا، أَي: أَنَّهَا لَمْ تَنْقُلْ عَلَيْهِ فَحَفَفَهَا لِذَلِكَ

Arap dili nahvi bağlamında ise bu tabir, hazif ile tev’ilin gerekçesini ifade eder. Yani cümleden, karîne sebebiyle gerek duyulmayan öğelerin hazfedilmesinin gerekçesi *istihfâf*/söz *hafifletmek*’dir. Mesela şu cümlelerde böyle bir kullanım vardır:

ذَهَبْتُ السَّامَ، دَخَلْتُ الْبَيْتَ. “Şam’a girdim. Eve girdim.”

Bu cümlelerde fiillerin anlamından maksad anlaşıldığı için harfi cerler hazfedilip söz hafifletilmiştir. Cümlelerin takdiri ise “ذَهَبْتُ إِلَى السَّامِ وَدَخَلْتُ فِي الْبَيْتِ” şeklindedir.¹⁶¹

el-Kitâb’da bu tabir genellikle “تَخْفِيفًا”¹⁶² ve “تَخْفِيفًا عَلَى اللِّسَانِ”¹⁶³ şeklinde geçer. Aynı zamanda istif’âl babına girmiş fiil yapısının masdarı olarak “استَحْفَافًا”¹⁶⁴, “الاستِحْفَافُ”¹⁶⁵, mazi fiil yapısı olarak “اسْتَحْفَفُوا”¹⁶⁶ şeklinde de geçmektedir. Buradan nahvî te’villerin dilde hafiflik amacıyla gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Sözde tahfifi mümkün kılan unsurların, çok kullanım/kesratü’l-isti’mâl ya da karîne olduğu görülmektedir.

¹⁵⁷ Bakara, 2/178.

¹⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, C. IX, s. 79.

¹⁵⁹ Zebîdî, *Tâcû’l-arûs*, C. XXIII, s. 237.

¹⁶⁰ İbn Manzûr, *Lisân*, C. IX, s. 79. Tahfîf ve istihfâf tabirlerine hareke ve harf hazfî şeklinde gerçekleşen sarf ilmi ile ilgili konularda da rastlanmaktadır. Örneğin (... أَلَا يَسْجُدُوا لِلَّهِ ...) şeddeli “أَلَا” şeklinde tahfifi, (هُوَ كَأَنَّ أَخِيكَ) tenvinin tahfifi gibi. Bkz. Halîl, *el-Cûmel*, s. 229; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 166.

¹⁶¹ İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl*, C. I, s. 171.

¹⁶² Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 247; C. II, s. 172, 345, 346, 400.

¹⁶³ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 160, 161, 163; C. III, s. 499.

¹⁶⁴ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 157-158, 282, 344; C. IV, s. 10.

¹⁶⁵ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 166, 176, 224.

¹⁶⁶ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 203, 337; C. II, s. 208; C. III, s. 221.

Cümledeki ilgili öge ya da kelime hazif ile te'vil edilerek ifade tahfif edilmektedir. Mesela şu örnekte böyle bir hazif ve tahfif vardır:

“لَيْسَ غَيْرُ، وَلَيْسَ إِلَّا.” *Bundan başka yok.*

İstisnâ anlamı içeren bu ifadelerde muhatap bildiği için müstesnâ zikredilmemekte, sadece gerektiği kadar söylenerek söz hafifletilmektedir. Müstesna ise “لَيْسَ غَيْرُ ذَاكَ/ إِلَّا ذَاكَ”¹⁶⁷ şeklinde takdir edilmektedir.

Sözde bir karinenin bulunması da tahfifi mümkün kılmaktadır. Mesela “اللَّهُ لَتَفْعَلَنَّ؟” cümlesinde “اللَّهُ” lafzatullah mecrur olup cer eden kelime cümlede bulunmamaktadır. Mecrur kelimedenden anlaşıldığı için cer eden harf söylenmemekte ve söz hafifletilmektedir.¹⁶⁸

2.4.2. İcâz ve İhtisar

Sözlükte “açık ve anlaşılır şekilde az sözle çok şey anlatmak” ve “sözü kısaltmak” manasına gelen icâz ve ihtisar¹⁶⁹ da *el-Kitâb*'da nahvî te'vilin amacını ifade etmek üzere kullanılan tabirlerdendir.¹⁷⁰ Bazen birlikte de zikredilen bu iki kavram yirmi bir kadar yerde geçer.¹⁷¹ İcâz ve ihtisar, muhatabın sözden kastın ne olduğunu bilmesi sebebiyle yapılır.

el-Kitâb'da fiilin sadece lafızda amel edip mana açısından amel etmediği durumlar icâz ve ihtisar şeklinde nitelenir. Bu durum daha çok izafet tamlamalarında muzâfın hazfedilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Mesela bir ayette böyle bir kullanım vardır:

(وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعِيرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا وَإِنَّا لَصَادِقُونَ)¹⁷²

Ayetteki “وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ” (*Köye sor*) ifadesi, cansız bir varlık olan köye sorulamayacağından “وَاسْأَلِ أَهْلَ الْقَرْيَةَ” (*Köy halkına sor*) şeklinde takdir edilir. Me'ûl

¹⁶⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 345.

¹⁶⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 161 (تخفيفاً) ومثل ذلك: اللَّهُ لَتَفْعَلَنَّ؟ إذا استفهمت، أضمرنا الحرف الذي يجر وحذفوا، تخفيفاً) C. I, s. 224. (على اللسان، وصارت ألف الاستفهام بدلاً منه في اللفظ معاقبا

¹⁶⁹ Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh Bahâdır Zerkeşî (ö. 794/1392), *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Thk.: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Beyrut, Dâr-u İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1958/1376, s. 102, 105.

¹⁷⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 211.

¹⁷¹ Sîbeveyh, *a.y.*

¹⁷² Yûsuf, 12/82.

konumunda olan muzâf “أهل” kelimesi söz anlaşıldığı için îcâz ve ihtisar amacıyla hazfedilmiştir.¹⁷³

Yine fâil veya nâibi fâil hazfedildiğinde zarf lafzen bu ögelerin yerine geçmektedir. Örneğin “اجتمع القَيْطُ” (*Kayz toplandı*) cümlesinde “Kayz” bir yer ismidir. Mana bakımından yer değil insanların o yerde toplanıp bir araya gelmesi mümkündür. Dolayısıyla anlam “اجتمع النَّاسُ فِي الْقَيْطِ” (*İnsanlar Kayz’da toplandı*) şeklindedir.¹⁷⁴ Yine “صَيْدَ عَلَيْهِ يَوْمَانِ” (*İki gün avlandı*) cümlesinde gün avlanmayacağı için burada kasıt “صَيْدَ عَلَيْهِ الْوَحْشُ فِي يَوْمَيْنِ” (*İki gün süreyle avcı hayvanlar avlandı*) şeklindedir. Muhatap bildiği için nâibi fâil ve harfi cer “الْوَحْشُ فِي” hazfedilmiş ve zarf “يَوْمَانِ” onun yerine geçmiştir.¹⁷⁵

el-Kitâb’da, bu durumlar îcâz ve ihtisâr olarak anlatılırken lafzın, bu îcâz ve ihtisâra elverişli oluşu *saati’l-kelâm* ya da *ittisâi’l-kelâm* şeklinde tabir edilir.¹⁷⁶ Bu tabirlerden kastın mecaz olduğu da ifade edilmiştir.¹⁷⁷

Buraya kadar nahvî te’vilin anlamı, lafızları, sebepleri ve amaçları ortaya konulmaya çalışıldı. Şimdi ise te’vil yapılırken başvuru olan yollar ele alınacaktır.

2.4.3. İstiğnâ'

el-Kitâb’da nahvî te’vilin amacını bildiren tabirlerden biri de “İhtiyaç ve gerek duymamak” anlamına gelen اِسْتِغْنَاءٌ tabiridir. “اِسْتَعْنَى - يَسْتَعْنِي - اِسْتِغْنَاءٌ” şeklinde istifal kalıbından masdar olan bu tabir¹⁷⁸ *el-Kitâb*’da “اِسْتِغْنَاءٌ”¹⁷⁹, “اِسْتَعْنَى”¹⁸⁰, “اِسْتَعْنِيَتْ”¹⁸¹, “اِسْتِغْنَاءٌ”¹⁸², “اِسْتَعْنَى بِالْآخِرِ”¹⁸³, “مُسْتَعْنٍ”¹⁸⁴, “يَسْتَعْنُونَ”¹⁸⁵, “اِسْتَعْنُوا”¹⁸⁶ şeklindeki farklı kullanımlarıyla 40 kadar yerde geçmekte olup yapılan te’vilin amacını izah eder¹⁸⁷. Buna göre sözdeki

¹⁷³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 212.

¹⁷⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 215-16.

¹⁷⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 211.

¹⁷⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 211, 212, 216, 222, 223.

¹⁷⁷ Bkz. Ali Bulut, *Belâgat Terimleri Sözlüğü*, s. 324.

¹⁷⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, C. XV, s. 136.

¹⁷⁹ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 244, 272, 273, 312, 340, 345, 393; C. II, s. 208, 230, 280, 294, 347; C. III, 433.

¹⁸⁰ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 76; C. II, s. 391, C. III, s. 158. (15 kadar yerde)

¹⁸¹ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 62, 253,

¹⁸² Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 74, 273; C. III, s. 599.

¹⁸³ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 76.

¹⁸⁴ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 126, 253.

¹⁸⁵ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 599, 646.

¹⁸⁶ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 25, 295

¹⁸⁷ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 25, 74, 253; C. II, s. 366, 383; C. III, s. 158, 163.

ögeler muhâtab tarafından bilindiğinden ayrıca zikredilmeye ihtiyaç duyulmaz.¹⁸⁸ Bu te'villerin genellikle hazifle yapılan te'viller olduğu görülmektedir. Mesela “نَفْسَكَ يَا فُلَانُ” cümlesinde fiil hazfı vardır ve takdir: “إِنِّي نَفْسَكَ يَا فُلَانُ” (*Ey adam! Nefsinden kendini koru*) şeklindedir.¹⁸⁹ Yine “تَاللَّهِ رَجُلًا كَرَجُلٍ أَرَاهُ” ifadesinde hazif vardır ve takdiri “تَاللَّهِ مَا رَأَيْتُ رَجُلًا كَرَجُلٍ أَرَاهُ” (*Vallahi bugün gördüğüm gibi birini hiç görmedim*) şeklindedir. Burada muhâtab bağlamdan bu ifadenin anlamını çıkarabildiğinden eksilti yapılmış ve ayrıca fiilin zikrine ihtiyaç duyulmamıştır.¹⁹⁰

2.4.4. İktifâ'

“Yeterli olmak” anlamına gelen bu kelime ifti'âl kalıbındaki “اِكْتَفَى” fiilinin masdarıdır.¹⁹¹ *el-Kitâb*'da “اِكْتَفَاءً”¹⁹², “اِكْتَفَى”¹⁹³, “اِكْتَفَيْتَ”¹⁹⁴, “اِكْتَفَوْا”¹⁹⁵ gibi farklı şekillerde geçmektedir. Bu ifadeyle, muhatap maksadı bildiğinden cümledeki bazı ögelerin zikredilmemesi anlatılmak istenir. Mesela bir şiirde geçen şu ifadedeki gibi:

“مَوَاعِيدَ عُرُقُوبٍ أَخَاهُ بَيْتَرِبَ”

*Urkûb'un Yesrib'teki kardeşine verdiği gibi sözler verdin bana.*¹⁹⁶

Bu cümlede mansub olarak gelen “مَوَاعِيدَ” kelimesi esasen mahzuf “وَأَعَدَّتَنِي” fiiliyle naspedilmiştir. Ancak bu durum aralarında daha önceden yaşananlara binaen muhâtab tarafından bilindiğinden fiilin zikredilmesine ihtiyaç duyulmamış ve mef'ûlünün zikriyle yetinilmiştir.¹⁹⁷

Şu cümlede de benzer şekilde iktifâ' vardır:

“إِنَّا مَعْشَرَ الْعَرَبِ نَفْعُلُ كَذَا وَكَذَا.” *Biz Araplar şöyle şöyle yaparız.*

¹⁸⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 312.

¹⁸⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 273.

¹⁹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 294.

¹⁹¹ İbn Manzûr, *Lisân*, C. XV, s. 225.

¹⁹² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 272, C. II, s. 345.

¹⁹³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 286; C. II, s. 45; C. III, s. 563.

¹⁹⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 253.

¹⁹⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 233.

¹⁹⁶ Şiirde geçen “عُرُقُوبَ” kelimesi kardeşine defalarca söz verip her seferinde bir sebep bularak sözünde durmayan Amâlika kabilesine mensup bir kişiyi ifade etmektedir. Bkz. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî el-Bağdâdî, *el-Emsâl*, yy. Darü'l-Me'mûn li't-Turâs, 1980, s. 68.

¹⁹⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 272.

Muhatap tarafından kasıt bilindiği için fiil zikredilmeyip ma'mûlû “مَعْتَرَّ الْعَرَبِ” ile yetinilmiştir. Fiilin takdiri “أَعْنِي مَعْتَرَّ الْعَرَبِ” şeklindedir.¹⁹⁸

2.4.5. Te'kîd

Sözlükte “sağlamlaştırmak, güçlendirmek” anlamına gelen *te'kîd* (التَّكْيِيدُ) kelimesi söz ve fiiller için pekiştirmek anlamında kullanılmaktadır. “وَكَّدَ” kökünden “تَوَكَّيْدُ” şeklinde de gelmektedir.¹⁹⁹

Te'kîd kelimesi Arap dili nahvinde ise bir cümle ögesini ifade etmekte olup öncesindeki sözü lafız ya da mana açısından pekiştiren kelimeye verilen addır. İ'râb bakımından sıfat, bedel vb. ögeler gibi öncesindeki kelimeye tâbidir. Mesela “هَذَا زَيْدٌ” “جَاءَنِي زَيْدٌ نَفْسُهُ” cümlesindeki gibi “زَيْدٌ” ikinci kez tekrar edilerek lafzen ya da “جَاءَنِي زَيْدٌ نَفْسُهُ” cümlesindeki “نَفْسُهُ” kelimesi gibi aynı manayı ifade edecek bir kelimeyle manaca te'kîd yapılır ve i'râb bakımından öncesindeki kelimeler gibi merfudur.²⁰⁰ Sözde bu şekilde te'kîd yapılarak pekiştirilen/müekked öge ile ilgili muhatabın aklındaki muhtemel şüpheyi gidermek ve manayı muhatabın zihninde pekiştirmek amaçlanır.²⁰¹

Araştırmamıza göre Nahiv literatüründe te'kîd sözcüğünü ilk olarak Halîl b. Ahmed'e (ö. 175/791) nisbet edilen *el-Cümel fi'n-nahv* eserinde söze/kelimeye pekiştirme manası katan te'kîd lââmı ve te'kid nûn'undan bahsederken kullanır ancak te'kîde bir öge olarak değindiğine rastlanmaz.²⁰²

Öğrencisi Sîbeveyh de *el-Kitâb*'ında te'kîdden bir cümle ögesi olarak doğrudan bahsetmese de, pekiştirmek için kelime ya da cümlenin sözde tekrar edilmesine te'kîd/tevkîd demiştir. Sîbeveyh, “بَابُ مَا يُتَنَّى فِيهِ الْمُسْتَقَرُّ تَوَكِيدًا” konu başlığında bu ögenin sözde gördüğü işlevi hem te'kîd hem de ikinci kez yapmak anlamındaki (تَنَّى – يُتَنَّى) fiilinin masdarı olan tesniye (تَنْنِيَةٌ)²⁰³ sözcüğü ile ifade eder:

مِثْلُهُ فِي التَّوَكِيدِ وَالتَّنْيَةِ: لَقِيتُ عَمْرًا عَمْرًا

¹⁹⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 233. Sîbeveyh'ten sonra “iktifâ” tabirinin, benzer mefhumla belâgat kitalarında bir hazif türü olarak yer aldığı görülür. Bkz. İsmail Durmuş, “İhtibâk”, *DİA*, 2000, C. XXI, s. 553.

¹⁹⁹ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, Dimeşk, Dârü'l-Kalem, 1412, s. 882.

²⁰⁰ Manevî te'kid sözcükleri dokuz tane olup şunlardır: “نَفْسُهُ”, “عَيْنُهُ”, “أُجْمَعُ”, “أَجْمَعُونَ”, “جَمْعَاءُ”, “جُمُعُ”, “كُلُّهُمْ”, “كِلَاهُمَا”, “كِلَانَاهُمَا” bkz. Zemahşerî, *Mufasssal* s. 147; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. II, s. 220.

²⁰¹ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, C. II, s. 19; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. II, s. 220.

²⁰² Halîl, *Cümel*, s. 226, 332.

²⁰³ Halîl, sözlüğünde “تَنْنِيَةٌ” kelimesinin bir şeyi ikilemek/iki kez yapmak manasında olduğuna yer verir. Bkz. Halîl, *el-Ayn*, C. VIII, s. 242.

*Şu ifade de, te'kîd ve tesniye bakımından o cümleyle aynıdır:
Amr'la Amr'la karşılaştım.*

Bu cümlede “عَمْرًا” kelimesi ikinci kez tekrar edilerek pekiştirilmiştir.

Kelime te'kîd edildiği gibi cümle de te'kîd edilebilmektedir. Sîbeveyh cümlelerin pekiştirmek için tekrar edilmesini de te'kîd olarak açıklar :

قَدْ ثَبَّتَ زَيْدٌ أَمِيرًا قَدْ ثَبَّتَ، فَأَعْدَتُ "قَدْ ثَبَّتَ" تَوْكِيدًا

“Zeyd lider oldu! Oldu!” sözünde “oldu” ifadesini te'kid/pekiştirme olarak tekrar ettin.²⁰⁴

Nahvî te'vil bağlamında ise te'kîd, *el-Kitâb*'da yaptığımız araştırmaya göre nahvî te'villerin amacını/faydasını bildiren bir tabir olarak geçer ve sözün manasını pekiştirme işlevi görür. Bu manada te'kîd, ziyâde/zaitlik ile te'vil edilen kelimelerin cümledeki faydasını bildiren bir tabirdir. Mesela “كَفَى بِاللَّهِ” ayetinde “كَفَى اللَّهُ” şeklinde *bâ* cümleden çıkarıldığında genel mana değişmez. Bu yüzden zâit olmakla te'vil edilir. Zâit olmasına rağmen sözde bulunması ise te'kid/pekiştirme amacına/faydasına dayandırılır.²⁰⁵

Sîbeveyh ziyâde ve te'kîd arasındaki bu alakayı “مَرَرْتُ بِرَجُلٍ حَسْبُكَ بِهِ مِنْ رَجُلٍ” ifadesinde “بِهِ” deki *bâ* harfi cerini tahlil ederken daha da netleştirerek Halîl'den şu şekilde aktarır:

أَنَّ "بِهِ" هَهُنَا مَنْرَلَةٌ "هو"، وَلَكِنْ هَذِهِ الْبَاءُ دَخَلَتْ هَهُنَا تَوْكِيدًا، كَمَا قَالَ: كَفَى الشَّيْبُ وَالْإِسْلَامُ وَكَفَى بِاللَّيْبِ وَالْإِسْلَامُ.

Bu cümlede (به), (fasıl zamiri) (هو) gibidir. Sadece bâ burada te'kid için söze dahil olmuştur. Şu sözdeki gibi: (كفى بالشيب والإسلام) ve bâ'sız olarak (كفى الشيب والإسلام).²⁰⁶

el-Kitâb şârihi Sîrâfî de, Sîbeveyh'in te'kîdi, müekked kelime ya da cümlelerin manasında/hükmünde bir değişikliğe sebep olmayan unsur olarak değerlendirdiğini şu şekilde ifade eder:

²⁰⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 125; Tekrarın te'kid için yapıldığını söylediği başka bir yer için bkz. *A.e.*, C. II, s. 341.

²⁰⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 41; Diğer bir örnek için bkz. *A.e.*, C. II, s. 175; *el-Kitâb*'da te'kid ya da tevkîd sözcüğünün geçtiği yerlere örnek için bkz. *A.e.*, C. I, s. 181, 293, 382; C. II, s. 389; C. III, 104, 497.

²⁰⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 26.

وَجَعَلَ التَّكْرِيرَ تَوْكِيدًا لِلأَوَّلِ لَا يُعَيِّرُ شَيْئًا مِنْ حُكْمِهِ ...

O -yani Sîbeveyh- bu sözde kelimenin ikinci kez tekrarını birinci kelime için herhangi bir değişikliğe sebep olmayan te'kid olarak görmüştür.

Sîrâfî bu ifadesini birçok örnekle açıklar. Örneğin “فِيهَا زَيْدٌ قَائِمًا فِيهَا” cümlesindeki ikinci “فِيهَا” ve “وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ” ayetindeki²⁰⁷ ikinci “هُمْ” gibi.²⁰⁸

Bu çerçevede Sîbeveyh'in, te'kîdi sözün pekiştirilmesini sağlayan kelimelerin yaptığı işlevi ifade eden bir tabir olarak kullandığı görülmektedir. Daha özelde ise tekîd, bu kelimelerden zâit olarak değerlendirilenlerin söze kattıkları faydayı ifade etmektedir.

2.4.6. İnâye ve İhtimâm

Sözlükte “bir şeyle alakadar olup ilgilenmek ve gözetmek” manasına gelen *inâye* (الْعِنَايَةُ)²⁰⁹ ve “önem, değer vermek” manasına gelen *ihtimâm* (الاهْتِمَاءُ)²¹⁰ tabirleri Arap dili nahvinde ögenin sözde takdim edilme sebebini açıklamak için kullanılan tabirlerdir.²¹¹

Dilciler, Arapların sözlerinde ilgi ve önem gösterdikleri ögeyi öne aldıklarını belirtir. Mesela Sîbeveyh, *el-Kitâb*'da bunu şöyle ifade eder:

“كَانَهُمْ إِنَّمَا يُقَدِّمُونَ الذِّي بَيَّنَّاهُ أَهَمُّ لَهُمْ وَهُمْ بَيَّنَّاهُ أَغْنَى، وَإِنْ كَانَا جَمِيعًا يُهَمِّمَانَهُمْ وَيُعْنِيَانَهُمْ

Sanki söylenmesi kendileri için daha önemli ve daha çok kastedileni öne geçiriyorlar. Her ikisi de onlar için önemli olsa ve ilgilendirse de.

Ayrıca Sîbeveyh *el-Kitâb*'ında takdim ve te'hirden bahsettiği yerlerde inâye ve ihtimâm tabirlerini kullanır. Buna “مَا كَانَ فِيهَا أَحَدٌ خَيْرًا مِنْكَ” cümlesindeki “فِيهَا”nın takdim ve te'hiri ile ilgili şu açıklamaları örnektir:

²⁰⁷ Hûd, 11/19.

²⁰⁸ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, . 456; Ayrıca Sîbeveyh, sözü pekiştirmeye işlevi gören başka kelimeler içinde te'kid ifadesini kullanılmıştır. Mesela fiilden sonra gelen mansub masdarın yani bugünkü kavramlaşmış adıyla mef'ûlû mutlakın, fiili pekiştirmek için geldiğini “te'kid” sözcüğüyle şöyle açıklar: “ضَرَبْتُ زَيْدًا ضَرْبًا”، فَأَلْمَصْنَدُ تَأْكِيدٌ لِلْفِعْلِ”. Bkz. *el-Kitâb*, C. I, s. 17, 269.

²⁰⁹ İbn Manzûr, *Lisân*, C. XV, s. 105.

²¹⁰ İbn Manzûr, *Lisân*, C. XII, s. 619-620.

²¹¹ Bkz. İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. I, s. 43; Süyûtî, *Hem'u'l-Hevâmi*, C. I, s.487; Sâmerî, *Meâni'n-nahv*, C. I, s. 157.

والتَّخْيِيرُ هَهُنَا وَالتَّأْخِيرُ "فِيمَا يَكُونُ ظَرْفًا أَوْ يَكُونُ اسْمًا، فِي الْعُنَايَةِ وَالْإِهْتِمَامِ، مِثْلُهُ فِيمَا ذَكَرْتُ لَكَ فِي بَابِ الْفَاعِلِ وَالْمَفْعُولِ. وَجَمِيعُ مَا ذَكَرْتُ لَكَ مِنَ التَّقْدِيمِ وَالتَّأْخِيرِ وَالْإِلْغَاءِ وَالْإِسْتِفْرَارِ عَرَبِيٌّ حَيِّدٌ كَثِيرٌ.

Sîbeveyh burada takdim ve te'hir'in inâye ve ihtimâm için olduğunu söyler. Bu bağlamda "مَا كَانَ فِيهَا أَحَدٌ خَيْرًا مِنْكَ" deki "فِيهَا" takdim edillerek "كَانَ" ye haber yapılmıştır. Bununla beraber "مَا كَانَ أَحَدٌ خَيْرًا مِنْكَ فِيهَا" şeklinde te'hir edilerek haber olmaktan çıkıp "خَيْرًا" ifadesinin sırası da yapılabilmektedir. Bu durumda haber "خَيْرًا مِنْكَ" olur.²¹²

Sîbeveyh Arap dilinde öge dizilişinin sırasıyla fiil, fâil ve mef'ûl şeklinde olduğunu söyler. Bunu "ضَرَبْتُ زَيْدًا" ve "ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا" cümleleriyle örneklendirir. Bununla birlikte ona göre cümlede ögeler -mesela mef'ûl- "زَيْدًا ضَرَبْتُ" ve "ضَرَبَ عَمْرًا زَيْدٌ" şeklinde fiil ya da failine takdim edilebilir ve cümlelerin bu hali de arapça doğru bir sözdür. Cümlelerde yapılan takdim ve te'hir ihtimâm ve inâye sebebiyledir.²¹³

Kur'ân-ı Kerim'de de takdîmin ihtimâm sebebiyle yapıldığına örnekler vardır. Mesela "الشَّهْرُ الْحَرَامُ" ifadesi "قِتَالٍ" kelimesine takdim edilmiştir. Çünkü aslında ayette sorulan "قِتَالٍ" olmasına rağmen kafirlerin haram ayda yaptıklarıyla bu ayın saygınlığını ihlal etmeleri sebebiyle "الشَّهْرُ الْحَرَامُ" önemine binaen takdim edilmiştir.²¹⁴ Yine Fâtîha suresindeki "إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ" ayetinde mef'ûl olan "كَ" nin takdîmi de inâye ve ihtimâm ile izâh edilir. Ayetin takdim yapılmamış hali "نَعْبُدُكَ وَنَسْتَعِينُكَ" takdirindedir.²¹⁵

Bu çerçevede genel olarak gerek arap dilinde gerekse *el-Kitâb'da* özellikle takdim ve te'hir yolu ile yapılan te'vîllerin inâye ve ihtimâm faydasına/amacına dayandırıldığı söylenebilir. Bununla beraber ne bakımından inâye ve ihtimâm yapıldığına dair bir bilgi ifade edilmez.

2.5. el-Kitâb'da Nahvî Te'vil Yollarını İfade Eden Sözcükler

Bir mana ifade edilirken söylenen bir sözün, lafız bakımından o mananın anlaşılması için tek başına yeterli olmadığı durumlar bulunmaktadır. Genel olarak standart kullanım, siyâk ve sibâk olarak tabir edilebilecek birçok etken de dikkate

²¹² Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 56; Sirâfî, *Şerh*, C. I, s. 321. Diğer yerler için bkz. *el-Kitâb*, C. I, 80-81; C. II, s. 143; 472.

²¹³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 80-81

²¹⁴ Bakara, 2/217.

²¹⁵ Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. Abdillâh es-Süheylî, *Netâicü'l-fiker fi'n-nahv*, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1992, s. 243.

²¹⁶ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. I, s. 43.

alınarak sözün lafzından murad edilen anlamına ulaşılmaktadır. Lafzın durumuna göre murâd edilen anlama ulaşmak için farklı yollar izlenmektedir. Bu yollar sözün lafzının mevcut yapısından/formundan ilk haline ve manasına ulaşmayı sağlayan te'vil yollarıdır.

Sözün/cümlelerin yapısında bulunan lafız ve anlama ilişkin özelliklere göre farklı te'vil yollarına başvurulmaktadır. Sözün lafzını ilgilendiren özellikler; ögelerin lafızda bulunup bulunmaması, cümledeki yeri ve sıralaması (tertip) ile ilgili iken anlam ile ilgili özellikler lafzın ifade ettiği mana ile ilgilidir. Yerleşik kurallara göre cümlede yer alması, izhar edilmesi gerekirken cümlede bulunmayan ögeler hazfedilmiş olduğu kabul edilerek hazif ile te'vil edilir. Yer almasına gerek duyulmayan ögenin cümlede zikredildiği düşünüldüğünde ise fazlalık sayılarak ziyâde ile te'vil edilir. Ögenin cümledeki ilk ve asıl sıralamasındaki yerinin değişmesi halinde ise takdîm-te'hîr ya da fasl ile te'vil edilir. Ögenin i'râb açısından farklılık gösterdiği durumlarda ise atıf (haml) ile te'vil edilmektedir. Bu beş te'vil yolu -yani hazif, ziyade, takdîm-te'hîr, fasl ve atıf (haml) cümlelerin lafzı ile ilgilidir. Ögelerin lafızlarında taşıdıkları mananın tür, sayı, cinsiyet ve birbirinin manasını içermeye açısından farklı olduğu durumlar ise haml ile te'vil edilmektedir. Bu te'vil yolu ise cümlelerin manası ile ilgilidir.

Bu te'vil yollarının her biri gerek doğrudan hazif, ziyâde, takdîm-te'hîr, fasl ve haml gibi kendi sözcükleri ile gerekse aynı manayı ifade eden farklı sözcükler ile ifade edilir. Bu sözcükler sayesinde te'vilin hangi yolla yapıldığı anlaşılır. Araştırmamızda *el-Kitâb'da* bu şekilde kullanılan birçok sözcük tespit ettik. Bu sözcükler kendi köklerinden müştakları ile kullanıldığı gibi aynı anlamı ifade eden farklı tabirler ile ifade edilmektedir.

Bu çerçevede öncelikle lafız ve mana bakımından te'vil yollarını ifade eden sözcükler mefhum açısından ele alınacaktır.²¹⁷

2.5.1. Lafız ile İlgili Te'vil Yollarına İlişkin Sözcükler

Bu başlık altında standart kurallara aykırı ve yaygın kullanımın dışına çıkan sözlerin/cümlelerin lafız bakımından te'vilinde başvurulmuş yollar ile ilgili sözcükler ele alınacaktır.

²¹⁷ Tezin ikinci bölümünde sözün lafız bakımından te'vilinde kullanılan yollar, üçüncü bölümde ise lafzın mana bakımından te'vilinde kullanılan yollar tespit edilen örneklerle ortaya konulacaktır.

Aynı şekilde (*Başka değil*) anlamındaki “لَيْسَ غَيْرُ، وَلَيْسَ إِلَّا” ifadelerinde “غَيْرُ” ve “إِلَّا” dan sonra gelen müstesnâ muhâtab ne kastedildiğini bildiğinden tahfif maksadıyla hazfedilmiştir. Cümlelerin tam hali “لَيْسَ غَيْرُ ذَاكَ / إِلَّا ذَاكَ” şeklinde takdir edilir.²²²

Sîbeveyh Arapların kelimede de bazı harfleri hazfettiklerini şöyle ifade eder:

“Bil ki onlar dillerinde aslı başka olsa da kelimelerde hazif yaparlar..... Mesela (لَمْ يَكُنْ وَلَا أُنْزِر) gibi.”²²³

Örnekte (لَمْ يَكُنْ وَلَا أُنْزِر) kelimelerinin son harfleri hazfedilmiştir. Tam halleri (لَمْ يَكُنْ وَلَا أُنْزِر) şeklindedir.

2.5.1.1.2. Hazil

“حَزَلَ – يَحْزِلُ – حَزْلًا” şeklinde sülâsi ikinci baktan gelen *hazil* kelimesi sözlükte, “engellemek, bir şeyin bir parçasını kesmek, koparmak, eksiltmek, kısaltmak ve indirgemek” anlamlarına gelmektedir. Örneğin “قَطَعْتُهُ” (*Onu kestim*) anlamında “حَزَلْتُهُ” denilir. İftiâl babına girmiş hali olan اَحْزَلَ kalıbı da aynı manayı ifade eder. Mesela kişiyi kavminden koparmak, ayırmak manasında “اَحْزَلَهُ عَنِ الْقَوْمِ” (*Onu kavminden kopardı/ayırdı*) denilir.²²⁴ *el-Kitâb*'da ise bu lafız “حَزَلُوا”²²⁵ ve iftiâl babından “اَحْزَلُ”, “وَلَكِنَّهُمْ حَزَلُوا الْفِعْلَ لِأَنَّهُمْ جَعَلُوهُ”²²⁶ şeklindeki farklı türevleriyle geçmektedir.²²⁷ Mesela “وَلَكِنَّهُمْ حَزَلُوا الْفِعْلَ لِأَنَّهُمْ جَعَلُوهُ” (*Fakat onlar fiili hazlettiler -eksilttiler-. Çünkü onlar, başka bir kelimeyi -masdarı- fiilden bedel yaptılar.*) ifadesinde fiilin cümleden eksiltilip silindiğini ifade etmektedir.²²⁸

Diğer taraftan bu ifadede fiilin cümleden düşürülmesiyle beraber başka bir kelimenin ondan bedel yapılması da söz konusudur. Hazledilen/hazfedilen fiil, mana

²²² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.344-345.

²²³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.24 (اعلم أنهم مما يحذفون الكلم وإن كان أصله في الكلام غير ذلك). *El-Kitâb*'da hazfin, bir nazariye olarak değerlendirmesi için bkz. Ali Bulut, *Nahvin Öncülerinden Sîbeveyh*, s. 147-148.

²²⁴ İbn Manzûr, *Lisân*, C. XI, s. 203-204 (İbn Sîde, bu lafzı Sîbeveyhî'nin çok kullandığını ve ondan başka kullanan da bilmediğini ifade eder.).

²²⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 230, 322, 327-328; C. II, s.236; C. III, s.7, 12.

²²⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 312, 314, 317, 319.

²²⁷ Sîrâfî, “حَزَلَ” ifadesinin “حذف” manasında olduğunu şu şekilde açıklar:

قال: (كَأَنَّهُمْ قَالُوا: أَلْزَمَكَ اللَّهُ، وَأَطَعَمَكَ اللَّهُ تَرْبًا وَجَنْدَلًا، وَمَا أَشْبَهَ هَذَا مِنَ الْفِعْلِ، وَاحْتَزَلَ الْفِعْلُ هَاهُنَا، يَعْنِي: حَذَفَ، لِأَنَّهُمْ جَعَلُوهُ) Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 206; Ayrıca başka yerde de Sîbeveyh'in *hazil* ve türevlerini içeren sözlerini şerh ettiği bağlamda *hazif* kelimesini kullandığı görülür. Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 208.

²²⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.322 (وَلَكِنَّهُمْ حَزَلُوا الْفِعْلَ لِأَنَّهُمْ جَعَلُوهُ بَدَلًا مِنَ اللَّفْظِ بِهِ).

ve lafız bakımından bedel olan kelimeye indirgenmektedir. Mesela Sîbeveyh, tek başına kullanılan “حَمْدًا” ifadesini şöyle açıklar:

وَإِنَّمَا اخْتَزَلَ الْفِعْلُ هَهُنَا لِأَنَّهُمْ جَعَلُوا هَذَا بَدَلًا مِنَ اللَّفْظِ بِالْفِعْلِ، كَمَا فَعَلُوا ذَلِكَ فِي بَابِ الدُّعَاءِ. كَأَنَّ قَوْلَكَ: حَمْدًا فِي مَوْضِعِ "أَحْمَدُ اللَّهَ"

Sîbeveyh “حَمْدًا” ifadesinin manaya göre tam halini “أَحْمَدُ اللَّهَ حَمْدًا” şeklinde takdir eder ve fiilin hazledilip masdarın bedel yapıldığını söyler.²²⁹

Hazl kelimesinin *el-Kitâb*’da geçtiği yerlere bakıldığında genellikle fiillere özgü olarak kullanıldığı görülür.²³⁰ Bununla birlikte tespitlerimize göre Sîbeveyh, iki yerde harfler için de kullanılmaktadır. Bu harfler “أَيُّهَا الْعَصَابَةُ” cümlesinin başında gelen “يَا أَيُّهَا” takdirindeki nidâ harfi “يَا” ve *kâde* fiilinin haberinin başında gelen “أَنْ” harfidir. “يَا” da fiilin lafzından bedel olma söz konusudur ve aynı manayı ifade etmektedir. “يَا” harfi münâdada takdir edilen “أَدْعُو” fiilinden bedeldir.²³¹ *Kâde*’nin haberinin başındaki “أَنْ” nin hazledilmesi ise Sîbeveyh, haberin “أَنْ” siz halinin manasının “أَنْ” li haliyle aynı olması şeklinde açıklar.²³²

Bu çerçevede *hazil* kelimesinin *el-Kitâb*’da sözlük manası ekseninde hazfin bir türü olarak kullanıldığını söyleyebiliriz. Daha özelde ise *el-Kitâb*’da kullandığı bağlamlardan tespit ettiğimize göre *hazl*, kelâmın hazif yapılmakla birlikte hazif yapılmadan önceki manasını aynı şekilde ifade ettiği hazif türü için kullanılmaktadır.²³³

2.5.1.1.3. Sâkıt

Sâkıt, sözlükte “düşmek” anlamına gelen “سَقَطَ - يَسْقُطُ - سَقُوطًا” sülâsi birinci bâb fiilinin²³⁴ ismi fâil yapısı olup *el-Kitâb*’da geçtiği üç yerde harf ve kelimelerin sözden düşürüldüğünü/ hazfedildiğini ifade etmektedir.²³⁵

²²⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.319.

²³⁰ Bunun örnekleri için kelimenin geçtiği yerlere bakınız.

²³¹ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 236.

²³² Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 12.

²³³ Sîbeveyh’in bu hazif türü için kullandığı “ihtizâl” tabirinin daha sonra *îcâz* ile irtibatlandırılarak belâgat kitaplarında *îcâz-ı hazf* şeklinde ifade edilen kavram olarak yer aldığı görülür. bkz. M. A. Yekta Saraç, “îcâz”, *DİA*, 2000, C. XXI, s. 392-393; Ali Bulut, **Belâgat Terimleri Sözlüğü**, İstanbul, İFAV, 2021, s. 173. Ayrıca “hazl” aruz ilminde vezni oluşturan tefîleler üzerinde gerçekleşen ve genel uyumu etkilemeyen zihaf türlerinden müzdeviç zihaf lar içerisinde hareketli ikinci harfin teskini ile dördüncü harfin hazfi için kullanılan bir kavramdır. Bkz. Abdurrahman Özdemir, **Aruz: Tarihçe-Terminoloji-Literatür**, İstanbul, Akis Kitap, 2013, s. 29-31.

²³⁴ İbn Manzûr, *Lisân*, C. VII, s. 316.

²³⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.25, 294; C. II, s. 276.

Sâkıt kelimesi, Sîbeveyh'in ifadesinden anlaşılan o ki cümlede ya da kelimede kalıcı olarak düşürülen ya da yerine aynı anlamdaki başka kelimenin ikame edildiği ve artık cümlede kullanılmayan harf ya da kelimeler için kullanılmaktadır. Mesela; terketmek anlamına gelen “وَدَعَ” fiilinin mazi yapısı terkedilip kullanılmazken muzari yapısı “يَدَعُ” kullanılmaya devam etmektedir. “وَدَعَ” fiili yerine bedeli/eşanlamlısı olan “تَرَكَ” fiili kullanılmaktadır.²³⁶ Sîbeveyh bunu bir başka yerde daha açık bir şekilde ifade etmektedir. Ona göre mesela “أَمَّا” kelimesinden sonra muzmar fiil izhar edilmez. Çünkü sâkıt hükmünde metruk olup izharı sözü kabih yapar.²³⁷

Buna göre Sîbeveyh'in *sâkıt* kelimesini bir hazif türü olarak kalıcı/metruk hazifler için kullandığını söyleyebiliriz.

2.5.1.1.4. İzmâr

İzmâr, sözlükte “gizlemek” anlamına gelen “أَضْمَرَ - يُضْمِرُ - اِضْمَارًا” sülâsi mezid fiilinin masdarıdır. Bir şeyi gizlemek “أَخْفَيْتُهُ” anlamında “أَضْمَرْتُ الشَّيْءَ” denilir. Yine ölüm yahut yolculuk sebebiyle giden, kaybedilen kimse için (yeryüzü/toprak onu gizledi/örttü) anlamında “أَضْمَرَتْهُ الْأَرْضُ” denilmektedir.²³⁸

el-Kitâb'da “إِضْمَارٌ”²³⁹, “أَضْمَرْتُ”²⁴⁰, “أَضْمَرَ”²⁴¹, “تُضْمِرُ”²⁴², “يُضْمِرُ”²⁴³, ve “يُضْمِرُونَ”²⁴⁴ şeklinde farklı türevleriyle konu başlıklılarında ve metin içerisinde sıkça geçmektedir. Bu lafzın *el-Kitâb'da* da sözlük manasına uygun olarak kelimenin cümlede yer almamasını ifade etmek için kullanıldığı görülür. Buna binaen hazif ile aynı çatı altında değerlendirilmesi mümkündür. Ancak izmârda kelime lafızda yer almasa da mana açısından bulunmaktadır. Örneğin (Zeyd! Ona vurdum.) anlamındaki “زَيْدًا ضَرَبْتُهُ” cümlesinde “زَيْدًا” den önce izmar edilmiş bir “ضَرَبْتُ زَيْدًا ضَرَبْتُهُ” şeklinde “ضَرَبْتُ” fiili takdir edilmektedir. Takdir edilen “ضَرَبْتُ” fiiline ise cümledeki “ضَرَبْتُهُ” fiili delâlet etmektedir. Cümlede delâlet eden fiil bulunduğu için “ضَرَبْتُ” zikredilmemiştir.²⁴⁵

²³⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.25. (وَيَحْذِفُونَ وَيَعْوِضُونَ، وَيَسْتَعْنُونَ بِالشَّيْءِ عَنِ الشَّيْءِ الَّذِي أَصْلُهُ فِي كَلَامِهِمْ أَنْ) (فَمَا حُذِفَ وَأَصْلُهُ فِي الْكَلَامِ غَيْرَ ذَلِكَ. لَمْ يَكْ وَلَا أَذَرَ، وَأَشْبَاهُ ذَلِكَ. وَأَمَّا يَسْتَعْمَلُ حَتَّى يَصِيرَ سَاقِطًا. وَسَتَرَى ذَلِكَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ (اسْتَعْنَاؤُهُم بِالشَّيْءِ عَنِ الشَّيْءِ فَإِنَّهُمْ يَقُولُونَ يَدَعُ وَلَا يَقُولُونَ وَدَعَ، اسْتَعْنَاؤُهَا بِتَرَكَ. وَأَشْبَاهُ ذَلِكَ كَثِيرٌ).

²³⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.294. Müberrid'e göre “أَمَّا” dan sonra fiil izhârı mümkün olup zâid hükmündedir.

²³⁸ İbn Manzûr, *Lisân*, C. IV, s. 491.

²³⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.81. (72 kez)

²⁴⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.263. (28 kez)

²⁴¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.141. (19 kez)

²⁴² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.100. (33 kez)

²⁴³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.98. (31 kez)

²⁴⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.307; C. II, s. 163. (2 kez)

²⁴⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.81 (إِلَّا أَنَّهُمْ لَا يُظْهِرُونَ هَذَا الْفِعْلَ هُنَا لِلِاسْتِعْنَاءِ بِتَفْسِيرِهِ).

Burada değinilmesi gereken önemli bir nokta da “إِضْمَار” kavramının günümüzde de anlaşıldığı gibi “zamir” anlamına gelip gelmediğidir. Bunu açıkça ifade etmek gerekir ki tespitlerimize göre *el-Kitâb'da* “إِضْمَار” kavramı “zamir” manasında kullanımı varsa da çok azdır.²⁴⁶ Genellikle nahvî bir yöntem manasında kelimenin sözde/cümlede gizlenmesini ifade eder. Mesela şu şiir bağlamında zamir olarak kullanılmıştır:

فَقَالَتْ حَنَانٌ مَا أَتَى بِكَ هَهُنَا * أَدُو نَسَبٍ أَمْ أَنْتَ بِالْحَيِّ عَارِفٌ²⁴⁷

Dedi ki: “Ey şefkat sahibi, Seni buraya ne getirdi, akraban mı var yoksa mahalleyi mi tanıyorsun?”

Sîbeveyh, şiirde Hicaz lehçesine göre “عَارِفٌ” kelimesinde “عَارِفُهُ” şeklinde “ه” zamirinin bulunduğu dikkat çeker. Bunu “عَارِفٌ فِي ” قَاضِمَرِ الْهَاءِ “*hâ'yi izmâr etti*” ifadesiyle açıklar. Dolayısıyla “إِضْمَار” kavramını ismin yerini tutan zamiri ifade için değil nahvî bir yöntemi ifade için kullanıldığı açıkça görülür.²⁴⁸

Bu çerçevede Sîbeveyh'in *izmâr* sözcüğünü kelimenin cümlede izhâr edilmemesi anlamında kullandığını söylemek mümkündür.

2.5.1.2. Ziyâde ve İlgili Sözcükler

Cümlede, nahvî te'vili gerektiren durumlardan biri de ziyâdedir. Cümlede âmil kelimenin/ögenin zâid/fazla olduğunu ifade eder. Bu durum “زَائِدَةٌ/زَائِدٌ” gibi tabirlerle açıklanır ve kelimenin/ögenin cümleye etkisinin bulunmadığını belirtir.

Dilciler zâid'i farklı sözcüklerle de ifade etmişlerdir. Mesela Basralı dilciler *ziyâde* ve *ilgâ/lağv* tabirlerini kullanırken Kûfeli dilciler *sıla* ve *haşv* tabirlerini kullanır.²⁴⁹

Mesela İbnü's-Serrâc, *ziyâde* ve *ilgâ* tabirlerini kullanır. Bu konuyu *bâbu'ziyâdet-i ve'l-ilgâ* başlığında ele alır ve iki sözcüğe de aynı anlamı yükler. Ona göre *ziyâde* ya da diğer bir deyişle *ilgâ*, te'kid ve tebyîn için olup isim, fiil, harf ve cümle olmak üzere dört şekilde gerçekleşir.

²⁴⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.79, 187.

²⁴⁷ Şiirin nisbeti için bkz. Ebû Muhammed Yûsuf b. Ebî Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî (İbnü's-Sîrâfî), *Şerhu Ebyâti Sîbeveyh*, Kahire, Dârü'l-Fikr, m. 1974/ h. 1394, s. 161.

²⁴⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.307; C. I, s. 72.

²⁴⁹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, a.y,

İsimde ziyâdeden kastı fasl zamirleridir. Mesela ayetinde ²⁵⁰ (وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ) “ذَٰلِكَ” kelimesinin i'râbtan mahalli yoktur. Cümleden çıkarıldığında anlamı etkilemez ancak mana vurgulanmamış olur. Fiilde ziyâdeden kastı “كَانَ” gibi oluş/tasyîr bildiren fiillerdir. Mesela “مَا كَانَ أَحْسَنَ زَيْدًا” cümlesinde “كَانَ” zâit olup sadece cümlede ifade edilen anlamın mâzide/geçmişte kaldığını belirtir. Cümlelerin anlamı “مَا أَحْسَنَ زَيْدًا” şeklinde takdir edilir.

İbnü's-Serrâc'a göre harflerde ziyâde ise harfin sözdeki varlığı ile yokluğunun bir olması yani amel etmemesi demektir. Örneğin ²⁵¹ (فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ) ayetindeki, “إِنَّمَا زَيْدٌ” cümlesindeki ve “أَفَنَافُ رَأْسِكَ كَالشَّهَابِ الْمُخْلَسِ ... أَعْلَاقَةُ أُمِّ الْوَلَدِ بَعْدَمَا ...” şiirinde amel etmeyen “مَا مِنْ رَجُلٍ فِي” harfi gibi. Bunun dışında harfi cerler de zâit olabilmektedir. Mesela “رَجُلٌ مِنَ الدَّارِ” cümlesindeki “مِنْ” böyledir. Sadece cümledeki olumsuz/menfi anlamın tek bir / adam değil bütün cinsine şamil olduğunu belirtmekte ve te'kid etmektedir.

Cümlede ziyâdeden kastı ise ef'âlû kulûb/şek ve zan fiillerinden oluşan cümle ve i'tirâzî/ara cümlelerdir. Mesela “زَيْدٌ ظَنَنْتُ مَنْطِقٌ” cümlesinde “ظَنَنْتُ” amel etmemiş ve diğer öğeler merfu gelmiştir. Cümlelerin anlamı “زَيْدٌ مَنْطِقٌ فِي ظَنِّي” şeklindedir. Bu şekilde fiilin ortada ve sonda gelmesi halinde ilgâ olabilir ancak fiil başta gelirse ilgâ yapılması kabih olur. Yine “إِنَّ زَيْدًا -فَافَهُمْ مَا أَقُولُ- رَجُلٌ صَدِّقٌ” cümlesindeki “فَافَهُمْ مَا أَقُولُ” cümlesi ara cümle olup içinde bulunduğu “إِنَّ زَيْدًا رَجُلٌ صَدِّقٌ” cümlesinin anlamını değiştirmemekte ancak pekiştirmektedir.²⁵²

Görüldüğü gibi Serrâc ziyâde/ilgâ'yı kelime türlerine göre taksim etmiştir. Bununla birlikte lafız ve manada amel edip etmeme durumuna göre taksim etmek de mümkündür. Mesela İbn Yaîş, zâitliği/ilgâyı bu bakımdan üçe ayırır:

1. Sadece manada ilgâ olanlar: Harfi cerler. (مَا زَيْدٌ بِقَائِمٍ)

²⁵⁰ A'râf, 7/26.

²⁵¹ Nisâ, 4/155; Mâide, 5/13.

²⁵² İbnü's-Serrâc, **el-Usûl**, C. II, s. 257-262; Fâdıl Sâlih Samerrâî'ye göre ilgâ, hem lafız hem de mana açısından gerçekleşir. Çünkü ona göre “زَيْدٌ ظَنَنْتُ قَائِمٌ” cümlesinde birbirlerinin manasına etki etselerde “زَيْدٌ قَائِمٌ” ve “ظَنَنْتُ” iki ayrı cümledir. Bkz. Sâmarraî, **Meâni'n-nahv**, C. II, s. 32; Diğer bir hususta kelimenin amelinin iptali olan ilgâ ile benzer bir olgu olan fiilin amelinin askıya alınması anlamına gelen ta'lik'tir. İlğâ ile ta'lik'i birbirinden ayıran husus ta'lik'te fiilin cümlelerin başında gelmesi gerekirken ilgâda cümle ortasında ya da sonunda gelmesidir. Ta'likte anlam değişmemekle birlikte irap da mahallen devam etmektedir. Bkz. İbnü'l-Haşşâb, **el-Mürtecel fi şerhi'l-Cümel**, Thk.: Ali Haydar, Dimeşk, 1982, s. 153; Ayrıca ta'lik'in bir ilgâ çeşidi olduğunu söyleyenlerde vardır. Bkz. İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. II, s.383; İlğâ'nın caiz, ta'lik'in ise vâcib olduğu şeklinde ikisi arasındaki farka dikkat çekenlerde vardır. Bkz. Şemsüddîn Muhammed b. Abdilmu'im b. Muhammed el-Cevcerî, **Şerhu Şüzürî'z-zehab fi kelâmi'l-Arab**, Thk. Nevâf b. Cezâ el-Hârisî, (Yüksek Lisâns tezi), Medine, İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî bi'l-câmiati'l-islâmiyye, 2004, C. II, s. 661.

2. Sadece amelde ilgâ olanlar: “ظَنَّ” ve benzerleri. “كان” (وما كان / زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ ظَنَنْتُ)
 (“أَحْسَنَ زَيْدًا”)

3. Hem manada hem de amelde ilga olanlar: “ما”, “لا” ve “إن” harfleri gibi.²⁵³

Bu çerçevede *zâid* ve *ilgâ* tabirlerinin nahiv ilminde aynı mefhumu ifade için kullanıldığı görülür. Bu sebeple bu tabirler ziyade çatısı altında sözlük anlamları ve *el-Kitâb*’daki kullanımları bakımından ele alınacaktır.

2.5.1.2.1. Zâid

Zâid sözlükte “eklemek, ziyade olmak, artmak” gibi anlamlara gelen “ زَادَ - يَزِيدُ - ”
“وَزَيْادَةٌ” sülâsi ikinci bâb fiilinin ismi fâil yapısı olup sözlükte “*zâit, fazlalık, artı*” gibi anlamlara gelmektedir.²⁵⁴

Arap dili nahvinde ise *zâid*, özellikle sözden çıkarıldığında anlamı etkilemeyen ancak anlamı te’kid eden harfler için kullanılmaktadır. İbn Yâiş, bu harfleri “إن”, “أن”, “ما إن رَأَيْتُ” şeklinde altı tane olarak *el-Kitâb*’dan nakleder. Mesela; “ما إن رَأَيْتُ” sözünün anlamı “ما رَأَيْتُ” şeklinde olup “إن” nin anlama etkisi yoktur. Ancak nefiy/olumsuz manayı pekiştirir.²⁵⁵

Zâid kelimeler cümlede anlam değişikliğine yol açmaz ama *ziyâdetü’l-binâ yedüllü alâ ziyâdeti’l-mana*²⁵⁶ genel kuralınca manayı pekiştirir. Bununla birlikte i’râb yönünden kelime üzerinde etkili olabilir.

Nahvî bir yöntem olarak bu tabirin *el-Kitâb*’da harfler ve özellikle harfi cerler için kullanıldığı dikkat çekmektedir.²⁵⁷

Mesela; Sîbeveyh (*Allah yeter!*) mealindeki (كَفَى بِاللَّهِ)²⁵⁸ ayetinde bâ harfi cerinin cümlede *zâid* olduğunu “زَائِدَةً” sözcüğüyle ifade etmiştir. Bâ harfi ceri cümleden

²⁵³ İbn Yâiş, *Şerhu’l-Mufasssal*, C. V, s.77.

²⁵⁴ İbn Manzûr, *Lisân*, C. III, s. 198.

²⁵⁵ İbn Yâiş, *Şerhu’l-Mufasssal*, C. V, s.64; *Zâid* kabul edilen bu harfi cerlerden mesela “من” te’kid manası dışında başka manalar içinde kullanılır. Mesela “ما جاءني من أحد” cümlesi harfi cersiz “ما جاءني أحد” geldiğinde hem bir kişi (teb’iz), hem de tüm cinsi ifade edebilir. Ancak harfi cerli geldiğinde cins manasında geldiği kesinleşir. Bkz. İbn Yâiş, *Şerhu’l-Mufasssal*, a.y.; İbnü’s-Serrâc, bu harfi cerlerin *zâid* kabul edilmesini garip karşılar. Çünkü ona göre bu harfi cerler te’kid/pekiştirme dışında başka manalar içerir. Dolayısıyla cümlede var olması ile yok olması bir değildir. Bkz. İbn Serrâc, *el-Usul*, C. II, s. 258;

²⁵⁶ Ebü’l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısırî, *Hâşiyetü’ş-Sabbân alâ Şerhi’l-Üşmûnî li Elfiyyeti İbn Mâlik*, Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, 1997, C. II, s. 448; C. III, s. 314.

²⁵⁷ Örneğin bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 41, 161.

²⁵⁸ Nisâ, 4/81.

kaldırıldığında cümlelerin manası değişmemektedir. Bununla beraber harfi cerden dolayı i'râb yönünden mecrur olan lafzatullah fail olarak merfuya dönüşmektedir.²⁵⁹

el-Kitâb'da nahvî anlamda kullanılan zâid lafzının sarf ile ilgili meselelerde çok daha fazla geçtiği görülmektedir. “سعدان والمرجان” kelimelerindeki “ن” harfinin zâid olması buna örnektir.²⁶⁰ Bu çerçevede harfler ile ilgili te'vil yapılırken ziyâde yolunun tercih edildiği aşıkardır.

Sîbeveyh *hâzâ bâbu mâ yücrâ ale'l-mevdi' lâ ale'l-ismi'l-lezi kablehu* başlığı altında zâid tabirini biraz daha netleştirir. Mesela; “لَيْسَ زَيْدٌ بِجَبَّانٍ وَلَا بِجَبِيلٍ” örneğini açıklarken *cebân* kelimesinin başındaki bâ harfi cerinin zaid olduğunu ve manayı etkilemediğini belirtir. Bu sebeple bir sonraki kelimenin mansup okunuşunu mahalline atıfla açıklar.²⁶¹ Buna göre denebilir ki zaidler cümlelerin i'râbını değiştirse bile anlamını değiştirmez. Bununla birlikte manadan da hali değillerdir. Manayı pekiştirme fonksiyonu görürler.

2.5.1.2.2. İlğâ

İlğâ “الإلغاء” sözlükte, “boş ve faydasız söz söylemek, anlamsız ve hatalı konuşmak” gibi manalara gelen “لَغِيَ-يُلْغِي-لُغْوٌ” sülasi fiinin if'âl kalıbına girmiş “الْغَى-يُلْغِي-” yapısının masdarı olup sözlükte “iptal etmek, boşa çıkarmak, etkisiz kılmak” anlamlarına gelmektedir. Cümledeki bir kelimeyi boş ve fazlalık olarak görmek anlamında “الْغَيْتُ هَذِهِ الْكَلِمَةُ، أَي: رَأَيْتُهَا بَاطِلًا أَوْ فَضْلًا” ya da bir şeyi iptal etmek, boşa çıkarmak anlamında “الْغَيْتُ الشَّيْءَ: أَبْطَلْتُهُ” denilir.²⁶²

Arap dili nahvinde bir tabir olarak ise ilgâ, özellikle ef'âlü kulüp/şek-zan bildiren “ظَنَّ” ve benzeri fiillerin amelden düşürülmesini ifade etmektedir. Bu fiillerin ameli zayıf görüldüğü için amelden ilgâsı mümkün olmaktadır. Cümle ortasında ve sonunda geldiklerinde ilgâ edilebilirler. Ancak cümle başında geldiklerinde fiil manası kesin olacağı için ilgâ yapılmaz.²⁶³

²⁵⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.41.

²⁶⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.218.

²⁶¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.67. Sîbeveyh-Kitâb'da “zâid” i “Manayı bozmaz” anlamına gelen “لَمْ يُجْلَ بِالْمَعْنَى” ve “لَمْ تَغْيِرِ الْبَاءَ مَعْنَى” tabirleriyle açıklar. Kelimenin, cümlelerin manasına herhangi bir etkisinin olmadığını ifade etmektedir. Dolayısıyla kelime zâid hükmünde olmaktadır. Örneğin “لَأَنَّ الْبَاءَ دَخَلَتْ عَلَى شَيْءٍ لَوْ لَمْ تَدْخُلْ عَلَيْهِ لَمْ يُجْلَ بِالْمَعْنَى” (Çünkü bâ harfi ceri başına geldiği bir kelimenin başına gelmesi bile anlamı bozmaz) ifadesinde “الْبَاءَ” harfi cerinin bulunup bulunmamasının cümlelerin anlamını değiştirmedigine işaret edilmektedir. Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y.

²⁶² İbn Manzûr, *Lisân*, C. XV, s. 250-51.

²⁶³ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. IV, s. 328

*el-Kitâb'da "إِلْغَاءُ", türevleriyle birlikte 19 kadar yerde geçer. Bununla kastedilen âmil kelimelerin amelden düşmesidir.²⁶⁴ Bu yerlere bakıldığında çoğunlukla "ظَنَّ" ve benzeri fiillerin ve "فِيهَا" gibi zarfı müstekarın amelinin iptalini ifade için kullanıldığı görülür. Bununla ilgili olarak "ظَنَّ" fiilinin hem masdarının hem de fiilinin ilgâ edilebileceğini "وَاعْلَمَ أَنَّ الْمَصْدَرَ قَدْ يُلْغَى كَمَا يُلْغَى الْفِعْلُ" ifade etmektedir. Mesela "مَتَى زَيْدٌ ظَنُّكَ ذَاهِبٌ" (Zannınca Zeyd ne zaman gider?) cümlesinde "ظَنَّ"nin ikinci mef'ûlü "ذَاهِبٌ" merfu gelmiştir. Yine "إِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ فِيهَا" cümlesinde "أَفِيهَا"nın ameli düşürülüp "إِنَّ زَيْدًا لَقَائِمٌ فِيهَا" şeklinde merfu okunabilmektedir.²⁶⁵ Bu kelimelerin dışında "كَانَ" nin ilgâsı da mümkündür. "إِنَّ مِنْ أَفْضَلِهِمْ كَانَ زَيْدًا" cümlesinde "كَانَ", sonrasındaki "زَيْدًا" kelimesine etki etmemiş ve "إِنَّ" nin etkisi üzere gelmiştir. Bu durum kâne'nin ilgâsı üzere anlamına gelen "عَلَى الْإِغَاءِ "كَانَ"" şeklinde ifade edilmiştir.²⁶⁶ Bu bağlamda "إِلْغَاءُ" sözcüğünün *el-Kitâb'da* "kelimenin amelinin yerine göre lafız ve mana bakımından "iptal etmek/amelden düşürmek" anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz.*

2.5.1.3. Fasl

Sözlükte "ayırarak, bölmek, koparmak, iki şeyin arasını açmak" gibi anlamlara gelen "فَصَّلَ" kelimesi²⁶⁷ nahiv ilminde birbirlerinin mütelâzımı olan kelimelerin/öğelerin cümlelerin i'râbını etkilemeyecek şekilde sözü pekiştirmek, düzeltmek ya da güzelleştirmek için başka bir kelime ya da kelimelerle aralarının ayrılmasını ifade eder.²⁶⁸

Tespitlerimize göre fasl/ayırma işlevini gören kelimeler ya tamamen cümleden bağımsız yani herhangi bir âmil-ma'mûl ilişkisi olmayan -mesela fasl zamirleri olarak bilinen "هُوَ" gibi munfasıl zamir²⁶⁹- ya da cümledeki âmil ile alakası olan mef'ûl, haber, zarf gibi bir kelime/öge olmaktadır. Mesela "إِنَّ زَيْدًا هُوَ الطَّرِيفُ" cümlesinde inne'nin ismi

²⁶⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 56, 119, 125, 396, 417; C. II, s. 52, 89, 125, 132, 133, 153, 30; C. III, s. 13, 454; C. IV, s. 222.

²⁶⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.133; Ayrıca bkz. İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. IV, s. 328.

²⁶⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.153. Ayrıca bkz. C. II, s.132. (Kabiğ görölse de bu şekilde kullanıma rastlanmaktadır.)

²⁶⁷ İbn Manzûr, *Lisân*, C. XI, s. 521.

²⁶⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb an kütübi'l-eârîb*, Dîmeşk, Dâru'l-fıkr, 1985, s. 506; Belagat ilminde fasl için bkz. Hatîb el-Kazvînî, *el-İzâh fî ulûmi'l-belâga*, Beyrut, Dâru'l-cil, C. III, s. 97; Hamza b. Ali b. İbrahim Hüseyinî Müeyyed-Billah, *et-Tırâz li esrâri'l-belâgati ve ulûmi hakâiki'l-i-câz*, Beyrut, Mektebetü'l-Asriyye, 1423, C. III, s. 169.

²⁶⁹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. II, s. 329.

ile haberini ayıran ²⁷⁰“هو” ve ²⁷¹“يَوْمًا أَدِيمَهَا نَعْلًا” ... عَصَبٌ وَيَوْمًا أَدِيمَهَا نَعْلًا” şiirinde atıf harfi vâv ile ma'tûfu “أَدِيمَهَا” yı ayıran zarf “يَوْمًا” kelimesi bu işlevi görmektedir.

Fasl, *el-Kitâb*'da “فُصِّلَ”, “فُصِّلَتْ”, “مَوْضِعُ فُصْلٍ”, “يُفْصِّلُ”, “يُفْصِّلُ”, “تَفْصِيلٌ” şeklindeki farklı kalıplarla 47 kadar yerde geçer. Daha çok harf ile ismi, câr ile mecrûru, muzâf ile muzâfun ileyhi, sıfat ile mevsuf, âmil ile ma'mûl arasına bir başka kelimenin girdiği durumları açıklayan bir tabirdir.²⁷² Mesela *(İçenlere dokunmaz, ondan sarhoş da olmazlar.)* meâlindeki { لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ }²⁷³ ayetinde “لا” ve ismi “غَوْلٌ” peşpeşe gelmesi gerekirken “فِيهَا” câr-mecrûru ile ayrılmıştır. Burada “لا”nın ve ismin arasına girmesi “فُصِّلَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ لَا” şeklinde ifade edilmiştir.²⁷⁴ Yine “هَذَا ضَارِبٌ بِكَ زَيْدًا” ifadesinde âmil “ضَارِبٌ” ile ma'mûlü “زَيْدًا” arasına “بِكَ” câr-mecrûru girmiş ve fasletmiştir.²⁷⁵

Bu çerçevede nahvî te'vil bağlamında “فصل” sözcüğünün *el-Kitâb*'da gerek cümle sıralamasında peş peşe gelen ve âmil-ma'mûl ilişkisi olan, gerekse birbiriyle terkip ilişkisi olan kelimelerin arasının bir başka kelimeyle ayrılmasını ifade için kullanıldığını söyleyebiliriz. Dolayısıyla fasl bir te'vil yolu olarak öğelerin cümledeki tertibi ile ilgilidir.

2.5.1.4. Takdîm ve Te'hîr

Takdîm, sözlükte “önde olmak, öne geçmek” anlamına gelen “قَدِمَ-يَقْدُمُ-قُدُومٌ” kökünün tef'il kalıbından masdarı olup “öne geçirmek, öne almak” anlamına gelmektedir. Allah c.c sıfatlarından olan “*mukaddim*” de “*istediğini öne geçiren, öne alan, eşyayı yerlerine yerleştiren*” manasındadır.²⁷⁶

Nahiv ilminde ise ögenin cümledeki yerinin/sırasının değiştirilmesini belirtir. Çünkü her bir kelimenin sözde, rütbesi/yeri vardır. Mesela fiil cümlesinde sıralama fiil, fâil ve mef'ûl şeklindedir. İsim cümlesinde ise mübteda ve haber şeklindedir. Ne var ki mef'ûlün fâil ya da fiile, haberin mübtedaya vb. şekillerde takdîmi/öne geçirilmesi söz konusu olmaktadır.²⁷⁷

²⁷⁰ İbn Serrâc, *el-Usûl*, C. II, s. 125.

²⁷¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, C. II, s. 397.

²⁷² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 38, 56, 105, 115, 123, 127, 128, 147, 174, 175, 178, 202, 204, 423; C. II, s. 29, 124, 164, 228, 276, 279, 280, 281; C. III, s. 12, 47, 76, 110, 111.

²⁷³ Sâffât, 37/47.

²⁷⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.299 (فَمَّا فُصِّلَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ لَا بِحَشْوٍ قَوْلُهُ جَلْ ثَلَاوَهُ: " لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ").

²⁷⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.164.

²⁷⁶ İbn Manzûr, *Lisân*, C. XII, s. 465-467.

²⁷⁷ Sâmerrâî, *Meâni'-nahv*, C. I, s. 150; Nahiv âlimleri takdîm-te'hîri, cümlelerin yapısal özellikleri bakımından ele alırken belâgat âlimleri üslup açısından ele alır. Örneğin bkz. Temmâm Hassân, *el-Lugatü'l-Arabiyye*, C. VIII, s. 216; Belâgat ilminde takdim ve te'hîr

el-Kitâb'da ise takdîm, “قَدِّمَ”, “قَدِّمْتَ”, “قَدِّمُوا” şeklindeki kalıplarıyla 51 kadar yerde geçer.²⁷⁸ Bu ifadelerin de sözlük manasına uygun olarak ögeyi cümledeki yerinden alıp diğer öge ya da ögelerin önüne geçirmek için kullanıldığı görülmektedir. Mesela (*Abdullah Zeyd'e vurdu*) anlamındaki “ضَرَبَ عَبْدُ اللَّهِ زَيْدًا” cümlesinde mef'ül “زَيْدًا”, “ضَرَبَ زَيْدًا عَبْدُ اللَّهِ” şeklinde fâilin önüne alınabilmektedir. Yapılan bu takdîm, Arapların önemsedikleri şeyleri öne geçirme (ihtimâm) olarak açıklanmaktadır.²⁷⁹

Yer yer takdîm ile beraber kullanılan bir diğer sözcük de “te'hîr”dir. Çünkü takdîm yapılan yerde bir başka ögenin te'hiri söz konusu olmaktadır. Te'hîr sözcüğü takdîm kelimesinin zıddı olup sözlükte “sona almak, sona bırakmak” anlamına gelmektedir.²⁸⁰ Bu sözcük *el-Kitâb*'da ise “أَخَّرْتُ” şeklinde ve genellikle “قَدِّمْتُ” ile birlikte zikredilmektedir. Örneğin “وإن شئت قَدِّمْتُ وَأَخَّرْتُ فَقُلْتُ: كُتِبَ الثَّوْبُ زَيْدًا” (*Istersen takdîm ve te'hîr yapıp “Elbise Zeyd'e giydirildi” dersin.*) cümlesinde mef'ül “الثَّوْبُ” takdîm, nâibü'l-fâil olan “زَيْدًا” de te'hîr edilmiştir.²⁸¹ Yine “وَلَا عَلَيْكَ أَقَدِّمْتُ أَمْ أَخَّرْتُ” (*Şu sözün gibi: “Zeyd yumuşak huyludur” ya da “Yumuşak huyludur Zeyd”. Takdîm de etsen te'hîr de etsen mümkündür.*) ifadesinde “كَانَ” nin haberinin öne geçirilmesinin de sona bırakılmasının da mümkün olduğuna işaret eder.²⁸²

el-Kitâb'da takdîm ve te'hîr'in geçtiği bağlamlara bakıldığında takdîmin, daha çok cümlede öne geçmiş mef'ül ve haber ögelerinin te'vil edilmesinde, te'hîrin de cümlede sona bırakılan fâil, nâibu fâil, nâkıs fiillerin ve inne ve benzerlerinin isminin te'vilinde söz konusu olduğunu söyleyebiliriz.

2.5.1.5. Atıf

el-Kitâb'da tespit ettiğimiz bir diğer te'vil yolu da atıftır. *el-Kitâb*'da geçen “Konuma / konum üzerine taşıma” anlamına gelen “الْإِجْرَاءُ عَلَى الْمَوْضِعِ”, “جَرَى/أَجْرَى/يُجْرَى”, “الْجَرَاءُ عَلَى الْمَوْضِعِ” şeklindeki tabirler i'râb açısından konuma yapılan atfı ifade etmektedir.²⁸³ Ögenin i'râbının öncesindeki âmile göre değil konuma göre

için bkz. Kazvînî, *el-izâh*, C. II, s. 50-64; Sâmerrâî, *Meâni'n-Nahv*, C. I, s. 625-698; Nahiv ve Belâgat ilminde takdim ve te'hîrin gramer ve semantik açıdan değerlendirmesi için bkz. Halil İbrahim Kaçar, *Arap Dilinde Devrik Cümlelerin Gramer ve Semantik Boyutu (Takdim-Te'hîr)*, İstanbul, Ocak Yayıncılık, 2007.

²⁷⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 10, 34, 42, 56; C. II, s. 337; C. III, s. 137.

²⁷⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.34 (كَاتَمَهُمْ إِنَّمَا يَقْدَمُونَ الَّذِي بَيَّانَهُ أَهَمُّ لَهُمْ وَهُمْ يَبَيَّنُهُ أَغْنَى، وَإِنْ كَانَا جَمِيعاً يُهْمَانَهُمْ (وَيُغْنِيَانَهُمْ)).

²⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisân*, C. XII, s. 465-467.

²⁸¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.42.

²⁸² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.47.

²⁸³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 66, 67, 69; C. II, s. 292, 294, 300, 316, 317, 344.

gerçekleştiğini bildirir. Mesela (*Zeyd, ne korkak ne de cimri değildir.*) manasındaki “لَيْسَ” cümlesinde leyse’nin haberi “بِجَبَانٍ” harfi cer ile mecrur gelmiştir. Sonrasında atfedilen “بَخِيلًا” kelimesi ise mansub gelmiştir. Çünkü “بَخِيلًا” kelimesi mecrur “بِجَبَانٍ” kelimesine değil de bu kelimenin bulunduğu leyse’nin mansub haber konumuna atfedilmiştir.²⁸⁴

Farklı tabirlerle ifade edilen konuma atfın, *el-Kitâb*’da ma’tûf yani atfedilen kelimenin i’râbının te’vilinde sözkonusu olduğunu söyleyebiliriz.

2.5.2. Mana ile İlgili Te’vil Yoluna İlişkin Sözcükler

Bu başlık altında standart kurallara aykırı ve yaygın kullanımın dışına çıkan sözlerin/cümlelerin anlam bakımından te’vilinde başvurulanan haml yolunun *el-Kitâb*’da ifade edildiği sözcükler ele alınacaktır.

HamI

Sülâsi ikinci baktan “حَمَلَ-يَحْمِلُ-حَمْلٌ” şeklinde gelen *hamI* kelimesi sözlükte “taşımak” manasındadır. Bir şeyi taşımak anlamında “حَمَلَ الشَّيْءَ”²⁸⁵ ve bir şeyi başka bir şeyin hükmüne dahil etmek, katmak anlamında da “حَمَلَ الشَّيْءَ عَلَى الشَّيْءِ” denilir.²⁸⁶

Terim olarak ise, aralarında bazı açılardan benzerlik bulunmakla birlikte, bir kelimeye tür açısından farklılıkları bulunan başka bir kelimenin hükmünün verilmesi manasındadır.²⁸⁷ Başka bir kelimenin hükmüne dahil edilmesi ya bir zaruret ya da lafzî ve manevî bir karîne sebebiyle gerçekleşir.²⁸⁸

HamI kavramı nahiv kitaplarında “إِجْرَاءٌ ... مَجْرَى ...”²⁸⁹ ve “حُكْمٌ ...”²⁹⁰ gibi farklı lafız ve terkiplerle de ifade edilmiştir.

el-Kitâb’da ise bu manadaki hamI kavramı daha çok “فِي مَعْنَى ..”, “عَلَى مَعْنَى ..” ya da “تُرِيدُ ..” gibi ifadelerle geçmektedir. Mesela “هَذَا ضَارِبٌ” (Bu vurandır.) cümlesinde ism-i fâil mana bakımından karîneye göre şimdiki ve gelecek zamana hamledilmektedir.

²⁸⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 66.

²⁸⁵ İbn Manzûr, *Lisân*, C. XII, s. 465-467.

²⁸⁶ Butrus el-Bustânî, *Muhîtü'l-Muhît: Kâmûs Mutavvel li'l-lugati'l-Arabiyye*, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1987, s. 195.

²⁸⁷ Muhammed Semîr Necîb Lebedi, *Mu'cemü'l-mustalahâti'n-nahviyye ve's-sarfiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1988, s. 67.

²⁸⁸ Abdullah Ahmed Câdü'l-Kerîm, *el-Ma'nâ ve'n-nahv*, Mektebetü'l-Edeb, Kahire, 2002, s. 98.

²⁸⁹ Bkz. Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, C. I, s. 379.

²⁹⁰ Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, C. II, s. 255.

Bu ifade, eğer konuşma sırasında vurma fiili gerçekleşiyorsa “عَلَى مَعْنَى هَذَا يَضْرِبُ” (*“Bu (şimdi) vurandır.” manası üzeredir.*) şimdiki zamanı, şayet ileride gerçekleşecekse “عَلَى مَعْنَى هَذَا سَيَضْرِبُ” (*“Bu vuracaktır.” manası üzeredir.*) gelecek zamanı belirtmektedir.²⁹¹

Marifelik ve nekralık açısından da kelimelerde haml söz konusu olmaktadır. Örneğin şu âyet-i kerîmede böyle bir haml vardır:

(قَالُوا هَذَا عَارِضٌ مُّمْطِرُنَا)²⁹²

Bu bize yağmur yağdıracak yaygın bir buluttur, dediler.

Ayette haber olan mevsuf “عَارِضٌ” nekra iken sonrasında sıfat olarak gelen “مُّمْطِرُنَا” kelimesi marifeye izafetle marife gelmiştir. Dolayısıyla lafız bakımından sıfat-mevsuf terkinde aranan marifelik-nekralık uyumu sağlanmamıştır. Ancak anlam bakımından mümkün olduğu için “مُّمْطِرُنَا” nekra sayılmıştır. Bu durum *el-Kitâb'da* “قَالُوا” (Eğer nekra ve tenvin manasında olmasaydı nekraya sıfat olmazdı) şeklinde “فِي مَعْنَى” tabiriyle ifade edilir.²⁹³

Bu çerçevede *el-Kitâb'da* kelimelerin mana, tür ve cins açısından te'villerinin haml yoluyla gerçekleştiğini ve hamlin farklı şekillerde tabir edildiğini söyleyebiliriz.

2.6. el-Kitâb'da Te'vil Yollarının Birbiri İle İlişkisi

Araştırmamıza göre *el-Kitâb'da* nahvî te'vil yolları birbirinden bağımsız olarak farklı yerlerde zikredilmektedir. Ancak bir yerde bu yollardan izmâr ve takdîm-te'hîr yolunun bir arada zikredildiğini tespit ettik. İzâm ve takdîm-te'hîr genellikle ayrı zikredilmekle birlikte iki yerde şu şekilde bir arada geçer:

“يَجُوزُ فِيهِمَا مَا جَازَ فِي فَاعِلٍ مِنَ التَّقْدِيمِ وَالتَّأْخِيرِ وَالْإِضْمَارِ وَالْإِظْهَارِ”²⁹⁴

“فَأَصْنَمَ إِلَهُاءَ فِي ”عَارِف“..... وَكَانَ هَذَا أَحْسَنَ مِنَ التَّقْدِيمِ وَالتَّأْخِيرِ”²⁹⁵

Bu iki ifadenin bir arada anılması te'vil yolları ile ilgili iki durumun varlığını ortaya koyar niteliktedir. İlki özelde bu iki te'vil yolunun, genelde ise diğer te'vil yollarının altında yer aldığı bir çatı olgunun varlığını göstermesidir. Diğerisi ise özellikle ikinci ifadede anlaşılacağı üzere te'vil yolları arasında tercih yapıldığıdır. Şayet aynı

²⁹¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 130.

²⁹² Ahkâf, 46/24.

²⁹³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 166.

²⁹⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 110.

²⁹⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 72.

olguya ait olmasalardı ya da başka bir deyişle aynı işlevi görmeselerdi aralarında tercih yapılamazdı. Buna binaen te'vil yollarının beraber zikredilme ve aralarında tercih yapılmasının bu yolların üst bir olgunun parçaları olduğuna işaret ettiğini söylemek mümkündür.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-KİTÂB'DA LAFİZ İLE İLGİLİ TE'VİL YOLLARI

Nahvî te'vilin, lafız ve mana şeklinde iki düzlemde gerçekleştiğini birinci bölümde ifade etmiştik.¹ Ayrıca bu iki düzlemde nahvî te'vil yapılırken başvuru olan te'vil yollarına da mefhum bakımından değinmiştik. Bu bölümde ise lafızda gerçekleşen te'viller, *el-Kitâb* çerçevesinde yolları ve örnekleriyle ele alınacaktır. Böylece lafızda yapılan te'villerin *el-Kitâb*'daki formu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Bu başlık altında ele alacağımız nahvî te'vil yolları, sözün/cümlenin lafzı ile ilgilidir. Yaygın kullanıma göre teorik açıdan kabul edilen ilk yapısının dışına çıkmış cümle ve ifadelerin te'vilinde bu yollara başvurulduğu görülür.

Bu yollar hazif, ziyâde, fasıl, takdîm-te'hir, ve atıf (haml) dır. Sözün/cümlenin gramer bakımından sahip olduğu özelliklere göre bu yollardan biri veya birkaçı kullanılabilir. *el-Kitâb*'a baktığımızda doğrudan ifade edilmese de yapılan te'villerden cümlenin sahip olduğu bazı özelliklere işaret edildiği görülmektedir. Öncelikle cümlenin te'viline zemin oluşturan bu özelliklere değinmek gerçekleşen te'villeri ve tercih edilen te'vil yollarını anlamak bakımından önem arz etmektedir.

Yaygın kullanım ve yerleşik kurallar çerçevesinde *el-Kitâb*'da "cümle"nin sahip olduğu temel hususlar şunlardır:²

1. Zikir: Cümlede aslanan bütün öğelerin zikredilmesidir. Ancak bir karîne varsa ögenin zikredilmemesi mümkündür.
2. Terk: Anlamda etkisi olmayan ögenin zikredilmemesi asıldır.
3. Tertip: Öğelerin cümledeki yerleri/dizilişleri isnad ve terkip ilişkileri bağlamında bellidir. Cümlede aslanan öğelerin tertibe uygun şekilde gelmesidir.

¹ *el-Kitâb* çerçevesinde nahvî te'vili incelerken te'vil yollarının bazısının lafız ile bazısında anlamla ilgili olduğunu tespit ettik. Nahvî te'vil ile ilgili literatürde böyle bir tasnifin olup olmadığına baktığımızda ise te'vil yollarının her ne kadar aynı araçlar zikredilse de lafızsal ve anlamsal şeklinde bir tasnife tabi tutulduğuna rastlamadık. Bunun gereği olarak te'vil yollarını lafızda ve anlamda te'vil yolları şeklinde tasnif etmeyi uygun gördük.

² Burada zikredilen temel hususlar tez konumuz bağlamında *el-Kitâb*'da tespit ettiğimiz örnekler ve bu örneklerin geçtiği bağlamdaki kavram ve ifadelerle göre oluşmuştur. Bu kavram ve ifadeler için ilgili te'vil yolu bölümlerine ve örneklerine bakılabilir. Nahvin temel hususlarını/kaidelerini dair daha geniş bilgi için bkz. İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, s. 63-71, 66, 157; Enbârî, *el-İnsâf*, s. 20, 48, 67-68, 175, 187, 236, 393, 616.

4. İ'râb: Atfedilen ögelerin i'râbında aslolan konum değil lafızdır.

5. Lafızlarda aslolan hangi manaya vazedildiyse o manayı ifade etmesidir. Ancak anlam ve karîne sebebiyle başka bir lafzın manasını ifade edebilir.

Cümlelerin bu asıllarından (özelliklerinden) ilk dördü lafız ile ilgiliyken sonuncusu mana ile ilgilidir. İşte cümle, lafız ve mana açısından sahip olduğu bu beş aslın (özellğin) dışına çıktığında gramer bakımından uyumsuzluklar görülür. Bu uyumsuzlukların ise te'vil ile, aslında bir uyumsuzluk değil de standart kullanımdan neşet eden ve çok kullanım, siyak-sibak, karîne vb sebeplerle oluşmuş varyantlar olduğu ortaya konulmaktadır.

Bu bakımdan cümlede yer alması, izhâr edilmesi gerekirken cümlede bulunmayan ögeler hazif ile, yer almasına gerek duyulmayan ögenin cümlede zikredildiği düşünülüğünde ise ziyâde ile te'vil edilmektedir. Ögenin cümledeki asıl sıralamasındaki (tertip) yerinin değişmesi halinde ise takdîm-te'hîr ya da fasl ile te'vil edilmektedir. Ögenin i'râb açısından farklılık gösterdiği durumlarda ise atıf (i'râbda haml) ile te'vil edilmektedir. Bu beş te'vil yolu -yani hazif, ziyâde, takdîm-te'hîr, fasl ve atıf (i'râbda haml) cümlelerin lafzı ile ilgilidir. Ögelerin lafızlarında taşıdıkları mananın tür, sayı, cinsiyet ve birbirinin manasını içirme açısından farklı olduğu durumlar ise haml ile te'vil edilmektedir. Bu te'vil yolu ise cümlelerin manası ile ilgilidir.

Şimdi zikir, terk, tertip ve i'râb özellikleri açısından farklılaşan sözler/cümleler, başvuru olan te'vîl yolları üzerinden ele alınacaktır.

1. HAZİF İLE TE'VİL

Nahvî te'vil araçlarının en çok başvuru olanlarının başında hazif³ geldiğini söylemek yerinde olacaktır. Çok kullanımdan ötürü sözde, hazfin yaygın olduğu ifade edilir.⁴ Bu yola cümlelerin temel ve yardımcı ögelerinin bazen de cümlelerin lafzen bulunmadığı durumlarda başvurulur. Bu tür söz ve cümleler gramer ve anlam çerçevesinde hazif ile te'vîl edilerek lafız ve anlam bütünlüğü sağlanır.

Bu çerçevede öncelikle cümle ögelerinin, daha sonra da cümlelerin hazif ile te'vili ele alınacaktır.

³ Sîbeveyh'in, **el-Kitâb**'da ögenin cümlede bulunmadığı durumları hazif ekseninde farklı kavramlar ile ifade ettiğine daha önce değinmiştik. Bkz. "Hazif", s. 40.

⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 224, 274; C. II, s. 129-130. Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 118, 461; Hâdî Nehr, **eş-Şerhü'l-Muâsir li-Kitâbi Sîbeveyh**, Âlemü'l-Kütübî'l-Hadîs, İrbid, 2014, c.2/4, s. 176.

1.1. Cümle Öğelerinde Hazif İle Te'vil

Bu başlık altında cümlenin temel ve yardımcı öğelerinin hazif ile te'vilini örnekler üzerinden ele almaya çalışacağız. Burada cümleden kastımız arap dilindeki isim ve fiil cümlesidir.

1.1.1. Temel Öğelerde Hazif İle Te'vil

Sîbeveyh'in cümle öğeleri ile ilgili yaptığı te'villerin cümlenin öğeleri arasında kurulan bir bağ/îsnad fikrine dayandığı söylenebilir. Çünkü, “هَذَا بَابُ الْمُسْنَدِ وَالْمُسْنَدِ إِلَيْهِ” başlığı altında müstakil olarak ele aldığı “Müsned ve müsned ileyh” bâbında bu ikisinin birbirine sürekli ihtiyaç duyduklarını ve mütetekellimin biri olmaksızın konuşamayacağını ifade etmektedir. Bu ikisinin ne olduğunu da isim ile isim, fiil ile isim ilişkisi temelinde mübteda-haber ve fiil-fail şeklinde örnekleriyle açıklamaktadır.

5

Buna binaen temel ögeden kasıt isim cümlesi için mübteda ve haber, fiil cümlesi için fiil ve faildir. Yardımcı (فَضْلَةٌ) öğelerden kasıt ise bu temel öğelerin dışında kalan mef'ûl, zarf ve benzerleridir.

Bu başlık altında öncelikle isim cümlesinin daha sonra da fiil cümlesinin temel öğelerinin hazif ile te'vilini ele alacağız. Bununla birlikte bazı üsluplardaki te'viller de zikredilecektir.

1.1.1.1. İsim Cümlesinin Öğelerinde Hazif İle Te'vil

İsim cümlesinin temel öğeleri olan mübteda ve haberin cümlede hazfedildiği durumlar bu başlık altında örnekler üzerinden değerlendirilecektir.

1.1.1.1.1. Mübtedanın Hazfi ve Hazfin Varlığını Gösteren Durumlar

İsim cümlesinin temel ögesi olan mübtedanın cümlede bulunmadığı kullanımlar vardır. Sîbeveyh bu tür kullanımlara nesir, şiir ve ayetlerden örnekler vererek tahlil ve te'vil eder. Yaptığı te'villerin, lafız ile mana arasındaki en doğru bağı kurmayı amaçladığı söylenebilir. Bunu cümlenin taşıması gereken kurallar çerçevesi içerisinde yaptığı da açıklamalarından anlaşılmaktadır.

⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 23 (Sîbeveyh şu şekilde açıklamaktadır: “وَهُمَا مَا لَا يَغْنِي وَاحِدٌ مِنْهُمَا” “عَنْ الْآخِرِ، وَلَا يَجِدُ الْمُتَكَلِّمُ مِنْهُ بُدْأً.”)

Sîbeveyh *el-Kitâb*'da, mübtedanın hazfedilmesine dair örnekler verirken sebeplerine de dikkat çeker. Verdiği örnekler ve sebepleri çerçevesinde mübteda hazfını kategorik olarak; standart hazif ve karîne delâletiyle hazif şeklinde ele almak mümkün görülmektedir. İlki mübtedanın standart şekilde hazfidir. Kendi tabiriyle gayr-ı müsta'mel, yani mübtedanın zikredilmediği ve haberin ihbârî mana taşıyan merfu masdar şeklinde geldiği kullanımdır. İkincisi ise karîne delâleti ile hazfidir. Mübtedanın cümle dışı veya cümle içi karineler sebebiyle hazfedildiği kullanımlardır. Cümle dışı karineler, makamın (durum) ve duyuların delâleti, cümle içi karineler ise kelâmın siyâk ve sibâkı, gramer kuralları ve i'râb'tır.

el-Kitâb'da yaptığımız tarama neticesinde mübtedanın hazfi ile ilgili ayet, şiir ve nesirlerden olmak üzere 51 kadar örnek tesbit ettik.

Şimdi mübtedanın cümlede lafız olarak yer alması da yapı ve anlam açısından var olduğunu gösteren durumlar standart kullanım ve karîne delâletiyle olmak üzere iki başlık altında ele alınacaktır.

1.1.1.1.1. Standart Kullanım Delâletiyle (Gayr-ı müsta'mel)

Sîbeveyh, bazı ifadelerde mübtedanın standart olarak hazfedildiğini, mübtedanın izhârının “*gayr-ı müsta'mel*” -yani izhâr edilmeden kullanıldığını ve sadece haberin geldiğini söyler. “*حَنَّانٌ، سَمْعٌ، طَاعَةٌ، صَبْرٌ*” gibi ihbârî mana taşıyan masdarların merfu olarak geldiklerinde haber olduklarını ve mübtedalarının kelâmda söylenmeden/izhâr edilmeden kullanıldığını belirtir. Bu kelimelerin, bir fiilin mef'ûlü olarak mansub gelmeleri halinde de fiillerinin izhâr edilmeden kullanıldığını ekler.⁶

Mübtedanın standart şekilde hazfine örnekler ve değerlendirilmesi:

⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 321 (Sîbeveyh burada mübtedayı şu şekilde ifade eder: “*وَالَّذِي يُرْفَعُ عَلَيْهِ حَنَّانٌ وَصَبْرٌ وَمَا أَشْبَهَ ذَلِكَ لَا يُسْتَعْمَلُ إِظْهَارُهُ وَتَرْكُ إِظْهَارِهِ كَثْرَةُ إِظْهَارِهِ مَا يَنْصَبُ فِيهِ*”), 349. Ayrıca bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.213; Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâ'îl er-Rummânî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyh li Ali b. İsmâ'îl er-Rummânî*, Thk.: Muhammed İbrâhîm Yûsuf Şeybe, Suudi Arabistan, Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, (Doktora Tezi), h. 1414-1415, C. II, s. 601-602. Arap dilinde isim cümlesinden haberin hazfedildiği yerler için bkz. Bedreddîn b. Mâlik İbn Nâzım, *Şerhu İbn Nâzım alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000, s. 86; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfü'd-darab min lisâni'l-Arab*, Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 1998, C. III, s. 1086.

Ayet örnekleri

Örnek 1.

(⁷) طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَّعْرُوفٌ

*Bana düşen, itaat etmek ve uygun olanı söylemektir.*⁸

Sîbeveyh'e göre bu âyet-i kerîmede zikredilen “طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَّعْرُوفٌ” ifadesi haber olup mübtada zikredilmemiştir. Çünkü yukarıda geçtiği üzere haber merfu ve ihbârî mana taşıyan masdar şeklindedir. Ayrıca haber'in varlığı cümlede bir mübtada olduğunu gösterir. Dolayısıyla bağlama göre takdir “أَمْرِي طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَّعْرُوفٌ” “Benim işim itaat etmek ve uygun olanı söylemektedir.” şeklindedir.⁹

Sibeveyh, طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَّعْرُوفٌ ifadesinin mübtada kabul edilip haberin hazfedileceğini de söyler. Bu durumda cümlelerin takdiri “طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَّعْرُوفٌ أَمْتَلٌ”¹⁰ (İtaat etmek ve uygun olanı söylemek en doğrusudur.) ya da “طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَّعْرُوفٌ أَوَّلَى أَوْ أَصْلَحُ”¹¹ (İtaat etmek ve uygun olanı söylemek en iyisidir) şeklindedir. Nekra olarak “طَاعَةٌ وَقَوْلٌ” gelen ifadeleri mübtada yapılmış ve haber takdir edilmiştir. Aslında yaygın kullanıma göre kural, mübtadanın marife gelmesidir. Burada mübtadanın nekra olarak gelmesi, üzerine atıf yapılması ve sıfatının bulunması sebebiyledir.¹² Çünkü nekra kelime, sıfatlanarak tahsis edilmiştir.

Diğer taraftan mahzûf haberin “مَنْثِلَةٌ” ya da “حَسَنَةٌ” şeklinde değil de “أَمْتَلٌ” ismi tafdil olarak takdir edilmesi de mübtadanın nekra olmasıyla ilgilidir. Mübtada nekra gelebilir ancak mevsûf, mahsûs, müstefhem anhu olması ya da menfi yahut tafdil ifade eden bir söz olması şartı aranır. Buna binaen haberin takdiri ismi tafdil kalıbında yapılmıştır.¹³

Söz konusu ifade ayet olduğu için bazı tefsir kitaplarında da ele alınır. Yukarıda zikredilen takdirlere ek olarak طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَّعْرُوفٌ ifadesi öncesindeki ayet ile

⁷ Muhammed, 47/21.

⁸ Yapılan te'villerin görülebilmesi için tezin genelinde nesir, şiir ve âyetlerin tercümesi, lafza bağlı kalarak verilecektir.

⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 141. Rummânî, **Şerh**, C. I, 376-377.

¹⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 141, C. II, s. 236.

¹¹ Rummânî, **Şerh**, C. I, s. 377.

¹² Hâdî, **eş-Şerhü'l-Muâsir**, c. 2/4, s. 191.

¹³ Bkz. Süheylî, **Netâic**, s. 316.

ilişkilendirilir. Öncesindeki ayetin sonunda geçen ⁽¹⁴⁾﴿فَأُولَىٰ لَهُمْ﴾ ifadesi mukaddem haber olarak takdir edilir.¹⁵

Örnek 2.

﴿فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللَّهُ الْمُسْتَعَانُ﴾

*Bana düşen, güzelce sabretmektir. Allah yardımcısıdır.*¹⁶

Sibeveyh'e göre âyet-i kerîmedeki "صَبْرٌ جَمِيلٌ" ifadesi haberdur. Standart kullanım gereği mübtada zikredilmemiştir. Cümlelerin takdiri ise "الْأَمْرُ/أَمْرِي صَبْرٌ جَمِيلٌ" "Yapılacak iş / Bana düşen, güzelce sabretmektir." şeklindedir. Sibeveyh, bu tür masdarların -yani ihbârî mana taşıyan masdarların- mahzûf fiilin ma'mûlû olarak mansub gelmesinin daha iyi ve daha çok olduğunu söyler.¹⁷ Ancak Sâmerî, Sibeveyh'in bu görüşüne katılmaz. Ona göre önemli olan manadır. Eğer sübut ve devamlılık kastedilirse merfu, hudus/eylem kastedilirse mansub gelmesi uygundur.¹⁸ Aslında Sîbeveyh de *el-Kitâb*'ında başka bir yerde raf'ın sabit bir durumu, nasb'ın da fiili ifade ettiğini söyler.¹⁹

Örnek 3.

﴿لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ بَلَاغٌ﴾

*Sanki gündüzün kısa bir süresini yaşamış gibi olacaklar. ... tebliğdir.*²⁰

Sibeveyh, âyet-i kerîmenin sonundaki "بَلَاغٌ" ifadesinin merfu masdar olarak gelen haber olduğunu ve mübtedasının zikredilmediğini belirtir. Cümlelerin tamamı "هَذَا بَلَاغٌ" (Bu, tebliğdir) takdirindedir.²¹ Benzer bir takdir de fiil izmarı üzere "هَذَا بَلَاغٌ" şeklindedir.²²

¹⁴ Muhammed, 47/20.

¹⁵ Bkz. es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân*, Beyrut, Dâru l-hyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002, C: 9, s. 35; el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, Kahire, Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1964, C. XVI, s. 244.

¹⁶ Yûsuf, 12/18.

¹⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 321. Ayrıca bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 213; Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 601-602.

¹⁸ Sâmerî, *Meâni'n-nahv*, C: II, s. 199.

¹⁹ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 321; Sâmerî, *Meâni'n-nahv*, a.y.

²⁰ Ahkâf, 46/35.

²¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 382. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.269.

²² Halîl, *el-Cûmel*, s. 192.

İbn Hişam, bu mahzuf mübtedanın İbrahim Suresi'nde (هَذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ) şeklinde açıkça zikredildiğini söyler.²³ Hâdî en-Nehr, “هذا الذي وعظتم به بلاغٌ أو هذا القرآن بلاغٌ” şeklinde daha açık ve anlaşılır bir takdir yapar.²⁴

Şiir örnekleri

Örnek 1.

عَجَبٌ لَتِلْكَ قَضِيَّةٍ وَإِقَامَتِي * فَيَكُم عَلَى تِلْكَ الْقَضِيَّةِ أَعَجَبٌ

... ilginç bir meseledir. Bu meselede sizinle beraber yaşamamsa daha ilginçtir.²⁵

Sîbeveyh'in şiiri zikrettiği bağlamdan aslında bu ifadeyi “عَجَبًا” şeklinde mahzuf fiilinin yerini alan mansub masdar şeklinde okumanın daha yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber merfu da okunmuştur. Sîbeveyh'in diğer benzer örneklerdeki takdirine göre merfu okunduğunda takdir “أَمْرِي/شَأْنِي عَجَبٌ” şeklindedir.²⁶

Sîrâfî de benzer bir şekilde cümleyi “أَمْرِي عَجَبٌ” “Durumum ilginçtir.” şeklinde takdir eder ve bu sözün hoşnut olunmayan bir meseleyi anlattığını söyler.²⁷

Rummânî de cümleyi mübtada hazfî üzere “ذَلِكَ عَجَبٌ ...” “Bu (mesele) ilginçtir.” şeklinde takdir eder ve anlam bakımından merfu ve mansub halleri arasındaki farklılığa dikkat çeker. Bu tür masdarlar mansub olarak geldiklerinde bir çağrıya-davete icabet olur. Ancak merfu olarak geldiklerinde icabet değil ihbar olurlar ve durum bildirirler.²⁸

el-Bağdâdî (ö. 1093/1682) ise, bu şekilde fiilleri hazfedilmiş mansub masdarları merfu okumanın haber verilen durumun sürekliliğini daha mübalağalı ifade etmek için olduğunu belirtir ve Sîbeveyh'ten nakille cümleyi “أَمْرِي عَجَبٌ” şeklinde takdir eder. Bununla birlikte el-A'lem eş-Şentemerî (ö. 476/1084) ve İbn Halef'ten (ö. 437/1046'dan sonra) nakille nekra “عَجَبٌ” kelimesinin mübtada olabileceğini söyler. Nekra olmasına rağmen mübtada olmasını ise “عَجَبٌ” ifadesinin kendi mahzuf fiili konumunda bulunması şeklinde açıklar. Buna göre cümleyi “أَعَجَبٌ لَتِلْكَ الْقَضِيَّةِ ...”

²³ İbn Hişam, **Muğni'l-lebib**, Dimeşk, Daru'l-fikr, 1985, s. 824.

²⁴ Hadi, **eş-Şerhü'l-muasır**, c.2/3, s. 200

²⁵ Şiirin nisbetiyle ilgili bkz. Abdülkadir b. Ömer el-Bağdâdî, **Hizânetü'l-Edeb ve Lübbü lübâbü'l-Arab**, Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 1997, C. II, s. 38.

²⁶ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 319.

²⁷ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.212.

²⁸ Rummânî, **Şerh**, C. II, s.650.

şeklinde takdir eder. Son tahlilde ise Bağdâdî'ye göre mansup masdarlarda bilinenin, merfu okunduklarında mübtada olup sonrasındaki mütaallaklarının - mesela (لَتَلْكُ) gibi- ya da müteallaklarının dışında başka bir kelimenin (فَصَبْرٌ جَمِيلٌ أَحْسَنُ) ayetindeki gibi haber olduğudur.²⁹

Örnek 2:

فَقَالَتْ حَنَانٌ مَا أَتَى بِكَ هَهُنَا * أَدَو نَسَبٍ أَمْ أَنْتَ بِالْحَيِّ عَارِفٌ

Dedi ki: ... özlem! Seni buraya ne getirdi? Bir yakının mı var? Yoksa buraları bilir misin?

Sibeveyh, bu şiiri yapı ve anlam bakımından “*Bize dūşen/nasibimiz özlemdir.*” şeklinde takdir eder. Burada şairin “حَنَّ” fiil manasını kastetmediğini yani bir çağrıya-davete icabet için söylemediğini bilakis durum bildirmek için ihbar manasını kastettiğini belirtmektedir.³⁰ Benzer bir takdir de “أَمْرِي” şeklinde “وَأَمْرُكَ حَنَانٌ” şeklindedir.³¹

İbn Mâlik (ö. 672/1274), bu masdarların fiillerinden bedel olarak geldiklerini ve i'râblarında asıl olanın mansub olduğunu söyler. Bir cümlede aynı mana ve işlevi gören mübdel minh fiil ile bedel olan masdarının bir araya gelmemesi için de fiilin hazfedildiğini belirtir. Masdar merfu geldiğinde ise hazfedilen mübtada olur.³²

Ezherî'ye (ö. 905/1499) göre de bu fiiller, cümlede masdarların lafzının telaffuz edilmesi ile vucûben mahzuftur. Masdarlar merfu geldiğinde ise haber olurlar ve mübtedaları vucûben mahzuftur.³³

Örnek 3:

يَشْكُو إِلَيَّ جَمَلِي طَوْلَ السُّرَى * صَبْرٌ جَمِيلٌ فَكَلَانَا مُبْتَلَى³⁴

Devem bana yolculuğun uzunluğundan şikayet ediyor. ... güzel sabır. Çünkü ikimiz de sınanıyoruz.

²⁹ Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, C. II, s. 34-35.

³⁰ Sibeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 319-320. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C: I, s.326.

³¹ Halîl, *el-Cümel*, s. 174.

³² İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, y.y, Hicr li'tibâati ve'n-neşr ve'l-i'lân, m.1990/ h.1410, C. I, s. 287. Ayrıca bkz. Ebû Hayyan, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, C. III, s. 314.

³³ Hâlid b. Ahmed el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh ale't-Tavzîh*, Beyrut, Dârul-Kütübî'l-ilmîyye, 2000, C. I, s. 222.

³⁴ Şiirin nisbeti için bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C: I, S. 208.

Sibeveyh'e göre şiirde takdir "أَمْرًا صَبْرًا جَمِيلًا" "Yapılacak olan iş/bize düşen güzel sabırdır. şeklindedir. Bununla birlikte sözdeki "صَبْرًا جَمِيلًا" ifadesi her ne kadar subû/süreklilik birdiren şekilde merfu gelmiş olsa da sözün siyâkının emir anlamı taşıdığına dikkat çeker. Bu yüzden ihbarî mana üzere merfu gelen bu ifadenin mansub şeklinin daha iyi (ecved) ve daha çok olduğunu söyler.³⁵ Onun bu te'vil ve takdiri hocası Halîl'e nisbet edilen el-Cümel kitabındaki değerlendirmeler ile benzerlik arzeder. Emir manası kastedildiğinde mansub, devamlılık kastedildiğinde ise merfu geldiği belirtilir ve cümle "أَمْرِي وَأَمْرُكَ صَبْرًا جَمِيلًا" şeklinde takdir edilmektedir.³⁶

Rummânî de burada nasb halinin sözün/kelâmın muktezâsını daha açık ortaya koyduğunu söyler ve sözü "اصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا" "Güzelce sabret!" şeklinde takdir eder. Ancak şairin bu manayı murad etmediğini "أَمْرًا صَبْرًا جَمِيلًا" "Bize düşen güzel sabırdır." şeklinde içinde bulunulması gereken durumu kastettiğini vurgular. Bununla beraber bu merfu ifadenin emir yerinde bulunmasından ötürü "يُنْبَغِي أَنْ يَكُونَ عَلَى صَبْرٍ" "Yakışan güzel sabır üzere olmaktır." şeklinde nasb manasını da içerdığını ekler.³⁷

Sîrâfî'ye göre de bu söz emir manası taşır. Çünkü sahibi, atın uzun ve sıkıntılı yolculuktan şikayetçi olması üzerine "صَبْرًا جَمِيلًا" "Güzel sabır" sözünü söylemiştir.³⁸

Tefsir kitaplarında da bu sözün emir manası ifade ettiği belirtilir. Mesela Zeccâc (ö. 311/923), Zemahşerî (ö. 538/1144) ve Fahreddîn er-Râzi (ö. 606/1210) gibi alimlere göre sözün aslı "اصْبِرْ صَبْرًا" şeklinde emir manası üzeredir.³⁹

Nesir örnekleri

Örnek 1.

... إِسْمَعُ وَطَاعَةٌ "İşitmek ve itaat etmektir."

³⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 321.

³⁶ Halîl, *el-Cümel*, s. 175.

³⁷ Rummânî, *Şerh*, C. II, s.601-602.

³⁸ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.213.

³⁹ Bkz. Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh*, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1988, C. III, s. 97; Ebü'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*, Kahire/Beyrut, Dârü'r-Reyyân li'l-Kütüb/ Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, m. 1987/ h.1407, C. I, s. 143; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ġayb*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, h.1420, C. III, s. 523.

Sîbeveyh'e göre bu cümlede takdir "أَمْرِي سَمْعٌ وَطَاعَةٌ" (Bana düşen işitmek ve itaat etmektir.) şeklindedir.⁴⁰

Bu tür sözlerin i'râbında aslolan fiil hazfi üzere nasbtır. Mesela "سَمْعٌ وَطَاعَةٌ" sözünün aslı/ilk hali "أَسْمَعُ سَمْعًا وَأَطِيعُ طَاعَةً" olarak takdir edilir. Fiil, masdar kendisine delâlet ettiği için hazfedilmiştir. Devamlılık ifade etmesi için de i'râbı mansubtan merfuya çevrilmiştir. Bu durumda masdar haber olup mübteda mahzuftur.⁴¹

Rummânî haber olarak gelen "حَنَانٌ وَسَمْعٌ وَطَاعَةٌ" gibi masdar kelimeler ile "سَقَى" (sulamak/bereket vermek ve gözetmek) masdarları arasındaki farka dikkat çeker. "سَقَى وَرَعَى" gibi masdarların "سَقَاهُ اللَّهُ وَرَعَاهُ" "Allah onu sulasın/bereketlendirsın ve gözet sin!" şeklinde dua manası içermesinden ötürü merfu olarak gelemeyeceğini söyler. Ona göre emir manası ifade edecek şekilde mansub gelmeleri gerekir. Rummânî'nin bu sözünden ihbârî-inşâî mana ayrımı yaptığı ve mübtedası hazfedilerek kullanılan merfu masdarların ihbârî mana taşıyan masdarlar olduğuna işaret ettiği görülmektedir.⁴²

Örnek 2:

يُقَالُ لَهُ: كَيْفَ أَصْبَحْتَ؟ فَيَقُولُ: حَمْدُ اللَّهِ وَتَنَاءٌ عَلَيْهِ

Ona denilir ki: Nasılsın? Der ki: ... Allah'a hamd ve ona senâdır.

Sîbeveyh, cümleyi "أَمْرِي وَشَأْنِي حَمْدُ اللَّهِ وَتَنَاءٌ عَلَيْهِ" "Bana düşen/görevim Allah'a hamd ve ona senâdır." şeklinde takdir eder ve sanki öncesinde "كَيْفَ أَصْبَحْتَ؟" şeklinde bir soru olduğunu var sayar. Sîbeveyh, bu örnek bağlamında da dua manası dışında ihbârî mana taşıyan masdarların mübtedasız olarak geldiğini vurgular ve mübtedanın izhar edilmiş niyetinde olduğunu söyler.⁴³

Rummânî ise "كَيْفَ أَصْبَحْتَ؟" sorusunun "حَمْدُ اللَّهِ وَتَنَاءٌ عَلَيْهِ" ifadesinin mutâbık olmadığını söyler. Bu cevabın, hamdetmeye çağrılan birinin cevabı olmadığını, bilakis içinde bulunduğu durumu bildiren kimsenin ifadesi olduğunu söyler. Ancak mansub geldiğinde "كَيْفَ أَصْبَحْتَ؟" sorusuna mutâbık ve cevap olacağını

⁴⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 349 (Sîbeveyh bunu şu şekilde ifade etmektedir: "وَالَّذِي يَرْفَعُ عَلَيْهِ" (حَنَانٌ وَسَمْعٌ وَطَاعَةٌ غَيْرُ مُسْتَعْمَلٍ كَمَا أَنَّ الَّذِي يَنْتَصِبُ عَلَيْهِ لَبَنِيكَ وَسُبْحَانَ اللَّهِ غَيْرُ مُسْتَعْمَلٍ).

⁴¹ Bkz. Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî' el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat, *Meâni'l-Kur'ân*, Thk.: Hüdâ Mhammûd Kırâa', Kahire, Mektebetü'l-Hanci, m.1990/ h.1411, C. I, s. 102; Ebü'l-Irfân Muhammed b. Ali es-Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân alâ Şerhi'l-Eşmûnî li Elfiyeti İbn Mâlik*, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-ilmiyye, 1997, C. I, s. 324.

⁴² Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 705.

⁴³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 319-320 (Sîbeveyh buradaki izmarı şu şekilde ifade ediyor: "كَأَنَّهُ يَحْمِلُهُ عَلَى مُضْمَرٍ فِي نَبْتِهِ هُوَ الْمُطْهَرُ").

belirtir. Zikredilen ifadede ise söyleyenin mansub anlamı tercih etmeyip durumunu bildirdiğine dikkat çeker.⁴⁴

Yine şart cümlelerinde de haber merfu masdar şeklinde gelip mübteda hazfedilebilmektedir. Mesela “فَإِنْ جَزَعُ وَإِنْ إِجْمَالُ صَبْرٍ” “.. *ya mutsuzluk/tasadır ya da sabır biriktirmektir.*” cümlesinde mübteda olan “أَمْرِي” standart kullanım delâletiyle mahzuftur. Anlamca takdir “فَلَمَّا أَمْرِي جَزَعُ وَإِمَّا إِجْمَالُ صَبْرٍ” “*Benim işim ya mutsuluk/tasalanmak ya da sabır biriktirmektir.*” şeklindedir.⁴⁵

1.1.1.1.1.2. Karîne Delâleti İle Te’vil

Mübtedanın, delâlet eden herhangi bir karîne sebebiyle de hazfi gerçekleşebilmektedir. Bu karineler beş duyuya hitâb eden karîneler olduğu gibi mübteda ile ilgili özelliklerin anlatılması, öncesinde mübtedaya delâlet eden ifadelerin geçmesi veya mevsuf olan mübteda zikredilmeksizin sıfatının zikredilmesi şeklinde olabilmektedir.

Bu karinelerden bazıları cümlenin dışında bulunan ve söz olmayan, diğer bazıları ise cümle içi doğrudan sözde bulunan karinelerdir.

Şimdi bu cümle dışı ve cümle içi karineler delâletiyle isim cümlesinde mübtedanın hazif ile te’vili ele alınacaktır.

1.1.1.1.1.2.1. Cümle Dışı Karîne Delâletiyle

Cümlenin lafzının dışında, söylendiği ortamda murâd edilen anlama delâlet eden karineler varsa mübteda zikredilmeyebilmektedir. Bu karîneler ortam ile ilgili olduğu için cümle dışı karîne olarak değerlendirilir.

1.1.1.1.1.2.1.1. Duyular (Havâs)

Görme, duyma, tat alma, koku alma ve dokunma gibi duyular bilinir kıldığı için mübteda hazfedilebilmektedir.

Duyuların delâleti ile mübtedanın hazfine örnekler ve değerlendirilmesi:

⁴⁴ Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 650.

⁴⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 266-67.

Görme

Bir durum ya da olaya şahid olurken mübteda konumundaki kişi ya da nesne görüldüğü için mübtedanın söylenmesine ihtiyaç duyulmaz.

Örnek 1.

“مُنْعَرِضٌ” ... *maruzdur.* ve “صَادِقٌ وَاللهُ” ... *vallahi doğru sözlüdür.*⁴⁶

Sîbeveyh'e göre yukarıdaki ifadelerde takdir “هو مُنْعَرِضٌ” “O, *maruzdur.*” ve “هو صَادِقٌ وَاللهُ” “O, *vallahi doğru sözlüdür.*” şeklindedir.⁴⁷

Sîbeveyh, başına bir iş gelen ya da bir şeye maruz kalan biri görüldüğünde doğrudan “مُنْعَرِضٌ”, birinin sözünü aktarana ya da bir şiir okuyan kimseye de doğrudan “صَادِقٌ وَاللهُ” denildiğini söyler.⁴⁸ Çünkü görmek karîne olup mübtedanın zikredilmesine ihtiyaç bırakmaz.

Örnek 2.

“غَضَبُ الْخَيْلِ عَلَى الْجُمْ” ... *Atların dizginlere öfkesi gibi*

Sibeveyh'e göre bu ifadede fiil mahzuftur. Mansub masdar fiil konumundadır. Cümlelerin tamamı “غَضِبَتْ غَضَبُ الْخَيْلِ عَلَى الْجُمْ” şeklindedir. Bununla birlikte Sîbeveyh bazı Arapların “غَضَبُ الْخَيْلِ عَلَى الْجُمْ” merfu telaffuz ettiklerini de aktarır.⁴⁹

Sibeveyh, bu sözün sinirlenen birisine söylendiğini ve dolayısıyla bu kişi görüldüğü için ihtiyaç duyulmayıp mübtedanın hafzedildiğini ifade eder.⁵⁰

Rummânî merfu halinde cümleyi “غَضَبُ الْخَيْلِ عَلَى الْجُمْ” “*Öfken, atların dizginlere öfkesi gibidir.*” şeklinde takdir eder.⁵¹

Ayrıca bu meselin faydasız öfke için kullanılan bir mesel olduğu söylenir. Nitekim ilgili örnekte atın ağzındaki demir dizginleri öfke ile dişlemesinin hiçbir faydası yoktur.⁵²

Örnek 3.

⁴⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 273.

⁴⁷ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.168; Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 573.

⁴⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 273.

⁴⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y.

⁵⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y. Ayrıca bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.168; Rummânî, *Şerh*, a.y.

⁵¹ Rummânî, *Şerh*, a.y.

⁵² Bkz. Sadrü'l-Efâdîl el-Kâsım b. Hüseyin el-Harezmi, *et-Tahmîr*, Beyrut, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990, C. I, s. 300; el-Meydânî, *Mecmaü'l-Emsâl*, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, ts., C. II, s. 56; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. I, s. 279.

... Rabbime yemin olsun ki Abdullah'dır. "عَبْدُ اللَّهِ وَرَبِّي"

Sîbeveyh'in bu sözde takdiri "ذَاكَ عَبْدُ اللَّهِ أَوْ هَذَا عَبْدُ اللَّهِ" "Rabbime yemin olsun ki O/Bu, Abdullah'dır." şeklindedir. Sîbeveyh, öncesinde kişinin suretinin görülmesinin o kişiyi tanımak için karine/işaret olduğunu ve mübtedanın hazfedildiğini söyler. Kişinin suretini görmek karinedir.⁵³

Örnek 4.

Vallâhi ... hilâldir! Bak ona! "الْهَلَالُ وَاللَّهُ فَانْظُرْ إِلَيْهِ"

Sîbeveyh bu örnekte takdirin "هَذَا الْهَلَالُ" "Bu hilaldir!" şeklinde olduğunu belirtir. Hilâlin görülmesi karinedir. Bu sebeple mübtedanın zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz. Ayrıca, "الْهَلَالُ" kelimesinin sözün başında merfu getirilmesinin muhatabın dikkatini çekmek amacı taşıdığına dikkat çeker.⁵⁴

Duyma

Duyma, mübteda konumundaki kişi ya da nesneye delâlet eden bir karîne olabilmektedir. Bu durumda mübtedanın zikredilemesine ihtiyaç duyulmaz.

Örnek.

Vallâhi ... Zeyd'dir! "زَيْدٌ وَرَبِّي"

Sîbeveyh'e göre takdir "ذَاكَ زَيْدٌ أَوْ هَذَا زَيْدٌ" "Vallahi bu, Zeyd'dir!" şeklindedir. Kişinin sesinden, kim olduğu bilindiği için mübteda telaffuz edilmemiştir. Kişinin sesini duymak karîne olmuştur.⁵⁵

Koku Alma

Kişinin aldığı koku, mübtedaya delâlet eden bir karîne olabilmektedir. Bu durumda mübteda zikredilmeyip sadece haber ile yetinilmektedir.

Örnek.

... Zeyd'dir / Misk'tir. "... زَيْدٌ / ... الْمِسْكُ"

⁵³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.130 (Sîbeveyh buradaki karineyi şu şekilde açıklamaktadır: "وَذَلِكَ أَنَّكَ رَأَيْتَ صُورَةَ شَخْصٍ فَصَارَ آيَةً لَكَ عَلَى مَعْرِفَةِ الشَّخْصِ فَقُلْتَ: عَبْدُ اللَّهِ وَرَبِّي، كَأَنَّكَ قُلْتَ: ذَاكَ عَبْدُ اللَّهِ أَوْ هَذَا عَبْدُ اللَّهِ.").

⁵⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 106, 138. Ayrıca bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s.492; Ebû Hayyân, **el-Bahrü'l-Muhîr**, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1420, C. IV, s. 247.

⁵⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.130 (Sîbeveyh buradaki karineyi şu şekilde açıklamaktadır: "أَوْ: (سَمِعْتُ صَوْتًا فَعَرَفْتُ صَاحِبَ الصَّوْتِ فَصَارَ آيَةً لَكَ عَلَى مَعْرِفَتِهِ فَقُلْتَ: زَيْدٌ وَرَبِّي).")

Sibeveyh'e göre bu örnekte takdir “ذَٰكَ زَيْدٌ أَوْ هَٰذَا الْمِسْكُ” “O, Zeyd’dir ya da bu, misk’tir.” şeklindedir. Alınan koku, ilgili kişi ya da nesneye delâlet ettiği için mübteda hazfedilmiştir. Koku, karîne olmuştur.⁵⁶

Tat Alma

Yenilen bir şeyin tadı, mübtedayı bilindir kılan bir karîne olabilmektedir.

Örnek.

... baldır! “الْعَسَلُ”

Sîbeveyh, bu sözü “ذَٰكَ الْعَسَلُ أَوْ هَٰذَا الْعَسَلُ” “O/Bu, baldır!” şeklinde takdir eder.⁵⁷

1.1.1.1.1.2.1.2. Durumun Delâletiyle

Kelâmın söylendiği, içinde bulunulan durum mübtedanın ne olduğunu bilindir kılıp ona delâlet ediyorsa hazif gerçekleşebilmektedir.

Örnek 1.

“مُصَاحِبٌ مُعَانٌ وَمَبْرُورٌ مَاجُورٌ” Allah yardımcın olsun, Mübarek olsun.

Sibeveyh, cümleyi “أَنْتَ مُصَاحِبٌ وَأَنْتَ مَبْرُورٌ” şeklinde takdir eder. Bu sözün sefere çıkan kimse için kullanıldığını söyler. Sefere çıkan kimseyi görmek mübtedanın hazfine karine olmaktadır.⁵⁸

Rummânî de bu sözün bir yere gidiş-geliş durumunda söylendiğini ifade eder.⁵⁹

Örnek 2.

... hoş geliş/dönüş. “خَيْرٌ مَّقْدَمٌ”

... bizim için hayır, düşmanlarımız için şer “خَيْرٌ لَّنَا وَشَرٌّ لِّعَدُوِّنَا”

Sibeveyh'e göre bu tabirlerde mübteda mahzuf olup takdir “هُوَ خَيْرٌ مَّقْدَمٌ” ve “هُوَ خَيْرٌ لَّنَا وَشَرٌّ لِّعَدُوِّنَا” şeklindedir. Seferden gelen birisine “خَيْرٌ مَّقْدَمٌ” (Bu ne güzel dönüş), rüyasını anlatan birine “خَيْرٌ لَّنَا وَشَرٌّ لِّعَدُوِّنَا” dendiğini söyler. Bu sözlerde mübteda

⁵⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 130 (Sîbeveyh buradaki karineyi şu şekilde açıklamaktadır: “أَوْ مَسِسَتْ جَسَدًا أَوْ شَمَمَتْ رِيحًا فَقُلْتُ: زَيْدٌ أَوْ الْمِسْكُ.”).

⁵⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 130 (Sîbeveyh buradaki karineyi şu şekilde açıklamaktadır: “أَوْ دُقَّتْ طَعَامًا فَقُلْتُ: الْعَسَلُ.”).

⁵⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 270-271.

⁵⁹ Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 572.

konumundaki kişiyi görmek ve dinlemek karine olduğu için mübtedanın zikredilmesine ihtiyaç duyulmamıştır.⁶⁰

Rummânî ve Sîrâfî ise bu sözleri “قُدُومُكَ خَيْرٌ مَّقْدَمٍ” ve “رُؤْيَاكَ خَيْرٌ لَنَا وَشَرٌّ لِعَدُوِّنَا” şeklinde takdir eder.⁶¹

Diğer taraftan Sîbeveyh bu tabirlerin aslında mansub “خَيْرٌ مَّقْدَمٍ” (Hoş geldin) ve “خَيْرٌ لَنَا وَشَرٌّ لِعَدُوِّنَا” (Bizim için hayır, düşmanlarımız için şer.) şekilde kullanımının daha çok olduğunu söyler. Bu durumda mahzûf olan fiil olup cümlelerin takdiri “قَدِمْتَ” (Hoş geldin.) ve “رَأَيْتَ خَيْرًا لَنَا وَشَرًّا لِعَدُوِّنَا”⁶² (Bizim için hayır, düşmanlarımız için şer gördün.) şeklinde takdir edilir.

Örnek 3.

“خَيْرٌ مَا رُدَّ فِي أَهْلِ وَمَالٍ” ... aile ve servet için geri dönen en iyi şeydir.

Sîbeveyh bu tabiri mübteda hazfî üzere “هُوَ خَيْرٌ مَا رُدَّ فِي أَهْلِ وَمَالٍ” şeklinde takdir eder. Örneği verdiği bağlamdan bu ifadenin de seferden gelen ya da giden kimse için kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁶⁴ Nitekim Asmaî (ö. 216/831), bu sözün seferden gelen kimseye söylendiğini belirtir ve “Allah getirdiklerini kaybolupta gelenlerin en hayırlısı eylesin” “جَعَلَ اللَّهُ مَا جِئْتُ بِهِ خَيْرٌ مَا رَجَعَ بِهِ الْعَائِبُ” şeklinde açıklar.⁶⁵

Sibeveyh, bu sözün “خَيْرٌ مَا رُدَّ فِي أَهْلِ وَمَالٍ” mansub (... خَيْرٌ) şeklinde okunabileceğini de söyler. Bu durumda mahzûf öge fiil olur.⁶⁶

Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377/987) ise bu sözün köle ya da başka bir şey satın alan kimseye söylendiğini ifade eder. Buna binaen cümleyi mübteda hazfî üzere “وَالَّذِي” “هَذَا خَيْرٌ مَا رُدَّ” ya da “اِسْتَرَيْتَ خَيْرٌ مَا رُدَّ” şeklinde takdir eder. Ona göre de bu sözü fiil hazfî

⁶⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 270-71.

⁶¹ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 167; Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 572.

⁶² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 270-71.

⁶³ Sibeveyh, doğrudan “رَأَيْتَ” fiilini zikretmez. Ancak bağlamdan bu cümledeki mahzûf fiilin “رَأَيْتَ” olduğu anlaşılmaktadır.

⁶⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 327.

⁶⁵ Bkz. Ebû Ubeyd el-Bağdâdî, **el-Emsâl**, s. 68; Ayrıca benzer takdirler için bkz. İbn Abdürabbih, **el-lkdü'l-Ferîd**, Beyrut, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404, C. III, s. 23; Ebû Ubeyd el-Bekrî, **Faslı'l-Makâl fi şerhi kitabi'l-Emsâl**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1971, s. 78; Meydânî, **el-Emsâl**, C. I, s. 241; Ebû Alî Nûruddîn Hasen b. Mes'ûd b. Muhammed el-Yûsî, **Zehrü'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem**, Mağrib, eş-Şeriketü'l-Cedîde-Darü's-Sekâfe/ed-Darü'l-Beyzâ, 1981, C. II, s. 209.

⁶⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 327.

üzere mansub okumak mümkündür. Bu durumda cümle “إِشْتَرَيْتَ خَيْرَ مَا رُدَّ” takdirindedir.⁶⁷

Örnek 4.

“شَاهِدَاكَ” ... *senin iki şahidindir.*

Bu sözdeki “شَاهِدَاكَ”, *İki şahit* manasındaki “شاهدان” kelimesi ve *senin* manasındaki “كَ” zamirinden mürekkep isim tamlamasıdır. Sibeveyh, bu tabirde takdirin mübtada hazfi üzere “مَا ثَبَّتَ لَكَ شَاهِدَاكَ” şeklinde olduğunu söyler.⁶⁸

Sirâfî de bu sözün manasını benzer şekilde izah eder. Ona göre de iddia sahibine/davacıya söylenen bir sözdür. Davacı ve davalı iki kişinin hakim ya da bir başkasına gidip davayı arzettiklerinde davalının iddiayı reddetmesi üzerine hakim davacıya bu sözü söyler. “*Sabit ve doğru olan şey senin iki şahidindir.*” manasındaki bu sözü mübtada hazfi üzere “الشَّيْءُ الَّذِي يَثْبُتُ وَيَصِحُّ شَاهِدَاكَ” şeklinde takdir eder. Sirâfî, “شَاهِدَاكَ” ifadesinin “شَاهِدَيْكَ” şeklinde mansub kullanıldığını da söyler. Bu durumda mahzûf fiilin mef’ûlü olur ve cümle “*iki şahidini getir*” manasında “أَحْضِرْ شَاهِدَيْكَ، أَوْ هَاتِبِ” şeklinde takdir edilir.⁶⁹

Bu tabir bir hadiste de şöyle geçer:

“شَاهِدَاكَ أَوْ يَمِينُهُ” *Senin iki şahidin ya da onun yemini.*

Rivayete göre sahâbî Eş’as b. Kays ile birisi⁷⁰ arasında su kuyusu ile ilgili anlaşmazlık çıkar. Bu durumu Hz. Peygamber’e (sav) taşırlar. Hz. Peygamber (sav) davacıya “*iki şahidin ya da onun yemini*” manasındaki “شَاهِدَاكَ أَوْ يَمِينُهُ” sözünü söyler.⁷¹ İbn Ferhûn (ö. 769/1367), yaptığı takdirler ile bu sözün manasını açıklar. Anlam ve yapı bakımından cümleyi mübtada hazfi üzere “*Vacib olan/gereken senin iki*

⁶⁷ Ebû Ali el-Fârîsî, **et-Ta’lîk alâ Kitâbi Sibeveyh**, Thk.: Avd b. Hamd el-Kûzî, y.y., y.y., 1990, C. I, s. 195-196.

⁶⁸ Sibeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 141.

⁶⁹ Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 494-95; Ayrıca bkz. Rummânî, **Şerh**, s. 376; Hadî, **eş-Şerhü’l-Muâsir**, C. I/II, s.122-23.

⁷⁰ Bazı kaynaklarda Tirmîzî ve Ebû Dâvud’un tahrirlerine göre bu kişinin Yahudi olduğu söylenir. Bkz. Muhammed Cemâluddîn b. Muhammed Saîd b. Kâsım el-Hallâk el-Kâsımî, **Mehâsinü’t-te’vîl**, Beyrut, Darü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1418, C. II, s. 338.

⁷¹ Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî el-Cemmâîlî, **Umdetü’l-Ahkâm**, Dimeşk-Beyrut, Darü’s-Sekâfeti’l-Arabiyye/ Müessesetü Kurtuba, Medînetü’l-Endülüs, 1988, s. 252; Tefsirlerde (إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا) Âlî imrân suresi 77. ayetinin bu hadise üzerine indiği aktarılır. Bkz. Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Câmiü’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân**, Mekke, Dârü’t-Terbiye ve’t-Turâs, ts., C. VI, s. 532; C. V, s. 519; Ebû İshâk Ahmed b. İbrahim es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân an Tefsîri’l-Kur’ân**, C. III, s. 99.

şahidindir manasında “الْوَاجِبُ شَاهِدَاكَ أَوْ يَمِينُهُ” ve fiil hazfi üzere “*Senin iki şahidin gelir ya da onun yemini sana doğru olur (seni bağlar)*” manasında “يَحْضُرُ شَاهِدَاكَ أَوْ فَحَقَّكَ يَمِينُهُ” şeklinde takdir eder. Mansub olarak “شَاهِدَاكَ” şeklinde söylendiğinde ise cümlelerin “*İki şahidini getir ya da onun yeminini kabul et*” manasında “أَحْضِرْ شَاهِدَاكَ أَوْ أَقْبِلْ يَمِينُهُ” takdirinde olduğunu belirtir.⁷²

Örnek 5.

... Zeyd'dir. Vur ona! “رَيْدٌ فَاضْرِبْهُ”

Sîbeveyh bu ifadedeki “رَيْدٌ” kelimesini haber olarak görür ve mübtedanın mahzuf olduğunu söyler. Buna binaen cümleyi “هَذَا رَيْدٌ فَاضْرِبْهُ” şeklinde takdir eder. Ona göre mübtedanın bu şekilde izhâr edilerek kullanımı da mümkündür. Bu ifadenin, “رَيْدًا” şeklinde fiil hazfi üzere mansub gelebileceğini de belirtir. Kelimenin “رَيْدٌ” şeklinde söz başında ve merfu gelmesini ise muhâtabın dikkatini çekmek şeklinde açıklar.⁷³

Sîbeveyh, “رَيْدٌ” kelimesinin mübteda, “فاضربه” ifadesinin de haber olarak düşünmenin ise doğru olmadığını belirtir. Çünkü bu söz şart-cevap manası taşımaktadır.⁷⁴ Ancak fâ'sız “رَيْدًا اضربه” şeklindeki ifadeyi “رَيْدٌ اضربه” mübteda üzere merfû yapıp mübteda-haber şeklinde takdir etmek mümkündür.⁷⁵

Ferrâ ve Ahfeş'e göre ise “رَيْدٌ” kelimesinin mübteda, “فاضربه” ifadesinin de haber olması mümkündür. Çünkü onlar “رَيْدٌ فَاضْرِبْهُ”, ve “رَيْدٌ فَلَا تَضْرِبْهُ” cümlelerinde olduğu gibi emir ve nehiy fiili olan haberin başına şart edatına benzemeyen bir fâ harfinin gelmesini câiz görürler.⁷⁶ Yani fâ harfi zâiddir.⁷⁷

Bu sözün uslûb açısından örnekleri Kur'ân-ı Kerim'de de vardır. Bu sebeple tefsir alimleri de konuya bu söz çerçevesinde değinir.

⁷² Bedreddîn İbn Ferhûn, **el-Udde fi i'râbi'l-Umde**, Doha, Darü'l-İmâmî'l-Buhârî, ts., C. III, s. 387-388.

⁷³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 138-39. (Şu şekilde ifade etmektedir: “عَبْدُ اللَّهِ” فَرَفَعَتْهُ بِالْإِبْدَاءِ “وَنَبَّهَتْ الْمُخَاطَبَ لِيَعْرِفَهُ بِاسْمِهِ، ثُمَّ تَنَبَّيْتُ عَلَى الْفِعْلِ كَمَا فَعَلْتُ ذَلِكَ فِي الْخَبَرِ.”)

⁷⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 138-39. Ayrıca bakınız. Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, C. II, s. 407.

⁷⁵ Bkz. Ebû Hayyân, **el-Bahrü'l-Muhîr**, C. IV, s. 249; Muhammed Abdü'l-Hâlik el-Uzayme, **Dirâsât li Uslûbi'l-Kur'ân**, Kahire, Dârü'l-Hadîs, ts., C. IX, s. 19.

⁷⁶ Bkz. Ebû Hayyân, **İrtişâfü't-Darab**, C. III, s. 1143.

⁷⁷ Ahfeş fâ harfini zâid olarak görür. Bkz. Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl**, C. IV, s. 107; **el-Bahrü'l-Muhîr**, C. VIII, s. 165; Bağdâdî, **Hizânetü'l-Edeb**, C. IV, s. 369.

﴿ وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ ﴾ "زَيْدًا فَاضْرِبْهُ" sözü ile aynı uslûba sahip 78 ayeti bağlamında sözün "زَيْدًا فَاضْرِبْهُ" mansub halinin daha güzel olduğunu belirtir ve İsâ b. Ömer'in ilgili ayeti mansub okuduğunu söyler.⁷⁹

İbnü'l-A'râbî (ö. 543/1148) ise bu sözün fiil takdiri üzere mansub, mübteda takdiri üzere merfu okunabileceğini söyler ve bunun muhbir/haber verenin kasdına göre belirlendiğini vurgular. Mansub okunduğunda cümleyi "اضْرِبْ زَيْدًا فَاضْرِبْهُ" şeklinde takdir eder ve söz uzadığında mansub halin daha kuvvetli olduğunu ifade eder. Çünkü söz uzadığında fiilin hazfedilmesini hoş görmez. Diğer taraftan sözde cezâ-cevap manası varsa ya hut bu manayı takdir etmeye imkan veren fâ harfi bulunursa merfû okumak daha iyidir.⁸⁰

Bir başka sözde de böyle bir kullanım vardır:

"الَّذَانِ يَأْتِيَانِكَ فَاضْرِبْهُمَا" ... sana gelen iki kişidir. Vur onlara!

Sibeveyh'in bu cümle ile ilgili tahlillerine göre merfû geldiğinde takdir mübteda hazfi üzere "هَذَانِ الَّذَانِ يَأْتِيَانِكَ فَاضْرِبْهُمَا" şeklindedir. Ona göre bu söz şart manası taşımaktadır ve şart cümlesinde haberin başına fâ geldiği gibi burda da cümlelerin cevabı konumunda olan emir fiilinin başına dahil olmuştur. Mansub "الَّذَيْنِ يَأْتِيَانِكَ" şekilde söylemekte mümkündür.⁸¹

Sîrâfî'ye göre bu sözde "صَاحِبَاكَ فَاضْرِبْهُمَا" şeklinde mahzûf haber takdiri de mümkündür. Fâ ile başlayan "فاضْرِبْهُمَا" da cümlelerin cevabı konumundadır.⁸²

Şiirde de bu sözün benzeri vardır:

"وَقَاتِلْهُ: حَوْلَانُ، فَانْكُحْ فَنَاتَهُمْ * وَأَكْرُومَةُ الْحَيْنِ خُلُوْ كَمَا هِيَ"⁸³

⁷⁸ Mâide, 5/38.

⁷⁹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, C. I, s. 631.

⁸⁰ El-Kâdî muhammed b. Abdillâh Ebû Bekir b. el-Arabî el-Meâfirî el-İşbîlî el-Mâlikî, **Ahkâmü'l-Kur'ân**, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, m. 2003/ h.1424, C. II, s. 106.

⁸¹ Sibeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 139-140.

⁸² Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 494.

⁸³ Bu şiir el-Kitâb'da belirli bir şâire nisbeti bilinmeyen şiirlerdendir. Bkz. Ebû Haccâc Yûsuf b. Yebkî b. Yes'ûn, **el-Misbâh fi şerhi şevâhidi'l-İzâh**, Thk.: Muhammed b. Hamûd ed-Dî'cânî, Suudi Arabistan, Medine İslam Üniversitesi İlmî Araştırmalar Dekanlığı, m. 2007/h. 1429, C: I, s. 205; Ebû Ali el-Fârisî de bu şiirle istişhad etmiştir. Bkz. Ebû Ali el-Hasen b. Abdullah el-Kaysî, **İzâhu Şevâhidi'l-İzâh**, Thk.: Muhammed b. Hamûd ed-Da'cânî, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1987/1408, C: I, s. 95.

*Bir kadın şöyle dedi: "... Havlân (mahallesi)dır! Kızlarını
nikahlayın. Bu iki mahallenin cömertliği onun gibi boştur."*⁸⁴

Sîbeveyh bu şiirinde mübteda hazfi üzere olduğunu söyler ve fâ harfini zâid olarak değil atıf harfi olarak görür.⁸⁵ Bu çerçevede Sîrâfî ve Rummânî mübtedayı "هذه حَوْلَانُ" şeklinde takdir eder⁸⁶. Ahfeş ve Ebû Ali el-Fârisî de mübtedayı "هؤلاء حَوْلَانُ" şeklinde takdir etmiştir.⁸⁷

İbn Yes'ûn (ö. hicrî 542 ve sonrası) da sözün/kelâmın siyâkının mahzûf mübtedaya delâlet ettiğini söyler ve cümleyi aynı şekilde takdir eder. "فَانْكِحْ" fiil cümlesinin başında gelen fâ harfinin atıf harfi olduğunu ve öncesindeki isim cümlesi "حَوْلَانُ" ile birbirine bağladığını belirtir. Bu fâ dan dolayı "فَانْكِحْ" ifadesinin "حَوْلَانُ" için haber olamayacağını vurgular.⁸⁸

1.1.1.1.1.2.2. Cümle İçi Karîne Delâletiyle

Cümle içinde yer alan bazı karîneler de mübtedanın varlığını gösterebilmektedir. Mübtedanın özelliklerinden ya da ona taalluk eden hususlardan bahsedilmesi mübtedanın varlığına işaret ettiği için cümlede sadece haber ile yetinilmektedir. Mesela "كَيْفَ أَنْتَ؟" sorusuna "صَالِحٌ" şeklinde sadece haber ile cevap verilir. Çünkü soru cümlesinden mübteda "أَنَا" anlaşılmaktadır. Cevap cümlesinin tam hali "أَنَا صَالِحٌ" şeklindedir.⁸⁹ Burada mübteda soru cümlesinin yani kelâmın delâleti ile hazfedilmiştir.

Bu çerçevede *el-Kitâb*'da yaptığımız araştırmada cümle içi dört karîne tespit ettik. Bunlar kelâmın/sözün delâleti, öncesinde özelliklerin bahsedilmesinin delâleti, gramer kurallarının delâleti ve harekenin-i'râb'ın delâletidir.

1.1.1.1.1.2.2.1. Siyâkın Delâletiyle

Mübtedadadan önce zikredilen cümle ve ifadelerin delâleti sebebiyle mübteda hazfedilebilmektedir.

Bu tür hazfın nesir, şiir ve ayetlerde örnekleri vardır.

⁸⁴ Şiirin şerhi için bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 273;

⁸⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 139, 143.

⁸⁶ Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 493; Rummânî, *Şerh*, C. I, s. 375.

⁸⁷ Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, C. I, s. 87; Ebû Ali el-Fârisî, *el-İzâhü'l-Adudî*, Thk.: Hasan Şâzelî Ferhûd, y.y., m. 1969/ h. 1389, s. 53.

⁸⁸ İbn Yes'ûn, *el-Misbâh*, C. I, s. 205.

⁸⁹ İbn Cinnî, *el-Lüma' fi'l-Arabiyye*, Kuveyt, Darü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts., s. 30.

Nesir Örneği:

Allah en büyüktür. ... hakkın çağrısıdır. “الله أكبر دَعْوَةُ الْحَقِّ”

Sîbeveyh bu sözde geçen merfû “دَعْوَةُ الْحَقِّ” ifadesini aslında “الله أكبر دَعْوَةُ الْحَقِّ” mansub şekilde zikreder. Bu mansub ifadenin te’kîd ifade ettiğini söyler ve “دَعَاءٌ حَقًّا” şeklinde takdir eder. “الله أكبر” ifadesinden “دَعَاءُ الْحَقِّ” manasının anlaşıldığını ve mansub te’kîd şeklinde geldiğini belirtir. Nitekim “دَعَاءُ الْحَقِّ” manasına binâen merfu gelmesinin de mümkün olduğunu söyler. Bu durumda cümleyi mübteda hazfi üzere “هُوَ دَعْوَةُ الْحَقِّ” “O, hakkın çağrısıdır.” şeklinde takdir eder.⁹⁰

Sîrâfî bu sözün manasını mansub hali “الله أكبر دَعْوَةُ الْحَقِّ” üzerinden açıklar. “الله أكبر” ifadesinin manasını *hakikate, dinleyen/sâmi’ kimseyi tevhid inancına sahip topluluğa ve sloganları “Allah en büyüktür” olan kavme katılmaya davet* şeklinde izah eder. Cümleyi bu manaya göre “دَعُوا دَعَاءَ الْحَقِّ” ve “وَادْعُوا دَعَاءَ الْحَقِّ” şeklinde fiil hazfi üzere takdir eder.⁹¹

Zemahşerî “دَعْوَةُ الْحَقِّ” ifadesini fiili izmar edilen mef’ûlû mutlak katagorisinde ele alır ve te’kîd ifade ettiğini söyler.⁹² İbn Yaîş de bu tür sözlerde, cümlelerin siyakının ve manasının, masdarlardan önce mahzûf bir fiilin varlığına delâlet ettiğini belirtir.⁹³

Şiir örneği:

إِعْتَادَ قَلْبِكَ مِنْ سَلْمَى عَوَائِدُهُ * وَهَاجَ أَهْوَاءَكَ الْمَكُونَةَ الطَّلَلُ

رَبْعَ قَوَاءٍ أَدَاعَ الْمُعْصِرَاتِ بِهِ * وَكُلَّ خَيْرَانَ سَارٍ مَأْوُهُ خَضِيلُ

Kalbin, Selma’nın gelip gidişlerine alıştı ve eski kalıntılar gizli arzularını alevlendirdi.

*... kır evi! Yağmur bulutları onun sırrını açığa çıkardı. Ve geceleri ortaya çıkıp yoluna devam eden, üzerine yağmur yağdırmaktan çekinen ve orada kalan her bulut! Suyu ıslaktır.*⁹⁴

⁹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 381-382.

⁹¹ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 268.

⁹² Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 57.

⁹³ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, C. I, s. 285.

⁹⁴ Şiirin nisbeti ve şerhi için bkz. Muhammed Muhammed Hasan Şürrab, *Şerhu’s-Şevahidi’s-Şi’riyye fi Ümmâtî’l-kütübi’n-nahviyye*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, 2007, C. II, s.285; Emîl Bedî’ Ya’kûb, *el-Mu’cemu’l-Mufasssal fi Şevâhidi’l-Arabiyye*, y.y., Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1996/1417, C: VI, s. 235.

Sîbeveyh, şiirde geçen “رَبْع” ifadesinden önce mübtedanın hazfedildiğini söyler ve mübtedayı “وَذَاكَ رَبْعٌ أَوْ هُوَ رَبْعٌ” şeklinde takdir eder.⁹⁵

Sîrâfî “ev” anlamındaki “رَبْع” kelimesinin, “kalıntı, harabe” manasındaki “الطَّلُّ” kelimesinden bedel olabileceğini de belirtir.⁹⁶ Rummânî ise “رَبْع” kelimesinin, “الطَّلُّ” ifadesinin tefsiri gibi olabileceğini ancak isti'nâf üzere yani mübteda hazfi üzere takdirin daha uygun olduğunu söyler.⁹⁷

İbn Cinnî ise bedel yapılmak istenen kelimenin mübdel minh olarak düşünülen kelimedenden daha çok/ kapsamlı olması durumunda bedel yapılamayacağına dikkat çeker. Zikredilen şiirde “ev” “رَبْع” kelimesinin daha genel, “kalıntı” “الطَّلُّ” kelimesinin ise daha özel bir mana ifade ettiğini ve bu yüzden Sîbeveyh’in “رَبْع” kelimesini itbâ ile bedel yapmayıp öncesiyle ilişkisini keserek/ kat' yaparak mübteda takdirinde bulunduğunu söyler.⁹⁸ Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078-79) de mübdelün minh'in, çokluk ve kapsam ifade etmesi bakımından bedel ile ya denk ya da daha fazla olması gerektiğine işaret eder.⁹⁹ Abdülkâdir el-Bağdâdî (ö. 1093/1682) de bedelin daha hâs/özel, mübdel minh'in ise daha âm/genel ifade olduğuna değinir.¹⁰⁰

Alimlerin bu ifadelerinden anlaşılan o ki; “رَبْع” ifadesinin, “الطَّلُّ” kelimesinden bedel olarak düşünülmesinin sebebi, bu iki kelimenin anlam bakımından birbirini çağrıştırmasıdır. Çünkü biri ev “رَبْع”, diğeri de evden geriye kalan kalıntı “الطَّلُّ” anlamındadır.

Nitekim Şentemerî (ö. 476/1084) mübtedanın hazfini bu iki kelime arasındaki alakaya bağlar. Şiirde mübtedanın zikredilmemesini öncesinde geçen “الطَّلُّ” kelimesinin mübtedaya delâlet etmesiyle açıklar. Bu sebeple mübtedanın hazfinin mümkün olduğunu ifade eder. “أَعْنِي” ve “أَذْكُرُ” şeklinde fiil hazfi üzere mansub okumanın da hasen/güzel olduğu görüşündedir.¹⁰¹

⁹⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 281-82.

⁹⁶ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 179; İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 259.

⁹⁷ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 179; Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 594.

⁹⁸ Bkz. İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C. III, s. 229.

⁹⁹ Bkz. Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrrahmân b. Muhammed el-Fârisî el-Cürçânî, **Delâilü'l-İcâz fî ilmi'l-meânî**, Thk.: Mahmûd Muhammed Şâkir, Cidde/Kahire, Matbaatü'l-Medenî bi'l-Kahire/ Dârü'l-Medenî bi Cidde, m. 1992/ h. 413, C. III, s. 229.

¹⁰⁰ Bkz. Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, **Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb**, Beyrut, Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, h. 1393-1414, C. VII, s. 5, 266-267.

¹⁰¹ Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân b. İsâ el-A'lem eş-Şentemerî, **Tahsîlü 'ayni'z-zeheb min ma'dini cevheri'l-edeb fî 'ilmi mecâzâtî'l-'Arab**, Thk.: Züheyr Abdü'l-Muhsin Sultân,

Sîbeveyh şu şiirde de aynı şekilde mübteda hazfinin olduğunu söyler:

هَلْ تَعْرِفُ الْيَوْمَ رَسْمَ الدَّارِ وَالطَّلَا * كَمَا عَرَفْتَ بِجَفْنِ الصَّيْقَلِ الْخَلَا

دَارُ لِمَرْوَةٍ إِذْ أَهْلِي وَأَهْلُهُمْ * بِالْكَانِيسِيَّةِ نَزَعَى اللَّهُو وَالْعَزَلَا

Bugün o evin resmini ve harabeyi biliyor musun? Kılıç kını üzerindeki nakış ve çizgileri bildiğin gibi!

*... Merve'nin evidir. Benim ve onların ailesi kilisede oynayıp eğleniyoruz.*¹⁰²

Sîrâfî, şiirdeki “... دَارُ لِمَرْوَةٍ” “... Merve'ye ait bir evdir!” ifadesini anlam ve yapı bakımından “تلك دَارُ لِمَرْوَةٍ” “O, Merve'ye ait bir evdir!” şeklinde takdir eder.¹⁰³ Şair, şiirin ilk mısralarında dârın/evin özelliklerini, sıfatlarını benzetme yoluyla anlatmaktadır. Bu da mübtedaya delâlet eden bir karîne olup zikredilmesine ihtiyaç bırakmaz.

Bir başka şiirde buna benzer ifade de şöyledir:

“ديارُ فلانةٍ” falanca kadının memleketidir. ...

Bu ifade aslında “... ديار مِيَّةٍ إِذْ مِيٍّ مُسَاعِفَةٌ وَلَا يَرَى مِثْلَهَا عُجْمٌ وَلَا عَرَبٌ” “... Meyye yurdu, ...” şiirinde mansub olarak geçer. Sîbeveyh'e göre şiirde mansub olarak gelen “ديار” kelimesi “أَذْكُرُ” ya da “أَذْكُرُ” fiili ile nasb olmuştur. Anlamca takdir “أَذْكُرُ / أَذْكُرُ ديار مِيَّةٍ” “Meyye'nin yurdunu hatırlıyorum/hatırla!” şeklindedir. Ancak bu fiilin kelâm ve kullanımda çok yaygın olup mesel gibi olması ve içinde bulunulan durumun delâlet etmesi sebebiyle zikredilmesine ihtiyaç duyulmamıştır.

Sîbeveyh bu ifadenin merfû da gelebileceğini ekler. Bu durumda cümleyi mübteda hazfi üzere “تلك ديارُ فلانةٍ” “O, falanca kadının memleketidir” şeklinde takdir eder.¹⁰⁴

Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, m. 1994/ h. 1415, s. 191. Ayrıca bkz. İbn Hişâm, **Muğni'l-Lebîb**, s. 784.

¹⁰² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 282 (Sîbeveyh'in burada raf ve nasb okuma ile ilgili açıklaması şu şekildedir: (فإذا رفعت فالذي في نفسك ما أظهرت وإذا نصبت فالذي في نفسك غير ما أظهرت) için bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 191.

¹⁰³ Sîrâfî, **Şerh Kitâb**, C. II, s.180.

¹⁰⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 280-81 (Sîbeveyh kelâm ve kullanımda çok-yaygın oluşunu şu şekilde açıklamaktadır: “وَلَكِنَّهُ لَا يَذْكُرُ 'أَذْكُرُ' لِكُنْزَةِ ذَلِكَ فِي كَلَامِهِمْ وَاسْتِعْمَالِهِمْ إِيَّاهُ، وَلَمَّا كَانَ فِيهِ مِنْ ذِكْرٍ “... ديار مِيَّةٍ إِذْ مِيٍّ مُسَاعِفَةٌ وَلَا يَرَى مِثْلَهَا عُجْمٌ وَلَا عَرَبٌ”). Diğer örnekler için bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 295-96.

Ayet Örneği:

el-Kitâb'da tespit ettiğimiz kelâmın sibâkı delâletiyle mübtedanın mahzuf olarak takdir edildiği örnekler, mansub şekilde kıraat edilen ifadelerdir. Bu ifadeler mana ve yapı bakımından tahlil edilirken merfû hali de zikredilmiş ve ona göre takdir edilmiştir. Mesela şu âyet-i kerîmedeki gibi:

﴿وَعَدَ اللَّهُ لَا يَخْلِفُ اللَّهُ وَعْدَهُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾

*Bu, Allah'ın verdiği sözdür. Allah sözünden asla dönmez ve onu yerine getirmede kusur etmez. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler.*¹⁰⁵

Sîbeveyh, bu ayetin öncesinde geçen Rûmların gâlip geleceği ile ilgili ayetin “söz” “وَعْدَ” manasında olduğunu söyler. Buna binâen “وَعَدَ اللَّهُ” ifadesini “وَعْدًا” şeklinde te’kîd olarak takdir eder. Bununla birlikte bu ifadeyi haber olarak görüp mübteda hazfî üzere “ذَاكَ وَعْدُ اللَّهِ” şeklinde merfu takdir yapmanın da mümkün olduğunu belirtir.

106

Zeccâc, bu ayette kıraatın mansub olmakla birlikte merfû okumanın da câiz olduğunu söyler. Ancak merfû okuyan hiçbir kimseyi bilmediğini belirtir.¹⁰⁷

Tespitlerimize göre tefsir kitaplarında çoğunlukla “وَعَدَ اللَّهُ” ifadesinin mansub hali zikredilmekte ve “وَعَدَ اللَّهُ وَعْدًا”¹⁰⁸ ya da “وَعَدَ وَعْدَهُ فَلَا يَخْلِفُهُ”¹⁰⁹ şeklinde mahzuf fiilin ya da önceki ayette geçen “سَيَعْلَمُونَ” fiilinin müekkid masdarı¹¹⁰ olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte manaya göre merfû takdir yapan tefsir alimleri de vardır. Mesela İbn Kesir bu ayeti şöyle açıklar:

أَيُّ: هَذَا الَّذِي أَخْبَرْنَاكَ بِهِ يَا مُحَمَّدُ مِنْ أَنَّا سَنَنْصُرُ الرُّومَ عَلَى فَارِسَ، وَعَدُّ مِنَ اللَّهِ حَقٌّ، وَخَبَرٌ صِدْقٌ لَا يُخْلَفُ ...

Yani: Ey Muhammed, sana, Rumlara Farslılar'a karşı zafer kazandıracağımızı, Allah'tan gelen gerçek bir vaadi ve bozulmayacak doğru bir haber verdiğimizi söylemiştik...

¹⁰⁵ Rûm, 30/6.

¹⁰⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 381-382. Ayrıca bkz. İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. I, s. 287.

¹⁰⁷ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, C. IV, s. 177.

¹⁰⁸ Bkz. Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed . Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *et-Tefsîrû'l-Basît*, Suudi Arabistan, İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî/Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, C. XVIII, s. 15; Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *et-Tefsîr fi't-Tefsîr*, İstanbul, Dârü'l-Lübâb li'd-Dirâsât ve Tahkîki't-Turâs, m. 2019/ h. 1440, C. XII, s. 12; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, C. III, s. 468; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, C. XXV, s. 80.

¹⁰⁹ Bkz. Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Hamza el-Kirmânî, *Lübâbü't-Tefâsîr*, s. 2054.

¹¹⁰ Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî, *Mecâzü'l-Kurân*, Kahire, Mektebetü'l-Hancı, h. 1381, C. II, s. 119.

İbn Kesir mezkur ifadeyi açılarken merfû şekilde zikretmiş ve “هَذَا ... وَعَدُ مِنَ اللَّهِ” mübtada-haber şeklinde takdir etmiştir.¹¹¹

Sîbeveyh, mezkur ayete benzer şekilde kıraatin mansub olup merfû da okunabilen ayetlere başka örnekler de verir:

﴿وَنَرَى الْجِبَالَ تَحْسِبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ ثَمَرٌ مَرَّ السَّحَابِ صُنْعَ اللَّهِ الَّذِي أَتَقَنَ كُلُّ شَيْءٍ إِنَّهُ خَبِيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ﴾¹¹²

﴿الَّذِي أَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ وَبَدَأَ خَلْقَ الْإِنْسَانِ مِنْ طِينٍ﴾¹¹³

﴿وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ﴾¹¹⁴

Sîbeveyh yukarıdaki ayet-i kerimelerde mansub olarak geçen “صُنْعَ اللَّهِ، خَلْقَهُ،” ifadelerinin öncesindeki ayetlerin manasına karşılık geldiğini söyler. Buna binaen bu ifadeleri merfû haber olarak görüp mahzûf mübtada takdir eder.¹¹⁵

1.1.1.1.1.2.2.2. Durumun Delâletiyle

Mübtedanın kendisi zikredilmesizin özelliklerinden bahsedilmesi, hakkında konuşulması kim veya ne olduğunu bilinir kıldığı için hazif gerçekleşebilmektedir.

Örnek 1.

“عَبْدُ اللَّهِ.” *Abdullah'tır.* ...

Sîbeveyh, bu sözü mübtada hazfi üzere “O, Abdullah'tır/ Bu, Abdullah'tır” şeklinde takdir eder. Kişinin adı söylenmeden onun özelliklerinden bahsedilmesi tanınması için karîne olmuş ve mübtada zikredilmemiştir.¹¹⁶

Örnek 2.

“فُلَانٌ وَاللَّهِ.” *... falancadır vallahi!*

¹¹¹ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr el-Kırşî el-Basrî, **Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-Azîm**, Thk.: Sâmi b. Muhammed es-Selâme, y.y., Dârü't-Tîbe li'n-Neşri ve't-Tevzi', m. 1999/ h. 1420, C. VI, s.305.

¹¹² Neml, 27/88.

¹¹³ Secde, 32/7.

¹¹⁴ Nisâ, 4/24.

¹¹⁵ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 381-383.

¹¹⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.130 (Sîbeveyh buradaki karineyi şu şekilde açıklamaktadır: “(وَلَوْ حُدِّثَتْ عَنْ شِمَائِلِ رَجُلٍ فَصَارَ آيَةً لَكَ عَلَى مَعْرِفَتِهِ لَقُلْتُ: عَبْدُ اللَّهِ.”).

Sîbeveyh bu sözün, “Fakirlere merhametli ve anne babasına iyilik eden bir kimseye uğradım” diyen birine söylendiğine işaret eder ve cümleyi “ذَٰكَ فَلَانٌ أَوْ هَٰذَا فَلَانٌ.” “O/Bu, falancadır vallahi!” şeklinde takdir eder.¹¹⁷

Örnek 3.

“أَهْلُ ذَاكَ وَأَهْلُهُ” *... onun ehlidir.*

Sîbeveyh'e göre bu tür ifadeler, bir kişinin başka bir kişiyi anması üzerine bunu duyanın kullandığı bir ifadedir. Merfû haberdır. Mübteda ise kişiye delâlet eden özelliklerin bahsedilmesi delâlet ettiği için zikredilmemiştir. Cümlelerin anlam ve yapı bakımından takdiri “هُوَ أَهْلُ ذَاكَ وَهُوَ أَهْلُهُ” “O, onun ehlidir.” şeklindedir.¹¹⁸

Sîbeveyh bu sözün “أَهْلُ ذَاكَ وَأَهْلُهُ” mansub gelebileceğini de söyler. Buna göre cümleyi fiil hazfi üzere “ذَكَرْتُ أَهْلَهُ” şeklinde takdir eder.¹¹⁹

Rummânî de bu tabirin, bahsedilen konuda bir kimsenin övülmesi ya da yerilmesi için kullanıldığını söyler.¹²⁰

Benzer bir ifade de şudur:

“سُبُّوحٌ قُدُّوسٌ رَبُّ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ”

... meleklerin ve ruhların Rabbi Münezzeh ve Mukaddesdir.

Sîbeveyh bu sözü de merfû olarak mübteda hazfi üzere “هُوَ سُبُّوحٌ قُدُّوسٌ” “O, münezzeh ve mukaddestir.” şeklinde ya da fiil hazfi üzere “سُبُّوحاً قُدُّوساً” şeklinde mansub takdir eder.¹²¹ Rummânî ise mübtedayı “الْمَذْكُورُ سُبُّوحٌ قُدُّوسٌ”¹²² “Anılan, münezzeh ve mukaddestir.” şeklinde takdir etmiştir. Mübtedanın, hatıra gelmesi ya da birinin onu anması sebebiyle izhârına gerek duyulmamıştır.

1.1.1.1.1.2.2.3. Kuralın Delâletiyle

Arap dilinin standart kurallarına aykırı ancak fasih kabul edilen sözler de bulunmaktadır. Bir tarafta fasih söz diğer tarafta tümevarım ile çıkarılan kural

¹¹⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 130. (Sîbeveyh buradaki karineyi şu şekilde açıklamaktadır: “كَأَنَّ رَجُلًا قَالَ: مَرَرْتُ بِرَجُلٍ رَاحِمٍ لِّلْمَسَاكِينِ بَارٍ بِوَالِدَيْهِ فَقُلْتُ: فَلَانٌ وَاللَّهِ.”)

¹¹⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 273.

¹¹⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y.

¹²⁰ Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 573.

¹²¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 327. Ayrıca bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 218.

¹²² Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 663.

bulduğunda yani ikisinde de vazgeçilemeyecek bir durum söz konusu olduğunda da -zorunlu olarak- te'vile gidilmektedir.

Bununla ilgili örnekler şunlardır:

Örnek 1.

Bu, yüz adettir. Emir in vurma sı. “هذه مائة ضرب الأمير”

Bu sözde “هذه” mübteda, “مائة” haberdır. “ضرب الأمير” ifadesinin ise öncesindeki ögeyle nekralık-marifelik vb. uyum bulunmadığından ilişki kurulamamaktadır. Ancak söz fasih olduğu için bir şekilde kurallara göre te'vil etmek gerekmektedir.

Sîbeveyh, “ضرب الأمير” ifadesini “ما هي؟” mukadder sorusunun cevabı kabul edip “هي ضرب” şeklinde mahzuf mübtedanın haberi yapar. Buna binaen cümleyi “هي ضرب الأمير” “O, emirin vurmasıdır.” şeklinde takdir eder.¹²³

Sîbeveyh, “هذه مائة وزن سبعة” ve “هذه مائة نقد الناس” ifadelerini de aynı şekilde te'vil eder.¹²⁴

Örnek 2.

Bu, Abdullah'tır. Giden. “هذا عبد لله مُنْطَلِقٌ”

Bu sözde de “هذا” mübteda, “عبد لله” haberdır. “منطلق” kelimesi ise cümleye gramer bakımından bağlanamamaktadır.

Sîbeveyh, “منطلق” ifadesini ikinci bir mübteda-haber cümlesinin haberi olarak te'vil eder ve “هو” ya da “هذا” şeklinde bir mahzuf mübteda takdir eder.¹²⁵

Benzer te'villere bazı talep ifadelerinin cevabında da rastlanır.

Talep İfadesinin Cevabında Mübtedanın Hazfi:

Standart kurallara göre talep ifade eden fiillerin cevabı, sebep-sonuç ilişkisi içerisinde meczum fiil olarak gelir. Ancak cevaptaki fiilin merfu olduğu ifadeler de vardır. Cevap cümlesi merfu olduğunda öncesindeki talep cümlesiyle bağlantısı kalmaz. Ancak söz fasih olduğu için anlama göre te'vil edilerek genel cümleye kurallı bir şekilde bağlanır.

¹²³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.120-21.

¹²⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.120-21.

¹²⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.83.

Tespitlerimize göre Sîbeveyh bu sözleri iki şekilde te'vil eder. Birincisi mahzûf bir mübteda takdiri ile, ikincisi de cevap konumundaki fiili ismi fâile hamledip hal yapmak suretiyledir. İkinci şekilde te'vil, haml başlığı ile ilgili olduğu için orada ele alınacaktır. Bu başlık altında mübteda ile ilgili örnekler değerlendirilecektir.¹²⁶

Sîbeveyh'in talebin cevabında mübteda hazfî ile ilgili örnekleri ve değerlendirmesi:

Örnek 1.

Bana gel ... sana geleceğim. “اَيَّتِي أَتِيكَ”

Sîbeveyh bu cümleyi mahzûf mübteda üzere “اَيَّتِي أَتِيكَ” “Bana gel Ben de sana geleceğim” şeklinde takdir eder. Mübtedanın “إِنَّهُ، إِنَّكُمْ” şeklinde takdiri de mümkündür. Talebin cevabı olarak gelen cümlede fiilin hem meczum hem de merfu okunabileceğini söyler.¹²⁷

Örnek 2.

“وَقَالَ رَايْدُهُمْ أَرْسُوا نَزَاوُلَهَا * فَكُلُّ حَتَفٍ أَمْرِي يَمْضِي لِمَقْدَارٍ”¹²⁸

Öncüleri şöyle söyledi: “Durun! Savaşıyoruz,

Çünkü insanın her türlü ölümü bir takdire göre olmaktadır.”

Yukarıdaki şiirde “أَرْسُوا” talep ifadesinden sonra gelen “نَزَاوُلَهَا” da Sîbeveyh'in takdiri “نَحْنُ نَزَاوُلَهَا” şeklindedir.¹²⁹ Benzer bir takdir de “إِنَّا نَزَاوُلَهَا” şeklindedir.¹³⁰ “نَزَاوُلَهَا” şeklinde merfu takdir öncesiyle bağının koparılıp yeni bir cümle olarak (kat' ve isti'nâf) düşünülmesi sebebiyledir.¹³¹ Zemahşerî ise talepten sonra merfu' gelen ifadenin ya kat' ya da hal olmak üzere iki ihtimalin bulunduğu dikkat çeker.¹³²

¹²⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.98; Zemahşerî, talebin cevabındaki merfû fiili manaya göre sıfat, hal ve mübteda olarak üç şekilde te'vil eder. Bkz. Zemahşerî, **el-Mufasssal**, s. 334.

¹²⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.95-96. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. III, s.95-97.

¹²⁸ Sîbeveyh şiiri Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. es-Salt el-Ahtal'a (ö. 92/710-11) nisbet etmiştir. Ancak divanında tespit edemedik.

¹²⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.96-97. Diğer şiir örnekleri için bkz. **A.e.**, C. III, s.96-99.

¹³⁰ Bkz. Halîl, **el-Cümel**, s. 213; İbnü'l-Esîr, **el-Bedî'**, C. I, s. 646; Belâgat ilmi bakımından şiirin değerlendirmesi için bkz. Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâga**, 190.

¹³¹ Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s. 297; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 422.

¹³² Zemahşerî, **el-Mufasssal**, s. 334.

1.1.1.1.2.2.4. Harekenin-İ'râbın Delâletiyle Sözün Manasını Açıklamak İçin Te'vil

Herhangi bir te'vile ihtiyaç duyulmamasına rağmen sözün manasının karıştırılmaması ya da tam olarak ortaya konulması için te'vil yapılabilir. Bu durum daha çok şart ve talep üsluplarında sebep ilişkisinin kalmadığını, murad edilen mananın başka olduğunu gösterme amacına binaen yapılmaktadır. Murad edilen manaya delâlet ise kelimenin merfû harekesi-i'râbı aracılığıyla anlaşılmaktadır.

Nesir Örnekleri

Örnek 1.

Bana gel! Seninle konuşalım. “اَيَّتِي فَأَحَدْتُكَ”

Sîbeveyh bu sözü “اَيَّتِي فَأَحَدْتُكَ الْبَتَّةَ” şeklinde takdir eder. “فَأَحَدْتُكَ” merfû okunduğunda öncesiyle sebep ilişkisi kalmamakta ve kişi ister gelsin ister gelmesin her durumda konuşacağını anlatmaktadır.¹³³ Dolayısıyla “فَأَحَدْتُكَ” cevap değil haber olmaktadır.

Örnek 2.

Beni ziyaret et! Ben de seni ziyaret edeceğim. “زُرْنِي وَأَزُورُكَ”

Sîbeveyh, mana bakımından bu sözü “زُرْنِي وَأَنَا مِمَّنْ قَدْ أَجَبَ زِيَارَتَكَ” şeklinde takdir eder. Burada sebep ilişkisi olmadığını, kişinin her hâlükârda ziyaret edeceğini haber verdiğini söyler. Yani bu ifade cevap değil durumunu bildiren haber cümlesidir. Mübtedası ise mahzuftur.¹³⁴

Örnek 3.

“أُرِيدُ أَنْ تَأْتِيَنِي ثُمَّ تُحَدِّثَنِي”

Bana gelmeni istiyorum. Sonra da ... benimle konuşursun.

¹³³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.34-37; 40-41.

¹³⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.45 (Sîbeveyh'in açıklaması şu şekildedir: وَلَمْ نَرِدْ أَنْ نَقُولَ لِتَجْتَمِعَ مِنْكَ الزِّيَارَةُ وَأَنْ أَزُورَكَ، تَعْنِي لِتَجْتَمِعَ مِنْكَ الزِّيَارَةُ فَرِيَارَةٌ مِنِّي وَلَكِنَّهُ أَرَادَ أَنْ يَقُولَ زِيَارَتَكَ وَاجِبَةً عَلَى كُلِّ حَالٍ فَلْتَكُنْ مِنْكَ (زِيَارَةً).

Sîbeveyh, cümleyi “أُرِيدُ إِيثَانَكَ ثُمَّ تُحَدِّثُنِي” şeklinde takdir eder. Yani “تُمْ أَنْتَ تُحَدِّثُنِي” şeklinde yeni bir cümle olup mübteda mahzuftur.¹³⁵ Birinci fiil ile ikinci fiil birbirine bağlı değildir.¹³⁶

Örnek 4.

Sana Cuma günü gelirim, ... en geç. “أَتِيكَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ أَبْطُوهُ.”

Bu örnekte takdir “Bu, en geçtir.” “ذَلِكَ أَبْطُوهُ” şeklindedir. Yani “Sana geleceğim en geç vakit Cuma günüdür” anlamındadır.¹³⁷

Sîbeveyh “أَبْطُوهُ” ifadesinin “أَسْرِعْ أَمْ بَطِيءٌ” şeklinde bir sorunun cevabı olarak görülebileceğini, cevabın da “ذَلِكَ أَبْطُوهُ” manası üzerine olacağını ifade etmektedir.¹³⁸ Soru cümlesi sebebiyle mübteda anlaşıldığı için izhar edilmemiştir.

Şiir Örnekleri

Örnek 1.

وَلَا زَالَ قَبْرِ بَيْنَ ثُبْنَى وَجَاسِمٍ * عَلَيْهِ مِنَ الْوَسْمِيِّ جُودٌ وَوَابِلٌ

فَيَنْبُتُ حَوْذَاءُ وَعَوْفًا مُنَوَّرًا * سَأَتْبِعُهُ مِنْ خَيْرِ مَا قَالَ قَائِلٌ¹³⁹

Hala Tübnâ ve Câsim arasındaki mezar üzerine şiddetli yağmur devam etmekte,

Parlak çiçekler yetişmekte. Hayra dair söyleyenin söylediklerini takip edeceğim.

Şiirdeki “فَيَنْبُتُ” ifadesinde takdir “فَذَاكَ يَنْبُتُ” şeklindedir. Sîbeveyh, “فَيَنْبُتُ” ifadesinin öncesinde geçen “وَلَا زَالَ” ifadesine cevap ya da ona bağlantılı olmadığını fakat dua manası içeren ilk mısralardan sonra olan biteni haber veren bir cümle

¹³⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.52.

¹³⁶ Benzer bir örnekte şudur: “أُرِيدُ أَنْ تَأْتِيَنِي فَتَصْخُنِي، أَيْ: فَأَنْتَ تَصْخُنِي”. Bkz. Hadi, *eş-Şerhü'l-Muâsir*, c.3/5, s. 375.

¹³⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 403.

¹³⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 403.

¹³⁹ Bkz. Nâbiga ez-Zübyânî, *Dîvânü'n-Nâbiga ez-Zübyânî*, Şrh. Hanâ Nasr Hittî, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991/1411, s. 142. Şiir divanda farklı olarak şu şekilde rivayet edilmiştir:

سَقَى الْغَيْثُ قَبْرًا بَيْنَ بَصْرَى وَجَاسِمٍ * بَغِيْثٍ مِنَ الْوَسْمِيِّ قَطْرٌ وَوَابِلٌ
وَلَا زَالَ رِيحَانٍ وَمَسْكٍ وَعَنْبَرٍ * عَلَى مَنْتَهَاهُ دِيمَةٌ ثُمَّ هَاطِلٌ
فَيَنْبُتُ حَوْذَاءُ وَعَوْفًا مُنَوَّرًا * سَأَتْبِعُهُ مِنْ خَيْرِ مَا قَالَ قَائِلٌ

olduğunu söyler. Merfû oluşunu bu şekilde te'vil eder. Buna delâlet eden ise kelimenin harekesi-i'râbıdır.¹⁴⁰

Örnek 2.

”ألم تسأل الربع القواء فينطقُ * وهل تُخبرُكَ اليوم ببداء سَمَلُكَ“¹⁴¹

Kır'a sormadın mı? ... konuşur. Ve bugün sana Samlak diyarını anlatır mı?

Şiirde takdir “فهو مما يَنْطِقُ” “O, konuşanlardandır.” şeklindedir. Sîbeveyh, “فَيَنْطِقُ” şeklinde merfû hali, öncesiyle sebep ilişkisinin olmaması ve her durumda konuşacağı manasını ifade etmek şeklinde te'vil eder. Dolayısıyla “فَيَنْطِقُ” cevap değil haber olur.¹⁴² Rummânî benzer şekilde “إِنَّهُ يَنْطِقُ عَلَى كُلِّ حَالٍ بِمَا فِيهِ مِنَ الْعَلَامَاتِ وَالْآثَارِ” olarak takdir ederken¹⁴³ birçok dilci de mahzuf mübtedayı “فَهُوَ يَنْطِقُ” şeklinde takdir eder.¹⁴⁴

Nahiv alimleri, “فَيَنْطِقُ” fiilinin merfû oluşunu başındaki fâ harfi ile ilişkilendirerek açıklar. Fâ, atıf harfi olsa fiilin meczum, sebep bildirse mansub olacağını söyler. Ancak merfû gelişinin bu manaların dışında isti'nâf için olduğunu belirtirler.¹⁴⁵

Örnek 3.

غَيْرَ أَنَّا لَمْ تَأْتِنَا بِبَيِّنٍ * فَتَرْجِي وَتُكْثِرُ التَّأْمِيلَا

Ne var ki o, bize kesin olarak gelmedi. çok umut ediyoruz ve düşünüyoruz.

Sîbeveyh, bu şiirde de “فَتَرْجِي” nin merfu gelerek öncesiyle sebep ilişkisi bulunmadığını söyler. Cümleyi “فَتَحْنُ تُرْجِي” “Biz de umut ediyoruz....” Şeklinde takdir eder.¹⁴⁶

¹⁴⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.36-37.

¹⁴¹ Bkz. Cemîl b. Ma'mer Büseyne, **Dîvânü Cemîl Büseyne**, Beyrut, Dâru Beyrut, 1982/1402, s. 33.

¹⁴² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.36-37.

¹⁴³ Rummânî, **Şerh**, Thk.: Seyf b. Abdîrahmân b. Nâsır el-Ureyfî, Riyad, Câmiatü'l-İlmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, (Doktora Tezi), m. 1998/ h. 1418, s. 878.

¹⁴⁴ Bkz. İbnü'l-Esrî, **el-Bedî'**, C. I, s. 599; İbn Mâlik, **Şerhu't-Teshîl**, C. IV, s. 31; İbn Hişâm, **Muğnî'l-Lebîb**, s. 222.

¹⁴⁵ Bkz. İbn Hişâm, **Şerhu Şüzûri'z-Zeheb fi Ma'rifeti Kelâmi'l-Arab**, Thk.: Abdülğani ed-Dakar, Suriye, eş-Şeriketü'l-Müttahide li't-tevzî', t.s., s. 377; Ezherî, **Şerhu't-Tasrîh**, C. II, s. 381; Suyûtî, **Hem'u'l-Hevâmi'**, C. III, s. 194.

¹⁴⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.31, 33. (Sîbeveyh şu şekilde açıklar: “فهذا في: كأنه قال: فنحن نرجى. فتنحن نرجى. فهذا في: “موضع مبني على المبتدأ”). Diğer örnekler için bkz. C. III, s. 47, 51.

Ayet Örnekleri

Örnek 1.

﴿لَنُنَبِّئَنَّ لَكُمْ وَنُقَرُّ فِي الْأَرْحَامِ﴾

... size açıkça gösterelim diye. Ve ... rahimlerde kalmasını sağlarız.¹⁴⁷

Sîbeveyh, âyet-i kerîmedeki merfû “نُقَرُّ” ifadesini mahzuf bir mübtedanın haberi olarak görür ve cümleyi “وَنَحْنُ نُقَرُّ” “Ve biz sağlarız” şeklinde takdir eder. Bu ifadenin ikrâr için değil beyân için geldiğini söyler. Cümlelerin merfû gelip öncesine bağlantisının kalmamasını bu şekilde te’vil eder.¹⁴⁸

Sîrâfî, ayetteki “نُقَرُّ” kelimesinin mansub gelmesinin ve “لَنُنَبِّئَنَّ” üzerine atıf yapılmasının mana bakımından doğru olmayacağını söyler. Çünkü Cenab-ı Hak, ayetin başlarında insanın topraktan yaratılışını ve halden hale evrilişini anlatmış ve konu tamamlanmıştır. Daha sonra başka bir ifadeye geçilmiştir. Eğer mansub okunursa öncesine bağlanıp ikrâr için yaratılmış olma manası ortaya çıkar. Bu da ayette kastedilen mana değildir.¹⁴⁹

Dolayısıyla “وَنُقَرُّ” ifadesinde vâv harfi atıf ya da hal değil yeni bir cümlelerin başladığını ifade eden isti’nâf harfidir.¹⁵⁰

Örnek 2.

﴿وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ أَنْ يَكْلِمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْيًا أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا﴾

Herhangi bir beşer ile Allah’ın konuşması ancak vahiy ile yahut perde arkasından ya da bir elçi göndermekledir.¹⁵¹

Sîbeveyh, ayetteki “يُرْسِلُ” kelimesinin mansub okunmakla birlikte bazı Medine Ehlinin merfu okuduğunu, bu durumda da mübtedanın mahzuf olduğunu söyler. Buna binaen cümleyi “أَوْ هُوَ يُرْسِلُ رَسُولًا” şeklinde takdir eder.¹⁵² Bu şekilde merfû

¹⁴⁷ el-Hâc, 22/5.

¹⁴⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.53. (Sîbeveyh’in ifadesi şu şekildedir: لَأَنَّهُ ذَكَرَ الْحَدِيثَ لِلنَّبِيِّ وَلَمْ يَذْكُرْهُ لِلْإِقْرَارِ.)

¹⁴⁹ Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s.249-50.

¹⁵⁰ Ezherî, **Mûsilü’t-Tullâb ilâ Kavâidi’l-l’râb**, Thk.: Abdülkerim Mücahid, Beyrut, el-Mektebetü’r-Risâle, m. 1996/ h. 1415, s. 143.

¹⁵¹ Şûrâ, 42/51.

¹⁵² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.51. Ayrıca bkz. Müberrid, **el-Muktedab**, C. II, s.34; İbnü’l-Esir, **el-Bedî’** C. I, s. 608.

okunduğunda öncesindeki “وَحْيًا” masdar olarak ya da “المُوجي” manasında hal kabul edilmektedir.¹⁵³

1.1.1.1.2. Haberin Hazfi ve Hazfin Varlığını Gösteren Durumlar

Mübteda gibi isim cümlesinin temel ögesi olan haberin de cümlede yer almadığı ifade ve kullanımlar bulunmaktadır. Bazen standart olarak, bazen kalıplaşmış ifade tarzı olarak ve bazen de karîne sebebiyle cümledeki varlığı anlaşılmakta ve hazfedilmektedir.

İsim cümlesinde haberin varlığı, mübtedanın varlığı gibi standart ve kalıplaşmış kullanım ya da karîne delâletiyle anlaşılabilmektedir.

1.1.1.1.2.1. Standart Kullanım Delâletiyle Haberin Hazfi

Haberin, bazı üslûp ve kalıplaşmış başka bir deyişle meselleşmiş ifadelerde yaygın kullanımı sebebiyle mana anlaşıldığı için zikredilmesine ihtiyaç duyulmamaktadır.

Mesela mübtedadan sonra, birliktelik ifade eden “مع” manasındaki bir vav ile atıf yapılarak ikinci bir mübteda getirildiğinde “birlikte ve beraber olma” manasındaki haber anlaşıldığı için zikredilmemektedir.

Örnek 1.

“أَنْتَ وَشَأْنُكَ”

Sen ve durumun başbaşasınız. (Başına gelen senin sorumluluğundadır. Sen bilirsin.)

Sîbeveyh, bu sözde “و” edatının “مع” manası taşıması sebebiyle haber olmaksızın kullanılabileceğini söyler ve cümleyi “أَنْتَ وَشَأْنُكَ مَقْرُونَانِ” şeklinde takdir eder.¹⁵⁴ Ayrıca burada kastedilenin geçmiş ya da gelecek değil şimdi içinde bulunulan durumu haber vermek olduğu ifade eder.¹⁵⁵

¹⁵³ İbnü'l-Esir, **el-Bedi fi ilmi'l-arabiyye**, Tahkik ve Dirase. Fethi Ahmed Aliyyüddin, Camiatü Ümmü'l-Kura, Mekke el-Mükerreme, Suudi Arabistan, 1420, C. I, s. 608.

¹⁵⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 300 (Sîbeveyh şu şekilde açıklar: “مع” هنا، يَعْمَلُ “أَنْتَ وَشَأْنُكَ مَقْرُونَانِ”).

¹⁵⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 304-305 (فِي حَالِ حَدِيثِكَ) (فَقُلْتُ: أَنْتَ الْآنَ كَذَلِكَ، وَلَمْ تُرِدْ أَنْ تَجْعَلَ ذَلِكَ فِيمَا مَضَى أَوْ فِيمَا يَسْتَقْبِلُ، وَلَيْسَ مَوْضِعًا يُسْتَعْمَلُ فِيهِ الْفِعْلُ).

Sîrâfî de “مَعَ” manasında gelen “و” edatının habere delâlet etmesi sebebiyle “أَنْتَ وَشَأْنُكَ” ifadesinin yeterli görüldüğünü ve haberin hazfedildiğini söyler ve cümleyi “أَنْتَ مَعَ شَأْنِكَ” ya da “أَنْتَ وَشَأْنُكَ مَقْرُونَانِ” takdir eder.¹⁵⁶ Rummânî ise, şimdiki zaman manası üzere haber olduğunu, bu yüzden de raf geldiğini belirtir.¹⁵⁷

Şâtıbî, Sîbeveyh’in bu sözü “أَنْتَ وَشَأْنُكَ مَقْرُونَانِ” şeklindeki te’vilinin lafız bakımından değil mana bakımından bir takdir olduğunu ifade eder. Lafız ve mana takdiri arasında fark bulunduğunu, Sîbeveyh’in de çoğu kez mana takdirini, lafız takdirinden ayırdığını söyler ve bu takdirin o yerlerden biri olduğuna işaret eder.¹⁵⁸

Örnek 2.

Her kişinin malı kendine. “كُلُّ امْرِئٍ وَضِيعَتُهُ”

Sîbeveyh bu sözde de haberi “كُلُّ امْرِئٍ وَضِيعَتُهُ مَقْرُونَانِ” şeklinde takdir eder.¹⁵⁹

Yine, “مَعَ” manasını değil de isti’nâf yani yeni bir cümlenin başladığını bildiren “و” harfinin yer aldığı, meseller gibi bilinir hale gelmiş kalıp ifadelerde de haberin zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz. Mana bilindiği için haberin varlığı anlaşılır.

Bununla ilgili örnekler şunlardır:

Örnek 1.

Bu ikisi ve hurma da. “كِلَاهُمَا وَتَمْرًا”

Sîbeveyh bu sözde mübteda ve fiil hazfî üzere cümleyi “كِلَاهُمَا لِي تَابِتَانِ وَزَيْدِي تَمْرًا” şeklinde takdir eder. “كِلَاهُمَا” dan sonra haber, “و” dan sonra da fiil zikredilmemiştir.¹⁶⁰

Bu söz hem mansub hem de merfû kullanılabilmektedir. Rummânî, mansub ve merfû durumlarındaki anlam farklılığına dikkat çeker. Her iki durumda da talep manası vardır. Ancak mansub okunduğunda “bu ikisini ve hurmayı” şeklinde hepsini talep anlamı varken merfû okunduğunda “bu ikisi benim, ilave olarak hurma talep ediyorum” manasına gelmektedir.¹⁶¹

¹⁵⁶ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 198-200 (اِكْتَفَوْا بِهَذَا اللَّفْظِ وَأَضْمَرُوا الْخَبَرَ).

¹⁵⁷ Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 625 (لَا يَجُوزُ غَيْرُهُ لِأَنَّهُ خَبَرٌ عَلَى مَعْنَى الْحَالِ).

¹⁵⁸ Bkz. Ebû İshâk Muhammed b. İsa eş-Şâtıbî, **el-Makâsıdü’s-Şâfiye fî Şerhi’l-Hulâsati’s-Şâfiye**, Mekketü’l-Mükerreme, Ma’hadi’l-Buhûsi’l-İlmiyye ve İhyâü’t-Tûrâsi’l-İslâmiyyi bi Câmiati Ümmü’l-Kurâ, m. 2007/ h. 1428, C. IV, s. 236.

¹⁵⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 300. Ayrıca aynı takdir ve te’vil için bkz. Ebû Ali el-Fârîsî, **el-Mesâilü’l-Halebiyyât**, Thk.: Hasan Hindâvî, Dimeşk, Dârü’l-Kalem, Beyrut, Dârü’l-Menâra, 1987/1407, s. 150.

¹⁶⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 281. Bu sözdeki fiil hazfî ilgili başlıkta ele alınacaktır.

¹⁶¹ Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 593.

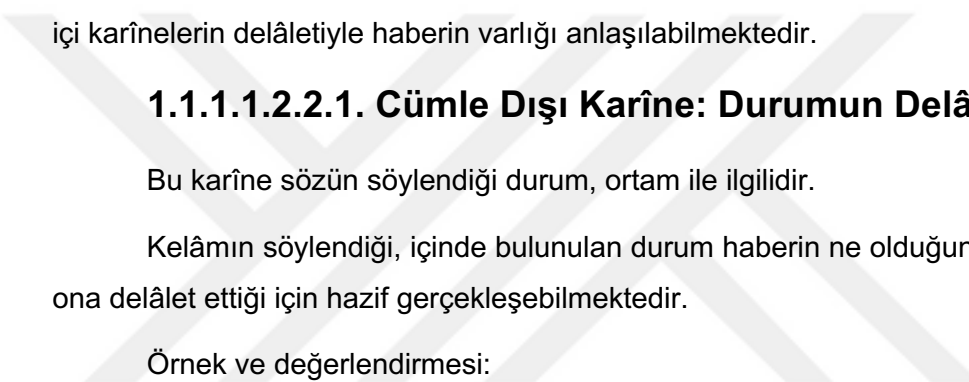
Nitekim bu söz, iki şey arasında tercih yapması istenen kişinin her iki şeyi ve fazlasını istediğini ifade etmektedir.¹⁶²

Örnek 2.

Her şeyi yap ama hür insana sövme! “كُلُّ شَيْءٍ وَلَا شَتِيمَةً حَرًّا”

Bu ifade de Sîbeveyh, “كُلُّ شَيْءٍ أَمُّ وَلَا شَتِيمَةً حَرًّا” şeklinde mahzuf haber takdir eder.¹⁶³

1.1.1.1.2.2. Karîne Delâletiyle Te’vil

Standart ve kalıplaşmış ifadelerin dışındaki cümlelerde cümle dışı ve cümle içi karînelerin delâletiyle haberin varlığı anlaşılabilir.

1.1.1.1.2.2.1. Cümle Dışı Karîne: Durumun Delâletiyle

Bu karîne sözün söylendiği durum, ortam ile ilgilidir.

Kelâmın söylendiği, içinde bulunulan durum haberin ne olduğunu bilinir kılıp ona delâlet ettiği için hazif gerçekleşebilmektedir.

Örnek ve değerlendirmesi:

Zeyd ...dir./ Sen “زَيْدٌ” ve “أَنْتَ”

Sîbeveyh, bir konuyla ilgili bir kimseden bahsedildiğinde insanların sadece “زَيْدٌ” ya da “أَنْتَ” şeklinde mübtedayı zikrettiğini söyler. Çünkü ortamda konuşulandan haberin ne olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁴

Sîrâfî'ye bu sözlerde takdir “زَيْدٌ شَجَاعٌ” ve “أَنْتَ شَجَاعٌ” şeklindedir. Zikredilen bu takdirlerde şecaat yani cesareten bahsedilmiş ve ardından bu sığata sahip kişî zikredilmiştir. Öncesinde konuşulandan dolayı haber bilindiğı için zikredilmeye ihtiyaç duyulmamıştır.¹⁶⁵

Sîrâfî bu örneğı açıkladığı yerde latif bir örnek daha verir: “Nahvin konuşulduğu bir yerde insanlar “Nahivci, Halîl'dir” manasında “النَّحْوِيُّ خَلِيلٌ” derler”. Bu

¹⁶² İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. I, s. 394.

¹⁶³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 281. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. III, s. 157.

¹⁶⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 141.

¹⁶⁵ Sîrâfî, *Şerh*, 495.

örnek ile Halîl b. Ahmed ve onun nahiv ilmindeki büyüklüğüne ve önemine vurgu yaptığı görülmektedir.¹⁶⁶

1.1.1.1.2.2.2. Cümle İçi Karîne: Kelâmın Siyâkı Delâletiyle

Cümlelerin içinde bulunduğu bağlam haberin varlığını gösterebilmektedir. Sadece mübtedanın geldiği cümlede, öncesindeki cümle ve ifadelerde haberin özelliklerinden ya da ona taalluk eden hususlardan bahsedilmesi haberin varlığına işaret etmektedir.

Sîbeveyh, haber ya da emir içeren hikaye ve konuşmanın ardından (بعد قصص) haberin zikredilmediğini söyler.¹⁶⁷ Çünkü öncesinde geçen ifadeler haberin cümledeki varlığını göstermektedir.

Bununla ilgili örnekler ve değerlendirmesi:

Örnek 1.

﴿مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وُعدَ الْمُتَّقُونَ فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ﴾

*Allah'a karşı gelmekten sakınanlara va'dedilen cennetin durumudur.*¹⁶⁸

Sîbeveyh, bu âyet-i kerîmede de haberin mahzûf olduğunu söyler ve cümleyi “مَثَلُ الْجَنَّةِ” şeklinde takdir eder.¹⁶⁹ Sîrâfî'ye göre de, “مَثَلُ الْجَنَّةِ...” “مِمَّا يُقَصُّ عَلَيْكُمْ مَثَلُ الْجَنَّةِ...” şeklinde takdir edilen mahzûf haberiyle söz tamamlanmıştır. “فِيهَا أَنْهَارٌ” ifadesiyle ise yeni bir söz başlamıştır.

Zeccâc'a göre bu âyet, şu âyet-i kerîmenin tefsiridir:

﴿إِنَّ اللَّهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾

*Allah, iman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanları altından ırmaklar akan cennetlere koyacaktır.*¹⁷⁰

¹⁶⁶ Sîrâfî, a.y.

¹⁶⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 143 (إنما دخلت هذه الأسماء بعد قصص وأحاديث) s.144 (إذا كنت تخبر بأشياء) (أو توصي، ثم تقول زيد...).

¹⁶⁸ Muhammed 47/15.

¹⁶⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 143. Benzer âyet örnekleri için bkz. *A.e.*, C. I, s. 142-143.

¹⁷⁰ Hâc, 22/14, 23; Muhammed, 47/ 12.

Buna binaen ilgili ayeti “مِمَّا عَرَفْتُمُوهُ مِنَ الدُّنْيَا مِنْ جَنَّاتٍهَا وَأَنْهَارٍهَا جَنَّةٌ (فِيهَا أَنْهَارٌ مِنْ مَاءٍ غَيْرِ) ” şeklinde takdir eder.¹⁷¹

Benzer ifade bir başka ayette de şöyle geçer:

{مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ ...}

*Allah'a karşı gelmekten sakınanlara va'dedilen cennetin özellikleri şöyledir: Zemininden ırmaklar akar ...*¹⁷²

Zeccâc, bu ayette de Sîbeveyh'in “مَثَلُ الْجَنَّةِ ...” ifadesini mübteda olarak görüp haberi mana bakımından “فِيمَا يَقْصُ عَلَيْكُمْ مَثَلُ الْجَنَّةِ، أَوْ مَثَلُ الْجَنَّةِ فِيمَا يَقْصُ عَلَيْكُمْ” şeklinde takdir ettiğini söyler. Diğer taraftan “صِفَةُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ” manası üzere ayetteki “تَجْرِي مِنْ” ifadesini haber takdir edenlerin olduğunu da ekler.¹⁷³ Zeccâc her iki takdiri de güzel bulur. Bununla beraber kendisi ayeti

“مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِي وَعَدَ الْمُتَّقُونَ) جَنَّةٌ (تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ أَكُلُهَا دَائِمٌ وَظِلُّهَا)”

şeklinde haberde mahzup bir mevsuf “جَنَّةٌ” üzere takdir eder.¹⁷⁴

Örnek 2.

“أَرْوَاحٌ مُوَدَّعٌ أَمْ بُكُورٌ * أَنْتَ فَانْظُرْ لِأَيِّ ذَلِكَ تَصِيرُ”¹⁷⁵

Ruhlar veda mı ediyor yoksa yeniden mi doğuyor?

Sen, bunların hangisine yakınsın ona bak!

Sîbeveyh, şiirde geçen “أَنْتَ” ile ilgili üç farklı takdir yapar. Burlardan biri haber hazfi üzeredir. “أَنْتَ الْهَالِكُ” şeklinde mahzup olarak takdir eder. “أَنْتَ” den önceki ifadelerden haber “الْهَالِكُ” anlaşıldığı için zikredilmemiştir.¹⁷⁶

Sîrâfî bu ifadeyi “أَنْتَ الرَّاحِلُ ...”¹⁷⁷ şeklinde takdir eder. Aslında bu şiirde istiṣhad edilecek bir durum olmadığını ve fakat Sîbeveyh'in fâ'nın dahil olduğu bir ifade

¹⁷¹ Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, C. V, s. 9.

¹⁷² Ra'd, 13/35.

¹⁷³ Örneğin bkz. Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, C. II, s. 65; Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, C. XV, s. 309.

¹⁷⁴ Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, C. III, s. 149-150.

¹⁷⁵ Bkz. Adî b. Zeyd el-lbâzî, **Dîvânü Adî b. Zeyd el-lbâzî**, Thk.: Muhammed Cabbâr Muaybid, Bağdat, Şeriketü Dârü'l-Cumhûriyye, 1965/1385, s. 84.

¹⁷⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 141.

¹⁷⁷ Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 495.

bulunması sebebiyle şiiri zikrettiğini söyler. Fâ harfinin varlığını tashih etmek için de farklı vecihlerle sözü te'vil ettiğini belirtir.¹⁷⁸

Rummânî de sözün manasını “ أَنْتَ الْهَالِكُ بِهَلَاكِ رَوَاجِكَ أَوْ بُكُورِكَ حَتَّى لَا تَصِيحَ أَصْلًا فَانْظُرْ ”¹⁷⁹ şeklinde takdir eder

1.1.1.2. Fiil Cümlesinin Öğelerinde

Fiil cümlesinin temel öğeleri fiil ve fâil ile yardımcı öğeleri mef'ûl, hal ve te'kîd gibi öğelerin cümlede hazfedildiği durumlar bulunmaktadır. Bu başlık altında fiil cümlesinde hazfedilen öğeler tam ve nâkıs fiil şeklinde ele alınacaktır.

1.1.1.2.1. Tam Fiilin Hazfi: Mâzî ve Muzârî Fiil

Sîbeveyh'in fiilin cümledeki varlığı ile ilgili temel bir yaklaşımı bulunmaktadır. Fiilleri mahzûf olmaları açısından üç katagoriye ayırır:

1. Zâhir olarak kullanılan ve hazfedilmesi güzel olmayan fiil,
2. Zâhir olarak kullanılan ve hazfedilen fiil,
3. Zâhir olarak kullanımı terkedilmiş ve hazfedilmiş fiil.

Birincisi, herhangi bir bağlam olmaksızın “زَيْدًا” diyerek öncesinde “اضْرَبْ” ya da “قَدْ صَرَبْتَ” şeklindeki fiilin hazfedilmesidir. Burada gerçekleşmiş bir “darb” fiili ya da bu fiilin hatırlanması gibi bir bağlam olmadığı için fiilin hazfi güzel görülmez. Dolayısıyla bu gibi yerlerde fiili izhâr etmek, açıkça söylemek gerekir.

İkincisi, karineye dayalı olarak “darb” dan bahsedilen bir ortamda “زَيْدًا” denilmesi ve bunun üzerine “اضْرَبْ” fiilinin hazfedilmesidir. Burada normalde zâhir olarak kullanılan fiilin, bağlamdan anlaşıldığı için hazfedilmesi söz konusudur.

Üçüncüsü ise, izhârı terkedilmiş fiilin hazfidir ki bu da “مَرْحَبًا وَأَهْلًا” gibi kalıplaşmış ve meselleşmiş ifadelerde görülür.¹⁸⁰

Bu katagorilerden konumuzla ilgili olan ikinci ve üçüncüdür. Nitekim Sîbeveyh de kitabında bu ikisini ele almıştır. İkinci katogarideki fiil hazfi, karîne

¹⁷⁸ Sîrâfî, Şerh, a.y.

¹⁷⁹ Rummânî, Şerh, C. I, s. 376.

¹⁸⁰ Sîbeveyh, el-Kitâb, C. I, s. 296 (فاعرف فيما ذكرت لك أن الفعل يجري في الأسماء على ثلاثة مجاز: فعل مظهر (لا يحسن إضماره وفعل مضمر مستعمل إظهاره وفعل مضمر متروك إظهاره).

delâletiyle ile gerçekleştiği görülür. Üçüncü katagorideki fiil hazfi ise kalıp ya da meselleşmiş hale gelen ifadelerde standart kullanım delâletiyle gerçekleşmektedir.

el-Kitâb'da bahsettiğimiz bu ikinci ve üçüncü katagorideki fiil hazfi ile ilgili birçok örnek tespit ettik. Bu başlık altında öncelikle üçüncü kategorideki standart kullanım, daha sonra da ikinci kategorideki karine-bağlam delâletiyle fiil hazfini ele alacağız. Burada hazfe konu olan fiiller mâzî ve muzârî kalıbındaki fiillerdir.

1.1.1.2.1.1. Standart Kullanım Delâletiyle Fiilin Hazfi

İsim cümlesinde mübteda ve haberin cümlede standart olarak hazfedildiği ifadeler olduğu gibi fiil cümlesinde de fiilin bu şekilde hazfedildiği ifadeler vardır.

Tespitlerimize göre *el-Kitâb'da* fiilin standart şekilde hazfedildiği ifadeler iki türdür:

Birincisi, mahzûf fiilden bedel olarak mansub masdarın bulunduğu ifadelerdir.

Sîbeveyh, bu ifadelerde gelen mansub masdarın fiilden bedel olduğunu söyler. Bu yüzden fiilin zikredilmesine ihtiyaç bulunmaz. Mesela, “مرحبًا وأهلاً” (Merhaba, hoşgeldiniz) ifadesinin aslı “أدرکت ذلك وأصببت” manası üzere “رَحِبْتُ بِلَادُكَ وَأَهَلْتُ” (Memleketin/yerin rahat ve geniş olsun) takdirindedir. Ancak yaygın kullanım ya da mananın bilinmesi sebebiyle masdarı ile yetinilmiş ve fiil zikredilmemiştir.¹⁸¹ Bu ifadelerdeki masdarlar da mutasarrıf ve câmid olmak üzere iki şekildedir.

İkincisi ise: Meselleşmiş ifadelerdir. Mesel gibi yaygınlaşıp manası bilindiği için fiil mahzuftur.

Şimdi ilk olarak mansub masdarın bedel olarak geldiği ifadelerdeki, daha sonra da meselleşmiş ifadelerdeki fiil hazfi örnekleri üzerinden ele alınacaktır.

1.1.1.2.1.1.1. Mutasarrıf Masdarların Fiillerinin Hazfi

Sîbeveyh, bu masdarların cümlede fiillerinin lafzından bedel olduklarını ve bu fiillerin hazfedilerek masdarlarının lafızlarına indirgendiklerini (ihtizâl) söyler.¹⁸²

¹⁸¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 295.

¹⁸² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 317.

Sîbeveyh doğrudan ifade etmese de bu mutasarrıf masdarlar, hazfedilen fiilin mef'ûlû mutlakıdır. Ya doğrudan masdar kalıbında ya da masdar manasında ismi fâil kalıbında gelmektedir.

Masdar Kalıbında Gelen Mef'ûlû Mutlakın Fiilinin Hazfı

Sîbeveyh, bu ifadelerdeki fiilleri “izhârı metruk fiiler” olarak niteler. Yani cümlede mahzufturlar. Sadece masdarların söylenmesi mananın anlaşılması için yeterlidir.

Örnekler ve değerlendirmesi:

Örnek 1.

Allah’a hamd ederim. Allah’a şükrederim. “حَمْدًا وَشُكْرًا”

Sîbeveyh, bu sözü “أَحْمَدُ اللَّهَ حَمْدًا وَأَشْكُرُ اللَّهَ شُكْرًا” şeklinde takdir eder. “حَمْدًا” ve “شُكْرًا” masdarları bu fiillerden bedel olduğu için “أَحْمَدُ” ve “أَشْكُرُ” fiillerinin mahzûf olduğunu söyler.¹⁸³ Bu masdarların elif-lâm ile mübtada olarak geldiklerinde mansub manası taşıdığını belirtir. Mesela “الْحَمْدُ لِلَّهِ” sözünün manasını “أَحْمَدُ اللَّهَ” şeklinde açıklar. Ancak “السَّعْيُ” ve “الرَّغْيُ” gibi masdarları bunun dışında tutar.¹⁸⁴

Ferrâ’ya göre de “أَحْمَدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” cümlesi mana bakımından mansubtur.¹⁸⁵

Sîrâfî’de bu sözün, kişinin kendisi hakkında haber verdiği bir söz olup ihbâr manası taşıdığını söyler. Bu sözünden takdir edilen mahzûf fiilin inşâî mana taşıyan emir fiili değil de ihbârî mana taşıyan muzârî fiili kasteddiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁶

Müberrid, bu masdarların fiillerinin hazfedilip bedel olmalarını çok kullanılmalarına bağlar. Şayet fiile delâlet eden yaygın kullanım olmasa mahzûf öge anlaşılmayacağı için hazfin câiz olmayacağını belirtir. Çünkü bu tarz ifadelerde emir fiili de takdir edilebilir. Nitekim emir manası fiil ile olur ve bu yüzden mansub masdarlardan önce emir fiilinin hazfı daha yaygın ve güzeldir. Mesela “ضَرْبًا زَيْدًا” ifadesinde takdir “اضْرِبْ ضَرْبًا” şeklindedir.¹⁸⁷

“حَمْدًا وَشُكْرًا” masdarlarının mansub gelmesi farklı şekillerde izâh edilmiştir.

¹⁸³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 319. Benzer örnekler için bkz. **A.e.**, C. I, s. 231, 318-319, 328, 355-362, 378.

¹⁸⁴ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 329, 372.

¹⁸⁵ Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, C. II, s. 388.

¹⁸⁶ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 211.

¹⁸⁷ Müberrid, **el-Muktedab**, C. III, s. 226.

Ezherî, (الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ) ⁽¹⁸⁸⁾ ayetindeki “الْحَمْدُ” kelimesini tahlil ederken masdarların izafetsiz/tamlamasız geldiklerinde mansub olduklarını belirtir. Bu duruma “حَمْدًا وَشُكْرًا” masdarlarını örnek verir ve anlamlarını “أَحْمَدُ وَأَشْكُرُ” şeklinde açıklar.¹⁸⁹

Mücâşî (ö. 479/1086), İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) masdarların i'râbının fiillerinin olup olmamasına dayandırdığı rivayetini aktarır. “وَيْلٌ” gibi fiili olmayan masdarların i'râb veçhinin merfû, “حَمْدًا وَشُكْرًا” gibi fiili olan masdarların i'râb veçhinin ise mansub olduğunu söyler.¹⁹⁰

Örnek 2.

أَلَمْ تَعْلَمْ مُسَرَّجِي الْفَوَافِي * فَلَا عِيًّا بِهِنَّ وَلَا اجْتِلَابًا¹⁹¹

Kâfiyeler benim için kolaydır haberin yok mu?

*Onları söylemek için zorlanmam, başkalarından almaya da çalışmam.*¹⁹²

Şâirin kâfiye söylemekte zorlanmadığını ifade ettiği bu şiir ile ilgili Sîbeveyh iki hususa dikkat çeker. Birincisi “مُسَرَّجِي” kelimesinin “تَسْرِجِي” manasında olmasıdır.¹⁹³ Yani masdar, ism-i mef'ûl vezninde gelmiştir.¹⁹⁴ İkincisi ise, mansub “عِيًّا” ve “اجْتِلَابًا” masdarlarının mahzûf fiillerinden bedel olmasıdır. Cümlelerin takdiri “فَأَنَا أَعْيَا بِهِنَّ عِيًّا” ve “وَأَجْتَلِبُهُنَّ اجْتِلَابًا” şeklindedir.¹⁹⁵

İbn Cinnî, şâirin bu sözüyle hasmına karşı kendini müdafaa etmek istediğini söyler.¹⁹⁶

¹⁸⁸ Fâtiha, 1/2.

¹⁸⁹ Ezherî, **Meâni'l-kıraât**, Suudi Arabistan, Merkezü'l-Buhûs fî Külliyyeti'l-Âdâb: Câmiatü'l-Meliki's-Suud, m. 1991/ h. 1412, C. I, s. 108.

¹⁹⁰ Ebü'l-Hasen Alî b. Faddâl b. Alî Gâlib el-Mücâşî el-Kayrevânî, **en-Nüket fi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Thk.: Abdullah Abdülkâdir et-Tavîl, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, m. 2007/ h. 1428, s. 540.

¹⁹¹ Şiirdeki “أَلَمْ تَعْلَمْ” ifadesi divanda “أَلَمْ تَخْبِرْ” şeklinde rivayet edilmiştir. Bkz. Cerîr b. Atıyye b. el-Hatafâ (Huzeyfe) et-Temîmî, **Dîvânü Cerîr**, Beyrut, Dâru Beyrut, 1986/1406, s. 57.

¹⁹² Şiirin şerhi için bkz. İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 70; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 176, 215.

¹⁹³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 336.

¹⁹⁴ İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 70.

¹⁹⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 336.

¹⁹⁶ İbn Cinnî, **Hasâis**, C. I, s. 368.

Örnek 3.

”مَعْذِرَةٌ إِلَى اللَّهِ وَإِلَيْكَ مِنْ كَذَا وَكَذَا“

Bu konuda, Allah'a ve sana karşı bir özür beyan ediyorum.

Sîbeveyh'e göre bu söz, kişinin özür beyanı sadedinde söylediği bir sözdür.¹⁹⁷ Cümlelerin takdiri ”أَعْتَذِرُ مَعْذِرَةً إِلَى اللَّهِ وَإِلَيْكَ مِنْ كَذَا وَكَذَا“ şeklindedir. Masdar ”مَعْذِرَةٌ“, fiilinden bedel olarak gelmiştir.

İsmi Fâil Kalıbında Gelen Mef'ûlû Mutlakın Fiilinin Hazfi

Cümlede fiilinin yerini tutan kelime genellikle masdar olmakla birlikte masdar manasında ismi fâil kalıbında da gelebilmektedir.

Örnek 1.

”على خلفه لا أشتم الدهر مسلماً * ولا خارجاً من في زور كلام“¹⁹⁸

Bir Müslüman olarak zamana sövmem,

Ağzımdan da yalan söz çıkmaz.

Sîbeveyh bu sözü ”وَلَا يَخْرُجُ خُرُوجًا“ şeklinde takdir eder. Onun açıklamalarından ismi fâil kalıbındaki ”خَارِجًا“ kelimesinin masdarın yerine geçtiği ve fiilin mahzûf olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁹

Müberraîd, bu örneği ”Te’kîd olarak gelen masdarlar“ konu başlığında ele alır ve bu sözün manasını şu şekilde açıklar:

”عَاهَدْتُ رَبِّي عَلَى أُمُورٍ وَأَنَا فِي هَاتَيْنِ الْحَالَتَيْنِ: لَا شَاتِمًا، وَلَا خَارِجًا مِنْ فِي مَكْرُوه“

Ben Rabbime başıma gelenler konusunda şu iki hal üzere olacağıma söz verdim: Ne söylerim ne de ağzımdan kötü bir söz çıkar.

Bu mana üzere cümleyi ”لَا أَشْتَمُ شَيْئًا وَلَا أَخْرَجُ خُرُوجًا“ şeklinde takdir eder²⁰⁰ ve ismi fâil kalıbındaki ”خَارِجًا“ kelimesinin masdar konumunda olduğunu belirtir.²⁰¹

¹⁹⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 320.

¹⁹⁸ Bkz. Ferezdak, *Dîvân*, C:II, s. 212.

¹⁹⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 346.

²⁰⁰ Müberraîd, *el-Muktedab*, C. IV, s. 313.

²⁰¹ Müberraîd, *el-Kâmil fi'l-lugati ve'l-edeb*, Thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, m. 1997/ h. 1417, C. IV, s. 313. Ayrıca bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 118. Beytin söyleniş sebebi için bkz. Abdülkerîm en-Nehşelî el-Kayrevânî, *el-Mümti' fi san'ati'-şi'r*, Thk.: Muhammed Za'lûl Selâm, Mısır, Münşietü'l-Maârif, ts., s. 218.

Örnek 2.

”الْحَقُّ عَذَابُكَ بِالْقَوْمِ الَّذِي طَعَوْا * وَعَائِدًا بِكَ أَنْ يَغْلُوا فَيُطْغُونِي“²⁰²

Azmiş/taşkınlık etmiş kavme azâbını ulaştır,

Onların aşırılıklarının bana ulaşmasından sana sığınırım.

Bu sözde de, ismi fâil ”عَائِدًا“, masdarın ”عِيدًا“ yerine geçmiştir. Takdir ”وَعَائِدًا بِكَ“ şeklindedir.²⁰³

Şentemerî’ye göre de ifadenin aslı ”وَعِيدًا بِكَ“ şeklindedir. Mananın ise ”وَأَعُوذُ“ olduğunu söyler. Şentemerî’nin bu mana takdirinde masdarın yerine fiilini zikrettiği görülmektedir.²⁰⁴

Ancak Yûsuf b. Hasan es-Sîrâfî ise bu sözde fiil hazfî olduğunu söyler ve ifadeyi ”أَسْتَجِيرُ بِكَ عَائِدًا“ ve ”أَخْضَعُ لَكَ عَائِدًا“, ”أَعُوذُ بِكَ عَائِدًا“ fiil takdir eder. Yani fiili masdarın yerine koymaz.²⁰⁵

İbn Yaîş’e göre de ”أَعُوذُ بِكَ عَائِدًا“ te’vilindedir. Fiil istiğna’ sebebiyle hazfedilmiştir. Ancak ”عَائِدًا“ kelimesinin mansub ismi fâil şeklinde hal konumunda olması sebebiyle fiilin amel edemeyeceği bir kelime türü olduğu için masdar ”عِيدًا“ kelimesine te’vil edildiğini söyler.²⁰⁶

Örnek 3.

”أَرَأَيْكَ جَمَعْتَ مَسْأَلَةً وَجِرْصًا * وَعِنْدَ الْحَقِّ زَحَارًا أَنَا“

*Görüyorum ki insanların meselelerini, onların elindekileri alma hırsıyla bir araya getiriyorsun, hak edene vermekte ise daralıp sıkılıyorsun.*²⁰⁷

²⁰² Şiir sahâbeden Abdullah b. Hâris’e (r.a) ait olup zikredildiği siyer kitaplarında ”الْحَقُّ“ yerine ”فَأَجْعَلُ“, ”طَعَوْا“ yerine de ”يَعَوُّوا“ kelimesiyle rivayet edilmiştir. Bkz. Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî (ö. 218/833), **es-Sîretü’n-nebeviyye**, Thk.: Mustafa es-Sekka, İbrahim el-Ebyari, Abdülhafız Şelebi, Kahire, Şeriketü ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955/1375, C: I, s. 331; Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî (ö. 581/1185), **er-Ravzû’l-ünûf fî şerhi’s-Sîreti’n-nebeviyye li’bni Hişâm**, Thk.: Ömet Abdüsselâ es-Selâmî et-Tedmûrî, Beyrut, Dâru İhyâi’t-turâsi’l-arabî, 2000/1421, C: III, s. 134.

²⁰³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 341-42.

²⁰⁴ Şentemerî, **Tahsîl**, s. 217.

²⁰⁵ İbnü’s-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 252.

²⁰⁶ Bkz. İbn Yaîş, **Şerhu’l-Muafassal**, C. I, s. 304.

²⁰⁷ Şiirin nisbeti ve şerhi için bkz. Muhammed b. Muhammed Hasan Şurrâb, **Şerhu’s-sevâhidi’s-şi’riyye fî ümmühâti’l-kütüb**, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 2007/1427, C. III, s. 257.

Bu söz de takdir “تَزَحَّرُ زَجِيراً وَتَتِينُ أَيْنِئاً” şeklindedir.²⁰⁸ Mübalağalı ismi fâil mahzûf fiilin masdarının yerine geçmiştir.²⁰⁹

İsmi Fâil Kalıbında Gelen Hâl’in Âmili Olan Fiilin Hazfı

Cümlede fiilin yerini tutan kelime genellikle masdar olmakla birlikte ismi fâil kalıbında gelen hâl de olabilmektedir. Bu kelime fiil ile aynı kökten olabileceği gibi manasına uygun farklı kökten kelime de olabilir.

Örnek:

“أَخَذْتُه بِدِرْهَمٍ فَصَاعِدًا”

Onu bir dirhemden (başlayan ve artan fiyatlarla) aldım.

Sîbeveyh'e göre bu söz, farklı fiyatlardan satın alınan eşya ile ilgilidir. Eşyanın en düşük fiyatının dirhem olduğu ifade eder. Yoksa “bir dirhem ve fazlası” gibi tek bir fiyatı ifade etmez. Bu manaya göre cümlelerin tamamı fâ harfinden sonra mahzûf fiil takdiri üzere “أَخَذْتُه بِدِرْهَمٍ فَزَادَ التَّمَنُّ صَاعِدًا أَوْ فَذَهَبَ صَاعِدًا” şeklindedir.²¹⁰

Sîrâfî, Sîbeveyh'in ifadelerini benzer bir örnek ile açıklar:

أَخَذْتُ كُلَّ ثَوْبٍ مِنْهَا بِدِرْهَمٍ فَصَاعِدًا

Elbisenin parçalarını bir dirheme ve fazlasına aldım.

Yani birkaç parçadan oluşan bir elbisenin parçalarından fiyatı en düşük olan bir dirhemdir. Diğer parçaların fiyatı daha yüksektir.²¹¹

1.1.1.2.1.1.2. Câmîd Masdarların Fiillerinin Hazfı

Bazı sözlerde fiil hazfedilerek camid yani mutasarrıf olmayan masdar ile mana ifade edilir. Bu masdarlar müfred ve tesniye şeklinde gelir.

Müfred Câmîd Masdarların Fiillerinin Hazfı

Müfred forma dair örnekler ve değerlendirmesi:

²⁰⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 342.

²⁰⁹ Şentemerî, *Tahsîl*, s. 217.

²¹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 290.

²¹¹ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 186. İbn Cinnî 'ye göre “صَاعِدًا” ifadesi müekkîd hâldir. Bkz. İbn Cinnî, *Hasâis*, C. II, s. 270.

Örnek 1.

Allah'ı tenzih ederim, Allah'a sığınırım. "سُبْحَانَ اللَّهِ وَمَعَادَ اللَّهِ"

Sîbeveyh bu ifadelerin manasını "أَسْبَحُ اللَّهَ تَسْبِيحًا" ve "أَعُوذُ بِاللَّهِ عِيَاذًا" şeklinde takdir eder.

Bu ifadelerdeki masdarlar gayrı mutasarrıf olup tenvin almaz ve sadece mansub olarak kullanılır. Çünkü bu masdarlar marife kabul edilmektedir. Manalarına delâlet ettiklerinden dolayı da fiillerinin lafızlarından bedel olarak kullanılmaktadırlar.

212

Örnek 2.

Affını istiyorum Allah'ım, seni inkar etmiyorum. "غُفْرَانُكَ لَا كُفْرَانَكَ"

Sîbeveyh bu sözü anlama göre "اسْتَغْفِرُكَ لَا كُفْرًا" şeklinde takdir eder.²¹³

*el-Cümel'*de bu ifadenin geçtiği (غُفْرَانُكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ) ayetine²¹⁴ dikkat çekilir ve "اغْفِرْ لَنَا رَبَّنَا" şeklinde takdir edilir.²¹⁵

Zeccâcî'ye göre de bu sözün te'vili "اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا" şeklindedir.²¹⁶ Zemahşerî ise "تَسْتَغْفِرُكَ وَلَا تَكْفُرُكَ" şeklinde te'vil eder.²¹⁷

Tesniye Câmid Masdarların Fiillerinin Hazfı

Tesniye forma örnekler ve değerlendirmesi:

Örnek 1.

Buyur! Emret! "أَتَيْتُكَ وَسَعَدَيْتُكَ"

Sîbeveyh bu sözü "إِجَابَةً بَعْدَ إِجَابَةٍ" şeklinde takdir eder ve manasının "كَلَّمَا أَجَبْتُكَ فِي" şeklinde olduğunu söyler. Tesniye formun daha çok te'kîd ifade ettiğine işaret eder.²¹⁸

²¹² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 322-324.

²¹³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 324-25. Diğer örnekler için bakınız. *A.e.*, C. I, s. 379, 383-84.

²¹⁴ Bakara, 2/285.

²¹⁵ Halîl, *el-Cümel*, s. 88.

²¹⁶ Zeccâcî, *Hurûfu'l-Meânî*, s. 22.

²¹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, C. I, s. 331.

²¹⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 349.

Sîrâfî bu sözü, “دَوَامًا عَلَى طَاعَتِكَ وَإِقَامَةً عَلَيْهَا مَرَّةً بَعْدَ مَرَّةٍ وَمُسَاعَدَةً لَكَ بَعْدَ مُسَاعَدَةٍ وَمُتَابَعَةً بَعْدَ”²¹⁹, Rummânî ise “مُتَابَعَةً لَأَمْرِكَ وَإِسْعَادًا لِأَوْلِيَانِكَ”²²⁰ şeklinde takdir eder²²⁰.

Örnek 2.

“حَذَارِيكَ” *Sakin!*

Uyarmak manasına gelen bu ifadenin takdiri “لِيَكُنْ مِنْكَ حَذَرٌ بَعْدَ حَذَرٍ” şeklindedir.²²¹

1.1.1.2.1.1.3. Meselleşmiş İfadelerde Fiilin Hazfi

Yaygın kullanımdan ötürü mesel konumuna gelen ifadelerde mana bilindiği için fiil zikredilmemektedir.

Örnek 1.

“هذا ولا زعماتك” *Doğru olan budur. Senin iddiaların değil.*

Sîbeveyh bu ifadeyi “ولا أَتَوْهُمْ زَعْمَاتِكَ” şeklinde takdir eder. Çok kullanım ve sözün söylendiği ortamın delâlet etmesi sebebiyle “أَتَوْهُمْ” fiilinin zikredilmediğini söyler.²²²

Sîrâfî, bu sözün istişare ortamında bir iddia ya da görüş ortaya atan birine “هَذَا حَقٌّ صَحِيحٌ دُونَ مَا زَعَمْتُهُ” “Doğru olan budur. Senin iddian değil.” anlamında kullanılan söz olduğunu söyler.²²³

Rummânî de Sîbeveyh gibi, bu tarz ifadelerde fiilin hazfedilebilmesinin mesel çokluğuna ulaşmasına bağlar. Mesel çokluğuna ulaşmışsa fiil hazfedilebilir. Çünkü haziften sonra geriye kalan lafız, lazım olan manayı ifade edebilmektedir. Bu yüzden fiili zikretmeye ihtiyaç yoktur hatta izhâr etmek caiz değildir. Rummânî bu ifadenin anlamını “هَذَا عَظِيمٌ وَلَا أَتَوْهُمْ زَعْمَاتِكَ مَعَهُ” şeklinde takdir eder ve Sîbeveyh’in belirttiği gibi nehiy manası taşıdığına dikkat eder.²²⁴

²¹⁹ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 237.

²²⁰ Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 703, 708.

²²¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 349. Daha fazla örnek için bakınız. C. I, s. 349-50.

²²² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 280 (ولكنه لا يذكر أَتَوْهُمْ لَكثرة ذلك في كلامهم واستعمالهم إياه ولما كان فيه من ذكر (الديار قبل ذلك ولم يذكر: ولا أتوهم زعماتك لكثرة استعمالهم إياه ولا استدلاله مما يرى من حاله أنه ينهيه عن زعمه).

²²³ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 178.

²²⁴ Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 591. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 295, 310, 333.

1.1.1.2.1.2. Karîne Delâletiyile Te'vil

Standart ifadelerin dışındaki cümlelerde cümle dışı ve cümle içi karineler vasıtasıyla fiilin varlığı anlaşılabilmektedir. Bağlamdan mana anlaşıldığı için fiilin zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz.

1.1.1.2.1.2.1. Cümle Dışı Karîne: Durumun Delâletiyile

Bazı sözlerde fiil, durum delâlet ettiği için zikredilmez.²²⁵

Örnek 1.

Vallâhi, Hilâl! "الهِلَالُ وَرَبِّ الْكَعْبَةِ"

Sîbeveyh bu sözde mahzûf fiili "أَبْصُرُوا الْهَلَالَ" şeklinde takdir eder. Bu sözün, hilâli gözetleyen, bakıp görünce de tekbir getiren insanları, uzaktan gören kimsenin söylediği bir söz olduğunu belirtir. Bağlamdan anlaşıldığı için "أَبْصُرُوا" fiili zikredilmemiştir.²²⁶

Müberraidd de sözdeki fiili "رَأَوْا الْهَلَالَ" şeklinde takdir eder.²²⁷

Örnek 2.

Vallâhi, Nişan tahtasını/hedefi! "الْقُرْطَاسَ وَاللَّهِ"

Sîbeveyh bu sözde farklı bağlamlara göre farklı takdirler yapar. Eğer nişan tahtasına doğru ok atan biri görüldüğünde söyleniyorsa "يُصِيبُ الْقُرْطَاسَ" (Hedefi vuruyor/vuracak), eğer nişan tahtasına saplanan okun sesi duyulduğunda söyleniyorsa "أَصَابَ الْقُرْطَاسَ" (vurdu/tutturdu), eğer -henüz atmamış- ancak okunu doğrultmuş birine söyleniyorsa "أَنْتَ عِنْدِي مِمَّنْ سَيُصِيبُهُ" (vuracak/tutturacak manasında vurdun/tutturdun), okuyla nişan almış birine söyleniyorsa "قَدْ اسْتَحَقَّ وَقُوعُهُ بِالْقُرْطَاسِ" (Hedefi nişan aldı, tutturacak) şeklinde takdir eder.²²⁸

²²⁵ İbn Cinnî, *Hasâis*, C. I, s. 265.

²²⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 257; Rummanî, *Şerh*, C. II, s. 553.

²²⁷ Müberraidd, *el-Muktedab*, C. IV, s. 169.

²²⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 257 (يُصِيبُ) "أَنْتَ عِنْدِي مِمَّنْ سَيُصِيبُهُ" (vuracak/tutturacak manasında vurdun/tutturdun), okuyla nişan almış birine söyleniyorsa "قَدْ اسْتَحَقَّ وَقُوعُهُ بِالْقُرْطَاسِ" (Hedefi nişan aldı, tutturacak) şeklinde takdir eder.²²⁸

Örnek 3.

﴿وَيَقُولُونَ جَزَاءً مِّمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾

“Her şeyden mahrum olduk” diyecekler.²²⁹

Sîbeveyh bu âyet-i kerîmeyi mana bakımından “وَيَقُولُونَ أَحْرَمَ ذَلِكَ حَرَامًا مُحَرَّمًا” şeklinde açıklar. Bu sözün bir fiilden yahut durumdan kendisini ber’î/uzak tutmak isteyen kimsenin sözü olduğunu söyler. Mesela kendisine “أَتَفْعَلُ كَذَا وَكَذَا” şeklinde sorulan kimsenin “جَزَاءً” diye yani “سَيُثْرَأُ وَبِرَاءَةٌ مِنْ هَذَا” şeklinde cevap vermesi gibi.²³⁰

Sîrâfî ise bu sözün manasını üç farklı takdir ile açıklar:

1. “حَرَامًا عَلَيْهِمُ الْغُرَّانُ وَالْجَنَّةُ”,
2. “حَرَّمَ اللَّهُ ذَلِكَ تَحْرِيمًا”,
3. “جَعَلَ اللَّهُ ذَلِكَ مُحَرَّمًا عَلَيْهِمْ”.

Bütün bu manaların men' etme/yasaklama manasına te'vîl edildiğini ifade eder.²³¹

Örnek 4.

“وَأَعَدْتُ وَكَانَ الْخُلْفُ مِنْكَ سَجِيَّةً * مَوَاعِدَ عُرُقُوبٍ أَخَاهُ بَيْتْرَبِ”

Söz verdin ve fakat sözünden dönmek senin huyundur,

Urkûbun Yesribteki kardeşine verdiği sözler gibi söz verdin!

Rivâyete göre bu şiirin söylenmesine sebep olan hadise Yesrib'te yaşayan Evs kabilesinden Urkûb denen bir adam ile kardeşi arasında geçen olaydır. Urkûb kardeşine “Bu hurma ağacı büyüdüğü zaman senindir” diye söz verir. Ancak onu, bırak hurmalar büyüsün, olgunlaşsın gibi sebeplerle sonuna kadar oyalar. Bunun üzerine “Urkûbun söz vermesi” gibi bir deyim ortaya çıkar.²³²

Sîbeveyh de bu deyim, söz verip de sözünde durmayan (الْخُلْفُ) kişiye söylendiğini belirtir. Ona göre cümlelerin takdiri mahzûf “وَأَعَدْتُ مَوَاعِدَ” fiili üzere “وَأَعَدْتُ مَوَاعِدَ عُرُقُوبٍ أَخَاهُ بَيْتْرَبِ” şeklindedir. Şiirin başında “الْخُلْفُ” kelimesinin zikredilmesi ile iktifâ

²²⁹ Furkân, 25/22.

²³⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 326.

²³¹ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.217.

²³² Bkz. Ebû'l-Ferac el-Müâfî b. Zekerîyya b. Yahyâ el-Cerîrî en-Nehrevânî (ö. 390), **el-Celisü's-Sâlihî'l-Kâfî ve'l-Enisü'n-Nâsihi's-Şâfî**, Thk.: Abdülkerim Sâmî el-Cündî, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, m. 2005/ h. 1426, s. 693.

edilip mütekellim ile muhatab arasında geçmişte yaşananların bilinmesi sebebiyle fiilin söylenmesine (استغناء) ihtiyaç duyulmamıştır.²³³

Sîrâfî de aynı görüşte olup bu sözün uzun bir hikayesi olduğunu söyler.²³⁴ Rummânî ise bu sözün büyük bir iş konusunda söz verip sözünde durmayan kişilere söylenen mesel olduğuna dikkat çeker.²³⁵

Örnek 5.

Bütün bunları cimrilikten mi yapıyorsun? “أَكُلَّ هَذَا بُخْلًا؟”

Sîbeveyh'e göre bu söz, bir fiili gerçekleştirmek isteyen ya da fiili gerçekleştirmiş olan biri görüldüğünde yahut böyle birinin durumunu haber vermek için söylenir. Manaya göre cümlemin takdiri “أَتَفْعَلُ كُلَّ هَذَا بُخْلًا؟” şeklindedir.²³⁶

Rummânî önem vermeye değmeyecek kadar basit bir şey için gereksiz ve kişiyi daraltacak şekilde bakma ve davranma halinde bu sözün söylendiğini ve takdirin “أَتَفْعَلُ كُلَّ هَذَا بُخْلًا؟” şeklinde olduğunu belirtir. Ayrıca “أَكُلَّ هَذَا بُخْلًا؟” şeklinde mübteda olarak da okunabileceğini ekler.²³⁷

Zemahşerî bu sözün, cimrilik davranışı gösteren kişiye söylenen bir söz olduğunu söyler.²³⁸

İbn Yaîş, takdir edilen mahzuf fiilin izhârının/söylenmesinin de mümkün olduğuna işaret eder.²³⁹

1.1.1.2.1.2.2. Cümle İçi Karîne: Kelâmın Siyâkı Delâletiyle

Cümlemin içinde bulunduğu bağlam fiilin varlığını gösterebilmektedir. Sadece mef'ûlün zikredildiği bir cümlede mef'ûlün varlığı fiiline delâlet eder. Bu fiilin ne olduğu ise cümlemin öncesinde fiile taalluk eden kelimelerden anlaşılır. Bu yüzden fiilin zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz.

Örnekler ve değerlendirmesi:

²³³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 272.

²³⁴ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 168.

²³⁵ Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 573.

²³⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 258 (أن ترى رجلاً يريد أن يوقع فعلاً أو رأيته في حال رجل قد أوقع فعلاً أو أخبرت (ومنه أن ترى الرجل أن تخبر عنه أنه قد أتى أمراً قد فعله).

²³⁷ Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 553.

²³⁸ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 58.

²³⁹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. I, s. 310.

Örnek 1.

”لن تراها ولو تأملت إلا * ولها في مفارق الرأس طيباً“²⁴⁰

Düşünsen bile asla onda (kusur) göremeyeceksin,

Saç başının dağınıklığını bile hoş bilecek/göreceksin

Sîbeveyh, şiirde geçen ”لن تراها“ fiilinin, ”لها“ dan önceki fiile delâlet ettiğini söyler. Çünkü ”لن تراها“ fiilindeki ”الرؤيّة“ manası ”طيباً“ kelimesini de (اشتمال) kapsamaktadır. Cümlenin takdiri ”... وتَرَى لها في مفارق الرأس طيباً“ şeklindedir.²⁴¹

Rummânî, şiirin bağlamının sevdiğini anıp öven ve sadece onun iyi yönlerini gören kimse hakkında olduğunu söyler. Ona göre de mana fiil hazfi üzere ”وتَرَى لها“ şeklindedir. Ayrıca Rummânî, burada fiili izhâr etmenin caiz olmadığı görüşündedir. Çünkü kelâm, fiilin varlığına delâlet etmektedir. Fiilin zikredilmesinin, kelâmı bozan boş söz (اللغو المنافر للكلام) olacağına dikkat çeker.²⁴²

Örnek 2.

أَسْقَى إِلَهَ غُدُواتِ الوادي * وَجَوْفَهُ كُلِّ مِلْثٍ * غَادِي كُلِّ أَجَشٍّ حَالِكِ السَّوَادِ²⁴³

Vâdinin etrafına ve ortasına ilah su verdi

Sabah erkenden başlayıp günlerce süren yağmurla

*Kapkara gürültülü bulutlarla su verdi.*²⁴⁴

Şiirde takdir ”سَقَاهَا كُلُّ أَجَشٍّ“ şeklindedir. Öncesinde geçen ”أَسْقَى إِلَهَ غُدُواتِ الوادي“ ifadesi i’rab ve mana bakımından takdir edilen ”سَقَاهَا“ ifadesine delâlet etmektedir.²⁴⁵

İbn Hişâm da, ”أَسْقَى“ ifadesinin ”سَقَاهَا“ fiiline delâlet etmesini ”يَجُوزُ إِضْمَارُ الْفَعْلِ“ ”وَحْدَهُ إِذَا اسْتَلْزَمَهُ مَا قَبْلَهُ“ yani ”Öncesi gerektiriyorsa fiilin tek başına hazfedilmesi mümkündür.“ şeklinde ifade eder.²⁴⁶

²⁴⁰ Şiirdeki ”إِلَا“ kelimesi divanda ”مِنْهَا“ şeklinde rivayet edilmiştir. Bkz. Abdullah b. Kays er-Rukayyât, *Dîvânü Abdullah b. Kays er-Rukayyât*, Thk.: Azîze Fevâl Bâbeti, Beyrut, Dârü'l-Cil, 1995/1416, s. 224.

²⁴¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 285 (فقد علم أن الطيب والسباع قد دخلا في الرؤية والموافقة وإنهما قد اشتغلا على (ما بعدهما في المعنى). Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 182.

²⁴² Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 595-96.

²⁴³ Ru'be b. Accâc, *Mecmûu eş'ârî'l-Arab ve hüve müştemelün 'alâ Dîvâni Ru'be b. Accâc*, Tsh.: Velîm b. el-Verd, Kuveyt, Dâru İbn Kuteybe, y.y., s. 173.

²⁴⁴ Bkz. Ebû Muhammed Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 255; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 197.

²⁴⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 289. Ayrıca bkz. İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, C. I, s. 204.

²⁴⁶ İbn Hişâm en-Nahvî, *Telhîsü's-Şevâhid ve Telhîsü'l-Fevâid*, Thk.: Ahmed Mustafa es-Sâlihî, y.y., Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, m. 1986/ h. 1406, s. 477. Diğer şiir örnekleri için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 284-286; C. II, s. 293.

Örnek 3.

(وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا ۚ)

Onlar, “Yahudi veya hristiyan olun ki doğru yolu bulasınız” dediler.
Sen de şöyle de: “Hayır! Biz, Hanîf olan İbrâhim’in dinine uyarız.”²⁴⁷

Sîbeveyh bu ayetteki mahzûf fiili “بَلْ نَنْبَغُ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا” şeklinde takdir eder. Çünkü ayetin başındaki “كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى” ifadesi “اتَّبِعُوا” anlamına gelir. Bu da “بَلْ” den sonraki fiili delâlet eder ve zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz.²⁴⁸

Rummânî ise ayetteki “كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى” ifadesinin “Yahudiler ve Hristiyanlar olunuz” anlamında değil “Yahudilik ve Hristiyanlığa tâbî” olunuz anlamında “اتَّبِعُوا الْيَهُودِيَّةَ أَوْ النَّصْرَانِيَّةَ” olduğuna dikkat çeker.²⁴⁹

Ferrâ ve Zeccâc, bu ayette iki farklı takdirin mümkün olduğunu söyler. Birincisi “بَلْ نَنْبَغُ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا”, ikincisi “بَلْ نَكُونُ...” şeklindedir.²⁵⁰

Ebû Hayyan, Rummânî gibi “اتَّبِعُوا الْيَهُودِيَّةَ أَوْ النَّصْرَانِيَّةَ” manasını önelemekle birlikte başka takdirler de zikreder:²⁵¹

1. Kâne’nin haberi: “بَلْ تَكُونُ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ”,
2. İğrâ üzere: “الزَّمُوا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ”,
3. Cer harfinin düşmesi üzere “بِمِلَّةٍ” manasında: “نَقْتَدِي مِلَّةً”. Ayrıca kâfirlere hitâb üzere “اتَّبِعُوا” yahut “كُونُوا” takdirinde de olabilir.
4. Mahzûf mübteda üzere merfu: “بَلِ الْهُدَى مِلَّةٌ”, “أَمْرُنَا مِلَّةٌ” ya da “نَحْنُ مِلَّةٌ”.
5. Mahzûf haber üzere merfu: “بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا مِلَّتُنَا”.

Bütün bu takdirlerin i’râba bağlı kalarak manaya göre yapıldığı görülmektedir.²⁵²

Me’ûlün Öne Geçtiği Durumda Fiilin Hazfı

Sîbeveyh, bu tarz ifadelerde fiilin mahzûf olduğunu, bu mahzûf fiili de me’ûlden sonra gelen fiilin açıkladığını ifade eder. Cümledeki fiili müfessir olarak

²⁴⁷ Bakara, 2/135.

²⁴⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 257.

²⁴⁹ Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 552-53.

²⁵⁰ Ferrâ, **Meâni’l-Kur’ân**, C. I, s. 82; Zeccâc, **Meâni’l-Kur’ân**, C. I, s. 213.

²⁵¹ Ebû Hayyân, **Bahru’l-Muhîr**, C. I, s. 646.

²⁵² Diğer ayet örneği için bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 290.

görür. Sanki fiil mahzûf olup mef'ûl söylendikten sonra ihtiyaç duyulduğu için müfessir fiilin zikredildiği imâsı vardır. Bu durum nahiv ilminde iştiğal olarak ifade edilir.

Örnek 1.

Zeyd'e, vurdum ona! "زَيْدًا ضَرَبْتُه"

Cümlelerin takdiri "ضَرَبْتُ زَيْدًا ضَرَبْتُه" şeklindedir. Cümledeki zahir olarak bulunan "ضَرَبْتُ" fiili, zamir olarak gelen "ه" mef'ûlünü nasb etmiştir. Öncesindeki "زَيْدًا" mef'ûlü ise başka bir "ضَرَبْتُ" fiili ile nasb olmuştur. "ضَرَبْتُ" fiilinin delâlet ettiği bu ilk "ضَرَبْتُ" fiil hazfedilmiştir.²⁵³

Örnek 2.

Zeyd'e, uğradım ona! "زَيْدًا مَرَرْتُ بِهِ"

Cümlelerin mana bakımından takdiri "جَعَلْتُ زَيْدًا عَلَى طَرِيقِي مَرَرْتُ بِهِ" şeklindedir. "جَعَلْتُ" fiili izmar edilmiştir. "مَرَرْتُ بِهِ" fiili ise onu (تفسير) açıklamaktadır.²⁵⁴

1.1.1.2.2. Emir ve Nehiy Fiilinin Hazfi

Burada emir ve nehiy fiilinden kasıt emri hâzır-gaib, nehiy hâzır-gâib ve tahzir kalıplarını kapsamaktadır. Cümlede mahzûf olarak te'vil edilen emir ve nehiy fiilleri; zâhir olarak kullanımı terkedilmiş fiil ve zâhir olarak kullanılan fiil şeklinde iki ana kategoriye ayrılmaktadır.

1.1.1.2.2.1. Standart Kullanım Delâletiyle

Bu mahzûf fiiller meselleşmiş ve kalıplaşmış ifadelerde yer alır. Muhtemelen ifadelerin çoğunlukla fiilsiz şekilde kullanımı rutin hale geldiği için Sîbeveyh bu fiilleri "İzhârı terkedilmiş fiiler" şeklinde isimlendirmiştir.

Meselleşmiş İfadelerde

Bu ifadeler kullanım bakımından mesel çokluğuna ulaştığı için mesellerdeki gibi fiil izhâr edilmez. Mahzûf olarak görülür. Temmâm Hassân bu ifadeleri "عِبَارَات"

²⁵³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 81. (وَإِنْ شِئْتَ قُلْتَ: زَيْدًا ضَرَبْتُه وَإِنَّمَا نَصَبَهُ عَلَى إِضْمَارِ فِعْلٍ هَذَا يُفْسِرُهُ كَأَنَّكَ قُلْتَ: (ضَرَبْتُ زَيْدًا ضَرَبْتُه))

²⁵⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 83; Sîrâfî, *Şerh*, C. I, 376. Diğer örnekler için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 81-85, 148.

”مَحْفُوظَةً” şeklinde tabir eder ve nahivcilerin bu ifadelerde hazfi vâcib gördüğünü söyler.²⁵⁵

Örnek 1.

Bu ikisini ve hurmayı. “كُلُّهُمَا وَتَمْرًا”

Sîbeveyh'e göre bu tabirde takdir “أَعْطِنِي كِلَيْهِمَا وَتَمْرًا” şeklindedir. Bu sözün, çok kullanımdan ötürü mesel olmuş bir söz olduğunu ve anlaşıldığı için fiilin zikredilmediğini belirtir.²⁵⁶

Sîrâfî bu sözün, iki şeyden birini tercih etmesi istenen fakat her iki şeyi ve fazlasını isteyen kişinin sözü olduğunu söyler.²⁵⁷

Mesel kitaplarında da bu söz için benzer takdirler yapılmıştır. Mesela *Mecmaü'l-Emsâl*'de mahzûf fiil “أَطْعَمُنِي” ya da “أَطْعَمُكَ” şeklinde takdir edilir.²⁵⁸

Zemahşerî, bu ve benzeri tabirleri “tahzir” başlığı altında değerlendirir ve Sîbeveyh gibi “أَعْطِنِي كِلَيْهِمَا وَتَمْرًا” şeklinde takdir eder.²⁵⁹

Örnek 2.

Her şeyi yap ama hür insana sövme! “كُلُّ شَيْءٍ وَلَا شَتِيمَةً حُرًّا”

Sîbeveyh bu sözün “إِنِّي كَلَّ شَيْءٍ وَلَا تَرْتَكِبُ شَتِيمَةً حُرًّا” şeklinde takdir eder. Bununla beraber “كُلُّ شَيْءٍ أَمَّمْ وَلَا شَتِيمَةً حُرًّا” şeklinde birinci ifadede mahzûf haber, ikinci ifadede de mahzûf fiil takdirinin mümkün olduğunu belirtir.²⁶⁰ Sîrâfî de niyet edilen/kastedilen herşeyi yapmak mümkündür ancak hür insana sövmek hariç manası üzere cümlelerin tamamını “كُلُّ شَيْءٍ أَمَّمْ وَلَا تَشْتِمَنَّ حُرًّا” şeklinde takdir eder.²⁶¹

İbn Mâlik'in *et-Teshîl* kitabı şârihlerinden Nâzirü'l-Ceyş (ö. 778) bu sözün, sözde yer alan iki küçük cümlelerin birbiri ile alakası üzerinden ele alır. İkinci cümlelerin âmilinin birinci cümlelerin âmili ile aynı olduğunu söyler. Bu manada cümleyi “إِنِّي كَلَّ” “كُلُّ شَيْءٍ وَلَا شَتِيمَةً حُرًّا” şeklinde takdir eder. Âmiller “كُلُّ شَيْءٍ وَلَا شَتِيمَةً حُرًّا” sözünde aynı olduğundan sövmek fiili de “كُلُّ شَيْءٍ” yapılabilecek her şeyin/davranışın içine dahil

²⁵⁵ Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-Arabiyye*, s. 220.

²⁵⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 280-81.

²⁵⁷ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 178.

²⁵⁸ Meydânî, *Mecmaü'l-Emsâl*, C. II, s. 151.

²⁵⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 73. Zemahşerî'nin bu takdirinin değerlendirmesi için bkz. Sadru'l-Efâdîl, *et-Tahmîr*, C. I, s. 380.

²⁶⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 281.

²⁶¹ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.179.

olacağından hür insana sövme “سَتِيْمَةٌ حُرٌّ” fiilini “لَا” edatının delâleti ile “her şey”in dışında tutmuştur.²⁶²

Mesel Gibi Olup İzhârın Mümkün Olduğu İfadelerde

Yukarıda bahsedildiği üzere meselleşmiş ifadelerde mahzuf fiilin izhârı mümkün değildir. Ancak aşağıdaki gibi bazı ifadelerde meselleşmiş olmasına rağmen fiilin izhârı da mümkündür.

Nitekim Sîbeveyh, Arapların bu fiileri izhâr ederek de kullandıkları için mahzuf olarak kullanıldığında niyeti/manayı anladıklarını söyler.²⁶³

Örnek 1.

Ya Rabbi! Sırtlan ve kurt! / Sürüsüne sırtlan ve kurt giresice. “اللَّهُمَّ ضَبْعاً وَذَنْباً”

Sîbeveyh bu sözün “*Ya Rabbi! Sırtlan ve kurdu buraya topla/bu sürünün içine girsin.*” manasında “اللَّهُمَّ اجْمَعْ أَوْ اجْعَلْ فِيهَا ضَبْعاً وَذَنْباً” takdirinde olduğunu söyler. Çünkü bu söz, koyun sürüsü telef olması istenen kişiye söylenen meselleşmiş bir sözdür. Bu sebeple dua manasındaki emir fiili hafzedilmiştir.²⁶⁴

Sîrâfî, bu sözün sürü sahibinin aleyhine değil lehine yapılan dua olduğunu söyler. Çünkü sırtlan ile kurt bir araya geldiklerinde birbiriyle boğuşur ve telef olurlar. Yani tersine koyunlar onların telef olmasına sebep olur.²⁶⁵

Ezherî bu sözü aynı şekilde koyunların sağ sâlim kalması manası üzere “إِذَا اجْتَمَعَا سَلِمَتِ الْغَنَمُ” şeklinde yorumlar.²⁶⁶

İbn Cinnî, Sîbeveyh’in görüşü olan beddua manasını zikrettikten sonra aslında bu sözün sırtlan ve kurt birbiriyle dalaşıp meşgul olacağından koyunlarla uğraşmayacakları için lehte bir dua olduğu görüşünü aktarır.²⁶⁷

Nitekim Meydânî, bir mecliste sorulduğunda Müberrid’in de bu sözü lehte bir dua “إِذَا اجْتَمَعَا فِي غَنَمٍ مَنَعَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا صَاحِبَهُ” şeklinde açıkladığını aktarır.²⁶⁸

²⁶² Muhammed b. Yusuf b. Ahmed Muhibbuddîn el-Halebî el-Ma'rûf bi Nâzırı'l-Ceyş, **Temhîdû'l-Kavâid bi Şerhi Teshîlî'l-Fevâid**, Thk.: Ali Muhammed Fâhir, Kahire, Dârü's-Selâm li't-Tibâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve't-Tercemeti, 1428, C. VII, s. 3693-3694.

²⁶³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 255.

²⁶⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

²⁶⁵ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 154.

²⁶⁶ Ezherî, **Tehzîbü'l-Luga**, C. XI, s. 130.

²⁶⁷ İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C. III, s. 392.

²⁶⁸ Meydânî, **Mecmau'l-Emsâl**, C. II, s. 84. Ayrıca bkz. Zemahşerî, **el-Mustasfâ fi Emsâli'l-Arab**, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, C. I, s. 272; Ayrıca bkz. İbn Hişâm el-Ensârî,

Bu tabir benzer şekilde bir şiirde de şöyle geçer:

تَفَرَّقْتُ عَنْمِي يَوْمًا فَقُلْتُ لَهَا: * يَا رَبِّ سَلِّطْ عَلَيْهَا الذَّنْبَ وَالضَّبْعَا

Bir gün koyun sürüm dağıldı ve dedim ki:

Ya Rabbi! Kurt ve sırtlanı ona musallat et.

İbn Manzûr, ilgili tabirin bu şiirde “سَلِّطْ عَلَيْهَا” ifadesinden dolayı aleyhte bir mana içerdiğini lehte olmasının ise uzak olduğunu söyler. “اللَّهُمَّ ضَبْعًا وَذَنْبًا” sözünde ise farklı olduğunu ve lehte mana taşıdığını belirtir.²⁶⁹

Bu genel kanaatin aksine Mufasssal şârihi Sadru'l-Efâdıl el-Hârizmî (d. 555-ö. 617), Sîbeveyh ile aynı görüştedir. Çünkü malum olan sırtlan ve kurtun bir araya geldiklerinde koyunları telef etme ve yemede birbiriyle yardımlaşmalarıdır.²⁷⁰

Kalıplaşmış İfadelerde

Kalıplaşmış ifadeler, mesel çokluğuna ulaşmamış ancak yaygın şekilde kullanılan ifadelerdir. Yaygın kullanılması sebebiyle muhatab tarafından mana bilinir. Bundan ötürü fiile ihtiyaç duyulmaz ve hafzedilebilir. Ancak Sîbeveyh'in verdiği örnekler ve açıklamalarından tespit ettiğimize göre bazı ifadelerde fiilin izhâr edilmesi de mümkün görülür. Çünkü bu ifadeler yaygınlık bakımından mesel çokluğuna ulaşmamıştır.

Örnek 1.

*Bundan vazgeçin. Sizin için hayırlı olan budur.*²⁷¹ (أَنْتَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ)

Halîl ve Sîbeveyh'e göre bu cümlelerin mana bakımından takdiri “إِنَّتَهُ وَادْخُلْ فِيمَا هُوَ خَيْرٌ لَّكَ” şeklindedir. Bu sözde, kişinin bir durumdan çıkıp başka bir duruma geçmesi istenmektedir. Emir fiili çok kullanım ve muhatabın bilmesi sebebiyle mahzuftur. Fiilin izhârı ise mümkün değildir.²⁷² İbn Hâcib de bu ayeti, karîne sebebiyle fiilin vucûben hafzedildiği yerlerden biri olarak zikreder.²⁷³

Hâşiyetâni li İbni Hişâm alâ Elfiyeti İbn Mâlik, Thk.: Câbir b. Abdillâh b. Serrî'ü's-Serrî', Danışman: İbrahim Sâlih el-Üfî, Medine, Külliyyetü'l-Lügati'l-Arabiyye/el-Câmiatü'l-İslâmiyye (Doktora Tezi), 1440, C. I, s. 528.

²⁶⁹ İbn Manzûr, **Lisân**, C. VIII, s. 218.

²⁷⁰ Sadru'l-Efâdıl el-Hârizmî, **et-Tahmîr**, C. I, s. 322. Diğer örnekler için bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 138, 142, 256; C. II, 309.

²⁷¹ Nisâ, 4/171.

²⁷² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 282-83.

²⁷³ İbnü'l-Hâcib, **el-Kâfiye fî ilmi'n-nahv**, Kahire, Mektebetü'l-Âdâb, 2010, s. 19.

Kisâî, bu sözü “Vazgeçin! Vazgeçmek sizin için daha hayırlıdır.” Manası üzere “اَنْتَهُوا اِنْتِهَاءَ خَيْرًا لَّكُمْ” şeklinde takdir eder. Ferrâ ise buna yakın bir mana üzere “Sizin için hayırlı vazgeçişle vazgeçin!” “اَنْتَهُوا اِنْتِهَاءَ خَيْرًا لَّكُمْ” şeklinde takdir eder. Buna benzer bir örnek olarak aynı surede geçen:

*İmân edin. Sizin için hayırlı olan budur.*²⁷⁴ ﴿فَأَمِنُوا خَيْرًا لَّكُمْ﴾

ayetini zikreder ve bu ayeti de “آمِنُوا إِيمَانًا خَيْرًا لَّكُمْ” şeklinde takdir eder.²⁷⁵

Benzer kullanım şiirde de görülür:²⁷⁶

﴿وَأَعِدِّيهِ سَرَحَتِي مَالِكٍ * أَوْ الرُّبَا بَيْنَهُمَا أَسْهَلًا﴾²⁷⁷

*Onunla Mâlik'in otlaklarının olduğu yerde ya da o yerdeki tepelerde
kolay/düz bir mekanda randevu ayarla/ buluşacağımız söyle.*²⁷⁸

Şiirde emir fiili mahzup olup takdir “أَنْتَ أَسْهَلُ” şeklindedir.²⁷⁹

Örnek 2.

Ey falanca bitir! Doğru işe başla! “إِنَّتَه يَا فُلَانُ أَمْرًا قَاصِدًا”

Sîbeveyh, bu cümleyi fiil hazfi üzere “إِنَّتَه وَأَنْتَ أَمْرًا قَاصِدًا” şeklinde takdir eder ve fiilin izhâr edilmesinin de mümkün olduğunu söyler.²⁸⁰

Rummânî, cümlede hazfedilen emir fiilinin izhâr edilmesinin de mümkün olduğunu söyler. Çünkü mef'ûl “أَمْرًا قَاصِدًا” mübhemlikten dolayı izâha muhtaç olup mesel gibi fiile tamamen ihtiyaç duymayacak çoklukta değildir.²⁸¹

²⁷⁴ Nisâ, 4/180.

²⁷⁵ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.180.

²⁷⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 282-83.

²⁷⁷ Şiirin “وَأَعِدِّيهِ سَرَحَتِي مَالِكٍ * أَوْ الرُّبَا بَيْنَهُمَا أَسْهَلًا / دُونَهُمَا مَنْزِلًا” şeklindeki rivayeti için bkz. Ömer b. Ebî Rebîa, *Dîvânü Ömer b. Ebî Rebîa, Beyrut*, Mabaatü'l-Vatanî, 1934/1353, s. 213; “وَأَعِدِّيهِ سَرَحَتِي مَالِكٍ * أَوْ الرُّبَا بَيْنَهُمَا أَسْهَلًا” şeklindeki rivayeti için bkz. *Dîvânü Ömer b. Ebî Rebîa*, Thk.: Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, Abdülazîz Şeref, *Beyrut*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, t.s., s. 212.

²⁷⁸ Şiirin şerhi için bkz. Ebû Muhammed Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 284; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, C. II, s. 120.

²⁷⁹ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.181. Benzer örnekler için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 288, 398; Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.185, 288; Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 597.

²⁸⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 284.

²⁸¹ Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 595.

1.1.1.2.2.2. Cümle Dışı Karîne: Durumun Delâletiyle Emir Fiilinin Hazfi

Cümlede zâhir olarak kullanılan fiiller bağlam sebebiyle muhatab tarafından bilindiği için zikredilmeye ihtiyaç duyulmaz. Bununla beraber bu fiillerin izhâr edilmesi de mümkündür. Sîbeveyh bu grup fiilleri zahir olarak kullanımı tamamen terkedilmemiş ancak muhatabın ihtiyaç duymaması vb. sebeplerle telaffuz edilmeyen fiiller şeklinde görür.²⁸²

Örnek 1.

Zeyd'e! "زَيْدًا"

Sîbeveyh bu sözün "İnsanların en şerlisine vururum" "أَضْرِبُ شَرَّ النَّاسِ" diyen birisine söylendiğini belirtir. Mahzuf emir fiili üzere "Zeyd'e vur!" "أَضْرِبْ زَيْدًا" şeklinde takdir eder. "Vurmak" "أَضْرِبْ" fiili birinci sözde geçtiği için yani muhâtab bildiği için emir fiili zikredilmemiştir.²⁸³

İbn Yaîş, sözün bağlamını "اضرب زيدا، فإنه شرُّ الناس" "Zeyd'e vur! O, insanların en şerlisidir." şeklinde açıklar.²⁸⁴

Ayrıca Sîbeveyh, bu sözü kişinin yaptığı eylemi Zeyd üzerinde gerçekleştirme manasında "أَوْقِعْ عَمَلَكِ بِزَيْدٍ" şeklinde de takdir eder. Sözde, vurma, sövme ya da öldürme eylemini gerçekleştiren kişinin görülmesi bağlamında söylendiği için ayrıca fiil zikredilmez. İçinde bulunulan durum fiile delâlet eder.²⁸⁵

Örnek 2.

*Sözünü tamamla/sözüne devam et. "حَدِيثُكَ".*²⁸⁶

Sîbeveyh, bu sözün konuşması kesilip yarım kalmış birine konuşmasına devam etmesi için söylenen bir söz olduğunu belirtir. Bu bağlam sebebiyle muhatap bildiği için fiil zikredilmemiştir. Takdir "صِلْ حَدِيثَكَ أَوْ حَدِّثْ حَدِيثَكَ" şeklindedir.²⁸⁷

²⁸² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 253.

²⁸³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

²⁸⁴ İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. I, s. 310.

²⁸⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 253.

²⁸⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 253.

²⁸⁷ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.154; Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 546-47.

İbn Yaîş de aynı mana üzere cümleyi “هَاتِ حَدِيثَكَ، أَوْ أَتَيْمَ حَدِيثَكَ” şeklinde takdir eder.²⁸⁸

Dua Manasındaki Emir Fiilinin Hazfı

Sîbeveyh, bu örneklerdeki masdarları “kendisiyle dua edilen masdarlar” şeklinde isimlendirir.

Örnek 1.

رَاشِدًا مَهْدِيًّا “Yolun açık olsun!”

Yolculuğa çıkan birine söylenen bu sözde dua manasındaki emir fiili mahzuftur. Takdir ise “إِذْهَبْ رَاشِدًا مَهْدِيًّا” şeklindedir. Masdarlar “رَشَدْتُ وَهَدَيْتُ” fiillerinin yerine geçerek lafızlarından bedel olmuşlardır. Bu ifadenin mansub kullanımı çok olmakla birlikte merfu da okunabilmektedir.²⁸⁹

Örnek 2.

اللَّهُمَّ زَيْدًا فَاعْفُ زَنْبَهُ “Allahım Zeyd! Onun günahını bağışla!”

Bu sözde takdir “Allahım Zeyd’e merhamet et!” manası üzere “اللَّهُمَّ ارْحَمْ زَيْدًا” şeklindedir. “وَزَيْدًا فَاصْلِحْ شَأْنَهُ” ve “وَعَمْرًا لِيَجْزِيَهُ اللَّهُ خَيْرًا” cümleleri de benzer ifadelerdir.²⁹⁰

1.1.2. Yardımcı Ögelerde Hazif İle Te’vil

Cümlelerin yardımcı ögeleri olan mef’ûl, zarf ve hal’in zikredilmediği durumlar bulunmaktadır. Bu durumlar bu başlık altında örnekleri ile ele alınacaktır.

1.1.2.1. Mef’ûlü bihin Hazfı

Cümlede mef’ûlü bih, muhâtabın bilmesi “عِلْمُ الْمُخَاطَبِ” ya da sözün uzaması istenmediği için “كُرْ طَوْلَ الْكَلَامِ” için kelâmın delâletiyle hazfedilmektedir. Tespitlerimize göre Sîbeveyh, muhâtabın bilmesi sebebiyle mef’ûlün cümlede bulunmaması bağlamında “terk ve istiğna”, sözün uzaması sebebiyle mef’ûlün bulunmaması bağlamında “hazif” kavramını kullanmaktadır.

²⁸⁸ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, C. I, s. 310. Diğer örnekler için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 142, 255-256, 258, 224, 274; C. II, s. 129-130; C. III, s. 7.

²⁸⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 271. (كَانَهُ لَفْظَ بَرَشَدٍ وَهَدِيَّتٍ).

²⁹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 142.

cümlesinden anlaşıldığı ve muhatap tarafından bilindiği için zikredilmemiştir.²⁹⁶ Cümlelerin takdiri “لَوْ سَبَّحْتُ بِبَنِي عَدِّ شَمْسٍ وَسَيِّئِي ... بَنُو عَدِّ شَمْسٍ” şeklindedir.

Sîrâfî, şiir dışında nesirde birinci fiilin “سَبَّحْتُ وَسَبَّحْتُ بَنِي عَدِّ شَمْسٍ” şeklinde amel ettirilebileceğini belirtir.²⁹⁷

1.1.2.1.2. Kelâmın Manasını Beyan İçin

Sözün anlaşılmasında kapalılık ya da karışıklık olabilecek durumlarda sözün aslını ortaya koymak için mef'ûlün hazfî ile te'vil yapılabilmektedir.

Örnek 1.

“أَصَابَ شَيْعَهُ وَهَذَا شَيْعُهُ” Doygunluğa ulaştı ve bu da onu doyurandır.

Sîbeveyh, bu sözü “Onu doyuracak kadar/miktarda azığa ulaştı” manasında “أَصَابَ قَدْرَ مَا يُشْبِعُهُ” şeklinde takdir eder. Böylece mef'ûl konumundaki “شَيْعَهُ” kelimesini mana bakımından daha açık şekilde ve i'râba uygun olarak te'vil etmiştir.²⁹⁸

İbn Sîde (ö. 458) ve Zemahşerî de cümleyi aynı şekilde takdir ve te'vil eder.²⁹⁹

İbn Serrâc, hazif ile te'vil etmek yerine masdarın yerini tutan ism-i fâile hamlederek te'vil eder. Buna göre cümlelerin takdiri “أَصَابَ مُشْبِعَةً” şeklindedir.³⁰⁰

1.1.2.1.3. Kelâmın Uzaması İstenmediği İçin

Sözün uzaması istenmediği için mef'ûl zikredilmeyip hazif ile te'vil edildiği ifadeler vardır. Bu tür ifadelerle daha çok şiirde karşılaşmaktadır. Zayıf olmakla birlikte câiz görülür. Nesirde de bu ifadelerin örnekleri vardır.

Örnek 1.

*“قَدْ أَصْبَحْتُ أُمُّ الْخَبَارِ تَدْعِي * عَلَيَّ ذَنْبًا كُلَّهُ لَمْ أَصْنَعْ”³⁰¹*

²⁹⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 77. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. I, s. 74, 77; C. II, s.391.

²⁹⁷ Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 367.

²⁹⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. IV, s. 42.

²⁹⁹ Bkz. İbn Sîde, **el-Muhassas**, Thk.: Halîl Muhammed Caffâl, Beyrut, Dâru't-Turâsî'l-Arabî, m. 1996/ m. 1417, C. IV, s. 296; Zemahşerî, **el-Fâik fî garîbî'l-hadîs**, Thk.: Ali Muhammed el-Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Lübnan, Dâru'l-Ma'rife, t.s., C. II, s. 218.

³⁰⁰ İbn Serrâc, **el-Usûl**, C. III, s. 111.

³⁰¹ Bkz. Ebu'n-Necm el-Fazl b. Kudâme el-İclî, **Dîvânü Ebi'n-Necm el-İclî**, Thk.: Muhammed Edîb Abdülvahid Cümrân, Dîmeşk, Matbaatü Mecma'i'l-Luga, 2006/1427, s. 256.

Ümmü'l-Hıyâr, hiçbirini yapmadığım hatalarım/günahlarım
olduğunu iddiâ eder oldu.³⁰²

Sîbeveyh' e göre mef'ûlün takdiri “هـ” zamiri şeklinde “عَلَيَّ ذَنْبًا كُلُّهُ لَمْ أَصْنَعُهُ” ya da
“عَلَيَّ ذَنْبًا كُلُّهُ غَيْرُ مَصْنُوعٍ” şeklindedir.³⁰³

İbn Cinnî, şâirlerin bu şekildeki kullanımlarını yukarıda zikredilen şiir
üzerinden şöyle eleştirir:³⁰⁴

“Görüyorsun ya! Nasıl da raf okuma zarureti altına giriyor. Şayet nasb
okusaydı hem vezni korumuş hem de i'râbı zayıflıktan kurtarmış
olurdu.”

İbn Cinnî, bu şiirdeki kullanımın mutlak bir zaruret olmadığını ileri sürer ve
zayıf da olsa şâirin bu veçhi tercih ettiğini belirtir.³⁰⁵

Örnek 2.

الذي رأيته فلان. “Gördüğüm, falancadır.”

Sîbeveyh bu ifadede fiilin sonunda mahzûf mef'ûl bulunduğunu söyler. Takdir
“الذي رأيته فلان” şeklindedir.³⁰⁶

1.1.2.1.4. Zanne Fiilinin Mef'ûlünün Hazfî

Sîbeveyh, zanne fiilinin kendi kökünden gelen “الظَّنَّ” şeklindeki anlamca var
olan ikinci mef'ûlünün zikredilmeden kullanıldığını belirtir. Bu durumu iktisâr “اقتصار”
kelimesiyle ifade eder.³⁰⁷

Örnek.

ظننتُ ذاك. “Öyle düşündüm.”

Sîbeveyh cümleyi “ظننتُ ذاك الظَّنَّ” şeklinde takdir eder. Çünkü cümledeki “ذاك”
nin “الظَّنَّ” manasına geldiğini söyler. Bu yüzden takdirde anlamca var olan mef'ûlün

³⁰² Bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 13; 295.

³⁰³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 85. Şiir zarureti bakımından değerlendirmesi için bkz.
Kayrevânî, *Mâ yecûzu li'ş-şâiri fi'z-zarûra*, s. 165.

³⁰⁴ Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, C. III, s. 63; 306.

³⁰⁵ Bkz. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, C. I, s. 318. Ayrıca bkz. Cürcânî, *Delâilü'l-l'câz*, C. I, s.
268; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 318.

³⁰⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 86. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. I, s.86-87.

³⁰⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 40.

mutlak konumundaki “الظَّنَّ” kelimesinin zikredilmediğini belirtir. “جَلْتُ” ve “حَسِبْتُ” fiillerinin de “ظَّنَّ” gibi mef’ûlün mutlaklarının zikredilmeden kullanıldığına değinir.³⁰⁸

İbn Serrâc da, birinci mef’ûl “ذاك” nin mahzûf mef’ûl “الظَّنَّ” ye işaret ettiğini belirtir.³⁰⁹

1.1.2.2. Mef’ûlû fihîn Hazfî

Cümlede “فيه” şeklinde gelen mef’ûlû fihîn zikredilmediği durumlar bulunur.

Örnek.

“فَيَوْمٌ عَلَيْنَا وَيَوْمٌ لَنَا، وَيَوْمٌ نُسَاءُ وَيَوْمٌ نُسَرُ”

Bir gün aleyhimize bir gün lehimize. Bir gün üzülmür bir gün seviniriz.

Sîbeveyh cümlede murad edilenin mef’ûlû fih takdiri üzere “وَيَوْمٌ نُسَاءُ فِيهِ وَيَوْمٌ نُسَرُ” olduğunu söyler.³¹⁰ İbn Mâlik, Sîbeveyh’e göre buradaki hazfîn sebepsiz olduğunu söyler. Çünkü başka cümle öğeleri için câiz olmayan durumlar, zarf için mümkündür.³¹¹

Şentemerî, Sîbeveyh ile aynı takdiri yapmakla birlikte cümledeki “نُسَاءُ” ve “نُسَرُ” fiillerinin “يَوْمٌ” kelimesine sıfat yapılabileceğini de ileri sürer.³¹²

İbnü’l-Hâcib (ö. 646), bu sözde iki te’vil olduğunu söyler. Birincisi mukaddem mahzûf haber üzere “فَمِنْ هَذِهِ الْأَيَّامِ يَوْمٌ عَلَيْنَا وَيَوْمٌ لَنَا مِثْلُهُ” şeklindedir. İkincisi ise Sîbeveyh’in de te’vil ettiği şekilde “عَلَيْنَا” kelimesini haber yapmaktır. Bu durumda mübteda konumunda olan “يَوْمٌ” kelimesi “فَيَوْمٌ مِنَ الْأَيَّامِ الْمُتَقَدِّمَةِ عَلَيْنَا وَيَوْمٌ مِنْهَا لَنَا” şeklinde takdir edilip sıfatlanmış bir nekra olarak görülür.³¹³

³⁰⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 40. Diğer örnek için bkz. **A.e.**, C. I, s.125.

³⁰⁹ İbn Serrâc, **el-Usûl**, c. S. 181.

³¹⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 86. Meydânî, en-Nemr b. Tevleb’e ait olan bu şiirin, devletler yıkıldığında teselli için söylenen bir ifade olduğunu söyler. Bkz. Meydânî, **Mecmau’l-Emsâl**, C. II, s. 426; Nitekim Uhud savaşı günü henüz Müslüman olmamış ve müşrikler safında yer alan Ebû Süfyân da bu ifadeyi alıntılararak “وَيَوْمٌ نُسَاءُ لَنَا. وَيَوْمٌ نُسَرُ فَلَانِ بِفُلَانٍ، وَفُلَانٍ بِفُلَانٍ” şeklinde sözüne katmıştır. Bkz. Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvud el-Belâzurî, **Cümel min ensâbi’l-eşrâf**, Thk.: Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Ziriklî, Beyrut, Dâru’l-Fikr, m. 1996/ h. 1417, C. I, s. 327.

³¹¹ Bkz. İbn Mâlik, **Şerhu’t-Teshîl**, C. III, s. 312.

³¹² Şentemerî, **Tahsîl**, s. 105.

³¹³ İbnü’l-Hâcib, **Emâlî İbnü’l-Hâcib**, Thk.: Fahr Sâlih Süleyman Kudâre, Ürdün, Dâru Ammâr, / Beyrut, Dâru’l-Cîl, m. 1989/ h. 1409, C. II, s. 749.

İbnü'l-Cevzî (ö. 597), sözdeki bir gün manasına gelen “يَوْمٌ” kelimesinden kastın tek bir gün değil bir zaman/müddet “فَرَمَانُ لَنَا، وَزَمَانٌ عَلَيْنَا” anlamına geldiğine dikkat çeker.³¹⁴

1.1.2.3. Mef'ûlü Mutlakın Hazfi

Mef'ûlü mutlak, cümlelerin başında zikredilen fiil kendisine delâlet ettiği için hazfedilebilmektedir. Bu duruma mef'ûlü mutlakın sıfat tamlaması şeklinde geldiği ifadelerde rastlanmaktadır.

Örnek 1.

“سَارُوا رُؤْيَاً” *Yavaşça yürüdüler.*

Sibeveyh, bu ifadeyi “Yavaş bir yürüyüşle yürüdüler” manasında “سَارُوا سَيْرًا” şeklinde takdir eder. Mef'ûlü mutlak ve aynı zamanda mevsuf konumundaki “رُؤْيَاً” kelimesinin “سَارُوا” fiilinden anlaşılması sebebiyle hazfedildiğini ifade eder. Hazfedildiğinde “رُؤْيَاً” ifadesinin hâl, izhâr edildiğinde mevsuf olduğunu söyler.³¹⁵

Örnek 2.

“ضَعُّهُ رُؤْيَاً” *Onu yavaşça koy.*

Bu ifadeyi de aynı şekilde mevsuf olarak gelen mahzuf mef'ûlü mutlak üzere “ضَعُّهُ وَضْعًا رُؤْيَاً” şeklinde takdir eder.³¹⁶

1.1.2.4. Zarfın Hazfi

Sibeveyh, zarfın cümlede zikredilmediği durumları *seatü'l-kelâm* “سعة الكلام”, *ihtisâr* “اختصار” ve *istiğna* “استغناء” kelimeleri ile ifade eder. Sözün bağlamından anlaşıldığı için zarfın zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz ve ifade kısaltılır.

Mevsuf Konumundaki Zarf

Cümlede mevsuf olarak gelen zarf, sıfat tamlaması şeklinde geldiğinde cümlede zikredilen fiil ya da sıfatın yahut sözün söylendiği bağlamın delâlet etmesi sebebiyle hazfedilebilmektedir.

³¹⁴ Cemaleddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *Zâdû'l-Mesîr fî ilmi't-tefsîr*, Thk.: Abdürrezzâk el-Mehdî, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422, C. I, s. 513.

Diğer örnekler için bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 86.

³¹⁵ Bkz. Sibeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 143.

³¹⁶ Sibeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 244.

Örnek.

“سِيرَ عَلَيْهِ طَوِيلًا.” Ona karşı uzunca yüründü.

Sîbeveyh cümleyi “سِيرَ عَلَيْهِ زَمَنًا طَوِيلًا” yani “Uzun süre/zaman üzerinde yüründü.” manasında takdir eder. “زَمَنًا” anlaşıldığı için zikredilmemiş “طَوِيلًا” zarf olarak cümlede yerini almıştır. Bununla birlikte Sîbeveyh, mevsuf “زَمَنًا” cümlede zikredilmemesini kabih/çirkin görür.³¹⁷ Çünkü sıfat “طَوِيلًا” kelimesi uzayan/ uzun olan her şeyi ifade eder. Bu uzun zaman da olabilir veya zamanın dışında başka bir şey de olabilir.³¹⁸

Bir başka deyişle “طَوِيلًا” ve benzeri kelimeler aslen zarf değildir. Mansub olarak gelmeleri sebebiyle zarfın yerine geçmektedir. Nitekim “حُمِلَ بِهِ طَوِيلٌ” şeklinde merfu okunduğunda sözün manası tam anlaşılmaz.³¹⁹

Muzâf Konumundaki Zarf

Cümlede muzâf olarak gelen zarf da anlaşıldığı için hazfedilebilmektedir.

Örnek.

“ضُرِبَ بِهِ ضَرْبَتَيْنِ.” İki kez vuruldu.

Cümlede zarfın takdiri “miktar/ölçü” manasında “قَدَّرَ ضَرْبَتَيْنِ مِنَ السَّاعَاتِ” yani “iki vuruş kadar/miktarında” şeklindedir.³²⁰

Sîrâfî de zarfı “وَقْتُ ضَرْبَتَيْنِ” şeklinde takdir eder.³²¹

1.1.2.5. Müfred Hâlin Hazfi

Müfred olarak gelen hâl, cümlede yer alan bir başka kelime ya da söylenilen ortam delâlet ettiğinde anlaşıldığı için zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz. İlgili kelime de hâlin yerine geçer.

Örnek.

“قَامَرْتُهُ دِرْهَمًا فِي دِرْهَمٍ.” Onunla bir dirheme bir dirhem kumar oynadım.

³¹⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 227.

³¹⁸ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 124.

³¹⁹ Sadru'l-Efâdîl el-Harezmi, *et-Tahmîr*, C. I, s. 401.

³²⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 230. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. I, s.222, 414, 417.

³²¹ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 128.

Sîbeveyh, bu örnekte “دِرْهَمًا” ifadesinin mansub hâl olduğunu söyler. Cümlede fiilin karşılık yapılan bir fiil olduğuna dikkat çeker.³²² Nitekim kumar oyunu karşılıklı para vb. bir değer konarak oynanan bir oyundur.

Sîrâfî, cümledeki bu karşılık manasını “بَادِلًا” kelimesiyle açıklar ve bu müfred hâlin mahzûf olduğunu belirtir. Cümleyi “قَامَرْتُهُ بَادِلًا دِرْهَمًا فِي دِرْهَمٍ” şeklinde takdir eder. Cümlelerin “قَامَرْتُهُ هَذَا الصَّرَبَ مِنَ الْقَمَارِ” yani “Onunla bu türlü bir kumar oynadım” manasında olduğunu söyler.³²³

Sîbeveyh, şu benzer kullanımları da zikreder:³²⁴

“بِعْتُهُ دَارِي ذِرَاعًا بِدِرْهَمٍ”

Takdir: “بِعْتُهُ دَارِي مُسَجَّرًا ذِرَاعًا بِدِرْهَمٍ”

“أَخَذْتُ زَكَاةَ مَالِهِ دِرْهَمًا لِكُلِّ أَرْبَعِينَ دِرْهَمًا”

Takdir: “أَخَذْتُ زَكَاةَ مَالِهِ فَارِضًا أَوْ مُقَدَّرًا دِرْهَمًا لِكُلِّ أَرْبَعِينَ دِرْهَمًا”

“بَيَّنْتُ لَهُ حِسَابَهُ بَابًا بَابًا”

Takdir: “بَيَّنْتُ لَهُ حِسَابَهُ مُصَنَّفًا وَمُيَوَّنًا بَابًا بَابًا”

1.1.2.6. Temyizin Hazfî

Tespitlerimize göre Sîbeveyh *el-Kitâb*'da temyizi, tefsir kelimesi ile ifade eder. İstifhâm ya da haber manası ifade eden “كَمْ” in temyizi sözün delâletiyeye anlaşıldığı için cümleden hazfedilebilmektedir. Kem, cümlede fâil, mef'ûl ya da zarf olarak gelebilmektedir.³²⁵

“كَمْ” istifhâm için geldiğinde temyizi münevven isim³²⁶, haberiyye olduğunda ise gayr-ı münevven isim şeklinde görülmekte ve ameli buna göre değerlendirilmektedir.³²⁷

³²² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 392.

³²³ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 284.

³²⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 244. Cümlelerin te'villeri için bakınız. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 284

³²⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 159-60.

³²⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 157.

³²⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 161.

1.1.2.6.1. Kemi İstifhâmiyye'nin Temyizinin Hazfı

Sîbeveyh, istihâm manasındaki kem'in temyizinin şu cümlede mahzuf olduğunu söyler.

Örnek.

Abdullah ne kadar kalacak? “كَمْ عَبْدُ اللَّهِ مَآكْتُ؟”

Bu cümlede Sîbeveyh, “يَوْمًا” temyizinin mahzuf olduğunu söyler ve cümleyi “Abdullah kaç gün kalacak?” manasında “كَمْ يَوْمًا عَبْدُ اللَّهِ مَآكْتُ؟” şeklinde takdir eder.³²⁸

Örnek olarak verdiği benzer bir cümlede şöyledir:

Abdullah ne kadar yanında? “وَكَمْ عَبْدُ اللَّهِ عِنْدَكَ؟”

Bu cümlede mahzuf temyiz “شَهْرًا” dır. Cümle “Abdullah kaç ay senin yanında?” manasında “كَمْ شَهْرًا عَبْدُ اللَّهِ عِنْدَكَ؟” takdirindedir.³²⁹

Sîrâfî, zikredilen cümlelerde aynı takdirleri yapar ve temyizi “mümeyyiz” kelimesi ile ifade eder.³³⁰

Cümlelerde “عَبْدُ اللَّهِ” mübteda, “مَآكْتُ” ve “عِنْدَكَ” haber, “كَمْ” zaman zarfı olup temyiz “يَوْمًا” ve “شَهْرًا” ise mahzuftur.³³¹

1.1.2.6.2. Kemi Haberiyye'nin Temyizinin Hazfı

Haberiye manasındaki kem'in temyizi de hazfedilebilmektedir. Sîbeveyh, şu şiirde temyiz mahzuf olduğunu belirtir.

Örnek.

*“فَكَمْ قَدْ فَاتَنِي بَطْلٌ كَمِي * وَيَاسِرُ فَنِيَّةٍ سَمَحٌ هَضُومٌ”*

Kaç kere, gözü kara kahraman ve zayıf, kolay lokma erkekleri yakalayamadım.

Şiirde kem'nin temyizinin takdiri “فَكَمْ مَرَّةً قَدْ فَاتَنِي بَطْلٌ” şeklindedir. Kem, zarfiyyet üzere nasb mahallindedir.³³²

³²⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.159-60.

³²⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. I, s.212, C. II, s.159-60.

³³⁰ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 491.

³³¹ Sîrâfî, *Şerh*, a.y., İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. III, s. 171.

³³² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.166. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*

1.1.2.7. Bedelin Hazfi

Sözde geçen başka bir kelimenin ya da bağlamın delâleti ile bedel hazfedilebilmektedir.

Örnek 1.

Bu bindir. “هَذِهِ أَلْفٌ.”

Sîbeveyh, bu sözü “هَذِهِ الدَّرَاهِمُ أَلْفٌ” şeklinde takdir eder. Cümlede bedel konumunda olan “الدَّرَاهِمُ” gözle görüldüğü için zikredilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Benzer şekilde “هَذِهِ الْكَلِمَةُ اسْمٌ عَمْرُو” şeklindedir. Kitaba ya da yazıya bakarken söylendiğinden bu kelimeler zikredilmemiştir.³³³

Örnek 2.

“مررتُ برجلين مسلم وكافر.” Müslüman ve kâfir iki adama uğradım.

Sîbeveyh’in açıklamalarına göre cümle “مررتُ برجلين رجل مسلم ورجل كافر” te’vilindedir. Yani cümledeki mevsuf “رجل” kelimeleri anlaşıldığı için ayrı ayrı zikredilmeyip birleştirilmiştir. Bununla beraber bu te’vile göre “رجل” kelimelerinin “رجلين” den bedel olmaları da mümkündür. Yani “مسلم وكافر” kelimeleri sıfatı oldukları bedel “رجل” kelimelerinin yerine geçmektedir. Bu bakımdan bu cümlede bedelin hazfi söz konusu olmaktadır. Ayrıca Sîbeveyh, bu cümlelerin “بأي رجل مررتُ؟” şeklindeki bir sorunun cevabı olabileceğini de belirtir.³³⁴

1.1.2.8. Müekkedîn Hazfi

Ma’nevî te’kîdde müekked hazfedilebilmektedir.

Örnek.

“مررتُ برَيِّدٍ وَأَتَانِي أَخُوهُ أَنْفُسُهُمَا”

Zeyd’e uğradım ve kardeşi bana geldi. Her ikisi benim dostumdur.

Sîbeveyh cümleyi, mübteda ve haberden oluşan müekkedîn hazfi üzere te’vil eder. Buna göre cümlelerin takdiri “مررتُ برَيِّدٍ وَأَتَانِي أَخُوهُ هُمَا صَاحِبَايَ أَنْفُسُهُمَا” şeklindedir. “أَنْفُسُهُمَا” ifadesini fiil takdiriyle “أَعَيْنَهُمَا” şeklinde mansub okumak da mümkündür.³³⁵

³³³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.369.

³³⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.431.

³³⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 60.

1.1.2.9. Mevsûfun Hazfî

Mevsûfun hazfedilmeden kullanımı daha güzel olsa da hazfedilerek de kullanılmaktadır.

Örnek 1.

Bana bugün güçlü bir adam geldi. “أَتَانِي الْيَوْمَ قَوِيٌّ”

Sîbeveyh, mevsufun zikredilmediği bu kullanımı zayıf görür. Güzel olan kullanımı ise “أَتَانِي الْيَوْمَ رَجُلٌ قَوِيٌّ” şeklinde takdir eder.³³⁶

Örnek 2.

Soğuk yok mu? “أَلَا بَارِدًا”

Bu cümlede de takdir “Soğuk su yok mu?” manası üzere “أَلَا مَاءٌ بَارِدًا” şeklindedir.³³⁷

Örnek 3.

*“وَمَا الدَّهْرُ إِلَّا تَارَتَانِ فَمِنْهُمَا * أَمُوتُ وَأُخْرَى أَبْتَغِي الْعَيْشَ أَكْذَحُ”³³⁸*

*Zaman iki türdür: Bazen ölürüm bazen de yaşamayı isteyip çabalarım.*³³⁹

Şiirdeki “فَمِنْهُمَا تَارَةٌ أَمُوتُ وَأُخْرَى” ifadesinde takdir “فَمِنْهُمَا ... أَمُوتُ” şeklindedir. Sîbeveyh burada mevsuf “تَارَةٌ” kelimesinin, öncesinde zikredilen müstesnâ konumundaki “تَارَتَانِ” kelimesinden ötürü muhâtab tarafından anlaşılmasından dolayı zikredilmesine ihtiyaç duyulmayıp (istiğnâ) dilde hafiflik (tahfif) için hazfedildiğini belirtir.³⁴⁰

Sîbeveyh bu örneğe “Tahfif sebebiyle müstesnânın hazfî” babında yer verir. Mevsuf “تَارَةٌ” hazfedilip sıfat “أَمُوتُ” onun yerine geçmiştir. Yerine geçen sıfat delâlet ettiği için hazfedilmiştir. Ayrıca kelimenin mübteda konumunda bulunması burada mübteda hazfî ihtimalini de mümkün kılmaktadır.³⁴¹

³³⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.21.

³³⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.21. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. I, s. 21, 228, 409; C. II, s.33.

³³⁸ Bkz. Temîm b. Übey İbn Mukbil, **Dîvânü İbn Mukbil**, Thk.: İzzet Hasan, Beyrut, Dâru's-Şarkî'l-Arabî, 1995/1416, s. 38.

³³⁹ Şerhi için bkz. İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. II, s. 120.

³⁴⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.346; Rummânî, **Şerh**, s. 554.

³⁴¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.346.

Ferrâ, “تَارَةً” kelimesini “ساعة” ile açıklar ve ifadeyi “kimi zaman ölürüm, kimi zaman yaşarım” manası üzere “فَمِنْهُمَا سَاعَةٌ أَمُوتُهَا، وَسَاعَةٌ أَعِيشُهَا” şeklinde takdir eder.³⁴²

İbn Cinnî, zikredilen ifadeyi “فَمِنْهُمَا تَارَةٌ أَمُوتُ فِيهَا” şeklinde takdir eder ve uzunca gerçekleşen hazfi anlatır. “تَارَةً” hazfedildikten sonra sıfatı “أَمُوتُ فِيهَا” cümlesinin onun yerine geçtiğini söyler. Sonra harfi cerin hazfiyle “أَمُوتُهَا” ve daha sonra da zamirin hazfiyle cümlelerin “فَمِنْهُمَا أَمُوتُ” haline dönüştüğünü belirtir.³⁴³

1.1.2.10. Harflerde Hazif İle Te’vil

Başta harfi cerler olmak üzere bazı harflerin zikredilmediği ifadeler bulunmaktadır.

1.1.2.10.1. Harfi Cerlerin Hazif İle Te’vili

Fiilin çok kullanımı, mananın bilinmesi, dilde hafiflik ya da şiir zarureti sebebiyle harfi cerlerin hazfi söz konusu olabilmektedir.³⁴⁴

Harfi cer lafız olarak zikredilmez ancak mana açısından cümlede mevcuttur. Bu durum bir ve iki mef’ûl alan fiillerde görülür.

Harfi cer hazfedildiğinde fiil doğrudan mef’ûlde amel eder. Tespitlerimize göre Sîbeveyh bu durumu “iktisâr” kelimesi ile ifade eder.³⁴⁵ Ebû Ali el-Fârisî ise (ö. 377), mana bakımından harfi cerli kullanımın harfi cersiz kullanıma benzetilmesini “يُؤَوَّلُ إِلَى” yani te’vil kelimesiyle açıklar.³⁴⁶

Bâ (الباء) Harfi Ceri

Bâ harfi ceri, bir ve iki mef’ûl alan fiillerin yer aldığı bazı cümlelerde hazfedilmektedir.

Örnek 1.

Kaneveyni avladık. “صَدَدْنَا قَتَوَيْنَ”

³⁴² Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, C. II, s. 323.

³⁴³ İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, C. I, s. 319.

³⁴⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Ca’fer b. Muhammed b. Dürüsteveyh b. el-Merzubânî, *Tashîhu’l-Fasîh ve Şerhuhu*, Thk.: Muhammed Bedevî el-Mahtûn, Kahire, el-Meclisü’l-A’lâ li’ş-şuûni’l-İslâmiyye, m. 1998/ h. 1419, s. 169.

³⁴⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 37-38.

³⁴⁶ Ebû Ali el-Fârisî, *et-Ta’lîk*, C. I, s. 67.

Sîbeveyh'e göre cümlelerin takdiri mahzûf bâ harfi ceri üzere “صَدْنَا بَقَوَيْنَ” yahut cümlelerin manasını daha açıklayıcı şekilde “Kaneveyn'in hayvanlarını avladık.” manası üzere “صَدْنَا وَحَشَ قَنَوَيْنَ” şeklindedir.³⁴⁷

Örnek 2.

“أَمَرْتُكَ الْخَيْرَ فَافْعَلْ مَا أَمَرْتُ بِهِ * فَقَدْ تَرَكْتُكَ ذَا مَالٍ وَذَا نَسَبٍ”³⁴⁸

Sana iyiliği emrettim, emrolunduğunu yap!

Ne de olsa seni mal ve mülk sahibi olarak bıraktım.

Şiirdeki “أَمَرْتُكَ الْخَيْرَ” ifadesinde kast olunan mana “أَمَرْتُكَ بِالْخَيْرِ” şeklindedir. Harfi cersiz kullanım çok yaygın olmamakla birlikte burada bâ harfi ceri hafz edilmiştir.³⁴⁹

İki mef'ûl alan fiilin, ikinci mef'ûlü harfi cersiz olarak gelebilmektedir.

Örnek 1.

“سَمَّيْتُهِ زَيْدًا” Onu Zeyd diye isimlendirdim.

“سَمَّيْتُهِ بِفُلَانٍ” Onu falanaca diye isimlendirdim.

“سَمَّيْتُهِ بِفُلَانٍ” cümlesinde olduğu gibi “سَمَّيْتُهِ زَيْدًا” cümlesinde de “زَيْدًا” kelimesinden önce bâ harfi ceri vardır. Ancak hafzedilip fiil doğrudan mef'ûlde amel etmiştir. Bâ harfi ceri mahzûf olsa da anlamca mukadderdir.³⁵⁰

Örnek 2.

“عَرَّفْتُهُ زَيْدًا” Onu, Zeyd ile tanıştırdım.

Bu cümlede de aynı şekilde bâ harfi ceri mahzûf olup anlamca mukadderdir. “عَرَّفْتُ” fiili doğrudan “زَيْدًا” mef'ûlde amel etmiştir. Cümlelerin takdiri “عَرَّفْتُ بِزَيْدٍ” şeklindedir.³⁵¹

Min (مِنْ) Harfi Ceri

Min harfi cerinin nesir, Kur'ânı Kerim ve şiirde mahzûf olduğu kullanımlar vardır.

³⁴⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 213.

³⁴⁸ Bkz. Amr b. Ma'dîkerib ez-Zübeydî, *Şi'ru Amr b. Ma'dîkerib ez-Zübeydî*, Haz.: Muta' Tarabîşî, Dimeşk, Matbûatu Mecma'i'l-Lügati'l-Arabiyye, 1985/1405, s. 63.

³⁴⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 37-38. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. I, s. 163, 214, 412-13.

³⁵⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 37-38.

³⁵¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 38.

Örnek 1.

Adamlardan Abdullah'ı seçtim. “وَاخْتَرْتُ الرَّجَالَ عَبْدَ اللَّهِ”

Sîbeveyh, bu cümleyi “وَاخْتَرْتُ مِنْ الرَّجَالَ عَبْدَ اللَّهِ” şeklinde takdir eder. “وَاخْتَرْتُ فَلَانًا”³⁵² cümlesinde olduğu gibi “الرَّجَالَ” kelimesinden önce “مِنْ” harfi ceri vardır.

Benzer kullanım Kur'ânı Kerim'de de şöyledir:

﴿وَاخْتَارَ مُوسَى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا﴾

*Musa, kavminden yetmiş erkek seçti.*³⁵³

Ayette min harfi cerinin takdiri “وَاخْتَارَ مُوسَى مِنْ قَوْمِهِ سَبْعِينَ رَجُلًا” şeklindedir.³⁵⁴

Örnek 2.

*“أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ ذَنْبًا لَسْتُ مُخَصِّبُهُ * رَبِّ الْعِبَادِ إِلَيْهِ الْوَجْهُ وَالْعَمَلُ”*³⁵⁵

Sayılamayacak kadar çok günahıtan Allah'a istiğfâr ederim,

*Yaratılmışların rabbi, yakarış ve itaat O'nadır.*³⁵⁶

Şiirdeki “أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ ذَنْبًا” ifadesini Sîbeveyh de dahil dilciler “أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنْ ذَنْبٍ” şeklinde min harfi ceri üzere takdir eder.³⁵⁷

Tefsirciler ise ifadeyi lââm harfi ceri üzere “أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ لِدَنْبٍ” şeklinde takdir etmektedir.³⁵⁸

Zeccâcî, bu cümlede cer harfinin hazfi üzere kelimenin “ذَنْبًا” şeklinde mansub geldiği görüşünü hatalı bulur. Eğer cer harfinin hazfi üzere mansub ise her halükarda mansub olması gerektiğini ifade eder. Mesela “حَسْبُكَ بِرِيْدٍ” ifadesinden harfi cer hazfedildiğinde mansub değil “حَسْبُكَ رِيْدٍ” şeklinde merfu geldiğine dikkat çeker.³⁵⁹

Nisbet ve sayıların temyizinden önce de min harfi ceri mahzuftur.

³⁵² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 37-38,

³⁵³ el-A'râf, 7/155.

³⁵⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 37-38. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. I, s.39, 214; Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.108, Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 491.

³⁵⁵ Kaynaklarda herhangi bir şâire nisbetini tespit edemedik.

³⁵⁶ Şerhi için bkz. İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 279.

³⁵⁷ Bkz. Halîl, **el-Cûmel**, s. 122; Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 37-38; Müberrid, **el-Muktedab**, C. II, s. 321; C. IV, s. 331; İbnü's-Serrâc, **el-Usûl**, C. I, s. 178; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 276.

³⁵⁸ Ferrâ, **Meani'l-Kur'ân**, C. I, s. 233; Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C. I, s. 170; C. VII, s. 164.

³⁵⁹ Zeccâcî, **el-Cûmel**, s. 139.

Örnek 1.

Suyla doldum (Suya kandım)./ Yağ bağladım. “امتلأت ماءً وتفقأت شحمًا”

Sîbeveyh, bu cümlelerin aslının “امتلأت من الماء وتفقأت من الشحم” şeklinde olduğunu söyler. Mansub temyizden önce min harfi ceri hafiflik için “استخففاً” hazfedilmiştir.³⁶⁰

Örnek 2.

Yirmi dirhem. “عِشْرُونَ دِرْهَمًا”

Bu ifadede de takdir “عِشْرُونَ مِنَ الدَّرَاهِمِ” şeklindedir.³⁶¹

İlâ (إِلَى) Harfi Ceri

İlâ harfi ceri bazı fiillerin manasından anlaşıldığı için hazfedilebilmektedir.

Örnek 1.

Eve girdim. Şam’a gittim. “دَخَلْتُ الْبَيْتَ وَذَهَبْتُ الشَّامَ”

Sîbeveyh, bu cümleleri mahzuf ilâ harfi ceri üzere “دَخَلْتُ إِلَى الْبَيْتِ وَذَهَبْتُ إِلَى الشَّامِ” şeklinde takdir eder. Harfi cerden sonra gelen kelime mekan ismi olduğu için mana anlaşılmakta ve harfi cerin zikredilmesine ihtiyaç duyulamaktadır.³⁶²

Örnek 2.

Onu çağırdım/davet ettim. “دَعَوْتُهُ”

İki mef’ûl alan bazı fiiller, “دَعَوْتُهُ” fiilinin ifade ettiği anlamlardan bir işe/ bir şeye çağırma (الدعاء إلى أمر) anlamında kullanılıyorsa ikinci mef’ûllerini zahirde harfi cersiz almış görünürler ancak fiile uygun harfi cer takdir edilir.³⁶³

An (عَنْ) Harfi Ceri

Fiilin manasından anlaşıldığı için “عَنْ” harfi ceri de hazfedilebilmektedir.

Örnek 1.

Zeyd’den haber aldım. “تَبَيَّنْتُ زَيْدًا”

³⁶⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 204.

³⁶¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y.. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. II, s. 173-74.

³⁶² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 414.

³⁶³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 37.

Sîbeveyh, bu cümlede kast olunan mananın mahzuf harfi cer takdiri üzere “تُبَيَّنْتُ عَنْ زَيْدٍ” şeklinde olduğunu söyler. “عَنْ” harfi cerinin bâ harfi ceri gibi zâid olmadığını belirtir.³⁶⁴

Örnek 2.

“تُبَيَّنْتُ عَبْدَ اللَّهِ بِالْجَوْرِ أَصْبَحْتُ * كِرَامًا مَوَالِيهَا لُنَيْمًا صَمِيمُهَا”³⁶⁵

*Vâdinin ortasında yaşayan Abdullah b. Dârim kabilesinin
hizmetçilerinin soylu, soylu ailesinin ise aşağılık hale geldiğini
haber aldım.*³⁶⁶

Şiirdeki “تُبَيَّنْتُ عَبْدَ اللَّهِ” ifadesinin takdiri “تُبَيَّنْتُ عَنْ عَبْدَ اللَّهِ” şeklindedir.³⁶⁷

“تُبَيَّنْتُ” fiilinin manası “خَبَّرْتُ” dur. “خَبَّرْتُ” fiili de “عَنْ” harfi ceri ile kullanılır. Bu yüzden “تُبَيَّنْتُ عَبْدَ اللَّهِ” ifadesinde “عَنْ” harfi ceri takdir edilmiştir.³⁶⁸

Alâ (عَلَى) Harfi Ceri

Cümledeki fiilin manası ve alâ harfi cerinden sonra gelen kelimenin mekan manasında olması sebebiyle harfi cerin zikredilmesine gerek duyulmamaktadır.

Örnek 1.

“ضَرَبَ زَيْدُ الظَّهَرِ وَالْبَطْنِ.” *Zeyd’in sırtına ve karnına vuruldu.*

Cümlenin takdiri “ضَرَبَ زَيْدٌ عَلَى الظَّهَرِ وَالْبَطْنِ” şeklindedir.³⁶⁹

Örnek 2.

“أَلَيْتُ حَبَّ الْعِرَاقِ الدَّهْرَ أَطْعَمُهُ، * وَالْحَبُّ يَأْكُلُهُ فِي الْقَرْيَةِ السُّوسِ”³⁷⁰

*Irak tohumunu, ömür boyu yememeye yemin ettim, fakat tohum,
köydeki kurtlar tarafından yeniliyor.*

³⁶⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 38, 159.

³⁶⁵ el-Kitâb ve diğer kaynaklarda Ferezdak’a nisbet edilen bu şiiri divanında tespit edemedik.

³⁶⁶ Bkz. İbnü’s-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C: I, s. 283.

³⁶⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 38-39.

³⁶⁸ Şentemerî, *Tahsîl*, s. 74.

³⁶⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 159.

³⁷⁰ Bkz. Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheratü Eşâri’l-Arab*, Thk.: Ali Muhammed Bedâcî, Mısır, Nahdatü Mısır li’t-tibâati ve’n-neşr, t.s., s. 446.

Şiirdeki “الْيَتُّ عَلَى حَبِّ الْعِرَاقِ” ifadesinde takdir alâ harfi ceri üzere “الْيَتُّ عَلَى حَبِّ الْعِرَاقِ” şeklindedir.³⁷¹

Fî (فِي) Harfi Ceri

Cümledeki fiilin manası ve fî harfi cerinden sonra gelen kelimenin mekan manasında olması sebebiyle harfi cerin zikredilmesine gerek duyulmamaktadır.

Örnek 1.

”دَخَلْتُ الْبَيْتَ“ *Eve girdim.*

Bu cümlede harfi cerden sonra mekan manasında “الْبَيْتَ” kelimesi gelmiştir. Fiilin manası da “girmek” olduğu için “فِي” nin zikredilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Takdir “دَخَلْتُ فِي الْبَيْتِ” şeklindedir.³⁷²

Sîbeveyh “فِي” harfi cerinin hazfi ile ilgili şu cümleleri de örnek verir:

”ذَهَبْتُ الشَّتَاءَ وَيَضْرِبُ الشَّتَاءُ وَانْطَلَقْتُ الصَّيْفَ“

Kışın gittim./ Kışın vurur./ Yazın ayrıldım.

Bu cümlelerin “مَتَى” ne zaman? sorusuna cevap olarak söylendiğini ifade eder ve cümleleri “ذَهَبْتُ فِي الشَّتَاءِ وَيَضْرِبُ فِي الشَّتَاءِ وَانْطَلَقْتُ فِي الصَّيْفِ” şeklinde takdir eder.³⁷³

Zamirin fiile birleştiği ifadelerde de “فِي” harfi ceri hazfedilebilmektedir. Sîbeveyh, bununla ilgili şu örneği verir:

”دَخَلْتُهُ دُخُولًا وَوَلَجْتُهُ وُلُوجًا“ *Ona girdim./ Ona sokuldum/eriştim.*

Bu cümlelerde takdir “وَلَجْتُ فِيهِ وَدَخَلْتُ فِيهِ” şeklindedir. Sîbeveyh, harfi cerin hafiflik sebebiyle ilğa edildiğini belirtir.³⁷⁴

Örnek 2.

﴿بَلْ مَكْرُ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ﴾

*Hayır! Gece ve gündüzün hilesi.*³⁷⁵

³⁷¹ Bkz. Halîl, **el-Cümel**, s. 123; Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 38; İbnü's-Serrâc, **el-Usûl**, C. I, s. 179; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 277.

³⁷² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 159.

³⁷³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 219.

³⁷⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 38, 159. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. I, s.176, 212, 214, 215, 216, 402, C. II, s.160.

³⁷⁵ Sebe, 34/33.

Sîbeveyh, âyeti kerimenin manasını “في” harfi ceri üzere “المَكْرُ فِيهِمَا” şeklinde takdir eder. Bu takdire göre cümle “Hayır! Gece ve gündüzdeki hile” manasındadır. Çünkü gece ve gündüz hile yapıp tuzak kuramaz.³⁷⁶

Sîbeveyh, bir başka yerde âyeti kerimenin manasını “بَلْ مَكْرُكُمْ فِي اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ” yani “Hayır! Sizin gece ve gündüzdeki hileniz/tuzağınız” şeklinde takdir eder.³⁷⁷

Vâv (وَ أَوْ الْقَسَمِ) Harfi Ceri

Dilde hafiflik için vâv harfi ceri hazfedilebilmektedir.

Örnek 1.

Vallahi, yapmayacağım. “اللَّهُ لَا أَفْعُلُ”

Cümlelerin takdiri “وَاللَّهُ لَا أَفْعُلُ” şeklindedir. Lafzatullah’ın başındaki kase vâvı, dilde hafiflik için hazfedilmiş fakat lafzatullah mecrur olarak kalmıştır.³⁷⁸

Örnek 2.

Vallahi, yapacak mısınız? “أَللَّهُ لَتَفْعَلْنَ”

Cümlelerin takdiri “أَوَاللَّهُ لَتَفْعَلْنَ؟” şeklindedir. Lafzatullah’ın başındaki kase vavı, soru cümlesinde dilde hafiflik için hazfedilmiştir. İstifhâm hemzesi de vâvın lafzından bedel olmuştur.³⁷⁹

Örnek 3.

“إِي هَا اللَّهُ ذَا”

Bu ifadenin takdiri “إِي وَاللَّهُ لِلْأَمْرِ هَذَا” şeklindedir. Cevap cümlesinde vâv hazfedilip yerine “ها” gelmiştir. “لِلْأَمْرِ” ifadesi de çok kullanımdan dolayı hazfedilmiştir.³⁸⁰

³⁷⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.176, 212; Ayrıca bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 268.

³⁷⁷ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 212. Ayrıca bu takdir için bkz. Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, C. II, s. 363; Müberrid, **el-Muktedab**, C. IV, s. 331; en-Nehhâs, **l'râbü'l-Kur'ân**, C. III, s. 238; Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 107.

³⁷⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.160.

³⁷⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.161, C. III, s.7 (ومثل ذلك: اللَّهُ لَتَفْعَلْنَ إِذَا اسْتَفْهَمْتَ أَضْمَرُوا الْحَرْفَ الَّذِي يَجْرُ (وحذفوا تخفيفاً على اللسان وصارت ألف الاستفهام بدلاً منه في اللفظ معاقباً. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. III, s.498, 500.

³⁸⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.499.

Rubbe (رُبَّ) nin Hazfi

Örnek 1.

Nice ülke. “وَبَلَدٍ”

Bu ifadede takdir “وَرُبَّ بَلَدٍ” şeklindedir. Rubbe edatı mahzuftur ancak sonrasındaki “بَلَدٍ” kelimesindeki cer etkisi devam etmektedir.³⁸¹

Örnek 2.

“وَمِثْلِكَ بِكَرًا قَدْ طَرَقْتُ وَتَبَيَّا * فَأَلْهَيْتُهَا عَنْ ذِي تَمَائِمٍ مُغِيلٍ”³⁸²

Senin gibi nice bekâr genç kızı ve dul kadını ziyaret ettim. Onu,
kendisine büyüler yapan/meşgul edenden
uzaklaştırdım/alıkoydum.³⁸³

Şiirin başındaki “وَمِثْلِكَ” ifadesinde “رُبَّ” edatı hazfedilmiş ancak etki ettiği “مِثْلِكَ” kelimesi mecrur kalmıştır. Bu da başında cer eden bir kelimenin bulunduğu işaret etmektedir. Takdir “وَرُبَّ مِثْلِكَ” şeklindedir.³⁸⁴

1.1.2.10.2. Harfi Cerlerin Masdardan Önce Hazif İle Te’vili

Harfi cerlerin câmid, müştak ve müevvel masdarlardan önce zikredilmediği durumlar bulunmaktadır.

1.1.2.10.2.1. Harfi Cerin Câmid Masdardan Önce Hazfi ve Masdarın Mansub Olması

Câmid masdarlardan önce harfi cer hazfedilebilmektedir. Bir başka deyişle harfi cersiz kullanım da vardır. Bu durumda fiil masdarda doğrudan amel ederek masdarı mansub hale dönüştürmektedir.

³⁸¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 106. (وإذا أعملت العرب شيئاً مضمراً لم يخرج عن عمله مظهراً في الجر والنصب) (والرفع تقول: ويلد تريد: ورب بلد. وتقول: زيدا تريد: عليك زيدا).

³⁸² Bkz. İmruülkays b. Hucr, *Dîvânü İmruülkays*, Haz.: Abdurrahman el-Mustavî, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 2004/1425, s. 30. Divanın bu baskısında “مُغِيلٍ” kelimesi “مُحُولٍ” şeklinde geçmektedir. Ancak diğer baskısında “مُغِيلٍ” dir. Bkz. *Dîvânü İmruülkays*, Thk.: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrâhîm, y.y., Dârü'l-Maarif, t.s., bs. 5, s. 12.

³⁸³ Şerhi için bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 303.

³⁸⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.163. Benzer örnek için bkz. *A.e.*, C. II, s.163-164.

Lâmu't-ta'lîl (لَامُ التَّعْلِيلِ)

Lâmu't-ta'lîl, câmid masdardan önce hazfedilebilmektedir.

Örnek 1.

”فَعَلْتُ ذَلِكَ حَذَرَ الشَّرِّ“ *Bunu kötülükten kaçınmak için yaptım.*

Cümlede camid masdar “حَذَرَ” dan önce bulunan lâm harfi ceri hazfedilmiştir.

Takdir “أَحَذَرَ الشَّرِّ” şeklindedir.³⁸⁵

Lâm-u ta'lîl, müştak masdardan önce hazfedilebilmektedir.

Örnek 2.

”وَأَغْفِرُ عَوْرَاءَ الْكَرِيمِ ادِّخَارَهُ ... وَأَعْرِضُ عَنْ شَتْمِ اللَّئِيمِ تَكْرُمًا“

Saygımdan dolayı onurlu kişinin çirkin sözlerini bağışlarım,

Alçak kimseye sövmekten yüz çeviririm.

Şiirde geçen “ادِّخَارَهُ” müştak masdarının başındaki lâm harfi ceri mahzuf olup

takdir “لَا دِّخَارَهُ” şeklindedir.³⁸⁶

1.1.2.10.2.2. Müevvel Masdardan Önce Harfi Cerin Hazfi

Müevvel masdar harfleri “أَنَّ” ve “إِنَّ” den önce gelen harfi cerlerin zikredilmediği durumlar bulunmaktadır.

Masdar Harfi (أَنَّ) den Önce Harfi Cerin Hazfi

“مِنْ” ve “عَنْ” harfi cerlerinin masdar harfi “أَنَّ” den önce hazfedildiği ifadeler vardır.

Min (مِنْ)

Örnek.

”مَا مَنَعَكَ أَنْ تَأْتِيَنَا؟“ *Bize gelmeni ne engelledi?*

Sîbeveyh, bu soru cümlesini “مَا مَنَعَكَ مِنْ إِيْتَانِنَا؟” şeklinde te'vil eder.³⁸⁷

³⁸⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.154.

³⁸⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.126 (ولكنك حذف اللام هنا كما تحذفها من المصدر إذا قلت: واغفر عوراء الكريم (ادخاره وأعرض عن شتم اللئيم تكروما، أي: لأدخاره). Ayrıca bkz. Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân*, C. I, s. 179; *el-Muktedab*, C. II, s. 348; en-Nehhâs, *l'râbü'l-Kur'ân*, C. I, s. 89.

³⁸⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.155 (فهذا على حذف حرف الجر).

Sîrâfî, cümleyi aynı şekilde “مَا مَنَعَكَ مِنْ أَنْ” te’vil etmekle birlikte “مَا مَنَعَكَ مِنْ أَنْ” şeklinde de te’vil eder. Ayrıca harfi cer hazfinin “أَنْ” ile mümkün olduğunu ancak masdar ile mümkün olmadığını söyler.³⁸⁸

An (عَنْ)

Örnek.

“لَا يَلْبُثُ أَنْ يَأْتِيَكَ.” *Yakında sana gelecek.*

Bu sözde harfi cer takdiri “لَا يَلْبُثُ عَنْ أَنْ يَأْتِيَكَ” şeklindedir.³⁸⁹ Nehhâs, Ferrâ’nın bu ifadeyi “gelişini geciktirmedi” manasında “فَمَا أَبْطَأَ مَجِيئُهُ” şeklinde câiz gördüğünü belirtir.³⁹⁰

Lâmu’t-ta’îl (لَامُ التَّعْلِيلِ)

Sîbeveyh, lâm harfi cerinin “أَنْ” den önce hazfedildiğini söyler ve bunula ilgili şu örnekleri verir:³⁹¹

Örnek 1.

“لَا تَفْعَلْ كَذَا وَكَذَا أَنْ يُصِيبَكَ أَمْرٌ تَكْرَهُهُ”

Bu sözdeki “أَنْ يُصِيبَكَ” ifadesinin başındaki lâm harfi ceri mahzuftur. Takdiri ise “مِنْ أَجْلِ أَنْ يُصِيبَكَ” şeklindedir. Sîbeveyh, “أَنْ” ve fiilin, masdar konumunda olduğunu belirtir.³⁹²

Örnek 2.

“اخْلُقْتِ السَّمَاءَ أَنْ تُمَطَّرَ.” *Gökyüzü, yağmur yağdırsa.*

Cümlede takdir “لِأَنْ تُمَطَّرَ” şeklindedir. Masdar harfi “أَنْ” den önce mana bakımından lâm harfi ceri bulunmaktadır.³⁹³

Kur’ân-ı Kerim’de de benzer kullanımlar vardır.

Örnek 3.

{ أَنْ تَضِلَّ إِحْدَاهُمَا }

³⁸⁸ Sîrâfî, *Şerh*, C. III, s. 391.

³⁸⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.155; Sîrâfî, *Şerh*, C. III, s. 386.

³⁹⁰ Nehhâs, *İ’râbü’l-Kur’ân*, C. II, s. 175.

³⁹¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.154.

³⁹² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y.

³⁹³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.157. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. III, s.127.

*Biri yanılırsa diye...*³⁹⁴

﴿أَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِينَ﴾

*Malları ve oğulları var diye ...*³⁹⁵

Sîbeveyh, bu âyet-i kerîmelerde de masdar harfi “أَنْ” den önce lââm harfi cerinin hazfedildiğini söyler. Lââm harfi cerini “لَأَنْ تَصِلَ إِحْدَهُمَا” ve “لَأَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِينَ” şeklinde takdir eder.³⁹⁶

Şiirde de benzer kullanımlar vardır.

Örnek 4.

“أَنْ رَأَتْ رَجُلًا أَعْنَى أَضْرَبَهُ * رَبُّ الْمَنُونِ وَدَهْرٌ مَفْسَدٌ خَيْلٌ”³⁹⁷

*Kör, bir adam gördü diye ...*³⁹⁸

Şiirde lââm harfi cerinin takdiri “لَأَنْ رَأَتْ رَجُلًا” şeklindedir.³⁹⁹

Masdar Harfi Enne (أَنْ) den Önce Harfi Cerin Hazfi

Harfi cerin mana bakımından var olduğu ancak lafızda hazfedildiği yerlerden diğeri de “أَنْ” masdar harfi öncesidir. Bu yerde hazfedilen harfi cerler “الباء” ve “لام” dır.

Bâ (الْبَاءُ)

Bâ harfi cerinin bu şekilde hazfinin nesir ve Kur’ân-ı Kerim’de kullanımları vardır.

Örnek1.

“كَتَبْتُ إِلَيْهِ أَنْ لَا تَقُولَ ذَلِكَ.” *Onu söylememesini ona yazdım.*

Bu ifadedeki “أَنْ” nasb edatı değildir. Tahfîf edilmiş “أَنْ” dir. Çünkü bu konum yakîn ve i’câb ifade eder ve gerçekleşen olayı haber verir. Cümlede hazfedilen harfi cer bâ olmakla birlikte manaya göre lââm da olabilir. Buna göre takdir “لَأَنْتَ لَا تَقُولَ ذَلِكَ أَوْ”

³⁹⁴ Bakara, 2/282.

³⁹⁵ Kalem, 68/14.

³⁹⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.154; Sîrâfî, buradaki lââm harfi cerinin hazfini “Nasb eden “أَنْ” e bitişik lââm’ın hazfi” şeklinde ifade eder. Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 85.

³⁹⁷ Bkz. Meymûn b. Kays el- A’sâ, *Dîvânü’l-A’sâ el-Kebîr*, Thk.: Muhammed Hüseyin, y.y., Mektebetü’l-Âdâb, t.s., s. 55.

³⁹⁸ Şerhi için bkz. el-Hatîb Ebû Zekerîyyâ et-Tebrîzî, *Şerhu’l-Kasâidi’l-Aşr*, y.y., İdâratü’l-Tibâati’l-Münîra, 1352, s. 295.

³⁹⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.154, 550. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. III, s.154, 156, 166.

”يَا أَيُّهَا النَّاسُ لَا تَقُولُوا” şeklinde. Ayrıca ”يَا أَيُّهَا النَّاسُ” den sonraki ”يَا أَيُّهَا النَّاسُ” ifadesi cezm, nasb ve raf şeklinde üç türlü okunabilir. Cezm okunduğunda emir manası, nasb okunduğunda ”يَا أَيُّهَا النَّاسُ” manası ve raf okunduğunda yukarıda geçtiği gibi haber manası ifade eder.⁴⁰⁰

Kur’ân-ı Kerim’de de benzer hazif örnekleri vardır.

Örnek 2.

(فَدَعَا رَبَّهُ أَنِّي مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ)

”Ben yenik düştüm, yardım et!” diyerek rabbine dua etti.⁴⁰¹

Âyet-i kerîmede takdir ”يَا أَيُّهَا النَّاسُ” şeklindedir.⁴⁰²

Yine bir başka ayette de şöyle geçer:

(وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا نُوحًا إِلَىٰ قَوْمِهِ إِنِّي لَكُمْ نَذِيرٌ مُّبِينٌ)

Ve and olsun ki, Nûh’u kavmine gönderdik, ”Şüphesiz ki ben sizin için apaçık bir nezirim”, (diye).⁴⁰³

Bu âyet-i kerîmede de takdir mahzûf bâ harfi ceri üzere ”يَا أَيُّهَا النَّاسُ” şeklindedir.⁴⁰⁴

(لَامُ التَّغْلِيلِ) Lâmu’t-ta’lîl

Lâmu’t-ta’lîl, (أَنَّ) den önce kullanımının çok olması (كَثْرَةُ الْإِسْتِعْمَالِ) sebebiyle hazfedilmektedir.⁴⁰⁵

Örnek 1.

”أَيُّهَا النَّاسُ” Bulalım diye.

Cümlede lâm’ın takdiri ”يَا أَيُّهَا النَّاسُ” şeklindedir. Kelâmın manası lâm’ın varlığını göstermektedir.⁴⁰⁶

Şu âyet-i kerîmede de lâm harfi cerinin mana bakımından varlığı söz konusudur:

⁴⁰⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.166.

⁴⁰¹ Kamer, 54/10.

⁴⁰² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.127.

⁴⁰³ Hûd, 11/25.

⁴⁰⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.127. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. II, s.146.

⁴⁰⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.128. ”رُبَّ” nin de aynı sebeple hazfî caiz görülür.

⁴⁰⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.124.

Örnek 2.

﴿وَإِنْ هَذِهِ أُمَّةٌ وَاحِدَةٌ﴾

*İşte bu sizin ümmetiniz bir tek ümmet ve ben de sizin Rabbinizim diye ...*⁴⁰⁷

Âyet-i kerîmede takdir “وَلَئِنْ هَذِهِ” şeklindedir.⁴⁰⁸

1.1.2.10.3. Harfi Cerin İsimden Önce Hazfi ve İsmi Mecrur Olarak Kalması

Bazı ifadelerde isim mecrûr olmakla birlikte başında cer eden bir harf bulunmaz. Bu durum mana ve i'râb bakımından mecrûr ismin başında takdir edilen mahzûf harfi cer ile te'vil edilir. Lafzen ismin mecrûr olması da buna işaret kabul edilir.

Ba (الباء)

Örnek.

Dün onunla karşılaştım. “لَقِيتُهُ أَمْسٍ”

Sîbeveyh, bu cümleyi “لَقِيتُهُ بِالْأَمْسِ” şeklinde takdir eder ve “أَمْسٍ” başındaki harfi cerin mahzûf olduğunu belirtir. Ancak “أَمْسٍ” kelimesi mecrur kalmış ve mahzûf harfi cere delâlet etmektedir.⁴⁰⁹

Lâm (اللام)

Örnek.

Babana helâl olsun! “لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ”

Bu cümlede de takdir “لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ” şeklindedir.⁴¹⁰

Min (مِنْ)

Örnek.

Üç köpek. “ثَلَاثَةُ كِلَابٍ”

⁴⁰⁷ el-Mü'minûn, 23/52.

⁴⁰⁸ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.126-27; Müberrid, **el-Muktedab**, C. II, s. 347; İbnü's-Serrâc, **el-Usûl**, C. I, s. 267; Nehhâs, **Meâni'l-Kur'ân**, C. IV, s. 465; Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s. 345.

⁴⁰⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 162-63.

⁴¹⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

Sîbeveyh, bu sayı ifadesini “Köpeklerden üç tane” manası üzere “ثَلَاثَةٌ مِنْ”⁴¹¹ şeklinde takdir eder.

Rubbe (رُبَّ)

Örnek.

“وَبَلَدٌ لَيْسَ بِهَا أَنْيْسٌ * إِلَّا الْيَعْفِيرُ وَإِلَّا الْعَيْسُ”⁴¹²

Nice beldeler vardır, içinde ahhâb/dost olmayan,

*Sadece ceylanlar ve develer.*⁴¹³

Şiirde “بلدٌ” ifadesi mecrurdur fakat cer eden kelime lafızda bulunmamaktadır. Sîbeveyh, cer harfinin mana bakımından takdirini “رُبَّ بلدٌ” şeklinde yapar. Rubbe’nin hazfedilerek kullanımının daha kuvvetli olduğunu belirtir.⁴¹⁴

İbnü’l-Verrâk (ö.381/991), bu ifadede rubbe’nin hazfedilebilmesini vâv’ın onun yerine geçmesine bağlar.⁴¹⁵ Sîbeveyh’e göre ise böyle bir durum söz konusu değildir.⁴¹⁶

Bağdâdî de cümledeki vâv harfinin rubbe vâv’ı olduğunu söyler ve “بلدٌ” kelimesinin mahzuf rubbe ile mecrûr olduğunu belirtir.⁴¹⁷

1.1.2.10.4. Harfi Cer ve Mecrûrlarının Beraber Hazif İle Te’vili

Harfi cer ve mecrûrunun beraber hazfedildiği ifadeler de vardır.

Bâ ve Mecrûrunun Hazfi

Örnek.

“بِمَنْ تَمَرُّرُ أَمْرُ”. *Kime uğrarsan uğrarım.*

⁴¹¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 624.

⁴¹² Şiirin başı divanda “بَسَابِيسَا لَيْسَ بِهَا أَنْيْسٌ” şeklinde rivayet edilmiştir. Bkz. Âmir b. el-Hâris Cîrân el-Avd en-Nümeyrî, *Dîvânü Cîrân el-Avd Rivâyetü Ebî Saîd es-Sükkerî*, Kahire, Dârü’l-Kütübî’l-Mısriyye, 1995, bs. 2, s. 52.

⁴¹³ Şerhi için bkz. Şentemerî, *Tahsîl*, s. 359.

⁴¹⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 263 (“رب”).

⁴¹⁵ İbnü’l-Verrâk, *İlelü’n-Nahv*, Thk.: Muhammed Câsim Muhammed ed-Derveşî, Riyad, Mektebetü’r-Rüşd, m.1999/ h. 1420, s. 315.

⁴¹⁶ Bkz. Şentemerî, *Tahsîl*, s. 184.

⁴¹⁷ Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, C. X, s. 15.

Cümlelerin takdiri “kime uğrarsan ona uğrarım” manası üzere “بِمَنْ تَمُرُّ أَمْرُ بِهِ” şeklindedir. Bâ harfi ceri ve mecrûr zamiri “بِهِ” mahzuftur.⁴¹⁸

Sîbeveyh, şu cümlede de benzer şekilde mahzûf harfi cer ve mecrûr takdiri yapar:

Babana gelince, senin bir baban vardır. “أَمَّا أَبُوكَ فَلَاكَ أَبٌ”

Bu ifadeyi Sîbeveyh, “أَنَّكَ مِنْهُ أَوْ بِهِ أَوْ بِمَكَانِهِ أَبٌ” şeklinde birden fazla harfi cer takdiri ile te’vil eder.⁴¹⁹

Alâ ve Mecrûrunun Hazfı

Örnek 1.

Kime misafir olursan bende ona misafir olurum. “عَلَى مَنْ تَنْزِلُ أَنْزِلُ”

Sîbeveyh, cümleyi “عَلَى مَنْ تَنْزِلُ أَنْزِلُ عَلَيْهِ” şeklinde takdir eder.⁴²⁰ Cümlede geçen birinci “عَلَى” harfi ceri mananın anlaşılmasında yeterli olduğu için ikinci “عَلَيْهِ” nin zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz. İkinci ve birinci fiilin aynı olması da bu durumu destekler ve harfi cer tekrar edilmez. Bununla beraber bu kullanımlarda zayıflık olduğunu belirtir.⁴²¹

Örnek 2.

*“إِنَّ الْكَرِيمَ وَأَبِيكَ يَعْتَمِلُ * إِنَّ لَمْ يَجِدْ يَوْمًا عَلَى مَنْ يَنْكِلُ”*

Cömert kişi ve baban çalışıp çabalıyor. Bir gün yaslanıp güvenecek kimse bulamazsa diye.

Sîbeveyh’e göre, şiirde “يَنْكِلُ” fiilinden sonra “عَلَيْهِ” mahzuftur. Takdir ise “مَنْ” şeklindedir.⁴²²

Müberrid ise, şiirde “عَلَى” harfi cerinin “مَنْ” den önce gelmesi sebebiyle Sîbeveyh’in bu takdirini doğru bulmaz.⁴²³

⁴¹⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.81-82; Bağdâdî, **Hizânetü’l-Edeb**, C. X, s. 143.

⁴¹⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.389-90.

⁴²⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.81-82.

⁴²¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

⁴²² Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.81-82; Rummânî, **Şerh**, c. , s. 993; İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C. II, s. 307.

⁴²³ Şentemerî, **Tahsîl**, s. 417.

Fî ve Mecnûrunun Hazfî

Örnek 1.

(وَأَتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا)

Öyle bir günden korkunuz ki, o günde hiçbir şahıs hiçbir şahıstan dolayı hiçbir şey ödemez.⁴²⁴

Âyet-i kerîmede “فِيهِ”, öncesinde geçen “يَوْمًا” delâleti ile mana anlaşıldığı için zikredilmemiştir. Takdir “يَوْمًا لَا تَجْزِي فِيهِ نَفْسٌ” şeklindedir.⁴²⁵

Örnek 2.

“وَيَوْمٌ نُسَاءٌ وَيَوْمٌ نُسَرٌ” Bir gün perişan oluruz bir gün seviniriz.

Bu tabirde “Bazen kötü, bazen iyiyiz” manası üzere takdir “وَيَوْمٌ نُسَاءٌ فِيهِ وَيَوْمٌ نُسَرٌ” şeklindedir.⁴²⁶

Min ve Mecnûrunun Hazfî

Dilde hafiflik için min ve mecnûru hazfedilebilmektedir.

Örnek 1.

“اللَّهُ أَكْبَرُ” ve “أَنْتَ أَفْضَلُ”. Allah, en büyüktür. / Sen, en iyisin.

Sîbeveyh, bu cümleleri “Allah, her şeyden en büyük olandır./ Sen, herhangi bir kimseden en iyi olansın.” manası üzere “اللَّهُ أَكْبَرُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ” ve “أَنْتَ أَفْضَلُ مِنْ أَحَدٍ” şeklinde takdir eder. Mufaddal minh olan “مِنْ كُلِّ شَيْءٍ” ve “مِنْ أَحَدٍ” kelimeleri istihfâf için hazfedilmiştir.⁴²⁷

Örnek 2.

“أَلَا مَاءٌ بَارِدٌ؟” Soğuk su yok mu?

Bu cümlede takdir “Bizim için soğuk su yok mu?” manası üzere “أَلَا مَاءٌ لَنَا بَارِدٌ؟” şeklindedir. Câr-mecnûr olarak gelen “لَنَا” dilde hafiflik için hazfedilmiştir.⁴²⁸

⁴²⁴ Bakara, 2/48, 123.

⁴²⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 386.

⁴²⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

⁴²⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 32-33.

⁴²⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.141-142.

Örnek 3.

”أَقْلَ بِهِ رُكْبٌ أَتَوْهُ تَنْيَةً * وَأَخَوْفَ، إِلَّا مَا وَقَى اللَّهُ، سَارِيًّا“

*Vadiye yaklaşanların korkusu ve aceleciliği, ancak Allah'ın koruduğu ve güven verdiği zamanlarda hafiftir.*⁴²⁹

Sîbeveyh, şiirde ”تَنْيَةً“ den sonra ”منهم“ câr ve mecrûrunun dilde hafiflik için mahzûf olduğunu söyler. Çünkü öncesinde geçen ifadeler delâlet etmektedir. Cümlelerin takdiri ise ”أَقْلَ بِهِ الرُّكْبُ تَنْيَةً مِنْهُمْ“ şeklindedir.⁴³⁰

1.1.2.10.5. Diğer Bazı Harflerin Hazfî

Harfî cerlerin dışında diğer bazı harfler de hazfedilebilmektedir.

Nûn Harfî ve Tenvînin Hazfî

İsm-i fâil ”الفاعل“ kalıbı, ”الذي فعل“ anlamını taşır ve onun gibi sonrasındaki kelimeye amel eder. Örneğin ”هو الضاربُ زيداً“ cümlesindeki gibi. Bununla beraber amel etmeyip ”هو الضاربُ زيد“ şeklinde izafet de mümkündür. İzafet yapıldığında kelime türüne göre tenvin ya da nûn düşer. Buradaki izafet şekli olup anlam, amel etmiş haliyle aynıdır. Nûn, lafızda hazfedilmekte ancak amel ve anlam açısından bulunmaktadır. Sîbeveyh, nûn ve tenvînin düşürülmesini ”كففت“, kelimeye bulunmasını ise ”ثبوت“ kavramlarıyla ifade eder.⁴³¹ Ayrıca nûn ve tenvin, sadece izafet sebebiyle değil ”الفاعل“ ismi fâil kalıbı amel ettiğinde de düşebilir. Sîbeveyh, bunun sebebini kelâmın uzaması ”طال الكلام“ şeklinde te’vîl eder.⁴³² Aynı şekilde ism-i mevsullerde de nûn kelâm uzadığı için hazfedilir ve ism-i mevsûl sıla cümlesiyle beraber müfred isim terkiibindedir. Nûn ve tenvînin hazfî dilde hafiflik (الاستخفاف) ile gerekçelendirilmektedir.⁴³³

Nûn’un Hazfî

Nûn harfî, ismi fâilden izafet, kelâmın uzaması gerekçesiyle dilde hafiflik için hazfedilmektedir.

⁴²⁹ Şerhi için bkz. Şurrâb, **Şerhu’ş-şevâhid**, C: III, s. 333.

⁴³⁰ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.32-33; İbnü’s-Serrâc, **el-Usûl**, C. II, s. 30; Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 362.

⁴³¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 184.

⁴³² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 186, 202.

⁴³³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 166, 186.

İsmi Fâilden İzafet Sebebiyle Nûn'un Hazfi

Örnek 1.

“هُمَا الضَّارِبَا زَيْدٌ وَالضَّارِبُو عَمْرٌو”
O ikisi Zeyd'e vurandır, Amr'a vuranlardır.

Bu cümlelerde ism-i fâil kalıbları “الضَّارِبَا” ve “الضَّارِبُو” den nûn düşürülmüş ve izafet yapılmıştır. Ancak anlam aynı kalmaktadır.⁴³⁴ Cümlelerin takdiri “هُمَا الضَّارِبَانِ زَيْدًا” ve “الضَّارِبُونَ عَمْرًا” şeklindedir.

Örnek 2.

“أَسَيْدٌ ذُو خُرَيْطَةٍ نَهَارًا * مِنَ الْمُتَلَقِّطِي قَرَدِ الْقَمَامِ”

Gündüzleri torbasıyla çöp toplayan biridir.

Şiirde “الْمُتَلَقِّطِي” kelimesinden nûn düşürülmüştür. Takdir “الْمُتَلَقِّطِينَ” şeklindedir.⁴³⁵

Örnek 3.

Kur'ân-ı Kerim'de de bu şekilde hazfin olduğu ifadeler şöyledir:

{كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ}

Her nefis ölümü tadacaktır.⁴³⁶

Âyet-i kerîmede geçen “ذَائِقَةُ” ismi fâilden tenvîn izafet sebebiyle düşmüştür. Takdir “ذَائِقَةُ الْمَوْتِ” şeklindedir.

{إِنَّا مُرْسِلُونَ النَّاقَةَ}

Muhakkak biz, deveyi göndereceğiz ...⁴³⁷

Takdir “مُرْسِلُونَ النَّاقَةَ” şeklindedir.

Ayetlerde nûn harfi dilde hafiflik için mahzuftur. Bu durum anlamda bir değişikliğe sebep olmamaktadır. Anlam nûnun hazfedilmediği {وَلَا آمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ} ⁴³⁸ ayetindeki gibi aynıdır.⁴³⁹

⁴³⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 185.

⁴³⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 185.

⁴³⁶ Âli İmrân, 3/185; Enbiyâ, 21/35; Ankebût, 29/57.

⁴³⁷ Kamer, 54/27.

⁴³⁸ Mâide, 5/2.

⁴³⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 166; Rummânî, **Şerh**, C. II, s.415.

İsmi Fâilden Kelâmın Uzaması Sebebiyle Nûn'un Hazfi

Örnek.

”الْحَافِظُ عَوْرَةَ الْعَشِيرَةِ لَا * يَأْتِيهِمْ مِنْ وَرَائِنَا نَظْفٌ“⁴⁴⁰

Kabilelerinin kusurlarını açık etmeyenleri ayıplamayız.

Sîbeveyh, bu şiirde nûnun izafet değil kelâmın uzaması sebebiyle hazfedildiğine dikkat çeker.⁴⁴¹ Çünkü ismi fâilin başındaki elif-lam, ismi mevsûlün başındaki gibidir. Bu isimler sılasıyla beraber tek bir isim gibidir ve bu durum kelâmın uzaması olarak kabul edilir. Dolayısıyla hafiflik için nûn hazfedilir.⁴⁴²

İsmi Mevsûlden Nûn'un Hazfi

Örnek.

”أَبْنَى كُلِّبٍ إِنَّ عَمِّيَ اللَّذَا * سَلَبَا الْمُلُوكَ وَفَكَكَا الْأَغْلَا“⁴⁴³

Şiirde ism-i mevsulün ”اللَّذَا“ şeklinde nûnu hazfedilmiştir. Takdir ”اللَّذَان“ şeklindedir.⁴⁴⁴

Müberrid, kelâmın uzamasından kastın ismi mevsûlün sılasının uzunluğu olduğunu söyler.⁴⁴⁵

Tenvînin Hazfi

İsmi Fâil ve Sıfatı Müşebbeheden Tenvînin Hazfi

Örnek 1.

”هُوَ كَانُنُ أَخِيكَ“

Takdir ”هُوَ كَانُنُ أَخَاكَ“ şeklindedir. Dilde hafiflik için izafet ile tenvin düşürülmüştür.⁴⁴⁶

⁴⁴⁰ Bkz. Kays b. Hatîm, **Dîvânü Kays b. Hatîm**, Thk.: Nâsiruddîn el-Esed, Beyrut, Dâru Sâdır, 1967, s. 238.

⁴⁴¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 186, 202. Ayrıca bkz. Müberrid, **el-Muktedab**, C. IV, s. 145.

⁴⁴² Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 42-43, 64.

⁴⁴³ Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. es-Salt el-Ahtal, **Dîvânü'l-Ahtal**, Haz.: Mehdî Muhammed Nâsiruddîn, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, bs. 2, 1994/1414, s. 246.

⁴⁴⁴ Bkz. Halîl, **el-Cûmel**, s. 235; Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 186; Ahfeş, **Meâni'l-Kur'ân**, C. I, s. 91. Diğer örnekler için bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 187.

⁴⁴⁵ Müberrid, **el-Muktedab**, C. IV, s. 146; Ayrıca bkz. İbn Cinnî, **Sırru Sınâati'l-İ'râb**, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, m. 2000/ h. 1421, C. II, s. 190.

⁴⁴⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 166; Rummânî, **Şerhu'l-Kitâb**, C. II, s. 415-416.

Örnek 2.

”وَنَأْخُذُ بَعْدَهُ بِذُنَابِ عَيْشٍ * أَجَبَ الظَّهْرُ، لَيْسَ لَهُ سَنَامٌ“⁴⁴⁷

Takdir “أَجَبًا” şeklinde olup sıfatı müşebbenin tenvinini izafet ile hazfedilmiştir. Bu şekilde hazfin şiirde örneklerine çokça rastlanmaktadır.⁴⁴⁸

Fiilden Müenneslik Alâmeti Olan Tâ “ت” Harfinin Hazfi

Bazı ifadelerde fiil müzekker, fâil müennes gelmektedir. Cinsiyet açısından fiil-fâil uyumsuzluğu gibi görünen bu durum, fiildeki müenneslik tâ’sının başka bir deyişle mutâbakat karinesini olan “ت” harfinin, kelâmın uzaması (طول الكلام) sebebiyle hazfedilerek te’vil edilmektedir. Kelâmın uzadığı yerlerde hazfin yapılması daha güzel olarak görülmektedir. Ya da fâilin müennes olarak gelmesi yeterli görülmekte ve fiilde müenneslik tâ’sı zikredilmemektedir.⁴⁴⁹

Ayrıca bu ifadelerde zikredilen müennes kelimenin hakiki olmadığı durumda fiilde müenneslik tâ’sının hazfi yerine cümledeki fâillerin hakiki müennes olmamaları gerekçesiyle müzekkere haml edilerek de te’vil mümkündür.⁴⁵⁰

Örnek 1.

”حَضَرَ الْقَاضِي امْرَأَةً.“ *Kadıya bir kadın geldi.*

Sîbeveyh, cümlede fiilden sonra mef’ûlün gelmesiyle fâilin zikrinin gecikmesini kelâmın uzaması şeklinde niteler. Bu yüzden fiilden müenneslik tâ’sının hazfedildiğini söyler. Cümleyi “حَضَرَ الْقَاضِي امْرَأَةً” şeklinde takdir eder.⁴⁵¹

Müberrid, nahivcilerin “قَامَ هُنْدٌ” ve “ذَهَبَ جَارِيَتُكَ” demediklerini ancak “حَضَرَ الْقَاضِي” cümlesini kelâm uzadığı için câiz gördüklerini söyler. Bunu cümlede hazfedilenin yerini dolduran ve kelâmın uzamasına sebep olan kelimelerin varlığı ile açıklar.⁴⁵²

⁴⁴⁷ Nâbîga ez-Zübyânî, *Divân*, s. 170.

⁴⁴⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 196-98 (وهو في الشعر كثير). Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. I, s. 167-168, 196-98.

⁴⁴⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 38 (وإنما حذفوا التاء لأنهم صار عندهم إظهار المؤنث يكفيهم عن ذكرهم التاء كما (كفاهم الجمیغ والإثنان حين أظهرهم عن الواو والألف).

⁴⁵⁰ Sîrâfî, *Şerhu’l-Kitâb*, C. II, s.376; Hadî, *eş-Şerhü’l-muasır*, c.2/4, s.23-25.

⁴⁵¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 38.

⁴⁵² Müberrid, *el-Muktedab*, C. II, s. 338.

Örnek 2.

{ فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ }

*Her kime Rabbinden bir öğüt gelir de ...*⁴⁵³

Âyet-i kerîmede, fâil “مَوْعِظَةٌ” müenneslik tâ’sı ile geldiği için bununla yetinilerek fiillerden müenneslik tâ’sı hazfedilmiştir. Sîbeveyh, bu şekildeki ifadelerin Kur’an-ı Kerim’de çok olduğunu ifade eder.⁴⁵⁴

Bazı kıraatlarda da bu duruma rastlanmaktadır. Örneğin Ebû Amr kırâatına göre “أَجَائِي مَوْعِظَةٌ” ayeti “خَاشِعًا أَبْصَارُهُمْ” şeklinde okunmaktadır. Yine “أَجَائِي مَوْعِظَةٌ” ifadesinde takdir “أَجَائِيَّة مَوْعِظَةٌ” şeklindedir. Fiilimsiler de bu açıdan fiile benzer.⁴⁵⁵

Müberrid, fiilin müzekker, fâilin müennes gelmesini fâilde gerçek/hakîkî manada müenneslik bulunmaması ile açıklar. Yani “مَوْعِظَةٌ” kelimesi lafzen müennestir.⁴⁵⁶

Zeccâc ve İbnü’s-Serrâc gibi alimler de “مَوْعِظَةٌ” kelimesinin müzekker “الوعظ” ile aynı manada olduğunu ve bu yüzden fiilin müzekker de gelebileceğini söyler.⁴⁵⁷

Sîrâfî, bu tarz ifadelerde fâilin canlı/hakiki müennes olması durumunda fiilin müzekker gelmesinin güzel olmayacağı kanatindedir. Mesela “ذهب امرأة” ve “ذهب هند” demek hoş değildir. Bu ancak şiirde olabilir.⁴⁵⁸

Örnek 3.

Sîbeveyh, şiirlerde müenneslik tâ’sının gerek kelâmın uzaması gerekse zaruret sebebiyle hazfinin sayılamayacak kadar çok olduğunu belirtir.⁴⁵⁹ Bununla ilgili şu şiiri örnek verir:

”وَكُنَّا وَرَثَتَاهُ عَلَى عَهْدٍ تُبَعِّ * طَوِيلًا سَوَارِيهِ شَدِيدًا دَعَائِمُهُ“⁴⁶⁰

⁴⁵³ Bakara, 2/275.

⁴⁵⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 39.

⁴⁵⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 43 (تذهب الهاء ها هنا كما تذهب التاء في الفعل). Benzer örnekler için bkz. *A.e.*, C. II, s. 43-45.

⁴⁵⁶ Müberrid, *el-Muktedab*, C. III, s. 349; C. IV, s. 59. Ayrıca bkz. Zeccâcî, *el-lzâh*, s. 118.

⁴⁵⁷ Bkz. Zeccâc, *Meâni’l-Kur’ân*, C. I, s. 358; C. II, s. 82; İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl*, C. I, s. 173; C. II, s. 415; Nehhâs, *l’râbü’l-Kurân*, C. I, s. 134.

⁴⁵⁸ Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 253.

⁴⁵⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 44-45.

⁴⁶⁰ Ferezdak, *Dîvan*, C: II, s. 207.

Şiirde müennes “سَوَارِيه” kelimesinin fâili olan “طَوِيلًا” ve müennes “دَعَائِمُه” kelimesinin fâili olan “سَدِيدًا” de müenneslik tâ’sı mahzuftur. Takdir “طَوِيلَةً سَوَارِيه شَدِيدَةً” şeklindedir.⁴⁶¹ Kelâmın uzaması sebebiyle müenneslik tâ’sı hazfedilmiştir.

1.1.3. Nevâsıhlarda Hazif İle Te’vil

İnne ve benzerlerinin bazı ifadelerde ismi ya da haberi hazfedilebilmektedir.

1.1.3.1. İnne (إِنَّ) ve Enne (أَنَّ) nin İsmının Hazfi

İnne ve enne’nin isminin hazfedildiği bu kullanım normal kelâmda kabih/çirkin ancak şiirde câiz görülmektedir.⁴⁶²

Örnek 1.

Onların en iyisi Zeyd’dir. “إِنَّ أَفْضَلَهُمْ كَانَ زَيْدٌ”

Gerçekten Zeyd’e vurdum. “إِنَّ زَيْدًا ضَرَبْتُ”

Bu cümlelerde mesele “أَفْضَلَهُمْ” ve “زَيْدًا” kelimelerini hangi ögenin nasb ettiği. “إِنَّ” nin ismi olarak mı yoksa “كَانَ” nin mukaddem haberi olarak mı?

Sîbeveyh, bu kelimeleri “إِنَّ” nin haberi olarak mansub kabul eder ve isminin mahzuf olduğunu söyler. Cümleleri “إِنَّهُ أَفْضَلُهُمْ كَانَ زَيْدٌ” ve “إِنَّهُ زَيْدًا ضَرَبْتُ” şeklinde takdir eder.⁴⁶³

Ebû Ali el-Fârisî, bu yerlerde “ه” zahirinin hazfini kabih/çirkin görür. Çünkü bu yerleri “ه” zahirinin hazfedildiği yerler olarak görmez.⁴⁶⁴

Örnek 2.

“فَلَوْ أَنَّ حَقَّ الْيَوْمِ مِنْكُمْ إِقَامَةً * وَإِنْ كَانَ سَرَحٌ قَدْ مَضَى فَتَسْرَعَا”⁴⁶⁵

Sîbeveyh’e göre takdir “فَلَوْ أَنَّ حَقَّ الْيَوْمِ” şeklindedir. Burada “ه” takdir edilmediğinde kelâmın muhâl olacağını söyler.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 44-45. Diğer örnekler için bkz. Sîbeveyh, **A.e.**, C. II, s. 44-46. Ayrıca bkz. İbnü’s-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. III, s. 338; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 254; Enbârî, **el-İnsâf**, C. II, s. 631.

⁴⁶² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.357.

⁴⁶³ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.153-54; Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 480.

⁴⁶⁴ Bkz. Ebû Ali el-Fârisî, **et-Ta’lîk**, C. I, s. 296; Bağdâdî, **Hizânetü’l-Edeb**, C. X, s. 475.

⁴⁶⁵ er-Râî en-Nümeyrî, **Divânü’r-Râî en-Nümeyrî**, Thk.: Reinhard Weipert, Beyrut, Dârü’n-neşr Franz Steiner Verlag, 1980/1401, s. 167. Şiirin şerhi için bkz. İbnü’s-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. II, s. 47.

⁴⁶⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.72-73; Diğer örnekler için bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.134, 357; C. III, s.72-73.

Rummânî, “أَنَّ” fiilin başına geldiği için “هـ” zahirinin takdir edilmesi gerektiğini belirtir. Benzer işlevi gören “مَا”nın takdir edilmesinin ise câiz olmadığını söyler. Çünkü çoğunlukla bu yerde takdir edilen “هـ” zamiridir.⁴⁶⁷

Yûsuf b. Hasan es-Sîrâfî, bu mahzûf “هـ” zahirinin emr ve şe’n (ضمير الأمر والشأن) zamiri olduğunu ifade eder.⁴⁶⁸

1.1.3.2. İnne’nin Haberinin Hazfî

İnne’nin haberi, kelâmın ya da kullanımın delâleti ile hazfedilebilmektedir.

Örnek 1.

“إِنَّ مَالًا وَإِنَّ وَلَدًا وَإِنَّ عَدَدًا”

Bu ifadede “لَهُمْ” şeklindeki haber mahzuftur. Takdiri “إِنَّ لَهُمْ مَالًا وَإِنَّ لَهُمْ وَلَدًا وَإِنَّ لَهُمْ عَدَدًا” şeklindedir. İnne’nin car-mecrur şeklinde gelen haberi anlaşıldığı için zikredilmemiştir. Sîbeveyh burada inne ve benzerlerinden “الاحرف الخمسة” şeklinde bahseder.⁴⁶⁹

Örnek 2.

“مَنْ يَكُ أَمْسَى بِالْمَدِينَةِ رَحْلُهُ * فَإِنِّي وَقَيَّارًا بِهَا لَعْرِبٌ”⁴⁷⁰

Şiirdeki “فَإِنِّي” diye başlayan cümlede “إِنَّ”nin haberi sonrasındaki cümlenin haberi “لَعْرِبٌ” kendisine delâlet ettiği ve muhatap bildiği için zikredilmemiştir.⁴⁷¹ Haberin takdiri “فَإِنِّي لَعْرِبٌ وَقَيَّارًا بِهَا لَعْرِبٌ” şeklindedir.⁴⁷² Diğer bir deyişle haberin bir defa zikredilmesiyle iktifâ edilmiştir.

1.1.3.3. Cinsini Nefyeden Lâ’nın İsmiinin Hazfî

Örnek 1.

“لا عليك”. *Senin için sorun değil/ Sana zararı yok.*

İfadenin takdiri “لا بأس عليك ولا ضرر عليك” şeklindedir. Muhatabın ne kastedildiğini bilmesi sebebiyle dilde hafiflik (استخفافاً) için lâ’nın ismi hazfedilmiştir. Sîbeveyh,

⁴⁶⁷ Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 969. Ayrıca bkz. Kayravânî, *Mâ Yecûzü*, s. 346; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 414; Bağdâdî, *Hizânetü’l-Edeb*, C. X, s. 451.

⁴⁶⁸ Bkz. İbnü’s-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. II, s. 47.

⁴⁶⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 141-142.

⁴⁷⁰ Şiirin nisbeti için bkz. İbn Manzûr, *Lisân*, C: IV, s. 125.

⁴⁷¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 75-76.

⁴⁷² Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 352-365; Rummânî, *Şerh*, C. I, s. 274.

burada zâhir olarak gelen ismin izmar edildiğini, sonra da bu ifadenin çok kullanımdan dolayı mesel konumuna (منزلة المثل) ulaştığı için ismin hazfedildiğini söyler.⁴⁷³

Örnek 2.

”وَيُلَمِّهَا مِنْ هَوَاءِ الْجَوِّ طَالِبَةً * وَلَا كَهَذَا الَّذِي فِي الْأَرْضِ مَطْلُوبٌ“⁴⁷⁴

Şiirde lâ'nın ismi mahzûf olup takdir “وَلَا شَيْءٌ كَهَذَا” şeklindedir.⁴⁷⁵

1.1.3.4. Cinsini Nefyeden Lâ'nın Haberinin Hazfî

Lâ'nın haberi, muhatabın bilmesi sebebiyle ihtiyaç duyulmadığı (استغناء) için hazfedilebilmektedir. Ancak te'kîd için zikredilmesi de mümkündür.⁴⁷⁶

Örnek.

”لا رجل ولا شيء.“ *Ne adam ne de başka bir yoktur.*

Takdir “لا رجل في مكان ولا شيء في زمان” şeklindedir. Lâ'nın zaman ya da mekân zarfı şeklindeki haberi zikredilmemiştir.⁴⁷⁷

Sîbeveyh, cinsini nefyeden lâ'nın ismiyle beraber tek bir isim olarak mübteda konumunda olduğunu belirtir.⁴⁷⁸

1.1.3.5. Enne (أَنَّ) nin Tahfîfi ve İsmiinin Hazfî

Cümle, ayet, ve şiirlerde enne'nin tahfîf edilip isminin hazfedildiği ifadeler vardır.⁴⁷⁹

Örnek1.

”قَدْ عَلِمْتُ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ مُنْطَلِقٌ.“ *Öğrendim ki Abdullah gidiyor.*

Takdir “قَدْ عَلِمْتُ أَنَّهُ عَبْدُ اللَّهِ مُنْطَلِقٌ” şeklindedir. İfadede “أَنَّ” tahfif edilmiş ve ismi hazfedilmiştir.⁴⁸⁰

⁴⁷³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 224, C. II, s.295.

⁴⁷⁴ İmru'ülkays, *Dîvân*, s. 82.

⁴⁷⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.294. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. II, s.296-97; Sîrâfî, *Şerh*, C. III, s.37; Hâdî, *eş-Şerhü'l-Muâsır*, c.3/5, s. 82-83.

⁴⁷⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.279-80.

⁴⁷⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.275. İzhârına örnek için bkz. *A.e.*, C. II, s.279-80, 283; Sîrâfî, *Şerh*, C. III, s.22, 24; Hâdî, *eş-Şerhü'l-muasır*, c.3/5, s. 57-58, 53-54.

⁴⁷⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.275-76.

⁴⁷⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.163-65.

⁴⁸⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.74.

Örnek 2.

﴿أَفَلَا يَرْوْنَ أَلَّا يَرْجِعُ إِلَيْهِمْ قَوْلًا﴾

Onun kendilerine bir cevap veremediğini görmüyorlar mı?⁴⁸¹

Ayetteki “أَنَّهُ لَا يَرْجِعُ” ifadesinde takdir “أَنَّ لَا يَرْجِعُ” şeklindedir.⁴⁸²

Örnek 3.

”فِي فِتْنَةٍ كَسُيُوفِ الْهِنْدِ، قَدْ عَلِمُوا * أَنَّ هَالِكٌ كُلُّ مَنْ يَحْفَى وَيَنْتَعِلُ“⁴⁸³

Şiirdeki “أَنَّ هَالِكٌ” ifadesinde “أَنَّ” tahfif edilip ismi hazfedilmiştir. Takdir “أَنَّهُ هَالِكٌ” şeklindedir.⁴⁸⁴

1.1.3.6. Keenne’nin (كَأَنَّ) Tahfîfi ve İsmnin Hazfi

Keenne’nin tahfîfile beraber isminin hazfedildiği ifadeler vardır.

Örnek.

”وَبَوْمًا تُوَاغِينَا بِوَجْهِ مَقْسَمٍ * كَأَنَّ ظَبِيَّةً تَعْطُو إِلَى وَارِقِ السَّلَمِ“

Takdir “كَأَنَّهَا ظَبِيَّةٌ” şeklindedir.⁴⁸⁵ Zamir şeklinde gelen keenne’nin ismi hazfedilmiştir.

1.1.3.7. Keene’nin Haberinin Bir Kısımının Hazfi

Burada keenne’nin haberinin tamamı hazfedilmemektedir. Haberi izafet tamlaması olarak geldiğinde muzaf hazfedilmekte ve muzafun ileyh onun yerine geçmektedir.

Örnek 1.

”كَأَنَّ غَزِيرَهُمْ بِجُنُوبِ سِلَى * نَعَامٌ قَاقَ فِي بَلَدٍ قَفَارِ“⁴⁸⁶

⁴⁸¹ Tâhâ, 20/89.

⁴⁸² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.74.

⁴⁸³ A’sâ, *Dîvân*, s. 60. Şiir divanında şu şekilde rivayet edilmiştir:

فِي فِتْنَةٍ كَسُيُوفِ الْهِنْدِ قَدْ عَلِمُوا ... أَنَّ لَيْسَ يَدْفَعُ عَنْ ذِي الْحِيلَةِ الْحَيْلُ

Bir başka beyitte şöyle geçmektedir:

إِنَّمَا تَرَيْنَا خُفَاةً لَا نَعَالُ لَنَا ... إِنَّمَا كُنَّا مَا نَحْفَى وَنَنْتَعِلُ

⁴⁸⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 137; C. III, s. 74, 163-65, 454. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. III, s.74, 163-68.

⁴⁸⁵ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.134, C. III, s.165; Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 366. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. II, s. 134.

⁴⁸⁶ Nâbîga el-Ca’dî, *Dîvânü’n-Nâbîga el-Ca’dî*, Thk.: Vâzih es-Samed, Beyrut, Dâru Sâdir, 1998, s. 97.

Sanki onların Sillâ'nın⁴⁸⁷ güneyinde inlemeleri

İssız bir yerde öten deve kuşları gibidir.

Şiirde, “كَأَنَّ” nin izafet tamlaması olarak gelen haberinde muzâf “عذير” mahzuf olup muzâfun ileyh “نَعَامُ” onun merfu i'râbını alarak yerine geçmiştir. Takdir “عذير نَعَامُ” şeklindedir.⁴⁸⁸

Rummânî de takdirin “عذير نَعَامُ” olup anlamı “أَصَوَاتُ نَعَامٍ... .. أَصَوَاتُهُمْ * يَقَعُّعُ خَلْفَ رَجُلَيْهِ بَشَنَ”⁴⁹¹ şeklinde açıklar.⁴⁸⁹ Sîrâfî de aynı şekilde takdir eder.⁴⁹⁰

Örnek 2.

“كَأَنَّكَ مِنْ جَمَالِ بَنِي أَقْيِشٍ * يَقَعُّعُ خَلْفَ رَجُلَيْهِ بَشَنَ”⁴⁹¹

Şiirde takdir “كَأَنَّكَ مِنْ جَمَالِ بَنِي أَقْيِشٍ” şeklindedir. Keenne'nin terkip olarak gelen haberinde mevsuf olan “جَمَلٌ” hazfedilmiştir.⁴⁹²

1.1.3.8. Lâkinne'nin (لَكِنَّ) İsmi ve Haberinin İzmarı

Lâkinne'nin de isim ve haberi hazfedilebilmektedir. İsmi hazfedilip haberi merfu okunabilir. Ya da haberinin hazfedildiği düşünülüp lâkinne'den sonraki kelime ismi olarak mansub okunur ve sonrasında merfu bir haber takdir edilebilir. Nitekim Sîbeveyh aşağıdaki örnekte yaptığı açıklamasında ismi hazfedildiğinde de cümlelerin anlamının mansub hali gibi olduğunu söylemektedir.⁴⁹³

Örnek.

“فَلَوْ كُنْتَ ضَبِيًّا عَرَفْتَ قَرَابَتِي * وَلَكِنَّ زَنْجِيًّا عَظِيمَ الْمَشَافِرِ”⁴⁹⁴

Şiirde takdir “وَلَكِنَّ زَنْجِيًّا عَظِيمَ الْمَشَافِرِ لَا يَعْرِفُ قَرَابَتِي” şeklindedir. İsim cümlesinde mübteda ve haberin hazfedildiği gibi burada da hazif gerçekleşmektedir. Sîbeveyh bu iki okunuştan nasbın arabaların kelâmında daha çok olduğunu ifade eder.⁴⁹⁵

⁴⁸⁷ Sillâ, Yemâme bölgesinde Zabbe oğullarına ait bir suyun ismidir. Bkz. Yâkut el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, Beyrut, Dâru Sâdır, 1995, s. 231, 244.

⁴⁸⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 214.

⁴⁸⁹ Rummânî, **Şerh**, 491.

⁴⁹⁰ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 108.

⁴⁹¹ Nâbîga ez-Zübyânî, **Divân**, s. 194.

⁴⁹² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.345.

⁴⁹³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.136.

⁴⁹⁴ Sîbeveyh şiiri Ferezdak'a nisbet etmektedir. Ancak divanında tespit edemedik.

⁴⁹⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.136. Benzer örnek için bkz. **A.e.**

Sîrâfî, ismi hazfedildiğinde takdirin “ولكنك زنجي” şeklinde olduğunu söyler. Haberin takdirini de Sîbeveyh’le aynı şekilde yapar.⁴⁹⁶

1.1.3.9. Leyte’nin Haberinin Hazfi

Leyte’nin car-mecrûr olarak gelen haberi bilindiği için hazfedilebilmektedir.

Örnek.

يَا لَيْتَ أَيَّامَ الصَّبَا رَوَّاجِعَا ...⁴⁹⁷

Keşke gençlik günleri geri dönse ...

Şiirde takdir “يَا لَيْتَ أَيَّامَ الصَّبَا رَوَّاجِعَا ...” şeklindedir. Leyte’nin car-mecrûr gelen haberi hazfedilmiştir. “رواجعا” ise hal üzere mansubtur.⁴⁹⁸

Sîrâfî’ye göre bir başka takdir de “يَا لَيْتَ أَيَّامَ الصَّبَا أَقْبَلْتُ رَوَّاجِعَا” şeklinde fiil hazfi üzeredir.

1.1.3.10. Kâne ve Benzerleride Hazfi

Mübteda ve haberden oluşan isim cümlesinin başına gelen (كان) nin kendisi, ismi ya da haberinin cümlede zikredilmediği durumlar vardır. (كان) nin benzerlerinde de aynı durum sözkonusudur.

Kâne’nin Hazfi

Kelâmın manasının delâleti ile kâne hazfedilebilmektedir. Sîbeveyh bunu, kelâmda sıklıkla kullanıldığı yerler bilindiği için kânenin söylenmesine ihtiyaç duyulmaması şeklinde açıklar.

Örnek 1.

أَتَوَعِدُنِي بِقَوْمِكَ يَا بَنَ جَحْلٍ * أَشَابَاتٍ يُخَالُونَ الْعِبَادَا

بِمَا جَمَعْتَ مِنْ حَضَنٍ وَعَمْرٍ * وَمَا حَضَنٌ وَعَمْرٌ وَالْجِيَادَا

Sen beni tehdit mi ediyorsun ey İbn Cahl!

Kendilerini emir kulu zanneden gençler ile,

Hadn ve Amr kabilelerinden topladığın (gençler),

⁴⁹⁶ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 466.

⁴⁹⁷ Şiirin nibeti için bkz. Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, **Tabakâtü Fuhûlî’s-Şuarâ**, Thk.: Mahmûd Şâkir, Cidde, Dârü’l-Medenî, t.s., C: I, s. 78.

⁴⁹⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 141-142.

*Hadn ve Amr atlı savaşı değildir!*⁴⁹⁹

Şiirde takdir “وما كان حُضْنٌ وَعَمْرُؤٌ وَالْجِيَادُ” şeklindedir. Sözün genel manası delâlet ettiği için (كان), mahzuftur. Ayrıca “والجِيَادُ” deki vâv harfi (مع) manasındadır.⁵⁰⁰

Örnek 2.

”أَزْمَانٌ قَوْمِي وَالْجَمَاعَةُ كَالَّذِي * مَنَعَ الرَّحَالَ أَنْ تَمِيلَ مَمِيلًا“⁵⁰¹

*Bir zamanlar kavminin cemaate/topluluğa bağlılığı semeri
tutup eğilip düşmekten alıkoyan kimse gibiydi.*⁵⁰²

Bu şiirde şair zamanında kavminin ayrılığa düşmemiş, bir birine bağlı güçlü bir topluluk olduğundan ve işlerin düzgün bir şekilde ilerlediğinden bahsetmektedir. Buna binaen Sîbeveyh cümleyi kâne üzere “أَزْمَانٌ قَوْمِي وَالْجَمَاعَةُ” şeklinde takdir eder.⁵⁰³

Sîrâfî de cümleyi aynı şekilde takdir eder ve kânenin hazfinin bu gibi yerlerde çok kullanılması sebebiyle, herhangi bir karışıklık ve mana değişikliğine yol açmadığına dikkat çeker.⁵⁰⁴ Ebû Ali el-Fârisî (ö. 377) de kastedilen merfu mananın bozulmadığını belirtir.⁵⁰⁵

Kâne'nin İsminin Hazfi

Kâne'nin ismi kelâm delâlet ettiği için zikredilmemektedir.

Örnek 1.

”مَنْ كَذَبَ كَانَ شَرًّا لَهُ“ *Kim yalan söylerse o onun için şerdir.*

Sîbeveyh' göre bu sözde takdir “... كَانَ الْكَذِبُ شَرًّا لَهُ” şeklindedir. “كَانَ” nin isminin, cümlelerin başında geçen “كَذَبَ” kelimesinin delâletiyle muhatab anladığı (علم المخاطب) için “الْكَذِبُ” şeklinde tekrardan zikredilmesine gerek duyulmadığını (استغنى) söyler.⁵⁰⁶

⁴⁹⁹ Şiirin nisbeti ve şerhi için bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 135.

⁵⁰⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 304-305; Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 201.

⁵⁰¹ Şiir divanda “لَزِمَ الرَّحَالَ” şeklinde rivayet edilmiştir. Bkz. er-Râî en-Nümeyrî, *Divân*, s. 234.

⁵⁰² Şerhi için bkz. Şentemerî, *Tahsîl*, s. 203.

⁵⁰³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 304-305.

⁵⁰⁴ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 200.

⁵⁰⁵ Ebû Ali el-Fârisî, *et-Ta'lik*, C. I, s. 192.

⁵⁰⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.391.

Örnek 2.

”بني أسدٍ هل تعلمون بلاءنا * إذا كان يوماً ذا كواكب أشنعاً“⁵⁰⁷

Ey Benî Esed! Ne kadar belalıyız bilirmisiniz?

O gün gelirse, fenâ yıldızların olduğu bir gün olur.

Sîbeveyh şiirde kâne'nin ismi ”اليوم“ kelimesinin muhatab tarafından bilinmesi/anlaşılması sebebiyle mahzuf olduğunu söyler. Cümleyi ”إذا كان اليوم يوماً ذا“ şeklinde takdir eder. Kâne'nin burada »وَقَعَ« manasında geldiğini belirtir. Bu manayı ”إذا وَقَعَ يوماً“ şeklinde açıklar.⁵⁰⁸

Kâne ve İsminin Beraber hazfi

Kâne ve isminin beraber mahzuf olduğu ifadeler de bulunmaktadır.

Örnek 1.

”عبد الله“ *Abdullah (dövülüyor)!*

Sîbeveyh, bu sözün dövülen birinin görülmesi üzerine tepkisel olarak söylendiğini ifade eder. Cümleyi eylemin Abdullah üzerinde gerçekleştiği manası üzere ”بعبد الله يكون“ ya da ”يَفْعُ بعبد الله“ şeklinde takdir eder.⁵⁰⁹

Örnek 2.

”من لُدْ شَوْلاً فإلى إثنائها“ *Hamilelikten doğuma kadar.*

Sîbeveyh, ”لُدْ“ edatının zaman ya da mekana muzaf olduğu ve sonrasındaki kelimeyi mecrur kıldığını söyler. Ancak bu cümlede ”شَوْلاً“ kelimesi bu manaların dışında deveye sıfat olan bir isim olduğundan mecrur değil mansub geldiği için isim olan ”شَوْلاً“ de amel edebilecek ve zaman-mekan manasını da ifade edecek bir takdirde bulunmanın güzel olacağını belirtir. Bu mana üzere Takdir ”من لُدْ كانت شَوْلاً فإلى“ (Hamile olduğu andan doğum zamanına kadar.) şeklinde takdir eder.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ Şiir divanda ”فوارس لا يدعون بال مجاشع * إذا كان يوماً ذا كواكب أشنعاً“ şeklinde rivayet edilmiştir. Bkz. Cerîr, **Dîvân**, s. 266.

⁵⁰⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 47.

⁵⁰⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 257

⁵¹⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 264-65.

Kâne'nin Haberinin Hazfı

Kâne'nin haberi kelâmın delâleti ve muhatabın bilmesi sebebiyle hazfedilebilmektedir.

Örnek 1.

”تَحْنُ بِمَا عِنْدَنَا وَأَنْتَ بِمَا * عِنْدَكَ رَاضٍ وَالرَّأْيُ مُخْتَلِفٌ“⁵¹¹

*Biz bizde olanla, sen sende olanla râzısın ve fakat fikirler farklı.*⁵¹²

Şiirde birinci cümle olan ”تَحْنُ بِمَا عِنْدَنَا“ cümlesinin haberi ikinci cümlelerin haberi ”راضٍ“ nin kendisine delâlet etmesi ve muhatabın bilmesi sebebiyle zikredilmeye gerek (استغناء) duyulmamıştır.⁵¹³ Birinci cümlelerin mahzûf haberinin takdiri ”نحن بما عندك“ şeklinde راضون şeklindedir.⁵¹⁴

Ebu'l-Bekâ el-Ukberî (538-616), bu şekildeki hazfın nesirde de câiz olduğunu belirtir.⁵¹⁵

İbn Mâlik, bu örnekteki gibi ikinci haberin birinciye delâlet etmesini zayıf görür. Güzel olanın birincinin ikinciye delâlet etmesi olduğunu söyler.⁵¹⁶

Örnek 2.

”رَمَانِي بِأَمْرٍ كُنْتُ مِنْهُ وَوَالِدِي * بَرِيئًا، وَمَنْ أَجَلُ الطَّوِيِّ رَمَانِي“

*Beni ve babamı suçsuz olduğumuz bir konuda, “Tavî” adındaki kuyu sebebiyle suçladı.*⁵¹⁷

Şiirde ”كُنْتُ مِنْهُ“ diye başlayan cümlede kâne'nin haberi, sonrasındaki kendisine ma'tuf cümlelerin haberi ”بَرِيئًا“ kendisine delâlet ettiği için zikredilmemiştir.⁵¹⁸ Cümlelerin takdiri ”كُنْتُ مِنْهُ بَرِيئًا وَوَالِدِي بَرِيئًا“ şeklindedir.⁵¹⁹

⁵¹¹ Bkz. Kays b. Hatîm, *Dîvân*, s. 239.

⁵¹² Şerhi için bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 186.

⁵¹³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 75-76. Ayrıca bkz. Müberrid, *el-Muktedab*, C. IV, s. 73.

⁵¹⁴ Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 352-365; Rummânî, *Şerh*, C. I, s. 274.

⁵¹⁵ Ukberî, *et-Tebyîn an Mezâhibi'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn*, Thk.: Abdurrahman b. Süleyman el-Useymin, Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, m. 1986/ h. 1406, s. 345.

⁵¹⁶ İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, C. I, s. 61.

⁵¹⁷ Şerhi ve nisbeti için bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 169; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 98.

⁵¹⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 75.

⁵¹⁹ Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 352-365; Rummânî, *Şerh*, C. I, s. 274.

Örnek 3.

”إِنِّي ضَمِنْتُ لِمَنْ أَتَانِي مَا جَنَى * وَأَبِي، فَكَانَ وَكَنْتُ غَيْرَ غَدُورٍ“⁵²⁰

*Ben ve babam yanımızda olanı kolladık,
Gaddar ve kalleş olmakdık.*

Şiirde “فكان” nin haberi, sonrasındaki ma’tuf cümle “وَكَنْتُ غَيْرَ غَدُورٍ” nin haberi “غَيْرَ غَدُورٍ” kendisine delâlet ettiği için zikredilmemiştir.⁵²¹

Cümlelerin bu mana üzere takdiri “وَأَبِي فَكَانَ غَيْرَ غَدُورٍ وَكَنْتُ غَيْرَ غَدُورٍ” şeklindedir.⁵²²

Ebû Hayyân, aslında tesniye gelmesi beklenirken her iki cümle içinde haberin müfred gelmesini zaruret şeklinde değerlendirir. Ona göre kâne’nin haberinin hazfi zanne fiilinin mef’ûlünün hazfinden daha zordur. Çünkü zanne’nin mef’ûlü ihtisâr için hazfedilebilir. Kâne’nin haberi ise bu örnekte olduğu gibi kendisine delâlet eden bir kelime varsa ancak mümkündür.⁵²³

Ayrıca Sîbeveyh bu örnekteki gibi “فكان وكنْتُ” peş peşe atıfla gelen fiillerin ilkinin manada amel ettirildiğini ancak lafızda amel ettirilmediğini, ikincisinin ise hem lafızda hem manada amel ettirildiğini ifade eder.⁵²⁴

Kâde’nin İsmiinin Hazfi

Kâne’nin benzerlerinden olan kâde’nin isminin mahzuf olduğu ifadeler bulunmaktadır.

Örnek.

(مَنْ بَعْدَ مَا كَادَ تَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِّنْهُمْ)

*İçlerinden bir kısmının kalpleri az kalsın kayacak gibi olmuşken...*⁵²⁵

Sîbeveyh bu ayeti mana bakımından “كَادَتْ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِّنْهُمْ تَزِيغُ” şeklinde takdir eder.⁵²⁶

⁵²⁰ Bu şiiri Ferezdak’ın divanında tespit edemedik. Ancak Sîbeveyh ve diğer kaynaklar ona nisbet etmektedir. Ferezdak’a nisbeti ve şerhi için bkz. İbnü’s-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 156; Şentemerî, **Tahsil**, s. 98.

⁵²¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 76.

⁵²² Rummânî, **Şerh**, C. I, s. 275.

⁵²³ Bkz. Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve’t-Tekmîl**, C. IV, s. 206.

⁵²⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 76. (فالفعل الأول في كل هذا معمل في المعنى وغير معمل في اللفظ، والآخر معمل في اللفظ والمعنى.)

⁵²⁵ Tevbe, 9/117.

⁵²⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 71.

Sîrâfî, cümlelerin anlamının bu şekilde olmasını ve peş peşe gelen “كاد” ve “كَادَ” kelimelerinin her ikisinin de fiil olup birbirine âmil olamamalarını “كاد” deki “كَادَ” ya da “كَادَ الشَّيْءُ ..” şeklindeki mahzûf ismin varlığına bağlar.⁵²⁷

Burada dikkat çeken diğer bir husus ise kâde'nin haberi olarak gelen “كَادَ” kelimesidir. Sîbeveyh burada cumhurun kıraatine göre “كَادَ” şeklinde tercih etmiştir. Hamza ve Hafs kıraatine göre ise “كَادَ” şeklindedir.⁵²⁸

1.1.3.11. Leyse ve Benzerlerinde Hazîf

Leyse ve onun gibi amel eden lâte, mâ ve in edatlarının başına geldiği bazı cümlelerde bu edatların isimleri anlaşıldığı için zikredilmeye ihtiyaç duyulmaz.

Leyse'nin İsmi'nin Hazîfî

Muhatab tarafından anlaşıldığı için leyse'nin isminin zikredilmediği ifadeler vardır.

Örnek.

Sadece bana Zeyd geldi. “مَا أَتَانِي الْقَوْمُ لَيْسَ زَيْدًا”

Sîbeveyh'e göre takdir “لَيْسَ بَعْضُهُمْ زَيْدًا” şeklindedir. İstisnâ anlamında gelen leyse fiilinin ismi “بَعْضُهُمْ”, muhatabın bilmesi sebebiyle söylenmesine ihtiyaç duyulmamıştır.⁵²⁹

Leyse'nin Haberi'nin Hazîfî

Bazı ifadelerde leysenin haberi kelâmın siyâkından anlaşıldığı için söylemeye gerek duyulmaz.

Örnek 1.

Burda kimse yok. “لَيْسَ أَحَدٌ”

Bu sözde takdir “لَيْسَ هُنَا أَحَدٌ” şeklindedir. Leyse'nin haberi “هُنَا”, muhâtab bildiği için leyse ve ismi ile yetinilmiş ve dilde hafiflik olması için hazfedilmiştir.⁵³⁰

⁵²⁷ Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 352.

⁵²⁸ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, C. II, s.283.

⁵²⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.348.

⁵³⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.346.

Benzer şekilde bir şiirde de câr-mecrûr olarak gelen leyse'nin haberi mahzuftur:

”أَلَا يَا لَيْلَ وَيَحْكُ نَبَّيْنَا * فَأَمَّا الْجُودُ مِنْكَ فَلَيْسَ جُودٌ“⁵³¹

Ey gece, vay sana, söyle bize/haber ver

*Senin cömertliğin cömertlik midir?*⁵³²

Şiirdeki ”فليس لنا منك جود“ ifadesinde takdir ”فليس جود“⁵³³ şeklindedir.

Örnek 2.

”ليس غيرُ وليس إلا“. *Başka/ondan başka değil.*

Leyse ile yapılan bu istisnâ cümlesinde müstesnâ mahzuftur. Takdir ”ليس إلا“ ”ذاك وليس غيرُ ذاك“ şeklindedir. Müstesna, muhâtab bildiği için söylenmesine ihtiyaç duyulmamıştır.⁵³⁴

Leyse'ye Benzeyen Lâte

Anlam ve amel bakımından leyse'ye benzeyen lâte kelimesinin ismi hazfedilebilmektedir.

Örnek.

”لَاتَ حِينَ مَنَاصٍ“. *Kaçış vakti değil.*

Sîbeveyh, lâte'nin isminin mahzuf olarak ve sadece ”الْحَيْنُ“ ile kullanıldığını söyler. Bu çerçevede cümle ”لَاتَ الْحَيْنُ حِينَ مَنَاصٍ“ şeklindedir. İfadenin merfu ”لَاتَ حَيْنُ“ okunmasının mümkün ancak neredeyse bilinmeyecek kadar az olduğunu söyler.⁵³⁵

⁵³¹ Bu şiiri Sîbeveyh, Hassân b. Sâbit'e nisbet etmiştir. Ancak divanda tespit edemedik. Hassân b. Sâbit'in kaynaklardaki şiirlerinin tahkik edilip bir araya getirildiği kitapta ise şiirin kaynağı Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı olarak gösterilmiştir. Bkz. Abdurrahman b. Hassân b. Sâbit el-Ensârî, **Şi'r Abdurrahman b. Hasan el-Ensârî**, Thk.: Sâmi Mekkî el-Ânî, Bağdat, Matbaatü'l-Maârif, 1971, s. 386.

⁵³² Şiirin şerhi için bkz. Şentemerî, **Tahsil**, s. 233.

⁵³³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 386.

⁵³⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.344-45.

⁵³⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.348. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. I, s.57-58

Sîrâfî cümleyi “لَا تَجِئُ حِينَ مَنَاصٍ” şeklinde takdir eder. “مَنَاصٍ” manasını ise “لَا تَجِئُ حِينَ مَنَاصٍ لَنَا” halini “لَا تَجِئُ حِينَ مَنَاصٍ” şeklinde açıklar. İfadenin merfu “لَا تَجِئُ حِينَ مَنَاصٍ” olarak takdir eder.⁵³⁶

el-Cümel'de, “لَا تَجِئُ حِينَ مَنَاصٍ” nin aslında “لَا” olduğu “ت” nın sonradan eklendiğini ileri sürülür. Bununla ilgili “لَا تَجِئُ حِينَ مَنَاصٍ” örneği verilir ve bu sözün manası “لَا تَجِئُ حِينَ مَنَاصٍ” şeklinde açıklanır. Yani “ت” nın sıladır.⁵³⁷

el-Cümel'de lâte ile “أَوَانٌ” kelimesinin kullanılması, Sîbeveyh'in lâte'nin sadece “الْحِينَ” ile kullanıldığını söylemesi maksadın “zaman, vakit” olduğunu göstermektedir. Yani Sîbeveyh'in maksadı bire bir “الْحِينَ” kelimesi değil kelimenin “zaman, vakit” bildirmesidir.

Nitekim bir şiirde “سَاعَةٌ” kelimesinin böyle bir kullanımı vardır:

نَدِمَ الْبُعَاةُ وَلَا تَسَاعَةٌ مَنَدَمٌ * وَالْبَغْيُ مَرْتَعٌ مُبْتَغِيهِ وَحِيمٌ

Zâlimler pişman oldular. Ancak pişmanlık vakti değil,

*Zâlim, kendisini arayanların otlak ve sığınağıdır.*⁵³⁸

Şiirde “سَاعَةٌ” kelimesi “الْحِينَ” manasındadır. Cümlelerin anlamı “nedâmet/pişmanlık vakti değil” şeklindedir.⁵³⁹

Ahfeş'e göre ise bu görüşlerin aksine lâte amel etmez. Lâte'nin sonrasında “لَا تَجِئُ حِينَ مَنَاصٍ” cümlesindeki gibi mansub bir isim varsa “لَا تَجِئُ حِينَ مَنَاصٍ” şeklinde mahzuf fiil üzere, “لَا تَجِئُ حِينَ مَنَاصٍ” merfu isim varsa “لَا تَجِئُ حِينَ مَنَاصٍ كَائِنٌ” şeklinde mahzuf haber üzere takdir eder.⁵⁴⁰

Leyse'ye Benzeyen Mâ'nın İsmi'nin Hazfi

Leyse ile anlam ve amel bakımından aynı işlevi gören mâ edatının ismi muhatab bildiği için hazfedilebilmektedir.

Örnek 1.

“مَا مِنْهُمْ مَاتَ حَتَّى رَأَيْتُهُ فِي حَالٍ كَذَا وَكَذَا”

⁵³⁶ Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 324-330. Ayrıca bkz. İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. I, s. 270.

⁵³⁷ Halîl, *el-Cümel*, s. 297.

⁵³⁸ Bkz. Şentemerî, *Tahsil*, s. 233; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, C: IV, s. 175.

⁵³⁹ İbn Mâlik, *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*, C. I, s. 443.

⁵⁴⁰ İbn Akîl, *Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, Thk.: Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kahire, Darü't-Türâs, m. 1980/ h. 1400, C. I, s. 321.

Onlardan hiç kimsenin böyle bir durumdayken öldüğünü görmedim.

Cümlede mâ edatının ismi mahzûf olup takdir “مَا مِنْهُمْ وَاحِدٌ مَاتَ” şeklindedir.⁵⁴¹

Örnek 2.

”لَوْ قُلْتُ مَا فِي قَوْمِهَا لَمْ تَنْتُمْ * يَفْضُلُهَا فِي حَسَبٍ وَمِيسَمٍ“

*Eğer onun kavminde neseb ve güzellik bakımından ondan daha önde başka kimse yoktur dersin yalan söylenmemiş olursun.*⁵⁴²

Şiirde takdir “مَا فِي قَوْمِهَا أَحَدٌ” şeklindedir. Muhatap bildiği için zikredilmemiştir.⁵⁴³

Leyse'ye Benzeyen İn'in İsmi'nin Hazfı

Leyse'ye benzeyen in edatının ismi de muhatapın bilmesi sebebiyle dilde hafiflik için hazfedilebilmektedir.

Örnek.

{وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ}

*Kitap ehlinde hiçbir kimse yoktur ki, ölmeden önce ona (İsa'ya) iman etmiş olmasın.*⁵⁴⁴

Âyet-i kerîmede in edatının ismi mahzuftur. Takdir “وَإِنْ أَحَدٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ” şeklindedir.⁵⁴⁵

1.1.4. Bazı Üslublarda Cümle Öğelerinin Hazif İle Te'vili

Arap dilinde bazı manaları ifade eden arz, soru, şart, nidâ, medih ve zem, ihtisâs, i'câz ve ihtisâr, tahzîr gibi üslublar vardır. Bu ifadelerde fiiller hazfedilebilmektedir.

⁵⁴¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.345. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. II, s.115, 275.

⁵⁴² Şiirin nisbeti ve şerhi için bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 372; Bağdâdî, **Hizânetü'l-Edeb**, C: V, s. 62.

⁵⁴³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.345-46.

⁵⁴⁴ Nisâ, 4/159.

⁵⁴⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.345.

1.1.4.1. Arz Üslubunda

Sîbeveyh bu üslubla ilgili verdiği örneklerde hazfedilen fiili “zâhir olarak kullanılan fiil” olarak görür ve bu ifade tarzını “عرضت” şeklinde açıklar.⁵⁴⁶

Arz edatı olan “هَلَّا” ve “أَلَّا” dan sonra fiil mahzuftur.

Örnek.

“هَلَّا خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ وَأَلَّا خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ أَوْ غَيْرَ ذَلِكَ”

Keşke bundan daha iyisini yapsaydın.

İyilik ve hayır yapmaya teşvik manasına gelen bu cümlelerde “yapmak, etmek” manasında mahzup fiil takdiri “أَلَّا تَفْعَلْ خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ أَوْ هَلَّا تَأْتِي خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ” şeklindedir.⁵⁴⁷

Sîrâfî, “هَلَّا” ve “أَلَّا” gibi arz edatlarından sonra mâzî fiil geldiğinde muhataba kaybettikleri hakkında pişmanlık hissettirme/tendim ve onu kınama ifade ettiğini, muzârî geldiğinde ise ilgili fiili yapmaya teşvik ifade ettiğini söyler.⁵⁴⁸

1.1.4.2. Şart Üslubunda

Şart cümlelerinde şart edatlarından sonra fiil ya da cümlelerin zikredilmediği durumlar vardır. Sîbeveyh bunu harften sonra fiilin hazfi şeklinde ifade eder.

İn (إِنْ) den sonra (كَانَ) nin hazfi

Şart edatı (إِنْ) den sonra kelâmın delâleti sebebiyle fiilin zikredilmediği ifadeler bulunmaktadır.

Örnek 1.

“النَّاسُ مَجْزِيُّونَ بِأَعْمَالِهِمْ إِنْ خَيْرًا فَخَيْرٌ وَإِنْ شَرًّا فَشَرٌّ”

İnsanlar amellerinin karşılığını alır. İyilik ise iyilik, kötülük ise kötülük.

Takdir “إِنْ كَانَ خَيْرًا فَخَيْرٌ وَإِنْ كَانَ شَرًّا فَشَرٌّ” şeklindedir. Şart edatından sonra gelen “كَانَ” fiili hazfedilmiştir.⁵⁴⁹

⁵⁴⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 268.

⁵⁴⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y. Benzer örnek için bkz. *A.e.*, C. I, s. 29.

⁵⁴⁸ Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 166.

⁵⁴⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 258.

Rummânî, fiile özgü harflerden sonra hazfin olabileceğini söyler. Çünkü harften fiilin varlığı anlaşılır.⁵⁵⁰

Aynı şekilde şu sözde de benzer durum vardır:

”الْمَرْءُ مَقْتُولٌ بِمَا قَتَلَ بِهِ إِنْ خُنْجَرَ فَخَنْجَرٌ، وَإِنْ سَيْفًا فَسَيْفٌ“

Kişi öldürdüğü alet ile öldürülür. Hançerse hançer kılıçsa kılıç.

Bu cümlede de takdir ”إِنْ كَانَ خُنْجَرًا فَخَنْجَرٌ، وَإِنْ كَانَ سَيْفًا فَسَيْفٌ“ (Bu, haçer ise hançer, kılıç ise kılıçtır.) şeklindedir.⁵⁵¹

Örnek 2.

”لَا تَقْرَبَنَّ الدَّهْرَ آلَ مَطَرَفٍ * إِنْ ظَالِمًا أَبَدًا وَإِنْ مَظْلُومًا“

*Zâlim de olsan mazlum da asla Mutarrif kavmine yaklaştırmayın.*⁵⁵²

Şiirde ”إِنْ“ edatından sonra ”كَانَ“ fiili mahzuftur.⁵⁵³

Sîrâfî bu manaya göre mahzûf fiili ”إِنْ كُنْتَ ظَالِمًا وَإِنْ كُنْتَ مَظْلُومًا“ şeklinde takdir eder.⁵⁵⁴

Lev (لَوْ) den sonra

Şart edatı (لَوْ) den sonra kelâmın delâleti sebebiyle fiilin zikredilmediği ifadeler bulunmaktadır.

Örnek 1.

”أَلَا طَعَامٌ وَلَوْ تَمْرًا“ *Yemek yok mu? Hurma dahi olsa!*

Sîbeveyh'e göre bu sözde ”لَوْ“ edatından sonra mahzûf bir ”كَانَ“ fiili vardır. Cümleyi ”لَوْ كَانَ تَمْرًا“ şeklinde takdir eder. Merfu okumanın da mümkün olduğunu söyler. Bu durumda cümleyi ”لَوْ يَكُونُ عِنْدَنَا تَمْرٌ، وَلَوْ سَقَطَ إِلَيْنَا تَمْرٌ“ şeklinde takdir eder.⁵⁵⁵

⁵⁵⁰ Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 558-59.

⁵⁵¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 258.

⁵⁵² Şiir divanda ”لَا تَقْرَبَنَّ الدَّهْرَ ...“ yerine ”لَا تَقْرَبَنَّ الدَّهْرَ ...“ şeklinde rivayet edilmiştir. Bkz. Leylâ el-Ahyeliyye, *Dîvânü Leylâ el-Ahyeliyye*, Thk.: Vâzih es-Samed, Beyrut, Dârü Sâdir, 2003/1423, s. 101.

⁵⁵³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 261. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. I, s. 133, 258-64, 268, 295; C. III, s. 69.

⁵⁵⁴ Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 159.

⁵⁵⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 269.

Örnek 2.

Su yok mu? Bir de soğuk olsa! “أَلَا مَاءٌ وَلَوْ بَارِدًا”

Bu sözde takdir mahzuf “كَانَ” üzere “أَلَا مَاءٌ وَلَوْ كَانَ بَارِدًا” şeklindedir.⁵⁵⁶

Lev (لَوْ), Levî (لَوْلا) ve İzâ (إِذَا) ı Şart Cümlesinin Cevabının Hazfi

Lev (لَوْ), Levî (لَوْلا) ve İzâ (إِذَا) edatları ile gelen bazı şart cümlelerinin cevabının zikredilmediği durumlar bulunmaktadır. Çünkü bu cümlelerde muhatap tarafından cevap bilinmekte⁵⁵⁷ ve çok kullanım sebebiyle ihtiyaç duyulmayıp hazfedilmektedir.⁵⁵⁸

Örnek 1.

Keşke Zeyd, burada olsaydı. “لَوْ أَنَّ زَيْدًا هُنَا.”

Lev ile başlayan şart cümlesi yapı ve anlam bakımından cevaba sahiptir. Ancak bu cümlede olduğu gibi muhatapın bu kullanım tarzını bilmesi sebebiyle dilde hafiflik için cevap cümlesi hazfedilmiştir. Cevabın takdiri “لَوْ أَنَّ زَيْدًا هُنَا لَكَانَ كَذَا وَكَذَا” şeklindedir.⁵⁵⁹

Kur’ân’ı Kerim’deki şu ayetlerde de benzer kullanım vardır:

﴿وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعًا وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ﴾

*O zulmedenler, azabı görecekları zaman bütün kuvvetin Allah'a ait olduğunu ve Allah'ın azabının gerçekten çok şiddetli bulunduğunu keşke anlasalardı.*⁵⁶⁰

﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ وَفَّوْا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَلَيْتُنَا نَرُدُّ وَلَا نُكَذِّبُ بِآيَاتِ رَبِّنَا وَنَكُونُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾

*Onların, ateşin üzerinde durduruldukları zaman: "Ne olurdu dünyaya döndürülseydik, Rabb'imizin âyetlerini yalanlamasaydık da müminlerden olsaydık" dediklerini bir görsen!"*⁵⁶¹

⁵⁵⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 269-70. Diğer örnekler için aynı sayfalara bakınız.

⁵⁵⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 103.

⁵⁵⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.129.

⁵⁵⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.345-46 (فقال: إن العرب قد تترك في مثل هذا الخبر الجواب في كلامهم لعلم المخبر (لاَي شيء وضع هذا الكلام

⁵⁶⁰ Bakara, 2/165.

⁵⁶¹ En'âm, 6/27.

Bu ayetlerde de cevap cümlesi mahzuftur. Halîl ve Ferrâ cevabın yokluğunu “metrûk” şeklinde ifade eder.⁵⁶²

Örnek 2.

﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾

*Nihayet oraya vardıkları zaman kapıları açılır...*⁵⁶³

Şart cümlesinin cevabı zikredilmemiştir.⁵⁶⁴

Örnek 3.

“لَوْلَا عَبْدُ اللَّهِ.” *Abdullah (burada) olmasaydı.*

Bu ifadede de aynı şekilde cevap ve haber mahzuftur. Cevabın takdiri “لَوْلَا” “عَبْدُ اللَّهِ لَكَانَ كَذًا وَكَذَا” şeklindedir.⁵⁶⁵

Emmâ (أَمَّا) dan sonra Kâne (كان) nin Hazfi

Sîbeveyh, “أَمَّا” dan sonraki fiili izharı terkedilmiş fiil şeklinde niteler ve cümlede zikredilmediğini belirtir. Bu fiilin nidâ üslubundaki gibi artık cümlede sâkıt (ساقطاً) hükmüne geçtiğini söyler. Bunun sebebinin ise “أَمَّا” nın kelâmda çok kullanılmasından (كثرة الاستعمال) ötürü mesel (المثل المستعمل) haline gelmesi ve hafiflik (الاستحفاف) için fiilinin hazfedilmesi (... فحذف الفعل), izhârının câiz olmaması şeklinde açıklar.⁵⁶⁶

Örnek 1.

“أَمَّا أَنْتَ مَنْطَلَقًا أَنْطَلَقْتُ مَعَكَ.” *Sen gittiğin için seninle gittim.*

Cümlede takdir “لَأَنْ صِرْتُ مَنْطَلَقًا أَنْطَلَقْتُ مَعَكَ” şeklindedir. Sîbeveyh te’kîd “مَا” sının burada “أَنْ” ile bitişmiş olması nedeniyle fiilin ayrıca zikredilmesinin çirkin olacağını söyler. Çünkü “مَا”, hazfedilen fiilin yerine geçer. Ayrıca “أَمَّا” nın burada “إِذْ” manasında

⁵⁶² فقال: إن العرب قد تترك في مثل هذا الخبر الجواب في كلامهم لعلم (Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.345-346 (المخبر لأي شيء وضع هذا الكلام).

⁵⁶³ Zümer, 39/73.

⁵⁶⁴ فقال: إنَّ العرب قد تترك في مثل هذا الخبر الجواب في كلامهم لعلم المخبر (Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.345-46 (لأي شيء وضع هذا الكلام). Sîbeveyh’in bu ifadesi cümle vaz’ına (وضع الجملة) işaret eder.

⁵⁶⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.129.

⁵⁶⁶ لَأَنَّ “أَمَّا” كَثُرَتْ فِي كَلَامِهِمْ وَاسْتُعْمِلَتْ حَتَّى صَارَتْ كَالْمَثَلِ الْمُسْتَعْمَلِ. وَلَيْسَ (Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 294. كُلُّ حَرْفٍ هَكَذَا كَمَا أَنَّهُ لَيْسَ كُلُّ حَرْفٍ بِمَنْزِلَةِ “لَمْ أَبْلُ وَلَمْ يَكْ” وَلَكِنَّهُمْ حَذَفُوا هَذَا لِكُنْزِيَةِ وَلِلِاسْتِحْفَافِ فَكَذَلِكَ حَذَفُوا الْفِعْلَ مِنْ “أَمَّا”).

olduğunu ancak “إِذْ” in farkının fiilin hazfedilmemesi olduğunu ifade eder. Buna göre cümleyi “صِرْتُ مُنْطَلِقًا فَأَنَا أَنْطَلِقُ مَعَكَ” şeklinde de takdir eder.⁵⁶⁷

Sîrâfî de “أَمَّا” nın burada “إِذْ” manasında olduğunu söyler ve cümleyi, “أَمَّا كُنْتُ” “مُنْطَلِقًا أَنْطَلَقْتُ مَعَكَ” şeklinde takdir eder.⁵⁶⁸

Rummânî’ye göre ise takdir “أَنْ كُنْتُ مُنْطَلِقًا أَنْطَلَقْتُ مَعَكَ” şeklindedir. “أَنْ” in fiil ile beraber kullanılmasının ve fiilin yerini alan “مَا” nın mahzûf “كُنْتُ” ye delâlet ettiğini söyler.⁵⁶⁹

Ebû Ali el-Fârîsî, “أَمَّا أَنْتَ مُنْطَلِقًا” manasının “لَأَنْ كُنْتُ مُنْطَلِقًا” olduğunu söyler. Daha sonra lââm harfinin düşüp mâ harfinin “كُنْتُ” den bedel olduğunu belirtir.⁵⁷⁰

İbn Cinnî, cümlelerin takdirini “لَأَنْ كُنْتُ مُنْطَلِقًا أَنْطَلَقْتُ مَعَكَ” şeklinde yapar ve “لَأَنْ أَنْتَ” şeklinde fiilin hazfedildiğini söyler. “أَنْ” den sonra doğrudan ismin gelmesi kerih görüldüğü için “مَا” nın getirildiğini ve fiilden bedel olduğunu belirtir.⁵⁷¹

Örnek 2.

“أَبَا خُرَاشَةَ أَمَّا أَنْتَ ذَا نَفَرٍ * فَإِنَّ قَوْمِي لَمْ تَأْكُلْهُمْ الصَّبْعُ”

Ebâ Hurâşe! Sana gelince evet senin halkın/askerlerin var (kalabalıksın),

*Ancak kavmimi de sırtlanlar yemedi.*⁵⁷²

Şiirde takdir “لَأَنْ صِرْتُ ذَا نَفَرٍ أَوْ أَنْ كُنْتُ ذَا نَفَرٍ” şeklindedir. Bir önceki örnekte olduğu gibi burada da Sîbeveyh te’kîd “مَا” sının “أَنْ” bitiştirilmesi nedeniyle ayrıca fiilin zikredilmesinin çirkin olacağını söyler.⁵⁷³

⁵⁶⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 294, C. III, s.101.

⁵⁶⁸ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 190-91.

⁵⁶⁹ Rummânî, **Şerh**, C. II, s.606.

⁵⁷⁰ Bkz. Ebû Ali el-Fârîsî, **et-Ta’lîk**, C. I, s. 187.

⁵⁷¹ Bkz. İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C. II, s. 382.

⁵⁷² Bkz. Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî, **Dîvânü Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî**, Thk.: Yahyâ el-Cebbûrî, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1991/1412, s. 106; Meydânî, **Mecmaü’l-Emsâl**, C. II, s. 84.

⁵⁷³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 294, C. III, s.101.

Cevap Cümlesinin Başına Gelen Râbta Fâ'sının Hazfi

Cevap cümlesinin başına gelen râbta fâ'sının bazı ifadelerde mahzuf olduğu görülür.

Nesirde mümkün olduğu gibi şiirlerde zaruret sebebiyle manası murad edilip lafız olarak -bulunması vacip olmasına rağmen- hazfedilebilmektedir.⁵⁷⁴

Örnek 1.

Bana gelirsən sana arkadaşlık ederim. “إِنْ تَأْتِنِي أَنَا صَاحِبُكَ”

Sîbeveyh bu ifadeyi “فَأَنَا صَاحِبُكَ” şeklinde takdir eder. Zaruret sebebiyle fâ'nın, kelâmda niyet edilip hazfi câiz olanlara benzetildiğini söyler.⁵⁷⁵

Örnek 2.

*“مَنْ يَفْعَلِ الْحَسَنَاتِ اللَّهُ يَشْكُرْهَا * وَالشَّرُّ بِالْشَّرِّ عِنْدَ اللَّهِ مِثْلَانِ”⁵⁷⁶*

Kim iyilik yaparsa Allah ona ikramda bulunur,

Kötülüğün karşılığı ise kötülüktür, her ikisi de kendi cinsinden karşılık görür.⁵⁷⁷

Sîbeveyh ve Halîl'e göre şiirde takdir “فَاللَّهُ يَشْكُرْهَا” şeklindedir.⁵⁷⁸

Ferrâ, fâ'nın hazfedilebilmesini cümlede var olup olmamasının merfu i'râbı değiştirmemesine bağlar. Fâ cümlede zikredildiğinde de hazfedildiğinde de sonrasındaki kelimenin i'râbı merfudur.⁵⁷⁹

Müberrid, burada fâ'nın varlığı ile ilgili nahivciler arasında görüş ayrılığının olmadığını söyler.⁵⁸⁰

İbn Cinni ise fâ'nın tahfif/hafiflik için hazfedildiğini ileri sürer.⁵⁸¹

⁵⁷⁴ Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ca'fer b. Ahmed el-Kazzâz el-Kayrevânî et-Temîmî en-Nahvî, *Mâ yecûzü li'ş-şâir fi'z-zarûra*, Thk.: Ramazan Abdüttevâb, Salâhuddin el-Hâdî, Kuveyt, Daru'l-Urûbe, t.s., s. 249; Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 219; Rummânî, *Şerh*, C. I, s. 948.

⁵⁷⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.68.

⁵⁷⁶ Bkz. Hassân b. Sâbit, *Şi'r Abdurrahman b. Hasan el-Ensârî*, s. 61.

⁵⁷⁷ Bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. II, s. 115.

⁵⁷⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.65. Başka örnek için aynı sayfaya bakınız.

⁵⁷⁹ Ferrâ, *Meani'l-Kur'ân*, C. I, s. 476.

⁵⁸⁰ Müberrid, *el-Muktedab*, C. II, s. 72.

⁵⁸¹ İbn Cinnî, *Sırru Sînâti'l-l'râb*, C. I, s. 275.

Zemahşerî, burada cevabın başındaki fâ'nın hazfini şaz olarak niteler. Fâ'nın yerine izâ'nın ikâme edilebileceğini söyler. Bu duruma (إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ) ⁵⁸² ayetini örnek verir. ⁵⁸³

1.1.4.3. Nidâ Üslubunda

Nida üslubunda fiil, münâdâ ve nidâ edatı hazfedilebilmektedir.

1.1.4.3.1. Fiilin Hazfi

Sîbeveyh, nidâ üslubunda çok kullanımdan dolayı fiilin izhârı terkedilip hazfedildiğini söyler. Mazuf fiilin yerine nidâ edatı geçer. Bu yüzden fiilin izhârı mümkün değildir. ⁵⁸⁴

Sîbeveyh, nidâ bâbının başında münâdânın zâhir olarak kullanımı terkedilmiş mahzûf bir fiil ile mansub olduğunu söyler. Müfred münâdâların ise merfu olduğunu ancak mansub konumunda olduğunu belirtir. Dolayısıyla nidâ bâbında iki türlü te'vil söz konusudur. Birincisi fiil hazfî, ikincisi müfred münâdâyâ özgü olarak nasb konumunda merfu kelimenin bulunmasıdır. Münâdâ müfred olduğunda (يا زيد) merfu okunmasının sebebi müfred olması yani sözün kısa olmasıdır. Bu kısalıktan dolayı merfu olma hali (قبل) ve (بعد) kelimelerindeki duruma benzer. Tenvinin atılması da (قبل) ve (بعد) kelimelerinde tenvinin terkedilişine benzer. Mürekkeb münâdâ ise, izâfet/isim tamlaması (يا عبد الله ويا أخانا), sıfat tamlaması (يا رجلاً) vb. bir şekilde uzadığı için (قبلك وبعذك) deki gibi mansubtur. ⁵⁸⁵

Örnek 1.

Ey Abdullah! “يا عبد الله”

Sîbeveyh bu nidâ cümlesini “Abdullah’ı istiyorum/kastediyorum” manasında “أريد عبد الله” şeklinde takdir eder. Çok kullanımdan dolayı fiil hazfedilmiş ve edat onun yerini almıştır. ⁵⁸⁶

Örnek 2.

Hey sen! “يا إياك”

⁵⁸² Rûm, 30/36.

⁵⁸³ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 440.

⁵⁸⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.291; C. II, s.182.

⁵⁸⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.182-83.

⁵⁸⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 291.

“Seni kastediyorum” manasındaki bu cümlede takdir “يَا إِيَّاكَ أَغْنِي” şeklindedir.⁵⁸⁷

1.1.4.3.2. Nidâ Harfinin Hazfi

Nidâ harfleri şiir zarureti sebebiyle ya da meselleşmiş ifadelerde hazfedilebilmektedir.

Sîbeveyh nidâ harflerini, “يا”, “أيا”, “هيا”, “أي” ve “أ” şeklinde beş tane sayar. Muhatap, kişinin karşısında ise bu durumda ihtiyaç duyulmayacağı için nidâ harflerinin hazfedilmesinin mümkün olduğunu söyler.⁵⁸⁸

Müfred Münâdâda Nidâ Harfinin Hazfi

Müfred münâdâ, çok kullanımdan dolayı tenvini mahzuf olup merfudur. Bu yönüyle müfred münâdânın okunuşu seslere benzer.⁵⁸⁹

Örnek 1.

“حَارَ بَنَ كَغَبَ أَلَا أَحْلَامَ تَزْجُرُكُمْ * عَنِّي وَأَنْتُمْ مِنَ الْجُوفِ الْجَمَاحِيرِ”⁵⁹⁰

Hâr bin Ka'b, siz kalabalıkların arasındayken sizi bizden uzaklaştıran rüyalar mı var?

Şiirde “حَارَ بَنَ كَغَبَ” ifadesinin başındaki “أ” nidâ harfi mahzuftur. Takdir “أَحَارَ بَنَ كَغَبَ” şeklindedir.⁵⁹¹

Örnek 2.

“جَارِي لَا تَسْتَنْكِرِي غَذِيرِي * سَعْيِي وَإِشْفَاقِي عَلَى بَعِيرِي”

*Komşum, (bu yalnız) hâlimi, çabamı ve deveme olan sefkatimi kınama/kötü görme!*⁵⁹²

Şiirde “جَارِي” kelimesinin başındaki nidâ harfi “يَا” mahzuftur. cümlesi Takdir “يَا جَارِيَّةُ” şeklindedir. Ayrıca “جَارِيَّةُ” kelimesinin sonundaki “ة” düşürülerek münâdâ da terhim yapılmıştır.⁵⁹³

⁵⁸⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

⁵⁸⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.229-30.

⁵⁸⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.236-37.

⁵⁹⁰ Bkz. Hassân b. Sâbit, **Şerhu Dîvâni Hassân b. Sâbit el-Ensârî**, Haz.: Abdurrahman el-Berkûkî, Mısır, el-Matbaatü'r-Rahmâniyye, 1929/1347, s. 213.

⁵⁹¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.229-30.

⁵⁹² Bkz. Bağdâdî, **Hizânetü'l-Edeb**, C: II, s. 125.

⁵⁹³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.230-31, 241. Diğer örnekler için aynı sayfalara bakınız.

Bedel ya da Atf-ı Beyân Olarak Gelen Müfred Münâdâda Nidâ Harfinin Hazfi

Münâdâ, bedel ya da atf-ı beyân şeklinde tekrar edildiğinde yeniden nidâyâ başlanmış sayılır ve başında nidâ harfi takdir edilir. Ancak bu nidâ harfi anlaşıldığı için ve hazif ile te'vîl edilir.

Örnek 1.

Ey Zeyd! Ey Uzun Zeyd! “يا زَيْدُ الطَّوِيلُ”

Sîbeveyh bu nidâ cümlesinde nidâ harfini “يا زَيْدُ الطَّوِيلُ” şeklinde takdir eder. İkinci (زَيْدُ) in birincisinden bedel olarak geldiğini ve öncesinde başka bir (يا) nidâ harfinin mahzûf olduğunu söyler. Bu durumu, yeniden nidâyâ başlanmış (استأنف) (النداء) gibi görür.⁵⁹⁴

Örnek 2.

Ey Zeyd! Ey Kardeşimiz! “يا زَيْدُ أَخَانَا”

Bu ifadede geçen “أَخَانَا”, münâdâ “زَيْدُ” kelimesinin mansub atfı beyânıdır. Arapların kelâmında münadanın atfı beyânının mansub olarak gelmesi genel bir durumdur. Çünkü ifadenin aslı nasb konumudur ve bu şekilde aslına döndürerek (يَرْدُّونَهُ إِلَى الْأَصْلِ) kullanılır.⁵⁹⁵

Ma'tuf Münâdâda Nidâ Harfinin Hazfi

Vâv harfi ile atfedilen münâdânın başında da mahzûf nidâ harfi takdir edilmektedir.

Örnek.

Ey Amr! Ve Ey Hâris! “يا عَمْرُوَ وَالْحَارِثُ”

Bu nidâ cümlesinde takdir “يا عَمْرُوَ وَيَا حَارِثُ” şeklindedir. Müfred münadaya (عَمْرُو) kelimesine atfedilen (الْحَارِثُ) kelimesinin başında kıyasen nidâ edatının tekrarı takdir edilip müfred münada gibi görülmüştür. Çünkü elif -lamli kelimelerin ister merfu ister mansub olsun münada olmaları caiz değildir. Ancak nidâ edatını sadece

⁵⁹⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.185-86; Hadi, **eş-Şerhü'l-muasır**, c.2/4, s. 298.

⁵⁹⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.236-37.

elif lamalı kelimeye özgü kılmadan ma'tûfu münâdâya ortak ederek kullanmak münkündür. Yani burada itbâ/atıf konuma değil, i'râb harekesine göre yapılmıştır.⁵⁹⁶

1.1.4.3.3. Münâdanın Hazfi

Nidâ üslubunda münâdânın hazfedildiği ifadeler bulunmaktadır. Bu duruma daha çok şiirlerde rastlanır.

Örnek 1.

”يَا لَعْنَةُ اللَّهِ وَالْأَقْوَامِ كُلِّهِمْ * وَالصَّالِحِينَ عَلَى سَمْعَانَ مِنْ جَارٍ“⁵⁹⁷

*Ey Kavim! Allah'ın, tüm insanların ve doğruların lâneti Sim'ânlı
komşunun üzerine olsun.*

Sîbeveyh ve Müberrid ifadedeki ”يا“ nidâ harfinin ”لَعْنَةُ اللَّهِ“ ifadesi için olmadığını söyler ve mahzûf münâdâ üzere ”يَا قَوْمُ لَعْنَةُ اللَّهِ“ şeklinde te'vil eder.⁵⁹⁸

en-Nehhas (ö.338) da aynı mana üzere mahzûf münâdâyı ”يَا هَؤُلَاءِ لَعْنَةُ اللَّهِ“ şeklinde takidr eder.⁵⁹⁹

Örnek 2.

”يَا شَاعِرًا لَا شَاعَرَ الْيَوْمَ مِثْلَهُ * جَرِيرٌ وَلَكِنْ فِي كَلْبٍ تَوَاضَعُ“

Ey bugün benzeri olmayan şâir Cerîr, ve fakat tevâzu' da Küleyb'tedir.

Şâir bu şiirde şâirlik bakımından Cerîr'i Ferezdak'a, şeref açısından da Ferezdak'ı Cerîr'e üstün tutmaktadır.⁶⁰⁰

Sîbeveyh bu şiiri Halîl ve Yunus'a sorduğunu ve onların ”شاعراً“ kelimesinin münâda olmadığını bilakis münâdanın mahzûf olduğunu ileri sürdüklerini söyler. Bu çerçevede münâdâyı ”يَا قَائِلَ الشَّعْرِ شَاعِرًا...“ şeklinde takdir eder. Cümlede ”حَسْبُكَ بِهِ شَاعِرًا“ şeklinde taaccüb manası olduğunu belirtir.⁶⁰¹

⁵⁹⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.187; Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. II, s.193, 196, 236.

⁵⁹⁷ Bkz. Ziyâüddîn Ebü's-Saâdât Hibetullah b. Alî b. Hamza el-Ma'rûf bi İbnü's-Şecerî, **Emâlî İbnü's-Şecerî**, Thk.: Muhammed et-Tanâhî, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1413/1991, C: II, s. 69.

⁵⁹⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.218-19; Müberrid, **el-Kâmil**, C. III, s. 198.

⁵⁹⁹ Ebû Ca'fer en-Nehhâs, **Meâni'l-Kur'ân**, Thk.: Muhammed Ali es-Sâbûnî, Mekke, Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1409, C. V, s. 162.

⁶⁰⁰ Bkz. Şurrâb, **Şerhu's-şevâhid** C. II, s. 92.

⁶⁰¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.237. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. II, s.238.

1.1.4.4. İhtisâs Üslûbunda

Sîbeveyh, ihtisâs ifadelerinde de nidâ terkiibindeki gibi mahzûf fiil olduğunu belirtir. Bu üslubta da izhâr edilmeyen ve kullanımı terkedilmiş fiil bulunmaktadır. Muhâtab bildiği için izhâr edilmez.

Örnek 1.

Biz, yani Arap topluluğu, şöyle şöyle yaparız. “إِنَّا-مَعْشَرَ الْعَرَبِ-نَفْعُلُ كَذَا وَكَذَا”

Bu cümlede “مَعْشَرَ الْعَرَبِ” ifadesinden önce “أَغْنِي” şeklinde zâhir olarak kullanımı terkedilmiş bir fiil vardır. Muhâtab bildiği için fiilin zikredilmesine ihtiyaç duyulmamıştır.⁶⁰²

Rummânî, cümleyi “أَغْنِي مَعْشَرَ الْعَرَبِ” şeklinde takdir eder ve “أَغْنِي” fiilinin izhâr edilmesinin câiz olmadığını söyler. Çünkü izhâr edildiğinde sözün üslubu değişmektedir.⁶⁰³

Şayet fiil izhâr edilirse söz haber mahiyeti taşır. Oysa ihtisâs ifadesinin amacı haber vermek değildir. İhtisâs üslubunun amacı öncesindeki zamiri açıklamak ve neye ait olduğunu belirtmektir. Bu manada nahivciler mahzûf fiili “أَغْنِي” ya da “أَخْصُ” şeklinde takdir eder.⁶⁰⁴

Örnek 2.

*“أَلَمْ تَرَ أَنَا بَنِي دَارِمٍ * زُرَّارَةٌ مِّنَا أَبُو مَعْبِدٍ”⁶⁰⁵*

Bizim, Benî Dârim olduğumuzu bilmiyor musun?

Zürâre Ebû Ma'bed bizdendir.

Sîbeveyh bu şiirde de aynı şekilde ihtisâs olduğunu ve iftihâr/övünme manası ifade ettiğini söyler. “بَنِي دَارِمٍ” ifadesinden önce fiilin zikri terkedilmiştir.⁶⁰⁶

Mahzûf fiilin takdiri “أَغْنِي بَنِي دَارِمٍ، وَأَمْدَحُ بَنِي دَارِمٍ” şeklindedir.⁶⁰⁷

⁶⁰² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 233.

⁶⁰³ Rummânî, **Şerh**, C. I, s. 235.

⁶⁰⁴ Bkz. Sâmerrâî, **Meani'n-nahv**, C. II, s. 118, 121.

⁶⁰⁵ Bkz. Ferezdak, **Dîvan**, C: I, s. 173.

⁶⁰⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 233-34. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. II, s. 233-35, 238.

⁶⁰⁷ Suhârî, **el-İbâne**, C. I, s. 422.

1.1.4.5. İ'câz ve İhtisâr Üslûbunda

Sîbeveyh, fiilin sadece lafızda amel edip mana açısından amel etmediği ifadelerden bahseder. Bundan kastı cümledeki fâil veya nâibu fâil'in hazfedilip zarf'ın, fâil veya nâibu fâilin lafzen yerine geçmesi ve fiilin amelinin zarf üzerinde gerçekleşmesidir. Bu durum daha çok izâfet/isim tamlamalarında muzâf ve muzâfun ileyhin hazfedilmesi şeklinde olur. Sîbeveyh, bu durumları i'câz, ihtisâr, saati'l-keîâm ya da ittisâi'l-keîâm kavramlarıyla izâh eder.

1.1.4.5.1. Muzâf Konumundaki Fâilin Hazfi

Muzâf konumundaki fâilin, i'câz ve ihtisâr sebebiyle hazfedildiği ifadeler bulunmaktadır.

Örnek 1.

“بَنُو فُلَانٍ يَطْوُهُمُ الطَّرِيقُ”

Falan oğulları! Yol onları çiğnedi/ezdi (Yol/yolcular, falan oğullarından geçer).

Bu söz, evi işlek yol kenarında olan ya da bu yol kenarında konaklayan kimseler için söylenen bir sözdür. Yoldan geçenlerin sürekli görüp bu kimselere rahatsızlık vermelerini anlatır. Verdikleri bu rahatsızlık çiğnemek/ezmek şeklinde yola nisbet edilerek söylenmiştir.⁶⁰⁸ Yani mecâzî manada çiğneyen/ezen yani rahatsızlık veren yol değil yoldan geçenlerdir.

Çiğneme/ezme fiilinin yol tarafından gerçekleştirilecek bir fiil olmaması burada hazfın varlığına delâlet eder. Sîbeveyh bu manaya göre sözü mahzûf muzâf üzere “يَطْوُهُمُ أَهْلُ الطَّرِيقِ” şeklinde takdir eder. Fâil konumundaki muzâf hazfedilip muzâfun ileyh onun yerini almıştır.⁶⁰⁹

Nitekim Zeccâc'ın takdiri sözün bu manasını daha açık ifade eder. Zeccâc, cümleyi mahzûf muzâf üzere “يَطْوُهُمُ مَرَّةً الطَّرِيقُ” “yoldan geçenler/yürüyenler” şeklinde takdir eder.⁶¹⁰

⁶⁰⁸ Bkz. İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. III, s. 428-429.

⁶⁰⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 213.

⁶¹⁰ Zeccâc, **Meani'l-Kur'ân**, C. I, s. 455.

İbn Cinnî, bu sözü *mecâz* ve *ittisâ'* şeklinde değerlendirir ve aynı manayı ifade eden benzer kullanımları zikreder.⁶¹¹

“أَخَذْنَا عَلَى الطَّرِيقِ الْوَاطِئِ لِبَنِي فُلَانٍ”

Falan oğullarına eziyet veren (falan oğullarından geçen) yoldan gittik.

“مَرَرْنَا بِقَوْمٍ مُوْطُونِينَ بِالطَّرِيقِ”

Yol sebebiyle eziyet gören (rahatsız olan) insanlara rast geldik.

Modern dilcilerden Sâmerriâî ise bu sözde mukadder bir kelimenin bulunmadığını ileri sürer. Ona göre bu söz *mecâzî* bir tabir olup ifade ettiği anlam mukadder öge tarafından sağlanamaz. Çünkü sözde takdir edilecek herhangi bir ögenin tabirin formüle edildiği sanatsal amacı bozacağını düşünür.⁶¹²

Örnek 2.

“اجْتَمَعَ الْقَيْطُ.” *Kayz toplandı.*

Sîbeveyh, sözün manasını “اجْتَمَعَ النَّاسُ فِي الْقَيْطِ” şeklinde takdir eder.⁶¹³

Sîrâfî'nin açıklamaları Sîbeveyh'in bu takdirinin yapı değil mana bakımından olduğunu gösterir niteliktedir. Zîra Sîrâfî, bu sözden kastın “اجْتَمَعَ النَّاسُ فِي الْقَيْطِ” olduğunu söyledikten sonra takdirin “اجْتَمَعَ نَاسُ الْقَيْطِ” olduğunu belirtir.⁶¹⁴

1.1.4.5.2. Nâibi Fâilin Hazfî

Bazı ifadelerde nâibi fâil hazfedilip zarf onun yerini tutmaktadır.

Örnek 1.

“بُسِطَ عَلَيْهِ مَرَّتَانِ.” *Üzerine iki kez gelindi.*

Sîbeveyh'e göre bu sözün manası mahzuf nâibi fâil üzere “بُسِطَ عَلَيْهِ الْعَذَابُ مَرَّتَيْنِ” şeklindedir. Mahzuf nâibi fâil “الْعَذَابُ” hazfedilip “” onun yerine geçmiştir.⁶¹⁵

⁶¹¹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, C. II, s. 448.

⁶¹² Sâmerriâî, *Meâni'n-nahv*, C. III, s. 143.

⁶¹³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 215-16.

⁶¹⁴ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 108.

⁶¹⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 175-176, 211, 230. Ayrıca bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 32, 105-106; Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 432, 488-89.

Sîrâfî, “مَرَّتَيْنِ” den kastın “وَقَتَيْنِ” ya da fiil ile aynı kökte “بَسْطَتَيْنِ” şeklinde masdar olabileceğini söyler.⁶¹⁶

Örnek 2.

“صَيْدٌ عَلَيْهِ يَوْمَانِ” İki gün avlandı.

Sîbeveyh'e göre sözün manası “صَيْدٌ عَلَيْهِ الْوَحْشُ فِي يَوْمَيْنِ” şeklindedir. Nâibi fâil “الْوَحْشُ” hazfedilmiş ve zarf “يَوْمَانِ” ni onun yerini almıştır.⁶¹⁷

Nâibu fâilin “الصَّيْدُ” şeklinde takdiri de mümkündür. Bu durumda cümle “صَيْدٌ عَلَيْهِ الصَّيْدُ يَوْمَيْنِ” şeklindedir.⁶¹⁸

1.1.4.5.3. Muzâf Konumundaki Mef'ûl

Mef'ûl, izâfet/isim tamlaması şeklinde geldiğinde anlaşıldığı için muzâfın hazfedildiği ve muzâfun ileyh lafzının onun yerine geçtiği ifadeler bulunmaktadır.

Sîbeveyh, bu durumu ittisâü'l-kelâm (اتساع الكلام) ve ihtisâr (الاختصار) kavramlarıyla ifade eder.

Örnek.

﴿وَسَلِّ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا وَالْعَيْرَ الَّتِي أَقْبَلْنَا فِيهَا وَإِنَّا لَصَدِيقُونَ﴾

*Hem orada bulunduğumuz şehir halkına, hem içinde bulunduğumuz kervana sor. Ve emin ol ki, biz kesinlikle doğru söylüyoruz.*⁶¹⁹

Sîbeveyh bu ayeti mahzûf muzâf üzere “أَهْلُ الْقَرْيَةِ” şeklinde takdir eder.⁶²⁰

Diğer birçok dil ve tefsir âlimi de ayeti “أَهْلُ الْقَرْيَةِ، وَأَهْلُ الْعَيْرِ” şeklinde takdir eder.⁶²¹

⁶¹⁶ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 128.

⁶¹⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 211. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. I, s. 216.

⁶¹⁸ Bkz. İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. III, s. 429.

⁶¹⁹ İbnü's-Sîrâfî, 12/82.

⁶²⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 212; Ayrıca bkz. Halîl, **el-Cümel**, s. 129.

⁶²¹ Bkz. Ebû Mansûr el-Mâturûdî, **Tefsîru'l-Mâturûridî: Te'vîlâtü Ehli's-Sünne**, Thk.: Mecdî Bâslûm, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, m. 2005/ h. 1426, C. VI, s. 274; İsmâîl el-Esbehânî, **l'râbü'l-Kur'ân**, Thk.: Fâize binti Umeri'l-Müeyyid (Doktora tezi), Riyad, m. 1995/ h. 1415, s. 172; Enbârî, **el-İnsâf**, C. I, s. 307; **Esrârü'l-Arabiyye**, s. 202; İbn Hişâm, **Muğni'l-Lebîb**, s. 812; Bağdâdî, **Hizânetü'l-Edeb**, C. IX, s. 174.

1.1.4.5.4. Muzâf Konumundaki Haber

İzâfet/isim tamlaması şeklinde gelen haberde anlaşıldığı için muzâfın zikredilmediği ve muzâfun ileyhin lafzı ile yetinildiği ifadeler vardır.

Örnek 1.

Bu, öğledir/ ikindidir/ akşamdır. “هَذِهِ الظُّهُرُ أَوْ الْعَصْرُ أَوْ الْمَغْرِبُ”

Bu sözde takdir “Bu, öğle/ikindi/akşam namazı vaktidir.” manası üzere “صلاة هذا الوقت” şeklindedir.⁶²²

Örnek 2.

﴿وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ ءَامَنَ بِاللَّهِ﴾

*Ancak iyilik, Allah’a imân eden ...*⁶²³

Sîbveyh, âyet-i kerîmeyi “ولكن البرُّ من آمن بالله واليوم الآخر” şeklinde takdir eder.⁶²⁴ Lâkinne’nin haberinde muzâfın ihtisâr için hazfedildiğini söyler ve bunu “ittisâü’l-Kelâm” şeklinde niteler.

Hocası Halîl ise, bu ayette masdarın ismin yerini tuttuğunu söyler. Ayetin takdirini de buna göre “ولكن البار من آمن بالله واليوم الآخر” şeklinde yapar. Yani “البرُّ” kelimesi, “البار” yerindedir.

1.1.4.5.5. Müfred Muzâfun İleyhin Hazfi

Müfred olarak gelen muzâfun ileyhi, bilinmesi sebebiyle dilde hafiflik için hazfedilebilmektedir.

(قبل) ve (بعد) kelimelerinin hazfedilen müfred muzâfun ileyhleri de buna dahildir. İzâfetten koştuklarında zamme üzere mebnî olurlar. Şayet izâfet yapılsa asıllarına yani mu’rab hallerine geri dönerler. Sîbeveyh bunu (الردُّ إلى الأصل) şeklinde ifade eder.⁶²⁵

Örnek 1.

“مَرَرْتُ بِكُلِّ قَائِمًا، وَمَرَرْتُ بِبَعْضٍ قَائِمًا وَبِبَعْضٍ جَالِسًا”

⁶²² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 215. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. I, s. 65-66, 160-61, 215-16, 225, 336-37, 401.

⁶²³ Bakara, 2/177.

⁶²⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 212.

⁶²⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.199.

Hepsine ayaktayken uğradım./ Bazısına ayaktayken, bazısına otururken uğradım.

Sîbeveyh, bu cümleleri mahzûf “هَمْ” muzâfun ileyhi üzere “مَرَرْتُ بِكُلِّهِمْ وَيَبْعَضِهِمْ” şeklinde takdir eder. “هَمْ” zamirin râcî olduğu sahibinin daha önceden zikrinin geçmesi durumunda zamir olarak gelen müfred muzâfun ileyhi hazfedilebilir. Yukarıda zikredilen cümlelerde (كُلِّ) ve (بَعْضِ) gibi kelimeler tenvinli olarak izâfetten kesildikleri için mevsuf ya da sıfat olamazlar. Bu yüzden de sonrasında gelen kelimeler “جَالِسًا، قَائِمًا” müfred mansub hal olarak gelmiştir.⁶²⁶

Kur’ânı Kerim’de de “كُلِّ” kelimesinin bu şekilde kullanımı vardır:

﴿وَكُلُّ أُنثَىٰ ذَخِيرٍ﴾

*Hepsi de boyunlarını bükerek O’na gelirler.*⁶²⁷

﴿وَإِنْ كُلٌّ لَّمَّا جَمِيعٌ لَّدَيْنَا مُحْضَرُونَ﴾

*Hepsi toplanıp huzurumuza getirileceklerdir.*⁶²⁸

Bu ayetlede de (كُلِّ) kelimesinin muzâfun ileyhi mahzuftur.⁶²⁹

Örnek 3.

﴿وَقَالُوا نَعْرِفُهَا الْمَنَازِلَ مِنْ مَنَىٰ * وَمَا كُلُّ مَنْ وَاقَىٰ مَنَىٰ أَنَا عَارِفٌ﴾⁶³⁰

Ve dediler ki: Onu Mina’daki insanlara sor,

*Ama Mina’ya gelen herkesi tanımıyorum ki!*⁶³¹

Sîbeveyh, şiirde “عارِفٌ” kelimesinin sonundaki zamir olarak gelen muzafun ileyhin mahzûf olduğunu söyler. Takdiri ise “عارِفُهُ” şeklindedir.⁶³²

⁶²⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.114-115.

⁶²⁷ Neml, 27/87.

⁶²⁸ Yâsîn, 36/32.

⁶²⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.115-116.

⁶³⁰ Bkz. Müzâhim b. el-Hâris el-Ukaylî, **Şi'r Müzâhim el-Ukaylî**, Thk.: Nûrî el-Hamûdî el-Kîsî, Hâtim Sâlih ed-Dâmin, y.y., t.s., s. 105.

⁶³¹ Şerhi için bkz. Şentemerî, Tahsîl, s. 96; Şurrâb, **Şerhu's-Şevâhid**, C. II, s. 92.

⁶³² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 72, 146; Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. I, s.212; C. II, s. 32-33, 175, 398-402.

1.1.4.6. Tahzîr Üslûbunda

Sakındırma/uyarma manasına gelen tahzîrden, bir üslûb olarak bu manayı ifade eden sözler kastedilmektedir. Bu sözler üslûb haline gelip mana anlaşıldığı için fiilin zikredilmesine ihtiyaç duyulmaz.

Bu çerçevede Sîbeveyh, nehiy manasındaki ifadeleri “فأما النهي فإنه التحذير” “Nehye gelince ki o tahzîrdir” şeklinde nehiy içerisine dahil eder. Tahzirde fiilin hazfedildiğini fakat bazı tahzîr formlarında izhâr edilebileceğini ekler.⁶³³

Tespitlerimize göre *el-Kitâb*'da tahzîrin, müfred form (نفسك), müsenna form (الجدار الجدّار) ve matuflu form (رأسك والحائط) olmak üzere üç şekli vardır. Müfred formda fiil, “إياك” ve türevleri hariç- izhâr edilebilir. “إياك” de edilememesi ise, “إياك” nin kullanım bakımından belli bir çokluğa ulaşip fiilin lafzından bedel olmasıdır. Müsenna formda ise izhâr edilemez. Çünkü müsenna şeklinde gelmesi kelâmın uzaması olarak görülür ve belli bir kullanım çokluğuna ulaşması açısından da “إياك” ye benzetilir. Ayrıca birinci mef’ûl mahzûf fiilin lafzından bedel olarak görülür. Ancak müfred forma çevrilirse fiil izhâr edilebilir.⁶³⁴

Sîrâfî, tahzirde kelime “أخاك أخاك” şeklinde tekrar edilirse fiilin izhârının güzel olmayacağını söyler. Çünkü birinci kelimenin fiil yerine geçtiğini belirtir. Tekrar edilmediğinde ise fiilin izhâr edilebileceğine değinir.⁶³⁵

Rummânî de tahzîr cümlelerin mahzûf fiilin yerine geçen kelimeyi “الخلف من” “المحذوف” şeklinde ifade eder.⁶³⁶

Tespitlerimize göre Sîbeveyh, Müsenna tahzir formunda fiilin hazfini çok kullanıma (كثرتها في كلامهم) ve durumun delâleti sebebiyle ihtiyaç duymamaya (استغناء) (بما يرون من الحال) bağlar.⁶³⁷

Fiilin izhâr edilip edilmemesini Sîbeveyh, “izhâr edilmez ve câiz (لا يظهر، جائز)”, Sîrâfî “güzel olmaz (لا يحسنُ)” ve Rummânî “caiz olmaz (لا يجوزُ)” ifadelerini kullanır.⁶³⁸

⁶³³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 253.

⁶³⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 274-275.

⁶³⁵ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.154, 173.

⁶³⁶ Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 576, 546-47.

⁶³⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 274-275.

⁶³⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y.

Sîbeveyh, nehiy uslubu olarak tahzîr örnekleri verirken iğrâ örnekleri de verir. Ancak bu örnekleri tahlil ederken kavram olarak “iğra” ve benzeri bir ifade kullanmaz.⁶³⁹

Şimdi tahzîr’in bu farklı formları örnekler üzerinden ele alınacaktır. Ayrıca iğrâ örneklerine de yer verilecektir.

Müfred Form

Tahzîr ifadesi müfred form şeklinde geldiğinde, fiil genellikle izhâr edilmekle birlikte hazfî de mümkündür.

Örnek 1.

Ey Falanca! Kendine dikkat et! “نَفْسَكَ يَا فَلَانُ”

Sîbeveyh, bu tabiri “Ey Falanca! Kendini koru!” manasında “اِنَّكَ نَفْسَكَ يَا فَلَانُ” şeklinde takdir eder.⁶⁴⁰

Örnek 2.

Kendine/ Başına/ Duvara dikkat et! “نَفْسَكَ أَوْ رَأْسَكَ أَوْ الْجِدَارَ”

Sîbeveyh, bu müfred şekilde gelen tahzîr ifadelerinde de benzer fiil takdirleri yapar. Mesela “Başını sakın!/ Kendini koru!/ Duvara dikkat et!” manasında “اِنَّكَ رَأْسَكَ” “وَاحْفَظْ نَفْسَكَ وَاتَّقِ الْجِدَارَ” takdir eder.⁶⁴¹

İyyâ ve Türevleri İle Müfred Form

Sîbeveyh, iyyâ kelimesiyle gelen tahzîr/sakındırma ifade eden tabirlerde fiilin izhârının mümkün olmadığını söyler.

Örnek.

Sakın hâ! ... “إِيَّاكَ”

Sîbeveyh bu sözün manasını “Sakın hâ! Geri dur!/ Uzaklaş!/ Kork!” manasında “إِيَّاكَ نَحْ وَإِيَّاكَ بَاعِدْ وَإِيَّاكَ اِتَّقِ” şeklinde takdir eder.⁶⁴²

⁶³⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 256.

⁶⁴⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 273.

⁶⁴¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 275.

⁶⁴² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 273.

İyyâ kelimesinin sonundaki zamiri değiştirerek “يَايَ” vb. şekilde söylemek de mümkündür. Bu durumda takdir “يَايَ أَحْفَظْ وَأَحْذَرْ” şeklinde muzârî fiil üzeredir.⁶⁴³

Müsennâ Form

Kelimenin mansub olarak iki kez tekrarlanması ile yapılan tahzîr formudur.

Örnek 1.

“الطريقَ الطريقَ” Yol! Yol!

Sîbeveyh bu sözü “Yolu boşalt!/ Yoldan çekil!” manasında “خَلِّ الطريقَ أو تَنَحَّ عَنْ” şeklinde takdir eder. “إن شاء قال” dilerse şöyle der” şeklinde müfred forma çevrilip “خَلِّ الطريقَ” fiilin izhar edilebileceğini söyler. Böyle bir kullanıma şu şiir örnek verir:

خَلِّ الطريقَ لِمَنْ يَبْنِي المَنَارَ به * وابْرُزْ بَبْرَزَةٍ حَيْثُ اضْطَرَّكَ القَدَرُ⁶⁴⁴

Yolu, aydınlatacak olanlara bırak,

*Ve kaderin seni zorladığı yerde annen Berze ile öne çık.*⁶⁴⁵

Sîbeveyh burada fiil hazfi ile ilgili bir konuya dikkat çeker. O da hazfedilen fiillerin harfi cersiz olmasıdır. Zira “خَلِّ” fiili harfi cersiz olduğu için hazfedilebilmiştir. Ancak Sîbeveyh, genel bir yargı olarak harfi cerin hazfedilemeyeceğini söyler. Dolayısıyla bu gibi yerlerde hazfedilen fiilin harfi cersiz kullanılan fiil şeklinde takdir edilmesi gerektiğini belirtir. Mesela “تَنَحَّ عَنْ” gibi harfi cerli fiil hazfedilemez fakat onun yerine aynı manayı taşıyan harfi cersiz bir fiil takdir edilir.⁶⁴⁶

Örnek 2.

“الأسدَ الأسدَ والجدارَ الجدارَ” Aslan! Aslan!/ Duvar! Duvar!

Sîbeveyh, bu cümlelerin manasını “Aslana yaklaşma!/ Duvara dikkat et!” şeklinde açıklar. Fiil hazfedilmiş ve geriye kalan mef’ûllerinin birincisi fiilin lafzından bedel olmuştur.⁶⁴⁷

⁶⁴³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 274. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. I, s. 274-76, 278-79.

⁶⁴⁴ Bkz. Cerîr, *Dîvânü Cerîr*, s. 219.

⁶⁴⁵ Şerhi için bkz. Şentemerî, *Tahsîl*, s. 180-181; Şurrâb, *Şerhu’s-Şevâhid*, C. I, s. 493.

⁶⁴⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 253-54; Ayrıca bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.154; Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 547.

⁶⁴⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 253-54. (Sîbeveyh’in ifadesi: وإن شاء أظهر في هذه الأشياء ما أضمر من الفعل).

İbn Yaîş, bu ifadeleri “Önüne aslan çıkabilir. Dikkat et!/ Meyilli duvarın üzerine gelmesinden sakın!” “اتَّقِ الْأَسَدَ أَنْ يَصَادِفَكَ، وَاتَّقِ الْجِدَارَ أَنْ يَنَالَكَ” şeklinde takdir eder. Durumun delâlet etmesi ve çok kullanımdan dolayı fiilin hazfedildiğini belirtir.⁶⁴⁸

Kur’ânı Kerim’de de tahzîr ifadeleri vardır. Mesela şu âyet-i kerîmedeki gibi:

﴿نَاقَةَ اللَّهِ وَسُقْيَاهَا﴾

*Allah'ın bu devesine ve onun su hakkına dokunmayın!*⁶⁴⁹

Alimler bu ayeti aynı mana ekseninde takdir etmişlerdir. Mesela “اَحْذَرُوا نَاقَةَ اللَّهِ”⁶⁵⁰ “أَنْ تَمْسُوَهَا بِسَوْءٍ”⁶⁵¹ “نَاقَةَ اللَّهِ فَاحْذَرُوا أَذَاهَا”⁶⁵² “تَرَوْا نَاقَةَ اللَّهِ”⁶⁵³ “اِحْضَرُوا نَاقَةَ اللَّهِ”⁶⁵⁴ gibi.

Ferrâ bu ayetin “هَذِهِ نَاقَةُ اللَّهِ” şeklinde merfû okunmasının da mümkün olduğunu söyler.⁶⁵⁴

İğra Örnekleri:

Sîbeveyh, i'râb formu açısından benzemesi sebebiyle iğra ifadelerini de tahzîr başlığı altında zikreder. Uslûb açısından iğrâ, bir fiile teşvik ve özendirmeyi ifade eder.

Örnek 1.

“الْحَذَرَ الْحَذَرَ وَالنَّجَاءَ النَّجَاءَ” *Dikkat! Dikkat! Çabuk! Çabuk!*

Sîbeveyh, bu ifadeleri “Dikkati elden bırakma!/ Çabuk olmalısın!” manası üzere “الزَّمِ الْحَذَرَ وَعَلَيْكَ النَّجَاءَ” şeklinde takdir eder. İğra uslûbunda da birinci mef’ûl mahzûf emir fiilinin lafzından bedel kabul edilir.⁶⁵⁵

Örnek 2.

“أَخَاكَ أَخَاكَ إِنَّ مَنْ لَا أَخَا لَهُ * كَسَاعٍ إِلَى الْهَيْجَا بَعِيرٍ سِلَاحٍ”⁶⁵⁶

Kardeşin! Kardeşin! Kardeşi olmayan kimse,

⁶⁴⁸ İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. I, s. 398.

⁶⁴⁹ Şems, 91/13.

⁶⁵⁰ Halîl, **el-Cümel**, s. 83.

⁶⁵¹ Ahfeş, **Meani'l-Kur'ân**, C. II, s. 580.

⁶⁵² Zeccâc, **Meani'l-Kur'ân**, C. V, s. 333.

⁶⁵³ İbn Cinnî, **el-Muhtesab**, C. II, s. 243.

⁶⁵⁴ Bkz. Nehhâs, **İ'râbü'l-Kur'ân**, C. V, s.347.

⁶⁵⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 275-76.

⁶⁵⁶ Şiirin nisbeti için bkz. Ebû Ubâde el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ et-Tâî el-Buhturî, **el-Hamâse li'l-Buhturî**, Thk.: Dr. Muhammed İbrâhim Huvver, Ahmed Muhammed Ubeyd, Abu Dabi, Hey'etü Abu Dabi li's-sekâfe ve't-türâs, 1428/2007, s. 477; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 181; dp. 530.

Debdebeye silahsız kořan kimse gibidir.

Sîbeveyh, iğra manasına bu şiiri de örnek verir. “أَخَاكَ أَخَاكَ” ifadesini “Kardeşine önem göster!/ Onu bırakma!” manasında “الرَّمَّ أَخَاكَ” şeklinde takdir eder.⁶⁵⁷

Ma'tûf Form

Vâv harfi ile geldiğı için bu formu “ma'tûf” şeklinde isimlendirdik. Bu formda da fiilin durumdan anlaşılması ve çok kullanım sebebiyle zikredilmesine ihtiyaç bulunmaz.

Örnek 1.

“أَهْلَكَ وَاللَّيْلَ” Gece olmadan ailene koř/yetiş!

Sîbeveyh, bu sözün manasını “بَادِرْ أَهْلَكَ قَبْلَ اللَّيْلِ” şeklinde takdir eder. Kişiyi geceye kalmaması konusunda uyarmak için kullanılan bir söz olduğunu belirtir. Yani “اللَّيْلَ” kelimesi kendisinden sakındırılan “muhażzer minh”dir.⁶⁵⁸

Sîrâfî, bu sözde “أَهْلَكَ” ve “اللَّيْلَ” arasında mübâdera yani yarışma manası olduğunu söyler. Sanki gece bir insan olarak düşünülür ve ailesine, evine gidecek kişi ile yarış içindedir. Yani bu tabir “Gece, ailene, evine yetişmeden sen evine yetiş” manasına gelmektedir.⁶⁵⁹

İbn Cinnî bu sözü “Tefsîrû'l-Ma'nâ ve takdîrû'l-İ'râb” / i'râb takdiri ve mana tefsiri bakımından ele alır. Sözün manasını Sîbeveyh ile aynı şekilde “أَلْحَقْ أَهْلَكَ قَبْلَ اللَّيْلِ” şeklinde takdir eder.⁶⁶⁰ Ancak i'râb takdirinin ise “أَلْحَقْ أَهْلَكَ وَسَابِقِ اللَّيْلِ” şeklinde olduğunu belirtir.⁶⁶¹ İbn Cinnî'nin bu açıklaması, Sîbeveyh'in yaptığı takdirlerin ma'nâ bakımından olduğuna işaret eder niteliktedir.

Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 395) ise, “أَدْرَكَ أَهْلَكَ مَعَ اللَّيْلِ” şeklinde takdir eder. Cirmî'nin, Sîbeveyh ile aynı olan “بَادِرْ أَهْلَكَ قَبْلَ اللَّيْلِ” şeklindeki takdirini ve İbn Dürüsteveyh'in, İbn Cinnî ile aynı olan “أَلْحَقْ أَهْلَكَ وَسَابِقِ اللَّيْلِ” şeklindeki takdirini aktarır. İbn Dürüsteveyh'in, “بَادِرْ أَهْلَكَ قَبْلَ اللَّيْلِ” takdirini “Tefsîrû'l-Ma'nâ ve takdîrû'l-İ'râb” / i'râb takdiri ve mana tefsiri bakımından daha da netleştirir. Bu takdirdeki “بَادِرْ أَهْلَكَ” ifadesinin i'râb takdiri, “قَبْلَ اللَّيْلِ” ifadesinin ise mana tefsiri olduğunu belirtir. Çünkü her

⁶⁵⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 256. Zemahşerî de bu örnekleri “tahzîr” başlığı altında ele almıştır. Bkz. Sadru'l-Efâdil el-Harezmi, **et-Tahmîr**, C. I, s. 382.

⁶⁵⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 275.

⁶⁵⁹ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 172.

⁶⁶⁰ İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C. I, s. 281.

⁶⁶¹ İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C. III, s. 264; **el-Munsif**, s. 131.

iki mansub kelimenin -yaptığı şu takdirde olduğu gibi الْحَقُّ أَهْلَكَ وَسَابِقُ اللَّيْلِ - ayrı ayrı nasb eden mahzuf fiilleri vardır. Bu fiillerin izhâr edilmesi de mümkündür.⁶⁶²

Örnek 2.

”رَأْسُكَ وَالْحَائِطُ“ *Başın! Duvar!*

Sîbeveyh bu tabirin kişiyi tehlike arzeden duvar konusunda uyarmak için kullanıldığını söyler ve “Duvardan başını koru!” manasında “رَأْسُكَ وَالْحَائِطُ” şeklinde takdir eder.⁶⁶³

Müberrid, sözün atıfla uzaması ve durumun müşahede ediliyor olması sebebiyle fiilin hazfedildiğini belirtir.⁶⁶⁴

Sîrâfî, mansub gelen bu ifadenin iki takdirinin olduğunu söyler. Birincisi “رَأْسُكَ وَالْحَائِطُ” şeklinde, , ikincisi ise “رَأْسُكَ بِسُوءِ” şeklinde, ⁶⁶⁵

İbn Yaîş, cümleyi “رَأْسُكَ مَعَ الْحَائِطِ” takdiriyle açıklar.⁶⁶⁶

Modern dil bilimcilerden Sâmerrâî, “رَأْسُكَ وَاحْذَرِ الْحَائِطِ” şeklinde takdir eder. Bu sözle ilgili birçok te’vil ve takdir yapıldığını ve bunların çoğunun zorlama olduğunu söyler. Bunlar arasından tercih edilebilecek olanın “احْفَظْ رَأْسَكَ مِنَ الْحَائِطِ” takdiri olduğunu ileri sürer.⁶⁶⁷

⁶⁶² Ebû Hilâl el-Askerî, **Cemheratü'l-Emsâl**, Beyrut, Dâru'l-Fikr, t.s., C. I, s. 196.

⁶⁶³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 275.

⁶⁶⁴ Müberrid, **el-Muktedab**, C. III, s. 215.

⁶⁶⁵ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 173.

⁶⁶⁶ İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. I, s. 392.

⁶⁶⁷ Sâmerrâî, **Meani'n-Nahv**, C. II, s. 114.

2. ZİYÂDE İLE TE'VİL

Cümlede lafzen bulunup anlam ya da amel/i'râb bakımından bir etkisi bulunmayan öge yahut kelimeler ziyâde ile te'vil edilmektedir. Genellikle nâkıs fiiller ve harfi cerler cümlede zâid olarak bulunmaktadır.⁶⁶⁸

2.1. Fiillerde Zâidlik

el-Kitâb'da, nâkıs fiillerin cümlede zâid olarak bulunduğu ifadeler vardır. Tam fiillerin zâid olarak bulunduğu dair örnek yoktur. Muhtemelen tam fiiller karîne sebebiyle izmar ya da hazfedildiği için böyle bir durum söz konusu olmamaktadır.

2.1.1. Nâkıs Fiillerde Zâidlik: Kâne

Kâne'nin nâkıs fiil olarak kullanıldığında zâid olarak gelebilir.

Bazı ifadelerde “كان” lafzen var olmakla birlikte amel bakımından etki etmediği durumlar bulunmaktadır. Sîbeveyh bu durumu “إلغاء” kavramı ile açıklar.⁶⁶⁹

Örnek 1.

Onların en iyilerinden biri Zeyd'dir. “إِنَّ مِنْ أَفْضَلِهِمْ كَانَ زَيْدًا”

Sîbeveyh, Halîl'den nakille bu cümledeki “كان” nin amel etmediğini söyler. “زَيْدًا” kelimesi “إِنَّ” nin muahhar ismi olarak mansubtur. Ancak anlamda etkisi devam etmektedir.⁶⁷⁰

Sîrâfî, cümleyi “إِنَّ مِنْ أَفْضَلِهِمْ زَيْدًا كَانَ” şeklinde takdir eder ve “كَانَ” ye, zikredilen sözde ne ismi ne de haberi olmadığı için zâid denildiğini söyler.⁶⁷¹

Örnek 2.

*“فَكَيْفَ إِذَا رَأَيْتَ بَيَّارَ قَوْمٍ * وَجِيرَانِ لَنَا كَانُوا كِرَامَ”⁶⁷²*

Peki ya onurlu halkımın ve komşularımızın evlerini görsen?

⁶⁶⁸ Ziyâde ve zâid kavramları birinci bölümde ele alınmıştı.

⁶⁶⁹ İlğâ kavramı için nahvî te'vil yolları bölümüne bakınız.

⁶⁷⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.153; Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.480.

⁶⁷¹ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.479.

⁶⁷² Şiirdeki “رَأَيْتَ قَوْمٍ” kelimesi divanda “رَأَيْتَ قَوْمِي” şeklinde rivayet edilmiştir. Bkz. Ferezdak, *Dîvan*, C: II, s. 290. Bazı kaynaklarda “رَأَيْتَ” yerine “مَرَرْتُ” şeklinde de rivayet edilmiştir. Örneğin bkz. İbn Manzûr, *Lisân*, C: XIII, s. 367.

Şiirde “كانوا” amel etmemiştir. “كرام” kelimesi “وجيران” kelimesinin sıfatı olarak mecrur gelmiştir.⁶⁷³

Sîbeveyh, bu ifadeleri Halîl’den nakil ile vermekte ve “كان” isminin nekra olarak geldiği durumlarda bu nekraya herhangi bir şekilde marifelik kazandırmak ya da sıfat getirmek gerektiğini söylemektedir. Aksi durumda bu ifadenin kabih-çirkin olacağını belirtmektedir.⁶⁷⁴

2.2. Harfi Cerlerde Zâidlik

Harfi cerlerin lafızda bulunup anlam açısından bir etkisinin olmadığı durumlar bulunmaktadır. Sîbeveyh, bu durumu “زائدة”⁶⁷⁵, ve “لَمْ يُجَلَّ بِالْمَعْنَى” ifadeleri ile açıklar.⁶⁷⁶ Bununla birlikte bu harfi cerlerin lafızda yer almasının sebebinin “te’kîd” olduğunu ifade eder.⁶⁷⁷

2.2.1. Bâ (الباء)

Bâ harfi cerinin bazı ifadelerde zâid olarak geldiği görülmektedir.

Örnek 1.

“مَا أَنْتَ بِزَيْدٍ.” *Sen, Zeyd değilsin.*

Cümlede takdir “مَا أَنْتَ زَيْدٌ” şeklindedir. Cümlenin anlamı, bâ harfi cerinin bulunup bulunmaması durumlarında aynıdır. Yani cümlenin anlamında herhangi bir değişikliğe sebep olmamıştır.⁶⁷⁸ Bâ harfi ceri, zâiddir. Ancak manayı te’kîd eder.⁶⁷⁹

Örnek 2.

“كَفَى بِالشَّيْبِ وَالْإِسْلَامِ لِلْمَرْءِ نَاهِيًا”

Kişiye uyarıcı olarak saçına düşen ak ve islam yeter.

Cümlenin takdiri “كَفَى الشَّيْبُ وَالْإِسْلَامُ لِلْمَرْءِ نَاهِيًا” şeklindedir. Harfi cer zâittir. Ancak anlamı te’kîd için gelmiştir.⁶⁸⁰

⁶⁷³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.153.

⁶⁷⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

⁶⁷⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 41.

⁶⁷⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 67.

⁶⁷⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 26, 316; Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 357; C. III, s.57.

⁶⁷⁸ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 69.

⁶⁷⁹ Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.357; İbn Cinnî, **Sırru Sinâati’l-l-râb**, C. I, s. 302-303.

⁶⁸⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 26, 316; C. IV, s. 225. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. I, s. 67-68, 71-74, 92; C. II, s.26, 293.

Örnek 3.

Allah yeter!⁶⁸¹ (كَفَى بِاللّٰهِ)

Âyet-i kerîmede bâ harfi ceri manayı te'kid etmekte olup anlamda başka bir etkisi bulunmamaktadır.⁶⁸²

Leyse (ليس) ve Mâ (ما)'nın Haberinin Başına Gelen Bâ (الباء) Harfi Cerinin Hazfi

Örnek 1.

Sen yapmadın./ Yapan sen değilsin. “لست بفاعلٍ” ve “ما أنت بفاعلٍ”

Bu cümlelerde takdir “لست فاعلاً” ve “ما أنت فاعلاً” şeklindedir.⁶⁸³

Örnek 2.

Zeyd, ne korkak ne de cimri değildir. “ليس زيدٌ بَجَبَانٍ وَلَا بَخِيلٍ”

Sîbeveyh, bu cümlede leyse'nin haberi “بَجَبَانٍ” ifadesinin başındaki bâ harfi cerinin zâid olduğunu söyler. Nitekim sonrasındaki “” ifadesi mansub gelmiştir. Yani mecrur “بَجَبَانٍ” kelimesine değil mansub konuma atfedilmiştir. Bu şekilde mansub gelmesi bâ harfi cerinin zâid olduğuna işaret etmektedir.⁶⁸⁴

Leyse'ye benzeyen mâ harfinin haberinde de aynı durum söz konusudur:⁶⁸⁵

Zeyd, senin ne kardeşin ne de arkadaşın değildir. “مَا زَيْدٌ بِأَخِيكَ وَلَا صَاحِبِكَ”

Bu tarz kullanıma şiirde de rastlanmaktadır.

Örnek 3.

“مُعَاوِيَةُ إِنَّمَا بَشَرٌ فَأَسْجُحْ * فَلَسْنَا بِالْجِبَالِ وَلَا الْحَدِيدِ”⁶⁸⁶

Ey Muâviye! Biz sadece beşeriz, kolaylaştı,

(Senin bize yaptıklarına dayanacak) dağ ya da demir değiliz.

⁶⁸¹ Nisâ, 4/6.

⁶⁸² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 41, 82; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s.392.

⁶⁸³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.316.

⁶⁸⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 66-67.

⁶⁸⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

⁶⁸⁶ Şiirin nisbeti için bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 92, dp. 158.

Şiirdeki leyse'nin haberi "بِالْجِبَالِ" kelimesinin başındaki bâ harfi ceri zâiddir. Haberin başına gelip gelmemesi, anlamda bir değişikliğe sebep olmaz.⁶⁸⁷

Ferrâ, "وَلَا الْحَدِيدَا" kelimesinin hem mecrur hem de mansub şekilde okumanın mümkün olduğunu söyler ve daha çok mecrur söylediğine dikkat çeker.⁶⁸⁸

İbn Kuteybe (ö. 276) de, "فَلَسْنَا بِالْجِبَالِ وَلَا الْحَدِيدَا" ifadesinde kastın bâ'nın ademi üzere "فَلَسْنَا الْجِبَالِ وَلَا الْحَدِيدَا" şeklinde mansub olduğunu söyler. Şâirin zihnen, bâ harfi ceri cümleye dahil olmadan önceki manaya giderek "الْحَدِيدَا" kelimesini mansub okuduğunu ve ğalat/hata yaptığını ileri sürer. Çünkü ona göre her iki kelimenin de mecrur gelmesi doğrudur.⁶⁸⁹

Fakat Enbârî, "وَلَا الْحَدِيدَا" kelimesinin mecrur olduğunu söyleyenlerin hata ettiklerini söyler. Çünkü bu beytin peşinden gelen:

"أَدْبَرُوهَا بَنِي حَرْبٍ عَلَيْكُمْ * وَلَا تَرْمُوا بِهَا الْغَرَضَ الْبَعِيدَا"

beytinin mansub rivayet edildiğine dikkat çeker. Ve aynı kasidede bir beytin mecrur, diğer beytin mansub gelmesinin mümkün olmayacağını söyler. Dolayısıyla "وَلَا الْحَدِيدَا" kelimesinin aslının mansub olduğunu belirtir.⁶⁹⁰

2.2.2. Lâm (اللام)

İzâfet terkinde muzâf ve muzâfun ileyh arasına lâm harfi ceri gelebilmektedir. Bu, cümlelerin anlamını etkilememektedir. Fakat anlamı te'kîd etmektedir. Sîbeveyh, burada izâfetin sebebini ise "nef'î ve nidâ tahfîf yeridir" şeklinde tahfîf ile açıklamaktadır.⁶⁹¹

Örnek.

"قَالَتْ بَنُو عَامِرٍ خَالُوا بَنِي أَسَدٍ * يَا بُؤْسَ لِلْجُهْلِ ضَرَارًا لِأَقْوَامٍ"⁶⁹²

⁶⁸⁷ Bkz. Halîl, **el-Cümel**, s. 101; Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 67; C. II, s. 292, 344; C. III, s. 91; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 345. Tefsirciler de bunu "te'vil" şeklinde niteler. Bkz. Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, C. II, s. 190. Fıkıh kitaplarında da bu gramatik durum için zikredilen şiir, örnek verilir ve âyetlerin hüküm açısından yorumlanmasında delil olarak gösterilir. Bkz. Ahmed b. Ali Ebî Bekr er-Râzî el-Cassâs el-Hanefî, **Ahkâmü'l-Kur'ân**, Thk.: Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994/1415, C. II, s. 433.

⁶⁸⁸ Bkz. Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, C. II, s. 348.

⁶⁸⁹ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, **eş-Şi'r ve's-Şu'arâ'**, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 1423, C. I, s. 100. Ayrıca bkz. İbn Abdîrabbih, **el-lkdü'l-Ferîd**, C. VI, s. 237.

⁶⁹⁰ İbnü'l-Enbârî, **el-İnsâf**, C. I, s. 271.

⁶⁹¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 278-79.

⁶⁹² Bkz. Nâbîga ez-Zübyânî, **Dîvân**, s. 179.

... İnsanlara çok zararlı cehalet ne kadar acınası bir şeydir.⁶⁹³

Sîbeveyh, şiirdeki “يا بؤس الجهل” ifadesini lâmsız olarak “يا بؤس الجهل” şeklinde takdir eder. Zarûret sebebiyle lâm’ın zikredildiğini ve lâm’ın zâid olup te’kîd için geldiğini ifade eder.⁶⁹⁴

İbn Cinnî de lâm’ın zâid olduğunu söylemekle birlikte ifade ettiği te’kîd manasını “Lâm’ı, izâfet manasını pekiştirmek ve yanlış anlaşılmaya karşı tedbir olarak cümleye dahil etmiştir.” şeklinde açıklar.⁶⁹⁵ Hatta burada manayı te’kîd için lâm’ın muzâf ve muzâfun ileyh arasına girip faslettiğini söyler. Ona göre bu ve benzeri ifadeler, anlamların kelimelerle oynadığını -yani kelimelerin manaya göre değiştiğini- doğrulamaktadır.⁶⁹⁶

2.2.3. Min (مِنْ)

Bazı cümlelerde “من” harfi ceri lafza etki etse de anlam açısından bir farklılık oluşturmamaktadır. Ancak cümlenin manasını te’kîd ifade etmektedir.

Örnek 1.

“مَا أَتَانِي مِنْ رَجُلٍ، وَمَا رَأَيْتُ مِنْ أَحَدٍ”

Bana kimse gelmedi. Kimseyi görmedim.

Sîbeveyh, bu cümleleri “مَا أَتَانِي رَجُلٌ وَمَا رَأَيْتُ أَحَدٌ” şeklinde takdir eder. Çok kullanımdan dolayı harfi cerin hazfedildiğini söyler. Ancak örnekteki gibi teb’îz (bir kısmı) konumunda te’kîd için izhâr edilebileceğini belirtir. Yani “مَا أَتَانِي مِنْ رَجُلٍ” cümlesinden kasıt “لَمْ يَأْتِهِ بَعْضُ الرِّجَالِ وَالنَّاسِ” şeklindedir.⁶⁹⁷

Ahfeş, “مَا أَتَانِي مِنْ الرِّجَالِ مِثْلُهُ” şeklinde takdir eder.⁶⁹⁸

Bazı nahivcilere göre ise “مَا جَاءَنِي رَجُلٌ” sözü hem tek bir kişinin hem de cinsin nefyini ifade eder. Ancak “مِنْ” harfi ceri gelirse sadece cins ifade eder.⁶⁹⁹

⁶⁹³ Bkz. İbnü’s-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. II, s. 200.

⁶⁹⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.278. Bu şekilde izâfetin olduğu yerlerde lâmin te’kîd için geldiği başka yerler de bulunmaktadır. Bkz. **A.e.**, C. II, s.276-79.

⁶⁹⁵ Bkz. İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C. III, s. 108; **el-Muhteseb**, C. II, s. 158.

⁶⁹⁶ Bkz. İbn Cinnî, **el-Muhteseb**, C. II, s. 256.

⁶⁹⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I,s.223;C. II,s.232;C. III, s.130; C. IV,s.40, 225.

⁶⁹⁸ Ahfeş, **Meâni’l-Kurân**, C. II, s. 416.

⁶⁹⁹ Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. V, s. 101. “مِنْ” harfi cerinin ifade ettiği manalar ve değerlendirmesi için bkz. Sâmerî, **Meâni’n-Nahv**, C. III, s. 82.

Örnek 2.

”فَإِنْ لَمْ تَجِدْ مِنْ دُونِ عَدْنَانَ وَالِدًا * وَدُونَ مَعْدٍ فَلْتَرْعَاكَ الْعَوَازِلُ“⁷⁰⁰

*Adnan'dan başka baba bulamazsan ...*⁷⁰¹

Sîbeveyh, şiirde ”فَإِنْ لَمْ تَجِدْ مِنْ دُونِ عَدْنَانَ وَالِدًا“ ifadesindeki ”مِنْ“ harfi cerinin zâid olduğunu belirtir.⁷⁰² ”مِنْ“ harfi cerinin cümlede bulunup bulunmaması anlamda bir değişikliğe sebep olmamaktadır.

Nehhâs, ”مِنْ دُونِ عَدْنَانَ“ ifadesinin aslının ”دُونِ عَدْنَانَ“ şeklinde harfi cersiz mansub olduğunu söyler. Sonrasında atfedilen ”وَدُونَ مَعْدٍ“ ifadesinin mansub gelmesinin buna işaret ettiğini belirtir.⁷⁰³

2.3. Diğer Bazı Harflerde Zâidlik

Harfi cerler gibi diğer bazı harfler de cümlede zâid olarak bulunabilmektedir.

2.3.1. İn (إِنْ)

Bazı cümlelerde ”إِنْ“ lağv yani etkisiz olarak gelebilmektedir.⁷⁰⁴ Cümlelerin lafzında ve anlamında herhangi bir değişikliğe sebep olmamakla birlikte ifadeyi te’kîd etmektedir.

Örnek 1.

”مَا إِنْ يَفْعَلُ“ *Yapmaz/ Yapmıyor.*

Cümlelerin takdiri ”مَا يَفْعَلُ“ şeklindedir.⁷⁰⁵ Ferrâ’ya göre cümledeki her iki ”مَا“ ve ”إِنْ“ harfi de nefî/olumsuz mana içindir. ”إِنْ“ şeklinde de gelebilir. Bu iki harfle beraber ”إِلَّا أَوَارِي لَا إِنْ مَا أَبِينَهَا“ şiirinde olduğu gibi ”لَا“ da eklendiğinde bu üç harfin cahd/olumsuzluk ifade ettiğini söyler. Ancak Sîrâfî, bunun yanlış olduğunu ileri sürer.

⁷⁰⁰ Şiirdeki ”وَالِدًا“ kelimesi yerine divanda ”بَاقِيًا“ kelimesi rivayet edilmiştir. Bkz. Lebîd b. Rebîa b. Mâlik Ebû Akîl el-Âmirî, **Dîvanü Lebîd b. Rebîa el-Âmirî**, y.y., Dârü'l-Ma'rife, 1425/2004, s. 85; Abdurrahman Özdemir, **Eski Arap Şiirinin Zirve İsimlerinden Biri: Lebîd b. Rebîa ve Divanı**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2007, s. 261.

⁷⁰¹ Bkz. İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 18-19; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 93.

⁷⁰² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 68. Sîbeveyh, bu örneği ”الباء“ harfi cerinin cümlede bulunup bulunmamasının cümlelerin anlamına etki etmediğinden bahsederken vermektedir. Direkt ifade edilmese de yer aldığı bağlam açısından (مِنْ) harfi cerinin zaidliğine örneklik teşkil etmektedir. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. I, s. 68-69; C. II, s. 130, 174-75.

⁷⁰³ Nehhâs, **l'râbü'l-Kur'ân**, C. IV, s. 288. Ayrıca bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 346; İbn Cinnî, **Sırru Sınâati'l-l'râb**, C. I, s. 141; Enbârî, **el-İnsâf**, C. I, s. 272.

⁷⁰⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. IV, s. 220.

⁷⁰⁵ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 153, 404; C. IV, s. 220; İbnü's-Serrâc, **el-Usûl**, C. II, s. 206.

Çünkü iki cahd/olumsuzluk ifadesi mana açısından birbirini etkisiz kılacağı için mana icâbî/olumludur. Ancak cümlelerin manası olumlu değildir. Bu yüzden dilcilerin (ashâbünâ), harflerden birini cahd diğerini lağv şeklinde değerlendirdiklerini belirtir.⁷⁰⁶

Örnek 2.

Şu şiirde de “إِنْ” harfinin lağv kullanımına örnek vardır:

“وَرَجَّ الْفَتَى لِلْخَيْرِ مَا إِنْ رَأَيْتَهُ * عَنْ السِّنِّ خَيْرًا لَا يَزَالُ يَزِيدُ”

*Ve eğer yaşı ilerledikçe onda artmaya devam eden bir iyilik görürseniz, genci iyiliğe teşvik edin.*⁷⁰⁷

Sîbeveyh, “إِنْ” in “مَا” ile geldiğinde lağv edilebileceğini söyler ve şiirdeki ifadeyi “مَا رَأَيْتَهُ” şeklinde takdir eder.⁷⁰⁸

Örnek 3.

Soru cümlelerinde alem ismi daha belirgin hale getirmek kastıyla te’kîd için “إِنْ” gelebilmektedir. Şu cümlede böyle bir kullanım vardır:⁷⁰⁹

“أَعْمُرُ إِنْهِي، وَأَزِيدُ إِنْهِي؟” Ömer mi? Zeyd mi?

2.3.2. En (أَنَّ)

Sîbeveyh “أَنَّ” nin, masdar harfi, “أَيَّ” manasında ve “أَنَّ” den tahfif edilmiş olmak üzere üç şekilde geldiğinden bahsederken lağv geldiğini de söyler. Yani cümleye lafız ve anlam açısından bir etkisi bulunmaz.⁷¹⁰

Şu örneklerde böyle bir kullanım vardır:⁷¹¹

Örnek 1.

“لَمَّا أَنْ جَاءُوا دَهَبْتُ.” Onlar gelince ben gittim.

⁷⁰⁶ Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. V, s. 97.

⁷⁰⁷ Bkz. Şentemerî, *Tahsîl*, s. 575; Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, C: XIII, s. 443; Şurrâb, *Şerhu's-Şevâhid*, C. I, s. 317.

⁷⁰⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. IV, s.222. Ayrıca bkz. İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, C. II, s. 206; Ebû Ali el-Fârisî, *et-Ta'lik*, C. IV, s. 245; *el-Mesâilü'l-Halebiyyât*, s. 268; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, C. I, s. 111; *Sırru Sınâati'l-I'râb*, C. II, s. 55; İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam*, Thk.: Abdülhamîd el-Hindâvî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000/1421, C. X, s. 477; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 575.

⁷⁰⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 421.

⁷¹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.152.

⁷¹¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y.

Örnek 2.

Vallahi, yapsaydın sana ikram ederdim. “أَمَّا وَاللَّهِ أَنْ لَوْ فَعَلْتُ لَأَكْرَمْتُكَ.”

2.3.3. Mâ (ما)

Bazı cümlelerde mâ edatı cümlenin lafzına ve anlamına etki etmez. Sîbeveyh, bu mâ'nın lağv edildiğini yani amel etmeyip⁷¹² zâid olduğunu söyler.⁷¹³ Fakat te'kîd için geldiğine dikkat çeker.⁷¹⁴

Örnek 1.

Tıpkı onun bunu bilmediği gibi. “كَمَا أَنَّهُ لَا يَعْلَمُ ذَلِكَ.”

Bu cümlede mâ, lağv olarak gelmiştir. Lafza ya da anlama bir etkisi yoktur. Bununla birlikte mâ'nın burada bulunması anlamın karışmaması için bir gerekliliktir. Bu yüzden her ne kadar zâid görülse de dolaylı olarak anlamın doğru kalmasını sağlaması sebebiyle lafızdan hazfedilememektedir.⁷¹⁵

Örnek 2.

*“فَكَأَنَّهُ لَهْفُ السَّرَاةِ كَأَنَّهُ * مَا حَاجِبِيهِ مَعَيْنٌ بِسَوَادٍ”*

Sanki onun sırtının uç noktasındaki beyazlık, tepelerin zirvesindeki gibidir,

Sanki o, kaşları arasındaki siyahlık ile işaretlenmiştir.⁷¹⁶

Şiirde takdir “كَأَنَّ حَاجِبِيهِ” şeklindedir. Mâ edatı zâid olarak gelmiştir.⁷¹⁷

Örnek 3.

﴿إِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ﴾

Hiçbir kimse yoktur ki, üzerinde koruyucu bulunmasın.⁷¹⁸

⁷¹² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.139.

⁷¹³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 161.

⁷¹⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.180-81; C. IV, s.220-21.

⁷¹⁵ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.140; İbnü's-Serrâc, **el-Usûl**, C. I, s. 277; Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s. 359.

⁷¹⁶ Şiirin nisbeti ve şerhi için bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 131; Bağdâdî, **Hizânetü'l-Edeb**, C: V, s. 197; Şurrâb, **Şerhu's-Şevâhid**, C. I, s. 317.

⁷¹⁷ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 161; İbn Sîde, **el-Muhkem**, C. II, s. 249; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 131; Ukberî, **el-Lübâb**, C. I, s. 410; İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. I, s. 340.

⁷¹⁸ Târik, 86/4.

Âyet-i kerîmede takdir “لَعَلَّهَا حَافِظٌ” şeklindedir. Sîbeveyh, ayette gelen mâ edatının lağv olduğunu belirtir.⁷¹⁹

Zeccâcî ise “لَمَّا” yı tek bir kelime olarak görür ve “إِلَّا” manasında olduğunu söyler. Cümlelerin manasını “إِلَّا عَلَّيْهَا حَافِظٌ” şeklinde te’vil eder.⁷²⁰

Şu âyet-i kerîmede de benzer kullanım vardır:

﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ﴾

*Allah’ın rahmeti sayesinde sen onlara karşı yumuşak davrandın.*⁷²¹

Âyet-i kerîmede takdir “فَبِمَا رَحْمَةٍ...” şeklindedir⁷²² İbnü’s-Serrâc, mâ harfinin burada te’kîd ifade ettiğini söyler.⁷²³

2.3.4. Kâf (الكاف)

İhtiyaç olmadığı halde muttasıl muhâtab zamirinin hemen ardından munfasıl muhâtab zamirin geldiği ifadeler vardır. Bu zamir, cümlelerin lafzına ve anlamına etkisi olamamakla birlikte te’kîd için gelmektedir.

Örnek.

“أَرَأَيْتَكَ فَلَانًا مَا حَالُهُ؟” *Falanca’yı gördün mü, o nasıl?*

Bu ifadede “كَ” zamiri zâid olup te’kîd için gelmiştir. Nitekim sözden çıkarıldığında anlam değişmemektedir.⁷²⁴

⁷¹⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.139. Ayrıca bkz. İbn Yaîş, **Şerhu’l-Mufasssal**, C. IV, s. 548.

⁷²⁰ Zeccâcî, **Hurufu’l-Meânî**, s. 11. Ayrıca bkz. Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve’t-Tekmîl**, C. VIII, s. 377.

⁷²¹ Âli İmrân, 3/159.

⁷²² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.180-81; C. IV, s.220-21; Rummânî, **Meânî’l-Hurûf**, Beyrut, el-Mektebetü’l-Asriyye, t.s., s. 63. Ayrıca Rummânî, bu şekilde kullanılan mâ edatını “وَصَلَّةٌ” şeklinde de adlandırır. Bkz. Rummânî, **Menâzili’l-Hurûf**, Thk.: İbrahim es-Sâmerrâî, Ammân, Dârü’l-Fikr, t.s., s. 37. Zemahşerî ve Enbârî, zâid olarak ifade eder. Bkz. Zemahşerî, **el-Mufasssal**, s. 424; Enbârî, **el-İnsâf**, C. II, s. 522.

⁷²³ İbnü’s-Serrâc, **el-Usûl**, C. I, s. 401. Diğer örnekler için bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 180-81, 293-95; C. II, s.59-60,139, 223, 286; C. III, s. 118, 139-140; C. IV, s.220-21.

⁷²⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 245.

3. FASIL İLE TE'VİL

Yaygın kullanıma göre cümlede ögeler standart bir sıralamaya sahiptir. Bu standart sıralama yerleşik kural haline gelmiştir. Ne var ki bu standart sıralamanın görülmediği ancak fasih olan ifadeler de vardır. Bu tarz ifadeler yani sıralamanın farklı olduğu sözler, aslında kurala uygun söz oldukları açıklanırken fasl ile te'vil edilmektedir.

Fasl ile ilgili "Arapların kullanımı", "Faslettikleri yerler" şeklinde ifadeler zikredilmektedir.⁷²⁵

Genel manada faslın,

1. Takdim-tehir ile bağlantılı olarak inâye ve ihtimâm sebebiyle ögenin yerinin değişmesinin bir sonucu olarak,
2. Cümlenin manasındaki ve dolayısıyla i'râbında ortaya çıkabilecek karışıklığı önlemek için,
3. Manayı te'kid için gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür.

3.1. Fiil ile Fâilin Faslı

Fiil cümlesinde yerleşik yaygın kullanıma göre öge sıralaması fiil, fâil ve mef'ûl şeklindedir. Bazı fiil cümlelerinde bu sıralamanın dışına çıkıldığı durumlar bulunmaktadır.

Örnek 1.

Amr'a Zeyd vurdu. "ضَرَبَ عَمْرًا زَيْدٌ"

Cümlede fiil ile fâilinin arası mef'ûl ile fasledilmiştir. Sibeveyh, bu şekilde mef'ûlün öne geçtiği ifade ile "ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا" şeklindeki sıralamanın güzellik ve önemlilik açısından bir farkının olmadığını, her ikisinin de "عَرَبِيٌّ جَيِّدٌ" sağlam arapça ifadeler olduğunu söyler.⁷²⁶ Bu ifade aynı zamanda mef'ûlün takdîmi için de örnektir.

⁷²⁵ Sibeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 390.

⁷²⁶ Sibeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 80-81.

Örnek 2. “

“قُلُوْا اَنْ مَا اَسْعٰى لِاَدْنٰى مَعِيْشَةٍ * كَفَانِيْ، وَلَمْ اَطْلُبْ، قَلِيْلٌ مِّنَ الْمَالِ”⁷²⁷

*Eğer ki benim çabalarım, en düşük bir yaşam için bile yeterli olsaydı,
Az bir mal bile yeterli olurdu, daha fazlasını istemezdim.*

Şiirde “وَلَمْ اَطْلُبْ” ifadesi fiil ile fâili arasına girmiştir. Sîbeveyh, buradaki fasl için doğrudan bir sebep söylememekle birlikte açıklamalarından isnâd ve mana ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü “قَلِيْلٌ” kelimesinin “وَلَمْ اَطْلُبْ” değil “كَفَانِيْ” ait olduğunu ve aksi durumda mananın bozulacağını belirtir.⁷²⁸

Buna binâen cümlelerin mana bakımından takdiri “كَفَانِيْ قَلِيْلٌ مِّنَ الْمَالِ وَلَمْ اَطْلُبْ الْمُلْكُ” şeklindedir.⁷²⁹

3.2. Fiil ile Nâibü'l Fâilin Faslı

Bazı fiil cümlelerinde fiil ile nâibü'l fâil arasına arızî cümleler girerek fasletmektedir.

Mesela şu şiirde böyle bir durum vardır:

Örnek.

“اِذَا هِيَ لَمْ تَسْنُكْ بِغُوْدٍ اَرَاكَةِ * تُنْجَلْ، فَاسْتَكَتْ بِهِ، غُوْدُ اِسْجَلِ”⁷³⁰

*Eğer o, Arak ağacının dalıyla dişlerini temizlememişse, o zaman
İshel ağacının dalıyla temizlemiştir.*

Şiirde “غُوْدُ اِسْجَلِ” ifadesinde, hemen öncesindeki “فَاسْتَكَتْ بِهِ” fiili değil de “تُنْجَلْ” fiili amel etmiştir. Yani âmil ile ma'mulü ya da bir başka deyişle fiil ile nâibü'l fâili arasına girerek fasl etmiştir.⁷³¹

Cümle öğelerinin standart sıralamaya göre takdiri “تُنْجَلْ غُوْدُ اِسْجَلِ فَاسْتَكَتْ بِهِ” şeklindedir.⁷³²

⁷²⁷ Bkz. İmruülkays, **Dîvân**, s. 139.

⁷²⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 79; Ayrıca bkz. Müberrid, **el-Muktedab**, C. IV, s. 76; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 370; İbnü'l-Esîr, **el-Bedî**, C. I, s. 112; İbnü'l-Hâcib, **el-Kâfiye fî ilmi'n-nahv**, Thk. Sâlih Abdülazîm, Kahire, Mektebetü'l-Âdâb, 2010, s. 15.

⁷²⁹ Bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 102; Râzî, **Mefâtîhu'l-Ğayb**, C. I, s. 66; İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. I, s. 212; Bağdâdî, **Hizânetü'l-Edeb**, C. I, s. 327.

⁷³⁰ Bkz. Ömer b. Ebî Rebîa, **Dîvân**, Mabaatü'l-Vatanî, s. 234.

⁷³¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 78.

⁷³² Bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 101; İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. I, s. 211; Ebû Ali el-Kaysî, **Îzâh**, C. I, s. 97.

3.3. Fiil ile Mef'ûlünün Faslı

Bazı fiil cümlelerinde fiil ve fâil zikredildikten sonra mef'ûlün zikri beklenirken araya başka ifadelerin dahil olduğu ve mef'ûlün daha sonra zikredildiği görülmektedir.

Mesela şu şiirde böyle bir kullanım vardır:

Örnek.

”وقد نَغْنَى بها ونرى عُصُورًا * بها يَفْتَدُنَّا الخُرْدَ الجَدَالَ”

Şiirde “الخُرْدَ” kelimesinde amel eden hemen öncesindeki “يَفْتَدُنَّا” fiili değil de “نرى” fiili olduğu için âmil ile ma'mulü ya da fiil ile mef'ûlû arasında fasl meydana gelmektedir.⁷³³

Cümle öğelerinin standart kullanıma göre takdiri “ونرى الخُرْدَ الجَدَالَ بها يَفْتَدُنَّا في” şeklinde “عُصُور” şeklindedir.⁷³⁴

3.4. İki Mef'ûlün Faslı

Zanne (ظَنَّ) ve benzeri fiillerin, birinci ve ikinci mef'ûlleri “هو، أنت، أنا...” munfasıl zamirleri ile fasledilebilmektedir.

Sîbeveyh bu konuyu, “هذا باب ما يكون فيه هو وأنت، أنا، ونحن، وأخواتهن فصلاً”⁷³⁵ ve “هذا باب لا تكون هو وأخواتها فيه فصلاً” şeklinde iki babta ele almıştır. Bu zamirler nekradan sonra geldiğinde fasl sayılmadığını söyler. Nitekim bu zamirlerin fasl için gelip gelmediğinin cümleden çıkarıldığında anlaşılabileceğini ifade eder. Cümleden çıkarıldığında etkisi olmuyorsa bu zaminin fasl için geldiğini belirtir.⁷³⁶

Rummânî, bu şekilde zamirlerle faslın iki ma'rife ya da ma'rifeye yakın kelimeler arasında gerçekleştiğini söyler. Dahası faslın iki ma'rife kelimenin sıfat tamlaması değil mübteda-haber olduklarının ayırt edilmesi için geldiğine dikkat çeker. Bu bakımdan ma'rife ya da ma'rifeye yakın kelimeler, “حسبتُ”, “كانَ”, “إنَّ” ve

⁷³³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 78. Kullanımı caiz olan diğer örnekler için bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 79.

⁷³⁴ Bkz. Müberrid, **el-Muktedab**, C. IV, s. 77; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 369; Suhârî, **el-lbâne**, C. IV, s. 705.

⁷³⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 389.

⁷³⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.395.

benzerlerinde faslın mümkün olabileceğini ifade eder. Yani aralarında isnad ilişkisi olan isim cümlelerinde bu duruma rastlanır.⁷³⁷

Örnek 1.

Zeyd'in senden daha iyi biri olduğunu düşündüm. “حَسِبْتُ زَيْدًا هُوَ خَيْرًا مِنْكَ.”

Bu cümlede “زَيْدًا” ve “خَيْرًا” arası “هُوَ” zamiri ile fasledilmiştir.⁷³⁸

Örnek 2.

Kimsenin senden daha iyi olduğunu düşünmüyorum. “مَا أَظُنُّ أَحَدًا هُوَ خَيْرٌ مِنْكَ.”

Sîbeveyh, cümledeki “هُوَ” zamirinin, nekra “أَحَدًا” kelimesinden sonra geldiği için genel kullanıma göre fasletmediğini ifade eder. Ancak Medine ehlinin buradaki “هُوَ” zamirini “كَانَ زَيْدٌ أَنْتَ خَيْرٌ مِنْهُ” cümlesinde olduğu gibi marife gördüğünü ve dolayısıyla faslettiklerini söyler. Ancak bu kullanımın Medine ehlinden lahn yapan birine ait olduğuna işaret eder.⁷³⁹

3.5. Kâne'nin İsmi ile Haberinin Faslı

Kâne'nin ismi ile haberinin arası zamir ile fasledilebilir. Zamir çıkarıldığında cümlede herhangi bir değişiklik olmaz.

Örnek 1.

Abdullah, zarıftı. “كَانَ عَبْدُ اللَّهِ هُوَ الظَّرِيفُ.”

Kâne'nin başına geldiği bu ifade “Abdullah, zarıftır.” manasında “عَبْدُ اللَّهِ الظَّرِيفُ” şeklinde mübteda-haberdir. “هُوَ” zamirinin araya grimesi herhangi bir değişikliğe sebep olmamıştır.⁷⁴⁰

İbnü's-Serrâc, “هُوَ” zamirinin araya girmesinin sebebini “الظَّرِيفُ” kelimesinin sıfat olarak algılanmasının önüne geçmek olduğunu söyler. Zamirin fasl işleviyle birlikte te'kîd etkisine de dikkat çeker. Kûfe dil ekolüne mensub alimlerin bu zamirleri “العماد” şeklinde, Basralı dil ekolüne mensub alimlerin “فصل” şeklinde isimlendirdiğini belirtir.⁷⁴¹

Örnek 2.

⁷³⁷ Rummânî, **Şerh**, C. I, s. 687.

⁷³⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 389.

⁷³⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 395.

⁷⁴⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 389.

⁷⁴¹ İbnüs's-Serrâc, **el-Usûl**, C. II, s. 125.

“كان زيدٌ هو خيرًا منك” Zeyd, senden daha hayırlıydı.

Cümlede “هو” zamiri “كان” nin ismi “زيدٌ” ile haberi “خيرًا” arasına girmiştir. “هو” zamiri çıkarıldığında cümlede herhangi bir değişikliğe yol açmaz. Bu da fasl için geldiğini gösterir.⁷⁴²

3.6. Muzâf ve Muzâfun İleyhin Faslı

Muzâf ve muzâfun ileyhin arası zarf, şibih cümle vb. ögelerle fasledilmektedir. Sîbeveyh, bu bağlamda muzâf ve muzâfun ileyhi câr ve mecrûr şeklinde görür ve bu kelimelerle ifade eder.

Örnek 1.

“كَمَا خُطَّ الْكِتَابُ بِكَفِّ يَوْمًا * يَهُودِيٌّ يَقَارِبُ أَوْ يُزِيلُ”⁷⁴³

Şiirde zarf olarak gelen “يَوْمًا” kelimesi muzâf “بِكَفِّ” ile muzâfun ileyhi “يَهُودِيٌّ” arasına girmiştir. “يَوْمًا” kelimesinin fiil manasında ya da fiil gibi amel eden ism-i fâil manasında olmaması bunu mümkün kılmıştır.⁷⁴⁴

Örnek 2.

“كَأَنَّ أَصْوَاتَ، مِنْ إِيغَالِهِنَّ بِنَا، * أَوَّاحٍ الْمَيْسِ أَصْوَاتُ الْفَرَارِيجِ”⁷⁴⁵

Aramızdan geçip giden develerin sesi,

Sanki civ civ sesidir.

Şiirde keenne'nin ismi olarak gelen muzâf “أَصْوَاتُ” ve muzâfun ileyhi “أَوَّاحٍ” arasına girmiştir. “أَصْوَاتُ” ifadesiyle fasledilmiştir.⁷⁴⁶

3.7. Harfi Cer İle Mecerûrunun Faslı

Aynı şekilde harfi cer ile mecrûrunun arasına başka bir kelime girebilir.

Örnek.

﴿ قَبِيْمًا نَقَضْتَهُمْ مَبِيْنًا قَهُمْ ﴾

⁷⁴² Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 158; Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s. 158-159; İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. II, s. 331.

⁷⁴³ Bkz. Ebû Hayye en-Nümeyrî, **Şi'ru Ebî Hayye en-Nümeyrî**, Thk.: Thk.: Yahyâ el-Cebbûrî, Dimeşk, Menşûrâtü Vizâratî's-Sekâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî, 1975, s. 163.

⁷⁴⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 179; Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.34; Rummânî, **Şerh**, C. II, s.433-34.

⁷⁴⁵ Bkz. Bâhilî, **Dîvânü Zirrumme**, C. II, s. 754.

⁷⁴⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.996.

Verdikleri sağlam sözü bozmalarından ...⁷⁴⁷

Ayette “ما” edatı “بِ” ve “تَفْضِيهِمْ” şeklinde gelen câr ve mecrûrun diğer bir deyişle muzâf ve muzâfun ileyhın arasına girmiştir. Lafza ya da manaya herhangi bir etkisi olmamakla birlikte te’kîd ifade etmektedir.⁷⁴⁸

3.8. Kem-i Haberiyye ve Temyîzinin Faslı

Sîbeveyh, kem ve temyîzinin faslının, câr-mecrûr oldukları için kabih/çirkin görüldüğünü söyler. Bununla birlikte şiirde zaruret sebebiyle mümkün olduğuna dikkat çeker. Bu durumda temyizin mansub gelmesi zorunludur. Ancak Sîbeveyh, şiirde fasla rağmen temyizin mecrur gelmesinin de mümkün olduğuna değinir.⁷⁴⁹

Örnek 1.

“تَوُّمٌ سَنَانًا وَكَمْ دُونَهُ * مِنْ الْأَرْضِ مُحْدُوذِيًا غَارَهَا”⁷⁵⁰

Şiirde kem ve temyizi “دُونَهُ ... مِنْ الْأَرْضِ” şeklinde gelen zarf ve sılası ile fasledilmiştir.⁷⁵¹

Cümlelerin takdiri “وَكَمْ مُحْدُوذِيًا غَارَهَا دُونَهُ مِنَ الْأَرْضِ” şeklindedir.⁷⁵²

Örnek 2.

“كَمْ نَالَنِي مِنْهُمْ فَضْلًا عَلَى عَدَمٍ * إِذْ لَا أَكَادُ مِنَ الْإِقْتَارِ أَحْتَمِلُ”⁷⁵³

*Yoksulluğa dayanamayacak haldeyken zor zamanımda
onların çok yardımını gördüm.*

Şiirde kem ve temyizi, “نَالَنِي مِنْهُمْ” fiil ve sılası ile fasledilmiştir. Temyiz “فَضْلًا”, “كَمْ الْمِرَارِ النَّيِّ نَالَهُ فِيهَا الْفَضْلُ” şeklinde takdir edilerek “نَالِ” fiilinin fâili olarak merfu da okunabilir.⁷⁵⁴

⁷⁴⁷ Nisâ, 4/155; Mâide, 4/13.

⁷⁴⁸ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 180-81; İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, C. II, s. 258. Diğer örnekler için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 178-200, 202.

⁷⁴⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.164.

⁷⁵⁰ Şiirin nisbeti ve şerhi için bkz. Şentemerî, *Tahsîl*, s. 300; Ebû Alî el-Fârîsî, *İzâh*, C: I, s. 257-258; Şurrâb, *Şerhu's-Şevâhid*, C. I, s. 496.

⁷⁵¹ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.165; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 300.

⁷⁵² Bkz. Enbârî, *el-İnsâf*, C. I, s. 249.

⁷⁵³ Bkz. Ebû Saîd Umeyr b. Şüeyym b. Amr (Âmir) b. Bekr et-Tağlibî el-Kutâmî, *Dîvânü'l-Kutâmî*, Thk.: İbrâhîm es-Sâmerrâî, Ahmed Matlûb, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1960, s. 30.

⁷⁵⁴ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.165; Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 488; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 301. Raf okunmasına dair diğer örnek için bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.166.

Enbârî, cümleyi “كم فضلٍ” şeklinde mecrur takdir eder. Ancak şâirin, kem ve temyizinin bir başka deyişle câr ve mecrûrun arasını fasletmekten kaçındığı için “فَضْلًا” şeklinde “تَلَّ” fiilinin ma’mulü olarak mansub zikrettiğini söyler.⁷⁵⁵

İbn Yaîş de, câr ve mecrûrun arasının fasledilmesinin çirkin (kabih) görülmesi sebebiyle şâirin bu duruma düşmemek için “فَضْلًا” şeklinde mansub lügati/okuyuşu tercih ettiğini ifade eder.⁷⁵⁶

3.9. Leyse’ye Benzeyen Lâ ve İsmnin Faslı

Sîbeveyh’e göre, lâ “لا” ve ismi tek isim gibidir. Ancak aşağıdaki örneklerde olduğu gibi “لا” ve isminin arasına bir kelime (حشو) girebilir. Bu durumda öge tertibi değişir. Amel açısından fiil kadar güçlü olmadığı için de ne nasb ne de leyse gibi raf olarak amel eder. Bununla birlikte bu şekilde fasıllı bir tertibin merfu okunması zayıf da olsa mümkündür. Ancak “لا”, aşağıdaki ayette olduğu gibi tekrar ederse merfu okunması güzel olarak görülür. Ayrıca Sîbeveyh, bu farklı tertibin muahhar mübteda ve mukaddem haber şeklinde görülebileceğine de değinir.⁷⁵⁷

Örnek 1.

﴿ لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ ﴾

*İçinde sersemletici hiç bir şey bulunmaz ve onlar ondan dolayı sarhoş da olmazlar.*⁷⁵⁸

Ayette “فِيهَا” şeklinde câr-mecrûr gelen haber, “لا” ve ismi arasına girerek fasletmiştir. Tertip bozulduğu için sonrasında atıfla gelen cümlede “لا” tekrar edilmiştir.⁷⁵⁹

Örnek 2.

Sende hiçbir iyilik yoktur. / Orada hiç kimse yoktur. “لا فِيهَا أَحَدٌ” ve “لا فِيكَ خَيْرٌ”

⁷⁵⁵ Enbârî, **el-İnsâf**, C. I, s. 249.

⁷⁵⁶ İbn Yaîş, **Şerhu’l-Mufasssal**, C. III, s. 175; Ayrıca bkz. Bağdâdî, **Hizânetü’l-Edeb**, C. VI, s. 469; C. VI, s. 477. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.166-68.

⁷⁵⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.299.

⁷⁵⁸ Saffât, 37/47.

⁷⁵⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.299.

Bu cümlelerde “لا” ve ismi, “فِيهَا” ve “فِيكَ” şeklindeki haber ile fasledilmiştir. Her ne kadar bu şekilde fasılalı ve tekrar etmeden gelmesi zayıf olarak görülse de kullanılmaktadır.⁷⁶⁰

3.10. Sıfat ile Mevsûfun Faslı: Müstesnânın Takdimi

Sıfatın, mevsûfunun hemen ardından gelmesi gerekirken araya başka ifadeler girip fasletmektedir.

Örnek.

“مَا أَتَانِي أَحَدٌ إِلَّا أَبُوكَ خَيْرٌ مِنْ زَيْدٍ”

Sıfat “خَيْرٌ مِنْ زَيْدٍ”, mevsûfu “أَحَدٌ” kelimesinin ardından gelmesi gerekirken müstesna “إِلَّا أَبُوكَ” den sonra gelmiştir.⁷⁶¹

⁷⁶⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.299. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. II, s.299-300.

⁷⁶¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.336. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**

4. TAKDÎM-TE'HÎR İLE TE'VİL

Sîbeveyh'e göre haddü'l-kelâm -yani kurallı sözde- fiil, diğer öğelere takdim edilir.⁷⁶² Yani öğelerin cümlede bir sırası vardır. Ancak fasılda olduğu gibi bu sıralamanın dışına çıkılan ifadeler de vardır.

Bu başlık altında standart sıralamının/tertibin dışına çıkan ifadeleri ele alacağız.

4.1. Fâil ve Mef'ûlün Takdîm-Te'hîri

Yaygın kullanımda fâil, mef'ûlden önce zikredilir. Bununla beraber Sîbeveyh, Araplar'ın, her ne kadar her iki öğeyi de önemseyip kastetseler de vurgulamak istedikleri öğeyi öne geçirdiklerini belirtir. Bu şekilde takdimin yapıldığı kullanıma çokça rastlandığını ifade eder.⁷⁶³

4.1.1. Fâilin Te'hîri

Fâilleri farklı olan fiiller atıfla peş peşe geldiğinde kelâmın siyâkından anlaşıldığı için fâil tekrar edilmeyip cümlelerin sonunda bir kez zikredilebilir.

Nitekim Sîbeveyh, fiilin mef'ûlsüz olabileceği ancak fâilsiz olamayacağı ifade eder.⁷⁶⁴

Örnek.

Kavmin bana vurdu ve ben de onlara vurdum. "ضَرَبَنِي وَضَرَبْتُهُمْ قَوْمُكَ"

Bu ifadede "قَوْمُكَ" kelimesi merfu okunduğunda, birinci "ضَرَبَنِي" fiilinin muahhar fâili kabul edilir ve cümle öğelerinin asıl sıralaması "ضَرَبَنِي قَوْمُكَ وَضَرَبْتُهُمْ" şeklinde takdir edilir.⁷⁶⁵

⁷⁶² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 144.

⁷⁶³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 205.

⁷⁶⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 79.

⁷⁶⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 78.

4.1.2. Mef'ûlün Takdîmi

Me'fûlün, fâilin önüne takdim edildiği ifadeler vardır.

Örnek.

Zeyd'e, Abdullah vurdu. “ضَرَبَ زَيْدًا عَبْدُ اللَّهِ”

Bu cümlede yaygın kullanımın aksine mef'ûl “زَيْدًا” kelimesi, fâil “عَبْدُ اللَّهِ” kelimesinin önüne geçmiştir. Sîbeveyh, bu takdim için ayrıca bir sebep zikretmez. Arapların önemsedikleri şeyleri vurgulamak için bu şekilde takdim yaptıklarını ileri sürer.⁷⁶⁶

Sîrâfî, bu cümle bağlamında mef'ûlün takdim edilmesi ile ilgili iki gerekçe zikreder.

Birinci gerekçe Sîbeveyh'in değinmediği bir gerekçedir:⁷⁶⁷

“Araplar (bu sözde), i'râb delâlet ettiği için mef'ûl (nesneyi) fâilin (öznenin) önüne geçirmişlerdir. Mef'ûlü öne geçirmeleri mana bakımından söze bir zarar vermemiştir. Bu şekilde onu takdim ederek kelâmında/sözde tevessu'/genişleme elde etmişlerdir. Çünkü onların kelâmında kâfiyeli şiir, sec'ili söz vardır ve belki de sec' fâildedir ve bu yüzden onu sona bırakmışlardır.

Eğer kelâmında, i'râbı görünmeyen fâil ve mef'ûl varsa fâil kesinlikle öne alınır. “ضَرَبَ عَيْسَى مُوسَى” gibi. Fâil “عَيْسَى” dır. Başkası değil. Eğer herhangi birinde i'râb görünürse takdim ve te'hîr etmek mümkün olur. “ضَرَبَ عَيْسَى زَيْدًا” ve “ضَرَبَ زَيْدًا عَيْسَى” gibi.”

Bu gerekçe sözün lafzı ile ilgili olup önem verilenin vurgulaması amacı taşımaz.⁷⁶⁸

İkinci gerekçe ise Sîbeveyh'in de ifade ettiği gibi önemli olanın takdim edilmesidir. Sîrâfî, insanların amacının, fiili kimin gerçekleştirdiği değil de kimin o fiile

⁷⁶⁶ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 34.

⁷⁶⁷ Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 263.

⁷⁶⁸ Sîrâfî'nin bu gerekçesi takdim ile ilgili Arap dilinde genel bilinen “önemli olanın takdim edilmesi” dışında bir gerekçedir. Bu gerekçenin merkezinde “tevessu” vardır. Bu da en çok şiirde kendine yer bulur. Dolayısıyla Arap dilinde kural ve kural dışılığın değerlendirilmesinde Sîrâfî'nin de “Çünkü onların kelâmında kâfiyeli şiir, sec'ili söz vardır” şeklinde ifade ettiği gibi şiirin, şiir dilinin cümlelerin formuna/yapısına etkisi dikkate alınmalıdır. Yani anlamın dışında sırf lafızsal nedenlerden dolayı da cümle formunda değişiklikler olabilir.

ma'rûz kaldığı olabileceğini söyler ve dinleyenlerin beklentisine göre ilgili ögenin takdim edileceğini söyler.⁷⁶⁹

Kur'ânı Kerim'de de mef'ûlün takdimine şu ayet örnektir:⁷⁷⁰

﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾

Gerçek şu ki, Allah'tan hakkıyla yalnızca âlimler korkar.⁷⁷¹

4.1.3. Mef'ûlün Te'hîri

Anlamı aynı ancak fâilleri farklı olan fiiller atıfla peş peşe geldiğinde sözün siyâkından anlaşıldığı için mef'ûl cümlelerin sonunda zikredilebilir.

Örnek 1.

Ben senin halkına vurdum ve onlar da bana vurdu. “ضَرَبْتُ وَضَرَبُونِي قَوْمَكَ”

Bu sözde “قَوْمَكَ” kelimesi mansub okunduğunda, birinci “ضَرَبْتُ” fiilinin muahhar mef'ûl kabul edilir.⁷⁷² Cümle öğelerinin asıl sıralaması ise “ضَرَبْتُ قَوْمَكَ وَضَرَبُونِي” şeklindedir.⁷⁷³

Örnek 2.

Ben Abdullah'a vurdum ve o da bana vurdu. “ضَرَبْتُ وَضَرَبَنِي عَبْدَ اللَّهِ”

Cümlesinde “عَبْدَ اللَّهِ” kelimesi mansub okunduğunda, birinci “ضَرَبْتُ” fiilinin muahhar mef'ûl kabul edilir.⁷⁷⁴ Cümle öğelerinin asıl sıralaması ise “ضَرَبْتُ عَبْدَ اللَّهِ وَضَرَبَنِي” takdirindedir.

4.1.4. Mef'ûlün Fiiline Takdîmi

Mef'ûl, fiilinin önüne geçebilir.

Örnek 1.

“فَأَصْبَحُوا وَالنَّوَى عَالِي مُعَرَّسِهِمْ * وَلَيْسَ كُلُّ النَّوَى تُلْقِي الْمَسَاكِينُ”

⁷⁶⁹ Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 263.

⁷⁷⁰ Ebû Ali el-Fârîsî, **el-lzâhu'l-Adudî**, s. 64.

⁷⁷¹ Fâtır, 35/28.

⁷⁷² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 78.

⁷⁷³ Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 366-367; İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. I, s. 208.

⁷⁷⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 78.

*Sabahladıklarında yedikleri (ikram edilen) hurmaların çekirdeklerinden yüksek bir öbek oluştu. Miskin/aç kimselerin tüm çekirdekleri atması iş değildir.*⁷⁷⁵

Sîbeveyh'e göre, bu şiirde “كَلَّ النَّوَى” ifadesi “لَيْسَ” ile değil “تُلْفِي” fiili ile mansubtur. Yine “المسكين” kelimesi “لَيْسَ” değil “تُلْفِي” fiili ile merfudur. Nitekim “لَيْسَ” ye göre öğeleri takdîm-te'hîr etmek de uygun değildir.⁷⁷⁶ Cümlelerin asıl tertibi “وليس تُلْفِي”⁷⁷⁹ “وليس الأمر كَلَّ النَّوَى تُلْفِي المسكين”⁷⁷⁸ ya da “كَلَّ النَّوَى المسكين”⁷⁷⁷ takdirindedir.

Örnek 2.

“ومثلك رَهْبِي قد تركتُ رَذِيَّةً * نُقِلْبُ عَيْنِهَا إِذَا مَرَّ طَائِرٌ”⁷⁸⁰

Ve senin gibi nice korkak, yürüyemen, bitkin, bir kuş geçtiğinde bile gözü her an dönüp duran deveyi yolda bıraktım.

Sîbeveyh, bu şiirin “رَبِّ مِثْلِكَ” takdirinde mecrur okuduğu gibi kimi Arapların fiil üzere “مِثْلِكَ” şeklinde mansub da okuduğunu söyler.⁷⁸¹ Buna binaen “مِثْلِكَ”, sonrasındaki “تركتُ” fiilinin mef'ûlû kabul edilir.⁷⁸²

4.2. Kâne'nin Haberinin Takdîmi

Yaygın kullanımda kâne'den sonra ismi sonra da haberi gelir. Ancak haberin, ismin önüne geçtiği ifadeler de vardır.

Sîbeveyh, bu fiillerin mansub ma'mullerinin takdiminin, mef'ûlün takdimi gibi olduğunu söyler.⁷⁸³

⁷⁷⁵ Şiirin şerhi ve nisbeti için bkz. Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed el-A'râbî el-Esved el-Gandacânî, **Fürhatü'l-Edîb**, Thk.: Muhammed Ali Sultânî, Dimeşk, Darü'n-Nebrâs, m. 1981/ h. 1401, s. 42; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 95; Şurrâb, **Şerhu's-Şevâhid**, C. III, s. 228.

⁷⁷⁶ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 70, 147; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 351; C. II, s. 6; Ebû Ali el-Fârisî, **el-Mesâil**, s. 257.

⁷⁷⁷ Bkz. Rummânî, **Şerh**, C. I, s. 260, 385.

⁷⁷⁸ Bkz. İbnü's-Serrâc, **el-Usûl**, C. I, s. 86. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 147, 224, 239.

⁷⁷⁹ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî el-İsfahânî, **el-Ezmine ve'l-Emkine**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417, s. 503.

⁷⁸⁰ Sîbeveyh şiiri herhangi bir şâire nisbet etmemiştir. Şiirin nisbeti ve şerhi için bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 300, dp. 1007; Şurrâb, **Şerhu's-Şevâhid**, C. I, s. 489.

⁷⁸¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 164. Ayrıca bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 487.

⁷⁸² Bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 300.

⁷⁸³ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 45; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 299.

Örnek 1.

“كَانَ أَخَاكَ عَبْدُ اللَّهِ” *Senin kardeşin, Abdullah’tır.*

Bu sözde, haber “أَخَاكَ”, isim “عَبْدُ اللَّهِ” ın önüne geçmiştir. Cümlelerin aslı “كَانَ عَبْدُ اللَّهِ أَخَاكَ” takdirindedir.⁷⁸⁴

Örnek 2.

﴿وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ﴾

*Hiçbir şey O’na denk değildir.*⁷⁸⁵

Bu âyet-i kerîmede “لَهُ” kelimesi, mütealliki olan “كُفُوًا” kelimesinin önüne geçmiştir. Bazı Araplar (أَهْلُ الْجَفَاءِ مِنَ الْعَرَبِ) ise⁷⁸⁶ takdim ve te’hîr yapmadan “وَلَمْ يَكُنْ كُفُوًا” şeklinde de kullanmıştır.⁷⁸⁷

Örnek 3.

Kâne’nin benzerlerinden “مَا دَامَ” nin isminden önce zarf takdim edilebilir:

“لَتَقْرُبَنَّ قَرَبًا جُلْدِيَا * مَا دَامَ فِيهِنَّ فَصِيلٌ حَيًّا”⁷⁸⁸

Şiirde “فِيهِنَّ” kelimesi, “فَصِيلٌ” kelimesine takdim edilmiştir.⁷⁸⁹

4.3. Haberin Mübtedaya Takdîmi

İsim cümlesinde haber mübtedanın önüne geçebilir.

Örnek.

“الليلة الهلال واليوم القتال” *Bu gece hilal var. Bugün savaş var.*

⁷⁸⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 45. Benzer örnek için bkz. **A.e.**

⁷⁸⁵ İhlâs, 112/4.

⁷⁸⁶ Buradaki (أَهْلُ الْجَفَاءِ مِنَ الْعَرَبِ) dan kasıt, âyetin mushafta nasıl yazdığını bilmeyen Araplardır. Cümleyi alışı geldikleri şekilde takdim yapmadan kullanmışlardır. Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 322.

⁷⁸⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 56.

⁷⁸⁸ Sîbeveyh şiiri herhangi bir şâire nisbet etmemiştir. Bazı kaynaklarda ise Ebû Şurahbil Rammâh b. Ebred b. Meyyâde’ye (ö. 149/766) nisbet edilmiştir. Örneğin bkz. İbn Manzûr, **Lisân**, C: III, s. 481.

⁷⁸⁹ Bkz. **A.e.**; İbnü’s-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 177-178; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 84; İbn Yaîş, **Şehu’l-Mufasssal**, C. IV, s. 371; Bağdâdî, **Hizânetü’l-Edeb**, C. IX, s. 272-274. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 80, 83, 120, 134.

Bu cümlelerde zarf olarak gelen haber, mübteya takdim edilmiştir. Sîbeveyh, takdim ve te'hir etmenin eşit olduğunu söyler. “اليوم” ve “الليلة” merfu’ okunabileceğini de söyler.⁷⁹⁰ Ancak Sâmerî, merfu’ okumanın kabih/çirkin olduğunu ifade eder.⁷⁹¹

4.4. Müstesnânın, Müstesnâ minhe Takdîmi

Müstesnâ uslûbunda yaygın kullanıma göre önce müstesna minh, sonrasında da müstesna zikredilir. Ancak bazı ifadelerde müstesnâ takdim edilebilir.

Örnek 1.

”وَالنَّاسُ أَلْبُ عَلَيْنَا، فَيْكَ، لَيْسَ لَنَا * إِلَّا السُّيُوفُ، وَأَطْرَافُ الْقَنَا، وَزَرُّ“⁷⁹²

Senden dolayı insanlar bize karşı düşmanlıkta birleştiler,

*Bizim ise mızrak saplamak ve kılıçla vurmaktan başka bir sığınağımız yoktur.*⁷⁹³

Sîbeveyh, şiirde müstesna “السُّيُوفُ” kelimesinin, müstesna minh olan “وَزَرُّ” kelimesine takdim edildiği için bedel üzere merfu’ değil de mansub okunduğunu söyler. Çünkü Halîl’den müstesnânın bedel olabileceğini ancak mübdel minh olamayacağı görüşünü aktarır. Bu yüzden i'râb veçhi mansubtur.⁷⁹⁴

Nitekim Müberrid’in, bu şiiri örnek verdiği bâb başlığı “هَذَا بَابُ مَا لَا يَجُوزُ فِيهِ الْبَدَلُ” şeklindedir. Bu da Müberrid’in konuya müstesnanın bedel olamaması açısından baktığını gösterir.⁷⁹⁵

Cümle öğelerinin kurallı sıralaması ise “مَا لَنَا وَزَرُّ إِلَّا السُّيُوفُ” takdirindedir.⁷⁹⁶

Örnek 2.

”مَا فِيهَا إِلَّا أَبَاكَ أَحَدٌ.“
Onun içinde babandan başka kimse yoktur.

”مَا لِي إِلَّا أَبَاكَ صَدِيقٌ.“
Babandan başka arkadaşım yoktur.

⁷⁹⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 418 (وإن قلت: الليلة الهلال واليوم القتال، نصبت التقديم والتأخير في ذلك سواء). Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 419; C. II, s.127-28.

⁷⁹¹ Bkz. Sâmerî, **Meâni'n-Nahv**, C. I, s. 192.

⁷⁹² Bkz. Kâ'b b. Mâlik el-Ensârî, **Dîvânü Kâ'b b. Mâlik el-Ensârî**, Thk.: Mecd Tarâd, Beyrut, Dâru Sâdır, 1997, s. 43.

⁷⁹³ Bkz. İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. II, s. 167.

⁷⁹⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.335-36. Ayrıca bkz. Halîl, **el-Cümel**, s. 316; Rummânî, **Şerh**, C. I, s. 516.

⁷⁹⁵ Bkz. Müberrid, **el-Muktedab**, C. IV, s. 397.

⁷⁹⁶ Şentemerî, **Tahsîl**, s. 369.

Bu cümlelerde müstesna “أَيَّاكَ”, müstesna minh “أَحَدٌ” ve “صَدِيقٌ” kelimelerinin önüne geçmiştir.⁷⁹⁷

4.5. Cevab Cümlesinin Şart Cümlesine Anlam Bakımından Takdîmi

Bazı şart cümlelerinde anlam bakımından cevap cümlesi şart cümlesine takdim edebilir.

Sîbeveyh, şart edatlarının cezm etmedikleri zaman haberlerinin takdim etmesinin caiz/mümkün olduğunu söyler.⁷⁹⁸

Örnek.

Sana gelirim, bana gelirsen. “إِنْ أَتَيْتَنِي آتِيكَ”

Sîbeveyh, bu şart cümlesini “إِنْ أَتَيْتَنِي آتِيكَ” şeklinde takdir eder. Cümlede cevap cümlesinin takdîmine niyet edilerek merfu okunur. Yani merfu okunması takdime niyet edilerek te’vil edilmektedir.⁷⁹⁹

Sîbeveyh, bu ifadenin başına “وَاللَّهِ إِنْ أَتَيْتَنِي آتِيكَ” kasem geldiğinde cevabın “لَا آتِيكَ” manasında ve sözün bu mana ile müstakim olduğuna değinir. Cevapta “آتِيكَ” manasını kastetmek ise caiz değildir.⁸⁰⁰ Ancak cevabın başına “لَا تَتِيكَ” şeklinde lâm gelirse caiz olacağını söyler.⁸⁰¹

Rummânî, cevabın takdim ile te’vili dışında hazif ile te’vilini de mümkün görür. Cevabın başında “فَأَنَا آتِيكَ” mahzuf bir fâ takdir eder ve bunun icmâ’ ile caiz görüldüğünü söyler. Kendisi de fâ takdirini daha doğru görür. Müberrid ve İbnü’s-Serrâc’ın takdimi caiz görmediğini belirtir. Çünkü bir ifadenin, sözdeki yerinden başka bir yerde niyet edilmesi caiz değildir.⁸⁰²

⁷⁹⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 335-36.

⁷⁹⁸ İbnü’s-Serrâc, **el-Usûl**, C. II, s. 192.

⁷⁹⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 66-67, 83. Diğer örnekler için bakınız. **A.e.**

⁸⁰⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 84.

⁸⁰¹ Bkz. Ebû Ali el-Fârisî, **et-Ta’lîk**, C. II, s. 198; Rummânî, **Şerh**, s. 1007; İbn Yaîş, **Şerhu’l-Mufasssal**, C. IV, s. 287.

⁸⁰² Rummânî, **Şerh**, C. s. 949-950.

5. ATIF: İ'RÂB BAKIMINDAN HAML İLE TE'VİL

el-Kitâb'da tespitlerimize göre i'râb bakımından hamle konu olan ifadeler iki türdür:

1. Sîbeveyh'in kendi ifadesiyle “بَابُ مَا يُجْرَى عَلَى الْمَوْضِعِ لَا عَلَى الْأِسْمِ الَّذِي قَبْلَهُ” - öncesindeki kendisine atfedilen ismin i'râbı üzere değil o ismin bulunduğu konuma göre i'râb almış ifadelerdir.⁸⁰³

Tespitlerimize göre Sîbeveyh, bu ifadelerin i'râb durumunu “نَوَّهَهَا”⁸⁰⁴, “فَعَلَى هَذَا”⁸⁰⁵ ve “يَغْلُطُونَ”⁸⁰⁶ şeklinde niyet, tevehhüm ve ğalat/yanılma üzere haml/atıf şeklinde değerlendirmektedir.⁸⁰⁷

2. Mübteda, haber, mef'ûl vb. öğelerin müfred konumunda terkinin bulunduğu ifadeler.

5.1. Konuma Atıf

Sîbeveyh, kelimenin vâv ve benzeri atıf harfleri ile öncesindeki bir başka kelimeye atfedilirken lafzına değil de konumuna atfedilmesini “haml” şeklinde ifade eder. Tespitlerimize göre haml bir başka deyişle atıf, raf, nasb, cer ve cezm konumlarına yapılabilir.

Sîbeveyh, bu durumu “حَمَلَتْهُ عَلَى الْمَوْضِعِ”⁸⁰⁸, “مِمَّا أُجْرَى عَلَى الْمَوْضِعِ لَا عَلَى مَا عَمِلَ فِي”⁸⁰⁹, “وَالْإِسْمُ لَا عَلَى مَا عَمِلَ فِي الْإِسْمِ وَلَكِنْ الْإِسْمُ وَمَا عَمِلَ فِيهِ فِي مَوْضِعِ اسْمٍ مَرْفُوعٍ أَوْ مَنْصُوبٍ”⁸¹⁰ ve “الْإِسْمُ”⁸¹⁰ şeklinde ifade eder.

⁸⁰³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 66.

⁸⁰⁴ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. 3 s. 29 (نَوَّهَهَا فِي الْحَرْفِ الْآخِرِ، حَتَّى كَانَتْهُمْ قَدْ تَكَلَّمُوا بِهَا فِي الْأَوَّلِ).

⁸⁰⁵ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, c. 3 s. 101 (فَإِنَّمَا جَرُّوا هَذَا، لِأَنَّ الْأَوَّلَ قَدْ يَدْخُلُهُ الْبَاءُ، فَجَاءُوا بِالثَّانِي وَكَانَتْهُمْ قَدْ أَتَبَتُوا) فِي الْأَوَّلِ الْبَاءُ، فَكَذَلِكَ هَذَا لَمَّا كَانَ الْفِعْلُ الَّذِي قَبْلَهُ قَدْ يَكُونُ جَرْماً وَلَا فَاءَ فِيهِ تَكَلَّمُوا بِالثَّانِي، وَكَانَتْهُمْ قَدْ جَرَّمُوا قَبْلَهُ، فَعَلَى هَذَا (تَوَهَّمُوا هَذَا).

⁸⁰⁶ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 155.

⁸⁰⁷ Zeccâc, Sîbeveyh'in bu tür ifadeleri “ğalat” şeklinde değerlendirdiğini söyler. Bkz. Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, C. II, s. 155, 194. Bağdâdî ise, Sîbeveyh'in burada “يَغْلُطُونَ” ifadesinden kastının “حَقِيقَةُ الْغَلَطِ” gerçek bir yanlış olmadığını tevehhüm olduğunu ileri sürer. Çünkü Arapların, dillerinin lahn ve hataya yatkın olmadığını söyler. Bkz. Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, C. X, s. 315.

⁸⁰⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 291-92.

⁸⁰⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 317.

⁸¹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 315-316.

5.1.1. Ref Konumuna Atıf

Kelime, mansub ya da mecrûr bir kelimeye atfedilmesine rağmen lafzına değil de konumuna itibarla merfu şekilde gelebilir.

Sîbeveyh bununla ilgili şu örneği verir:

Örnek 1.

Ne hizmetçin var ne de Abbas'ın. “لَا غَلَامَ لَكَ وَلَا عَبَّاسٌ”

Cümlede “الْعَبَّاسُ” kelimesi cinsini nefyeden lâ'nın mansub ismi “غلام” ye atfedilmiştir. “الْعَبَّاسُ” kelimesinin de “غلام” lafzına itibarla mansub gelmesi gerekirken konumuna itibarla merfu gelmiştir. Cinsini nefyeden lâ sadece nekrada amel edip marifede amel etmez. Bu yüzden marife kelime atıf yapılmak istendiğinde lâ ve isminin beraberce konumu olan raf-ibtida konumuna atıfla merfu gelmiştir.⁸¹¹

Zemahşerî, lâ tekrar ettiğinde merfu gelmesinin mümkün olduğunu belirtir. İsmi ma'rife geldiğinde yahut ismi ile arasına başka bir kelime girdiğinde ise ma'tûfun merfu gelmesinin vacip olduğunu söyler.⁸¹²

Örnek 2.

Sen ve Zeyd gidiyorsunuz/gideceksiniz. “وَأِنَّكَ وَزَيْدٌ ذَاهِبَانِ”

Cümlede inne'nin haberi zikredilmeden önce atıfla ikinci merfu isim “زَيْدٌ” zikredilmiştir. Sîbeveyh, bu durumu inne'nin ibtidâ konumuna atıf yapıldığı şeklinde açıklar. Her ne kadar kullanımda olsa da bunun ğalat/yanılma olduğuna işaret eder.⁸¹³

Sîrâfî, Kûfe dil alimlerinin bunu ğalat görmediklerini bilakis caiz kabul ettiklerini belirtir.⁸¹⁴

5.1.2. Nasb Konumuna Atıf

Cümlede mecrûr kelimeye atfedilen kelimeler, bu mecrûr kelimelerin lafzına tabi olarak mecrûr değil de konumuna atıfla mansub gelebilir.

⁸¹¹ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 300; Müberrid, **el-Muktedab**, C. IV, s. 379; Rummânî, **Şerh**, s. 424.

⁸¹² Zemahşerî, **el-Mufasssal**, s. 110. Zemahşerî'nin bu ifadeleri, Sîbeveyh'teki te'vil ifadelerinin daha netleşmiş ve kurallaşmış hali gibi görülebilir. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 285, 291-292, 300, 315-317, 344.

⁸¹³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.155.

⁸¹⁴ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.482.

Mef'ûlün Konumuna Atıf

Örnek 1.

Amr ve Zeyd'e uğradım. "مَرَرْتُ بِعَمْرٍو وَزَيْدًا"

Sîbeveyh, cümledeki "مَرَرْتُ" fiilinin "أَتَيْتُ" vb. fiil manasında ve dolayısıyla "مَرَرْتُ" kelimesinin "مررت" fiilinin mansub mef'ûlû konumunda olduğunu söyler. "زَيْدًا" kelimesinin de bu mansub konuma hamledilerek/atfedilerek mansub geldiğini belirtir.⁸¹⁵

Örnek 2.

"أَلَا حَيَّ نَدْمَانِي عُمَيْرُ بْنُ عَامِرٍ * إِذَا مَا تَلَقَّيْنَا مِنَ الْيَوْمِ أَوْ غَدًا"⁸¹⁶

Şiirde, "مِنَ الْيَوْمِ" ifadesindeki "مِنَ" harfi cerinin i'râbtan mahalli yoktur. Dolayısıyla "مِنَ الْيَوْمِ" ifadesi konum itibarıyla mansubtur. Bu yüzden "غَدًا" kelimesi, mef'ûlû fih olan "مِنَ الْيَوْمِ" ifadesinin konumuna hamledilerek/atfedilerek mansub şekilde gelmiştir⁸¹⁷

Bu te'vile göre cümlelerin takdiri "إِذَا مَا تَلَقَّيْنَا مِنَ الْيَوْمِ أَوْ غَدًا" şeklindedir.⁸¹⁸

Haber Konumuna Atıf (Leyse ve Benzerleri)

Leyse ve benzerlerinin haberi yaygın kullanıma göre bâ harfi ceri ile gelir. Vâv ya da başka bir harf ile habere atfedilen kelime ise bâ harfi ceri yokmuş gibi mansub gelebilir. Bu i'râb durumu leyse'nin haberinin mecrûr lafzına değil de mansub konumuna atıf ile te'vil edilir.

Örnek 1.

Zeyd, ne korkak ne de cimri değildir. "لَيْسَ زَيْدٌ بِجَبَانٍ وَلَا بِخِيَلٍ"

Cümlede "لَيْسَ" nin haberi câr-mecrûr şeklinde nasb konumundadır. "لَيْسَ" nin haberine atfedilen sonrasındaki "بِخِيَلٍ" kelimesi de konuma atıf ile mansubtur. Asıl olan bâ harfi cerinden sonraki cer konumuna atıf ile mecrur gelmesidir. Ancak bâ

⁸¹⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 94; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s.396.

⁸¹⁶ Sîbeveyh şiiri Kâ'b b. Cüeyl et-Tağlebî'ye (ö. 55/675) nisbet etmiştir. Şiirin nisbeti ve şerhi için ayrıca bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 94; Şurrâb, **Şerhu's-Şevâhid**, C. I, s. 313.

⁸¹⁷ Bkz. Halîl, **el-Cûmel**, s. 101; Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 68.

⁸¹⁸ Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 346; Ebu Muhammed es-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 233; İbn Cinnî, **el-Muhteseb**, C. II, s. 428; Enbârî, **el-İnsâf**, C. I, s. 310. Diğer örnekler için bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 68, 74, 94, 278.

harfi cerinin cümlede bulunup bulunmaması cümlelerin anlamında bir değişikliğe sebep olmaması yani zâidlik ile te'vil edilerek mansub gelmesi mümkündür.⁸¹⁹

Benzer bir örnek de şudur:⁸²⁰

Zeyd, ne senin kardeşin ne de arkadaşındır. “وما زيدٌ بأخيك ولا صاحبك”

Örnek 2.

*“مُعَاوِيَةَ إِنَّمَا يَسْرُ فَاسْجَحْ * فَلَسْنَا بِالْجِبَالِ وَلَا الْحَدِيدِ”*

Ey Muâviye! Biz sadece beşeriz, kolaylaştı,

(Senin bize yaptıklarına dayanacak) dağ ya da demir değiliz.⁸²¹

Sîbeveyh, şiirde “وَلَا الْحَدِيدَ” kelimesi leyse'nin haberinin konumuna atfedilerek mansub geldiğini söyler. Çünkü leyse'nin haberi nasb konumunda olup başında bâ'nın anlama bir etkisi yoktur.⁸²²

Sîbeveyh'in bu te'viline benzer bir te'vil de *el-Cümel*'de geçer. Leyse'nin başındaki bâ'nın zâid olup i'râbtan mahalli olmaması sebebiyle konumun nasb i'râbına itibar edildiği belirtilir. Buna göre cümle “فَلَسْنَا الْجِبَالِ وَلَا الْحَدِيدِ” şeklinde takdir edilir.⁸²³

Ferrâ, hem mansub hem de mecrur okunduğunu ve daha çok ise mecrur duyduğunu söyler.⁸²⁴

İbn Kuteybe de cümleyi “فَلَسْنَا الْجِبَالِ وَلَا الْحَدِيدِ” şeklinde takdir eder ve şâirin habere bâ dahil olmadan önceki mansub halini düşünerek “الْحَدِيدَ” kelimesini mansub okuduğunu ancak şiirin tamamının mecrur olması sebebiyle bunun şâirin düştüğü bir ğalat/yanılma olduğunu ileri sürer.⁸²⁵

Suhârî de benzer şekilde tevehhüm üzere bâ'nın mahzuf olduğu düşünülerek “الْحَدِيدَ” kelimesinin mansub okunduğunu söyler.⁸²⁶

⁸¹⁹ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 66-67; Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 345.

⁸²⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y. Benzer örnekler için bkz. *A.e.*, C. I, s. 66-69.

⁸²¹ Şiirin nisbeti ve şerhi için bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 199; Şentemerî, *Tahsil*, s. 92.

⁸²² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 67.

⁸²³ Halîl, *el-Cümel*, s. 101. Aynı takdir için bkz. Müberrid, *el-Muktedab*, C. IV, s. 371; Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 345.

⁸²⁴ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, C. II, s. 248.

⁸²⁵ İbn Kuteybe, *eş-Şi'r ve's-Şuarâ*, C. I, s. 100.

⁸²⁶ Es-Suhârî, *el-İbâne*, C. I, s. 282.

Ancak Enbârî, “ولا الحديد” şeklinde mecrur olduğunu iddia edenlerin hata ettiğini ileri sürer. Çünkü sonrasında gelen

“أَدْبَرُوا بَنِي حَرْبٍ عَلَيْكُمْ * وَلَا تَرْمُوا بِهَا الْعَرَضَ الْبَعِيدَا”

beytin revîsinin (kâfiye harfinin) mansub geldiğini ve bu yüzden öncesindeki beytin revîsinin mecrur olamayacağını ifade eder.⁸²⁷

Modern dil bilimcilerden Sâmerî’ye ise, şiirin kendine özgü bir dile sahip olduğu, yerine göre zaruret sebebiyle şâirin farklı i’râb tercihlerinde bulunabileceği görüşündedir.⁸²⁸

Münâdanın Konumuna Haml

Münâda uslûbunda, müfred münâdaya sıfat olarak gelen kelimeyi münâdanın merfu lafzına itibarla merfu değil de konumuna itibarla mansub okumak da mümkündür.

Örnek.

Ey! Uzun Zeyd. “يَا زَيْدُ الطَّوِيلِ”

Bu münâda cümlesinde, münâda merfu ancak sıfatı mansub gelmiştir. Çünkü münâdanın harekesine değil mansub konumuna itbâ vardır. Bununla birlikte sıfattan önce mukadder “أَغْنِي” fiilinin mef’ûlü olarak mansub yapmak da mümkündür.⁸²⁹

Ayrıca sıfat konuma itbâ edilmeyip merfu olan mevsufa da “يَا زَيْدُ الطَّوِيلِ” şeklinde hamledilebilir. Çünkü sıfatıdır ve mevsufa tâbidir. Sîbeveyh, bunu müfred münâdanın her yerde standart bir şekilde merfu kullanılması ile açıklar.⁸³⁰

⁸²⁷ Enbârî, **el-İnsâf**, C. I, s. 271.

⁸²⁸ Bkz. Sâmerî, **Meâni’n-Nahv**, C. I, s. 262-265. Bu şiir ile bir çok tefsir ve fıkıh kitabında istişhad edilmektedir. Örneğin bkz. Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, C. II, s. 290; Cassâs, **Ahkâmu’l-Kur’ân**, C. II, s. 433.

⁸²⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 183.

⁸³⁰ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 183-186 (لأن الرفع قد اطرّد في كل مفرد في النداء). Ayrıca bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. IV, s. 90; Zemahşerî, **el-Mufasssal**, s. 62; Ahmed b. Hüseyin b. el-Habbâz, **Tevcihü’l-Luma’**, Thk.: Fâiz Zeki Diyâb, Külliyyetü’l-Lûgati’l-Arabiyye, Câmiatü’l-Ezher (Doktora), Mısır, Dâru’s-Selâm, 2007/ 1428, s. 323. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 183-91, 192, 194.

5.1.3. Cer Konumuna Atıf

Leyse ve benzerlerinin haberi yaygın kullanıma göre bâ harfi ceri ile gelir. Ancak haberin harfi cersiz mansub geldiği ifadeler de vardır. Bu durumda habere atfedilen kelime harfi cer varmış gibi düşünülerek mecrur okunabilir.⁸³¹

Örnek 1.

”بَدَا لِي أَنِّي لَسْتُ مُدْرِكُ مَا مَضَى * وَلَا سَابِقِي شَيْئًا إِذَا كَانَ جَائِيًا”⁸³²

*Görünen o ki, geçmişisi asla geri getiremeyeceğim, ve geleceğe
de önden ulaşamayacağım.*

Şiirinde leyse'nin mansub haberine atfedilen “سَابِقِي” kelimesi harfi cerin varlığına niyet edildiği için mecrur okunmuştur.⁸³³

Sîbeveyh, bu beyti hocası Halîl'e sorduğunu ve Halîl'in, leyse'nin haberinin başına bâ harfi cerinin gelmesinin çokça karşılaşılan bir durum olmasıyla açıkladığını söyler.⁸³⁴

İbnü's-Serrâc ise, ifadeyi bâ'nın izmar edilip amelinin kaldığı şeklinde te'vil eder.⁸³⁵

Örnek 2.

”وَمَا زُرْتُ سَلْمَى أَنْ تَكُونَ حَبِيبَةً * إِلَيَّ وَلَا تَيْنُ بِهَا أَنَا طَالِبُهُ”⁸³⁶

*Selma'yı sevgilim olduğu için ya da bana olan borcunu
istemek için ziyaret etmedim.*

Şiirde “تَيْنُ” kelimesi, başında anlam açısından lâm harfi ceri bulunduğu düşünülen “أَنْ تَكُونَ” -en'li masdarı müevvelin- cer konumuna atfedilmiştir.⁸³⁷

⁸³¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 306.

⁸³² Bkz. Züheyr b. Ebû Sûlmâ, *Dîvânü Züheyr b. Ebî Sûlmâ*, Şrh.: Ali Hasan Fâûr, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988/1408, s. 140.

⁸³³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.29. (لَمَّا كَانَ الْأَوَّلُ تَسْتَعْمَلُ فِيهِ الْبَاءَ وَلَا تَغْيِيرُ الْمَعْنَى وَكَانَتْ مِمَّا يُلْزَمُ الْأَوَّلُ نَوَها) 306. (فِي الْحَرْفِ الْآخِرِ حَتَّى كَانَتْهُمْ قَدْ تَكَلَّمُوا بِهَا فِي الْأَوَّلِ).

⁸³⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, 306 (فَجْعَلُوا الْكَلَامَ عَلَى شَيْءٍ يَفْعُ هُنَا كَثِيرًا).

⁸³⁵ İbnü's-Serrâc, *el-Usûl*, C. I, s. 252.

⁸³⁶ Bkz. Ferezdak, *Dîvân*, C: I, s. 84.

⁸³⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.29. Yûsuf de lâm'ın varlığının tevvehhüm edilerek yani mezkur olduğu düşünülerek-, “تَيْنُ” kelimenin mecrur okunduğunu ifade eder. Bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. II, s. 110.

5.1.4. Cezm Konumuna Atıf

Meczum alameti açıkça görünmeyen cevap cümlesine atfedilen fiiller, konuma hamledilerek meczum okunabilmektedir.

Örnek 1.

﴿ فَأَصَدَّقْ وَأَكُنْ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴾

... sadaka verip iyilerden olsam!⁸³⁸

Âyet-i kerîmedeki “أَكُنْ” kelimesi tevehhüm üzere “فَأَصَدَّقْ”nın cezm konumuna atfedilmiştir.⁸³⁹

Örnek 2.

﴿مَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَيَذَرُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ﴾

Allah, kimi saptırırsa artık onu doğru yola iletecek kimse yoktur.

Allah, onları azgınlıkları içinde bırakır, bocalayıp dururlar.⁸⁴⁰

Âyet-i kerîmeyi bazı kârilere “وَيَذَرُهُمْ” şeklinde öncesindeki “فَلَا هَادِيَ لَهُ” cevap cümlesinin cezm konumuna hamlederek meczum okumuştur.⁸⁴¹

5.1.5. Civârına (Yanındaki kelimeye) Atıf

Sîbeveyh, bu konuya sıfat ve bedel “البدل والمبدل – الشريك – نعت ومنعوت” konularından bahsederken değinir.⁸⁴²

Konuyla ilgili şu örnekleri verir:

Örnek 1.

“هذا جُحْرٌ ضَبَّ حَرْبٍ”. Bu, harap bir kertenkele çukurudur.

Bu cümledeki “حَرْبٍ” kelimesi civârına yani kendisine yakın olan komşu kelimeye hamledilerek mecrur okunmuştur.⁸⁴³ Aslında “حَرْبٍ” kelimesi, “جُحْرٌ” kelimesinin sıfatı (Sîbeveyh na't diyor) olması hasebiyle merfu gelmesi gerekirken

⁸³⁸ Münâfikûn, 63/10.

⁸³⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.100-101 (وَكَاثِبُهُمْ قَدْ جَزَمُوا قَبْلَهُ فَعَلَى هَذَا تَوَهَّمُوا هَذَا).

⁸⁴⁰ el-A'râf, 7/186.

⁸⁴¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 90-91 (وذلك لأنه حمل الفعل على موضع الكلام لأن هذا الكلام في موضع يكون (جواباً لأن أصل الجزاء الفعل وفيه تعمل حروف الجزاء ولكنهم قد يضعون في موضع الجزاء غيره. Ayrıca bkz. Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, C. II, s. 393; Nehhâs, **l'râbü'l-Kur'ân**, C. II, s. 82; Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s. 295, 298, 302; Fârisî, **et-Ta'lik**, C. II, s. 201; Rummânî, **Şerh**, s. 1022.

⁸⁴² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 421.

⁸⁴³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 67.

mecrur gelmiştir. Ancak Sîbeveyh, “خَرْبٍ” kelimesinin “صَبٍ” gibi nekra olması, onun sıfatının konumunda gelmesi ve bu iki kelimenin (خَرْبٍ ve جُرْ صَبٍ) sıfat -mevsuf ilişkisinden dolayı tek isim gibi olması sebebiyle mecrur geldiğini belirtir.⁸⁴⁴

Örnek 2.

“كَأَنَّ نَسْجَ الْعَنْكَبُوتِ الْمُرْمَلِ”

Şiirde müzekker “الْمُرْمَلِ” kelimesi yine müzekker olan mevsuf “نَسْجَ” kelimesinin sıfatı olmasına rağmen müennes ve mecrur “العنكبوت” kelimesine hamledilerek mecrur gelmiştir.⁸⁴⁵

5.2. Mürekkebin Müfrede Hamli: Terkîbin Müfred Konumunda Bulunması

Cümledeki müfred isim konumunda fiil ve isim cümlesinden oluşan terkipler yer alabilir. Bu durum anlamı etkilememekte ancak ögenin i'râbına dair te'viller yapılmasına zemin oluşturmaktadır. Mübteda, haber, fâil, mef'ûl vb. ögeler terkipler şeklinde ancak müfred konumunda bulunduğu müfred lafza te'vil edilmektedir.

5.2.1. Mübteda Konumu

Sîbeveyh, fiil cümlelerinde muzârî ve mâzî fiilin mübteda konumunda geldiğini söyler. Bu yüzden muzârî fiilin merfu, mâzî fiilin ise masdar manasının yerini tuttuğu için merfu olduğunu belirtir.

Örnek 1.

“يَقُولُ زَيْدٌ ذَلِكَ.” Zeyd, şöyle diyor.

Sîbeveyh, cümlede fiili muzârinin merfu olmasını mübteda konumunda olmasına bağlar. Dolayısıyla terkipler müfred mübteda konumundadır. Bu durum i'râb ile ilgilidir ve anlam açısından bir etkisi söz konusu değildir.⁸⁴⁶

⁸⁴⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 436. Diğer örnek için bkz. *A.e.*, C. I, s.437; Sîrâfî, *Şerhu'l-Kitâb*, C. II, s.328.

⁸⁴⁵ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 437; Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 341; İbn Cinnî, *Hasâis*, C. III, s. 224; Kayravânî, *Mâ Yecûzü*, s. 291; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 244.

⁸⁴⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.10 (وَكَيْفَ تَوْنُهَا فِي مَوْضِعِ الْأَسْمَاءِ تَرْفَعُهَا كَمَا يُرْفَعُ الْأِسْمُ كَيْفَ تَوْنُهُ مُبْتَدَأً); Ayrıca Sîrâfî, *Şerh*, C. III, s.201; Hâdî, *eş-Şerhü'l-Muâsir*, c.3/5, s. 305.

Örnek 2.

”أُرِيدُ لَأَنْ أَفْعَلَ“ *Yapmak istiyorum.*

Cümlede ”أُرِيدُ“ fiili, anlam açısından mübteda olarak gelen ”إِرَادَتِي“ masdarının yerinde bulunmaktadır. Takdir ”إِرَادَتِي لِهَذَا“ şeklindedir. Kur’ân-ı Kerim’de de bunun örneği vardır:

﴿وَأَمْرٌ لِّأَنْ أَكُونَ أَوَّلَ الْمُسْلِمِينَ﴾

*Bana, müslümanların ilki olmam da emredildi.*⁸⁴⁷

Âyet-i kerîmede mananın takdiri ”إِنَّمَا هُوَ: أَمْرٌ لِهَذَا“ şeklindedir.⁸⁴⁸

5.2.2. Haber Konumu

Haber, cümlede müfred gelir. Ancak cümle şeklinde de yani mürekkeb de gelebilir.

Örnek.

”زَيْدٌ يَقُولُ ذَاكَ“ *Zeyd, öyle söylüyor.*

Bu cümlede haber, ”يَقُولُ ذَاكَ“ şeklinde fiil cümlesi olarak gelmiştir. Sîbeveyh, fiilin haber konumunda bulunduğu için merfu olduğunu söyler.⁸⁴⁹

5.2.3. Kâne ve Benzerlerinin Haberi Konumu

Kâne ve benzerlerinin haberi, fiil ve isim cümlesi yani mürekkeb şeklinde gelebilir.

Örnek.

”كَانَ زَيْدٌ أَبَوْهُ مَنْطِقٌ“

Cümlesinde ”أَبَوْهُ مَنْطِقٌ“ ifadesi isim cümlesi olarak müfred haber konumunda gelmiştir.⁸⁵⁰

⁸⁴⁷ Zümer, 39/12.

⁸⁴⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.161. Diğer örnekler için bakınız. *A.e.*, C. II, s.314, 342.

⁸⁴⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.10, 16, 110.

⁸⁵⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 147-49; C. III, s. 131.

Fârisî, müfred konumda mürekkeb ifadenin bulunduğunu daha açık bir şekilde şöyle ifade eder:⁸⁵¹

... وإِنَّمَا يُحْكَمُ عَلَى الْجُمْلَةِ أَنَّهَا فِي مَوْضِعِ إِعْرَابٍ، إِذَا وَقَعَتْ مَوْقِعَ مُفْرَدٍ، كَمَا يُحْكَمُ فِي “قَوْلِكَ: كَانَ زَيْدٌ أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ بِأَنَّ مَوْضِعَ الْجُمْلَةِ نَصَبٌ لَوْقَوْعِهِ مَوْقِعَ الْمُفْرَدِ ...

Cümle, müfred konumda olması durumunda i'râb (alabilecek) konumunda olduğu yargısına varılır. Şu “كَانَ زَيْدٌ أَبُوهُ مُنْطَلِقٌ” sözünde cümlelerin müfred konumda gelmesi sebebiyle nasb konumunda bulunduğu yargısına varıldığı gibi.

5.2.4. Kâde ve Benzerlerinin Haberi Konumu

Kâde ve asâ'nın haberi cümle yani mürekkeb şeklinde gelir. Haberde gelen fiili muzârinin merfu olmasının sebebi, müfred ismin yerinde bulunması şeklinde te'vil edilir.

Örnek 1.

كِدْتُ أَفْعُلُ ذَاكَ وَكِدْتُ تَفْرَعُ فَكِدْتُ فَعَلْتُ

Neredeyse bunu yapıyordum ve sen neredeyse bitiriyordun, ben de neredeyse yapıyordum.

Bu cümlelerde kâde'nin haberi “أَفْعُلُ”, “تَفْرَعُ” ve “فَعَلْتُ” şeklinde fiil cümlesi şeklinde gelmiştir. Sîbeveyh, buradaki muzâri fiillerin “فاعل” takdirindeki müfred ismin yerini tuttuğunu söyler. Buna binâen haberi “كِدْتُ فَاعِلًا” şeklinde takdir eder. Bunun Arapçada çok karşılaşılan bir durum olduğunu ifade eder.⁸⁵²

Örnek 2.

عَسَى الْكَرْبُ الَّذِي أَمْسَيْتُ فِيهِ * يَكُونُ وَرَاءَهُ فَرَجٌ قَرِيبٌ⁸⁵³

Umarım içinde bulunduğum bu sıkıntının ardından yakın bir ferahlık gelir.

⁸⁵¹ Fârisî, **et-Ta'lik**, C. II, s. 214. Benzer ifadeler için bkz. İbnü'l-Habbâz, **Tevcihü'l-Luma'**, s. 143. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 147-49, 240-41; C. III, s. 70-72, 131, 148.

⁸⁵² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 11.

⁸⁵³ Sîbeveyh, şiiri Hudbe b. Haşrem'e (ö. 150/670) nisbet etmiştir. Ayrıca bkz. Buhturî, **el-Hamâse**, s. 439.

Asâ'nın haberi “يَكُونُ” şeklinde fiil cümlesi olarak gelmiştir. Burada “أَنْ” ise şiir zarureti sebebiyle düşmüştür.⁸⁵⁴

5.2.5. Masdarı Müevvelin Müfred Konumunda Bulunması

Cümlede müfred isim konumunda masdar edatı “أَنْ” ve “مَا”nın başına geldiği terkipler müfred isim konumunda bulunabilir. Bu terkipler müfred masdara hamledilerek te'vil edilir.

5.2.5.1. En (أَنْ) li Masdarı Müevvelin Müfred Konumda Bulunması

“أَنْ” ve fiili muzâriden oluşan terkip, müfred öge konumunda gelebilir.

Örnek 1.

{وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ}

*Oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır.*⁸⁵⁵

Âyet-i kerîmede “أَنْ تَصُومُوا” ifadesi, müfred mübteda konumunda olup “الصوم” müfred masdarı te'vilindedir. Buna göre takdir “الصوم خير لكم” şeklindedir.⁸⁵⁶

Örnek 2.

”إِنِّي رَأَيْتُ مِنَ الْمَكَارِمِ حَسْبَكُمْ * أَنْ تَلْبَسُوا حَرَ الثِّيَابِ وَتَشْبِعُوا“⁸⁵⁷

Ben, sizin için yeterli olan en büyük faziletin, güzel giysiler giymeniz ve karnınızı doyurmanız olduğunu gördüm.

Şiirde “أَنْ تَلْبَسُوا” ifadesi, “رَأَيْتُ” fiilinin ikinci mef'ûlüdür. Müfred “ليس” masdarı te'vilindedir. Takdir “رَأَيْتُ حَسْبَكُمْ لَيْسَ الثِّيَابِ” şeklindedir.⁸⁵⁸

⁸⁵⁴ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.158; İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. II, s. 139. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.158-161.

⁸⁵⁵ Bakara, 2/184.

⁸⁵⁶ Bkz. Halîl, **el-Cümel**, s. 108; Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.153; Ahfeş, **Meâni'l-Kur'ân**, C. I, s. 169; Müberrid, **el-Muktedab**, C. II, s. 361; Nehhâs, **İ'râbü'l-Kur'ân**, C. I, s. 95; Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s. 385.

⁸⁵⁷ Sîbeveyh, şiiri Abdurrahman Hassân b. Sâbit'e nisbet etmiştir. Ancak divanında tespit edemedik. Nisbetiyle ilgili ayrıca bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 440, dp. 1669.

⁸⁵⁸ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.153-154; İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. II, s. 161; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 440. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 64, 131, 213, 390; C. II, s.329, 342, 349; C. III, s.5-7, 54, 153-155, 157-158, 160-161; C. IV, s.232.

5.2.5.2. Masdar Harfi Mâ'nın Müfred İsim Konumunda Bulunması

“ما” ve fiilden oluşan terkip, cümlede müfred öge konumunda gelebilir.

Mübteda ve Haber

Mübteda ve haber, mâ'nın başına geldiği mürekkebi bir ifade şeklinde gelebilir.

Örnek.

“ما زاد إلا ما نقص، وما نفع إلا ما ضرَّ”

Eksilenden başka hiçbir şey artmadı, zarardan başka hiçbir şey fayda vermedi.

Sîbeveyh, bu sözdeki “ما نقص” ve “ما ضرَّ” fiile beraber mâ edatlarının “النقصان” ve “الضرر” konumunda olduğunu söyler.⁸⁵⁹

Sîrâfî, bu durumu daha açık ifade eder. Mâ'nın fiille beraber masdar konumunda olduğunu söyler. Buna göre cümleyi “ما زاد إلا النقصان وما نفع إلا الضرر” şeklinde te'vil eder. Ayrıca “إلا”nın “لكن” manasında olduğuna dikkat çeker. Bunu “ما زَادَ وَلَكِنُ النُّقْصَانُ أَمْرُهُ، وَمَا نَفَعَ وَلَكِنُ الضَّرَرُ أَمْرُهُ” şeklinde açıklar. Yani manaya göre “النقصان” ve “الضرر” kelimelerini mübteda yapar ve “أمره” şeklinde mahzûf haber takdir eder.⁸⁶⁰

Yûsuf b. Hasan es-Sîrâfî de “إلا”nın “لكن” manasında olduğuna değinir ve cümleyi “مَا زَادَ وَلَكِنَّهُ نَقَصٌ، وَمَا نَفَعَ وَلَكِنَّهُ ضَرَرٌ” şeklinde takdir eder.⁸⁶¹

Muzâfun İleyh

Muzâfun İleyh, mâ'nın başına geldiği mürekkebi bir ifade şeklinde gelebilir.

Örnek 1.

“إِنِّي بَعْدَ مَا تَفَرَّغْتُ” Bitirdikten sonra bana gel.

Sîbeveyh, cümlede mâ harfi ve “تَفَرَّغْتُ” fiilinin yani “مَا تَفَرَّغْتُ” ifadesinin “الفراغ” konumunda olduğunu söyler. Buna göre cümlemin takdiri “إِنِّي بَعْدَ الْفَرَاغِ” şeklindedir.⁸⁶²

⁸⁵⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.326 (فما مع الفعل بمنزلة اسم نحو النقصان والضرر). Diğer örnekler için bakınız. *A.e.*, C. II, s.326, 349; C. III, s.102, 139-140, 156.

⁸⁶⁰ Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. III, s. 82.

⁸⁶¹ Bkz. Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. II, s. 64.

⁸⁶² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.11.

Örnek 2.

Senden daha iyi bir adamın yanından geçtim. “مَرَرْتُ بِرَجُلٍ خَيْرٌ مَّا يَكُونُ خَيْرٌ مِنْكَ”

Cümlede başında mâ harfinin bulunduğu “مَّا يَكُونُ خَيْرٌ مِنْكَ” terkihi müfred muzafun ileyh konumundadır. “خَيْرٌ مِنْ أَحْوَالِكَ” manasında müfred lafza takdiri ise “رَجُلٍ خَيْرٌ أحواله خَيْرٌ مِنْكَ” şeklindedir.⁸⁶³

5.2.6. Enne (أَنَّ)’nin Müfred İsim Konumunda Bulunması

Enne, sekîle (أَنَّ) ve muhaffefe (أَنْ) formlarında terkeb şeklinde müfred isim “مَوْضِعَ إِسْمٍ” konumunda gelebilir.

Fâil Konumunda

Fâil, enne’nin başına geldiği mürekkeb bir ifade şeklinde gelebilir.

Örnek.

Bana ulaştı ki, sen yola çıkıyorsun/ gidiyor olduğun söylendi. “بَلَّغَنِي أَنَّكَ مُنْطَلِقٌ”

Bu cümledeki enne’li “أَنَّكَ مُنْطَلِقٌ” ifadesi “بَلَّغَنِي” fiilinin fâili konumundadır. Fâilin konumu müfred isim konumu olduğu için “أَنَّكَ مُنْطَلِقٌ” ifadesi müfred masdara hamledilir. Fâilin te’vili ise “بَلَّغَنِي ذَاكَ”⁸⁶⁴ ya da “بَلَّغَنِي إِطْلَاقَكَ”⁸⁶⁵ şeklindedir.

Müstesnâ

Müstesnâ, enne’nin başına geldiği mürekkeb bir ifade şeklinde gelebilir.

Örnek.

Sadece yanıma gelip şöyle şöyle dediler. “مَا أَتَانِي إِلَّا أَنَّهُمْ قَالُوا كَذَا وَكَذَا”

Sîbeveyh, cümledeki enne’li mürekkeb ifadenin, merfu isim konumunda olduğunu belirtir. Mürekkeb ifadeyi müfred masdara hamlederek “مَا أَتَانِي إِلَّا قَوْلُهُمْ كَذَا وَكَذَا” şeklinde takdir eder.⁸⁶⁶

Mef’ûlü bih

Mef’ûlü bih, enne’nin başına geldiği mürekkeb bir ifade şeklinde gelebilir.

⁸⁶³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 401. Diğer örnekler için bakınız. *A.e.*, C. I, s. 401-402.

⁸⁶⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.121.

⁸⁶⁵ Müberrid, *el-Kâmil*, C. I, s. 132.

⁸⁶⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.329.

Örnek.

Gideceğini bildim. “قَدْ عَرَفْتُ أَنَّكَ مُنْطَلِقٌ”

Sîbeveyh, enne’li “أَنَّكَ مُنْطَلِقٌ” terkinin müfred mansub isim konumunda olduğunu belirtir. Buna göre ifadeyi “قَدْ عَرَفْتُ ذَاكَ” şeklinde takdir eder.⁸⁶⁷ Bir başka deyişle “قَدْ عَرَفْتُ انْطِلَاقَكَ” te’vilindedir.

Bedel

Bedel, enne’nin başına geldiği mürekkeb bir ifade şeklinde gelebilir.

Örnek.

Yapanın sen olduğun hikâyen bana ulaştı. “بَلَّغْتَنِي قِصَّتَكَ أَنَّكَ فَاعِلٌ”

Bana yola çıktıklarına dair söz ulaştı. “قَدْ بَلَّغْتَنِي الْحَدِيثُ أَنَّهُمْ مُنْطَلِقُونَ”

Bu cümlelerdeki enne’li “أَنَّكَ فَاعِلٌ” ve “أَنَّهُمْ مُنْطَلِقُونَ” terkipleri müfred “قِصَّتَكَ” ve “الْحَدِيثُ” kelimelerinden bedel olarak gelmiştir.⁸⁶⁸

⁸⁶⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.120-21. Diğer örnekler için bakınız. **A.e.**, C. III, s. 120-121, 125, 143.

⁸⁶⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.132. Diğer ayet örneği için bakınız. **A.e.**, C. III, s.132.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EL-KİTÂB'DA MANA İLE İLGİLİ TE'VİL YOLU

Nahvî te'vil yollarının ikinci grubu mana ile ilgili te'vil yoludur. Elbette manada te'vil lafızdan tamamen bağımsız değildir. Ancak burada te'vil, lafzın anlamında gerçekleşmektedir ve haml “الحمل” yolu ile yapılmaktadır.¹

1. HAML İLE TE'VİL

Haml, manaya ya da konuma hamletme şeklinde iki türdür. Konuma haml, konuma atıf demek olup lafızla ilgili olduğu için ikinci bölümde ele alınmıştı. Manaya hamletme, anlam ile ilgili olduğu için bu bölümde ele alınacaktır.

Fiil, isim ve harfler ifade ettikleri mananın dışında bir başka manaya hamledilebilir. Fiil ve fiilimsiler zaman ve anlam bakımından, isimler sayı ve tür açısından, harfler de anlamları açısından hamle konu olmaktadır.

1.1. Fiil ve Fiilimsilerde Haml

Fiiller formları itibariyle zaman açısından ifade ettikleri mâzi, muzâri ve emir gibi temel anlamlarının dışında - cümlelerin gerek siyâk gerekse uslûbsal özellikleri gereği - kullanılabilir. Fiilimsilerde bu bakımdan fiile benzer.

1.1.1. Fiillerde Haml

Fiiller, cümlelerin ifade ettiği manaya göre zaman ve anlam bakımından başka zaman ve anlama hamledilebilir. Bu durum, mâzi, muzâri ve emir fiil kalıplarında görülmektedir.

Bu başlık altında önce zaman sonra da anlam bakımından *el-Kitâb'da* tespit ettiğimiz örnekler ele alınıp değerlendirilecektir.

1.1.1.1. Zaman Bakımından Fiillerde Haml

Cümlelerin siyâk ve sibâkı çerçevesinde, mâzi ve muzâri fiiller delâlet ettikleri manaya göre birbiri yerine kullanılabilir.

¹ “Haml” kavramının mefhum bakımından açıklaması için tezin “Nahvî Te'vil Yolları” bölümüne bakınız.

1.1.1.1.1. Mâzi Fiilin Muzârî Fiile Hamli

Üslub ifade eden cümlelerde mâzî fiilin muzârî fiile hamline rastlanır.²

Mesela şart cümlelerinde şart ve ceza cümlesinin fiilleri mâzî fiil olabilir. Ancak şart cümlesinin üslub olarak ifade ettiği mana sebebiyle bu mâzî fiiller muzârî anlam taşır.

Örnek 1.

Bana gelirsen sana gelirim. “إِنْ أَتَيْتَنِي أَتَكَ”

Şart üslubu taşıyan bu sözde mâzî formdaki şart fiili “أَتَيْتَنِي” meczum fiil konumundadır. Mana ve meczum olma bakımından muzârî fiil konumunda olması sebebiyle muzârî fiile hamledilmektedir. Takdir “إِنْ تَفْعَلْ أَفْعَلْ” şeklindedir.³

Zaten Sîrâfî'ye göre de, “إِنْ أَتَيْتَنِي أَتَكَ” ifadesi câiz olmakla birlikte “إِنْ تَأْتِنِي أَتَكَ” şeklindeki muzârî form daha güzeldir.⁴

Ezherî, nahiv alimlerinin çoğunluğuna göre “إِنْ أَتَيْتَنِي أَتَكَ” şeklindeki mâzî formun şiire özgü olduğunu söyler.⁵

Sîbeveyh şu ayeti de benzer kullanıma örnek verir:

{مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزَيَّنَّتْهَا نُوفَ إِلَيْهِمْ أَعْمَلَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ}

*Dünya hayatını ve güzelliklerini isteyenlere, orada işlediklerinin karşılığını tastamam veririz; onlar orada bir eksikliğe de uğratılmazlar.*⁶

Müberrid de aynı görüşte olup âyet-i kerîmedeki “مَنْ كَانَ” nin “مَنْ يَكُنْ” mana ve formunda olduğunu söyler.⁷

Örnek 2.

{وَلَيْنَ أَرْسَلْنَا رِجَا فَرَأَوْهُ مُصْفَرًّا لَّظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ}

² Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 16 (وتقول: إن فعل فعلت فيكون في معنى إن يفعل أفعال فهي فعل كما أن المضارع فعل وقد وقعت موقعها في إن وقعت موقع الأسماء في الوصف كما تقع المضارعة في الوصف فلم يسكنوها كما لم يسكنو من الأسماء ما ضارع المتمكن ولا ما صير من المتمكن في موضع بمنزلة غير المتمكن).

³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 68. Ayrıca bakınız. Sîrâfî, *Şerh*, C. III, s. 258; Hadi, *eş-Şerhü'l-Muâsır*, c.3/5, s. 409.

⁴ Sîrâfî, *Şerh*, C. III, s. 266.

⁵ Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh*, C. II, s. 401.

⁶ Hûd, 11/15.

⁷ Müberrid, *el-Muktedab*, C. II, s. 59.

*Bir rüzgar göndersek de yeşilliklerin sarardığını görseler
hemen nankörlüğe başlarlar.⁸*

Şart üslubu şeklinde gelen âyet-i kerîmede, cevap cümlesindeki “لَظَلُّوا” fiili mâzî kalıpta gelmiştir. Ancak anlam açısından muzâridir. Takdir “لَيَظَلُّنَّ” şeklindedir.⁹

Sîrâfî, “لَظَلُّوا” ifadesini “تَأْوِيلُهُ: لَيَظَلُّنَّ” şeklinde açıklar. Bu da gerçekleşen hamlin bir te’vil olduğunu gösterir.¹⁰

Ebû Hayyan bu durumdaki fiili, “مَاضِي اللَّفْظِ مُسْتَقْبَلُ الْمَعْنَى” (Lafzî mâzî, manası müstakbel) şeklinde ifade eder.¹¹

1.1.1.1.2. Muzârî Fiilin Mâzî Fiile Hamli

Bazı ifade ve üslublarda muzârî fiilin mâzî fiile hamline rastlanır. Muzârî fiil, kastedilen anlama binaen mâziye hamledilir.

Sîbeveyh, bazı ifadelerde “نَفَعْنَا” fiilinin “فَعَلْنَا” yerinde gelebileceğini belirtir.¹²

Örnek 1.

“وَلَقَدْ أَمَرُ عَلَى اللَّيْمِ بِسُبْحِي * فَمَضَيْتُ ثُمَّتُ فَلْتُ لَا يَغْنِينِي”

Bana sövüp sayan kötü kişiye rastladım,

Geçip gittim “bana ne?” dedim.

Sîbeveyh, şiirdeki “وَلَقَدْ أَمَرُ” ifadesinin “وَلَقَدْ مَرَرْتُ” takdirinde olduğuna işaret eder.¹³

Sîrâfî, şiirdeki “Rastlarım/uğrarım” anlamındaki “أَمَرُ” fiilinin bir kez değil birçok kez yaşanan bir durum olması sebebiyle “لَقَدْ مَرَرْتُ” manasına hamledildiğini söyler.¹⁴

Rummânî de benzer şekilde “الْمُرُورُ” eyleminin hem mâzî hem de müstakbelde gerçekleşen bir durum olduğunu söyler ve bu yüzden “مَرَرْتُ” şeklindeki mâzî formun

⁸ Rûm, 30/51.

⁹ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.108 (هي في معنى ليفعلن); Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, C. IV, s. 189; Nehhâs, **İ'râbü'l-Kur'ân**, C. III, s. 189; Ebû Ali el-Fârisî, **et-Ta'lik**, C. II, s. 214-215; Rummânî, **Şerh**, s. 1072; İbn Cinnî, **Sırru Sinâati'l-İ'râb**, C. II, s. 75.

¹⁰ Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s. 319.

¹¹ Ebû Hayyân, **İrtişâf**, C. IV, s. 1777.

¹² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.24 (وقد تقع نفع في موضع فعلنا في بعض المواضع).

¹³ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.24 (معنى "سرت" "إذا أردت بـ"أسير" معنى "سرت"); Ahfeş, **Meâni'l-Kur'ân**, C. I, s. 145; Nehhâs, **İ'râbü'l-Kur'ân**, C. I, s. 289; Cürcânî, **Delâilü'l-İ'câz**, C. I, s. 206.

¹⁴ Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s.218.

konuma daha uygun olduğunu ifade eder. Bu manayı “مِنْ شَأْنِي الْمُرُورُ فِي الْمَاضِي وَالْمُسْتَقْبَلِ” şeklinde açıklar.¹⁵

Örnek 3.

﴿وَإِذَا أَنْقَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرَحُوا بِهَا وَإِنْ تُصِيبَهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ﴾

*İnsanlara bir rahmet tattırdığımız zaman ona sevinirler. Eğer kendi işledikleri şeyler sebebiyle başlarına bir kötülük gelirse, bir de bakarsın ki ümitsizliğe düşerler.*¹⁶

Âyet-i kerîmede “وَإِنْ تُصِيبَهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ” cümlesi ile “إِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ” ifadeleri birbiri ile bağlantılıdır. İlk cümle, ikinci cümlenin manasına delâlet eder. Dolayısıyla “يَقْنَطُونَ” ifadesi muzâri lafızda ancak mâzi anlamda gelmiştir. Takdir “قَنَطُوا” şeklindedir.¹⁷

1.1.1.1.3. Muzâri ve Mâzi Fiilin İsmi Fâile Hamli

Muzâri ve mâzi fiiller, cümlenin siyâkına göre ismi fâil manası ifade edebilir. Çünkü ismi fâil, fiil manası da taşır.¹⁸ Buna binaen muzâri veya mâzi fiil bazı ifadelerde ismi fâile hamledilebilir.

Muzâri Fiilin İsmi Fâile Hamli

Tespitlerimize göre *el-Kitâb*'da haber konumunda gelen muzâri fiil, ismi fâile hamledilmektedir.

Örnek 1.

“إِنَّ عَبْدَ اللَّهِ لَيَفْعَلُ”. *Abdullah, bunu yapar/yapacak.*

Sîbeveyh, cümledeki “لَيَفْعَلُ” kelimesinin, “لَفَاعِلٌ” anlamında olduğunu söyler. Dolayısıyla cümle anlamca “إِنَّ عَبْدَ اللَّهِ لَفَاعِلٌ” şeklindedir.¹⁹

Sîrâfî, eğer bu cümleden hal/şuan kastedilirse cümlenin “إِنَّ عَبْدَ اللَّهِ لَفَاعِلُ الْآنَ” şeklinde, gelecek kastedilirse “إِنَّ عَبْدَ اللَّهِ لَفَاعِلُ بَعْدَ” takdirinde olduğunu belirtir.²⁰

¹⁵ Rummânî, *Şerh*, s. 841.

¹⁶ Rûm, 30/36.

¹⁷ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.63-64; Müberrid, *el-Muktedab*, C. II, s. 58; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, C. III, s. 12; Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, C. III, s. 186; Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 430; C. III, s.256; Ebû Ali el-Fârisî, *et-Ta'lik*, C. II, s. 177; İbn Cinnî, *Sırru Sinâati'l-râb*, C. I, s. 256; Hadi, *eş-Şerhü'l-Muâsır*, c.3/5, s. 399. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 55.

¹⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 101.

¹⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.14.

²⁰ Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s.48.

Örnek 2.

﴿ إِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ وَإِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴾

*Cumartesi tatili, sadece o gün hakkında anlaşmazlığa düşenlere emredilmişti. Şüphesiz ki Rabbin kıyâmet gününde, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda onların arasında en doğru hükmünü verecektir.*²¹

Sîbeveyh, âyet-i kerîmede haber konumunda gelen “لَيَحْكُمُ” ifadesinin, “لحاکم” anlamında olduğunu söyler.²²

Sîrâfî, daha önceki örnekteki gibi sözün bağlamına ve kasdına dikkat çekerek eğer “لَيَحْكُمُ” ifadesinin hal/şimdiki zaman değil gelecek zamanı ifade ettiğine dikkat çeker. Çünkü, gelecek zaman bildiren “يوم القيامة” ifadesiyle anlam çakışması meydana gelir.²³

Ebû Ali el-Fârisî ise, “لَيَحْكُمُ” nun gelecek değil hal/şimdiki zaman manasında olduğunu söyler. Çünkü ister geçmiş ister gelecek olsun bir fiilin hikaye edilebileceğini ileri sürer. Bu ayeti de şimdiki zamanın hikayesi/anlatımı olarak görür. Buna şu âyet-i kerîmeyi örnek verir:

﴿فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِ هَٰذَا مِنْ شِيعَةِ هَٰذَا وَهَٰذَا مِنْ عَدُوِّهِ﴾

*Orada, biri kendi taraftarlarından, diğeri ise düşmanından olmak üzere birbiriyle savaşan iki adam buldu.*²⁴

Fârisî, ayette bahsedilen hadise geçmiş olmasına rağmen anlatımın şimdiki zaman formunda olduğunu ileri sürer.²⁵

Mâzî Fiilin İsmi Fâile Hamli

Tespitlerimize göre *el-Kitâb*'da sıfat konumunda gelen mâzî fiil, ismi fâile hamledilmektedir.

Örnek.

Bu, bize vuran bir adamdır. “هَٰذَا رَجُلٌ ضَرَبَنَا.”

²¹ Nahl, 16/124.

²² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.15.

²³ Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 47-48; Rummânî, *Şerh*, s. 1065; İbn Yâiş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. V, s. 140, 147.

²⁴ Kasas, 27/15.

²⁵ Bkz. Ebû Ali el-Fârisî, *et-Ta'lik*, C. II, s. 216.

Sîbeveyh, cümledeki “صَرَبْنَا” mâzî fiilinin, “ضَارِبٌ” ismi fâilinin yerini tuttuğunu söyler. Buna göre cümleyi “هَذَا رَجُلٌ ضَارِبٌ” şeklinde takdir eder.²⁶

1.1.1.2. Anlam Bakımından Fiillerde Haml

Tespitlerimize göre *el-Kitâb*'da bazı fiiller, kendi kökünden türememiş başka bir fiilin manasına hamledilmektedir.

Bu başlık altında bu fiiller örnekleri ile ele alınacaktır.

1.1.1.2.1. Alimtü Manasına Hamledilen Fiiller

Bazı fiiller kullanıldığı bağlama göre “bildim” manasındaki “عَلِمْتُ” fiilinin manasını taşımaktadır.

Raeytü “رَأَيْتُ”

“Gözün görmesi” anlamına gelen “رَأَيْتُ” fiili “bilmek” manasındaki “عَلِمْتُ” ve “عَرَفْتُ” anlamında da kullanılmaktadır. Mesela gözü görmeyen birinin “Salih Zeyd'i gördüm/bildim” manasında “رَأَيْتُ زَيْدًا الصَّالِحَ” demesi bu anlamda kullanıldığına örnektir. Buradaki “رَأَيْتُ” fiilinden “عَلِمْتُ” ya da “عَرَفْتُ” anlamı kast edilmiştir.²⁷

Vecettü “وَجَدْتُ”

Kaybedilen bir şeyi bulmak anlamına gelen “وَجَدْتُ” fiili, bilmek anlamına gelen “عَلِمْتُ” manasında da kullanılmaktadır. Sîbeveyh, bunu söylemekle yetinir.²⁸ Ancak Müberrid bu manada kullanıma şu cümleyi örnek verir:²⁹

“وجدت زيدا كريماً” *Zeyd'i cömert buldum/bildim.*

Sîrâfî, bu bağlamda “وَجَدْتُ” fiilinin kullanımındaki nüansa dikkat çeker. Arapların “عَلِمْتُ” ve “عَرَفْتُ” fiilini kişinin zâtını “معرفة الذات فقط” bilmek anlamında, “وَجَدْتُ” fiilini ise hikayesini “معرفة القصة” bilmek anlamında kullandıklarını söyler.³⁰

Sîrâfî, şu cümleyi bu kullanıma örnek verir:

“وجدت زيدا قائماً وجوذاً” *Zeyd'i ayakta bildim.*

²⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.16.

²⁷ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 40; Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 283.

²⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 40.

²⁹ Müberrid, *el-Muktedab*, C. I, s. 46; C. IV, s. 96.

³⁰ Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 284.

Bu ifadeyi “عَلِمْتُهُ قَائِمًا” şeklinde te’vil eder.³¹

“وَجَدْتُ اللَّهَ غَالِبًا” manasında kullanıma İbn Cinnî, *Allah’ı gâlip buldum/bildim*.³² Abdülkâhir el-Cürcânî, *Zeyd’i âlim buldum/bildim* “وَجَدْتُ زَيْدًا عَالِمًا”³³, Ukberî, *Allah’ı âlim bildim*. “وَجَدْتُ اللَّهَ عَالِمًا”³⁴ cümlelerini örnek verir.

Araftü “عَرَفْتُ”

Sîbeveyh, “عَرَفْتُ” fiilinin “ilk defa bilmek” anlamında kullanıldığında “عَرَفْتُ” anlamına geldiğini söyler. Bu kullanımla ilgili şu ayetleri örnek verir:

{وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ}

Şüphesiz siz, içinizden Cumartesi yasağını  i neyenleri bilirsiniz.

*Biz onlara, “A a ılık maymunlar olun” demiştik.*³⁵

{وَأَخْرَيْنَ مِنَ دُونِهِمْ لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ}

... bunların dışında sizin bilmedi iniz fakat Allah’ın bildiği diğer

*(düşmanları)*³⁶

Zikredilen ilk ayette geçen “عَلِمْتُمْ” fiili, “عَرَفْتُمْ”, ikinci ayette geçen “لَا تَعْلَمُونَهُمْ” fiili “لَا تَعْرِفُونَهُمْ” takdirindedir.³⁷

1.1.1.2.2. Da ’nın Semmeyt  Manasına Hamli

S beveyh, sözlükte  a  ırmak, davet etmek, dua etmek gibi manalara gelen “دَعَا-يَدْعُو-دَعْوَةٌ” fiilinin³⁸, isimlendirmek, ad vermek manasındaki “سَمَّيْتُ” anlamında da kullanıldığını söyler.

Bununla ilgili  u  rne i verir:

Onu, Zeyd diye  a  ırdım/isimlendirdim. “دَعَوْتُهُ زَيْدًا”

Bu örnekteki “دَعَوْتُهُ” fiili, “سَمَّيْتُهُ” takdirindedir.³⁹

³¹ S r f , * erh*, C. I, s. 452.

³² İbn Cinn , *el-Has is*, C. II, s. 95; C. III, s. 113.

³³ C rc n , *Esr r ’l-Bel ga*, s. 128.

³⁴ Ukber , *el-Lub b*, C. I, s. 252.

³⁵ Bakara, 2/65.

³⁶ Enf l, 8/60.

³⁷ S beveyh, *el-Kit b*, C. I, s. 40.

³⁸ İbn Manz r, *Lis n*, C. XIV, s. 257.

³⁹ S beveyh, *el-Kit b*, C. I, s. 37. Ayrıca bkz. S r f , * erh*, C. I, s. 275-276.

1.1.1.2.3. Zehebe'nin Seleke Manasına Hamli

Sîbeveyh, sözlükte *gitmek* manasına gelen “ذَهَبَ – يَذْهَبُ – ذَهَابٌ” fiilinin⁴⁰ bazı cümlelerde, *yola koyulmak, bir yol tutmak* anlamına gelen “سَلَكَ – يَسْلُكُ – سُلُوكٌ”⁴¹ manasını taşıdığını söyler. Mesela bir şiirde geçen şu ifadede bu manada bir kullanım vardır:

“يَذْهَبْنَ فِي نَجْدٍ وَغَوْرًا غَائِرًا.” *Necd'e ve derin bir vadiye girerler.*

Sîbeveyh, şiirdeki “يَذْهَبْنَ” fiilinin “يَسْلُكْنَ” anlamında olduğunu söyler ve cümleyi “وَيَسْلُكْنَ غَوْرًا غَائِرًا”⁴² şeklinde takdir eder.

1.1.1.2.4. Kâle'nin Zanne Manasına Hamli

Sözlükte *söylemek, demek* manasına gelen “قَالَ – يَقُولُ – قَوْلٌ” fiili, bazı ifadelerde *tahmin/zan* manası taşıyabilir. Bu durumda *şüphe/zan* ya da *görmeksizin bir şey hakkında kesin olarak hükme varmak/inanmak* manasındaki “ظَنَّ”⁴⁴ fiiline hamledilir.

Örnek.

“مَتَى تَقُولُ أَنَّكَ ذَاهِبٌ؟” *Ne zaman gideceğini sanıyorsun/düşünüyorsun?*

Sîbeveyh, cümlede geçen “تَقُولُ” fiilinin “تَظُنُّ” manasında olduğunu söyler. Yani cümlelerin manası “Ne zaman gideceğini söylüyorsun?” değil de “Ne zaman gideceğini sanıyorsun/düşünüyorsun?” şeklindedir. Bir başka deyişle “أَنَّكَ ذَاهِبٌ” ifadesi “تَقُولُ” fiilinin mef'ûlü değildir. Sîbeveyh, mef'ûlü olarak gelmesi durumunda “إِنَّكَ ذَاهِبٌ” şeklinde olacağını söyler. Bunu “وَإِنْ أَرَدْتَ الْحِكَايَةَ” ve “يَجُوزُ لَكَ أَنْ تَحْكِيَ” şeklinde açıklar ve mahkî i'râba işaret eder. Bununla ilgili verdiği bir başka örnek de şudur.⁴⁵

“مَتَى تَقُولُ زَيْدٌ مُنْطَلِقٌ؟” *Ne zaman “Zeyd, gidiyor” dersin?*

Sîrâfî, “تَقُولُ” fiilinden sonraki ifadenin mef'ûl olarak gelmesi durumundaki mahkî i'râbı:

“أَنَّ مَا بَعْدَ ” قَالَ “ بِمَنْزِلَةِ كَلَامٍ مُبْتَدَأٍ وَالْإِعْتِمَالُ بِهِ حِكَايَةُ لَفْظِ اللَّافِظِ الْمُحْكِي عَنْهُ”

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisân*, C. I, s. 393.

⁴¹ İbn Manzûr, *Lisân*, C. X, s. 442.

⁴² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 94.

⁴³ İbn Manzûr, *Lisân*, C. XI, 572-573.

⁴⁴ Bkz. İbn Manzûr, *Lisân*, C. XIII, 272.

⁴⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 142 (وَسَأَلْتُ يُونُسَ عَنْ قَوْلِهِ: مَتَى تَقُولُ أَنَّهُ مُنْطَلِقٌ فَقَالَ: إِذَا لَمْ تَرِدْ الْحِكَايَةَ وَجَعَلْتَ تَقُولُ (مِثْلَ تَظُنُّ قُلْتَ: مَتَى تَقُولُ أَنَّكَ ذَاهِبٌ).

şeklinde daha açık ifade eder.⁴⁶

1.1.1.2.5. Zanne'nin İtteheme Manasına Hamli

Bir şeyle ilgili şüphe duymak ya da görmeksizin kesin olarak hüküm vermek/inanmak manasındaki “ظَنَّ - يَظُنُّ - ظَنٌّ” fiili, bazı sözlerde suçlamak manasına gelen “اِتَّهَمَ - يَتَّهِمُ - اِتِّهَامٌ”⁴⁷ anlamına gelmektedir.

Örnek.

Zeyd'i (suçlu) zannettim/suçlu buldum. “ظَنَنْتُ زَيْدًا”

Sibeveyh'e göre cümledeki “ظَنَنْتُ” fiili, “اِتَّهَمْتُ” manasındadır. Çünkü bu sözün “اِتَّهَمْتُ” şeklindeki soruya cevap olarak söylendiğini belirtir. Cümleyi “اِتَّهَمْتُ” şeklinde takdir eder. Buna binaen “ظَنَنْتُ” nin de “مُتَّهَمٌ” anlamında olduğunu ekler.⁴⁸

1.1.1.2.6. Ceale'nin Elkâ Manasına Hamli

Sözlükte dönüştürmek, kılmak ve yapmak gibi anlamalara gelen “جَعَلَ - يَجْعَلُ -”⁴⁹ fiili, bazı sözlerde *atmak, fırlatmak* gibi anlamlara gelen “أَلْفَى - يُلْفِي - اِلْفَاءٌ” manasında⁵⁰ kullanılmaktadır.

Örnek.

“جَعَلْتُ مَتَاعَكَ بَعْضَهُ فَوْقَ بَعْضٍ”

Eşyalarını birbiri üzerine attım/fırlattım/koydum.

Sibeveyh, bu cümledeki “جَعَلْتُ” fiilinin üst üste atmak/koymak manasındaki “أَلْفَى” fiili anlamına geldiğini söyler. Buna binaen cümleyi “أَلْفَيْتُ مَتَاعَكَ بَعْضَهُ فَوْقَ بَعْضٍ” şeklinde takdir eder.⁵¹

Sîrâfî, bu örnek bağlamında “جَعَلْتُ” fiilinin, yapmak, işlemek manasında “صَنَعْتُ” ve başka bir hale/duruma dönüştürmek manasında “صَيَّرْتُ” olmak üzere iki

⁴⁶ Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s.367.

⁴⁷ Bkz. İbn Manzûr, **Lisân**, C. XIII, 272.

⁴⁸ Sibeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 126. Ayrıca bkz. Zeccâc, Meâni'l-Kur'ân, C. V, s. 293; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 282, 464-65; Rummânî, **Şerh**, C. I, s. 356; İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. IV, s. 324.

⁴⁹ İbn Manzûr, **Lisân**, C. XI, s. 110.

⁵⁰ El-Cevherî, **Sihâh**, C. VI, s. 2484.

⁵¹ Bkz. Sibeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.156-157.

anlamının olduğunu söyler. Bu bakımdan “جَعَلْتُ” nün, “صَيَّرْتُ” manasında olduğuna işaret eder.⁵²

1.1.1.2.7. Kâne'nin Hamledildiği Manalar

Sibeveyh, genellikle nâkıs fiil olarak kullanılan kâne'nin bazı sözlerde tam fiil manasında geldiğini söyler. Bu durumda merfu fâili ile anlamı tamamlanır ve mansub habere ihtiyaç duymaz.

Kâne'nin tam fiil olarak ifade ettiği anlamlar ve örnekleri:

“خُلِقَ” Yaratıldı/var oldu Anlamında Kullanımı:

Abdullah, var oldu. “قَدْ كَانَ عَبْدُ اللَّهِ.”

Sibeveyh, bu cümleyi mana bakımından “قَدْ خُلِقَ عَبْدُ اللَّهِ” şeklinde takdir eder.⁵³

“وَقَعَ” Vukû buldu/gerçekleşti Anlamında Kullanımı:

Durum, iş gerçekleşti. “قَدْ كَانَ الْأَمْرُ.”

Sibeveyh, cümleyi anlam bakımından “قَدْ وَقَعَ الْأَمْرُ” şeklinde takdir eder.⁵⁴

Şiirde de bu anlamda kullanımlar vardır. Mesela şu şiirdeki gibi:

“فِدَى لَبْنِي ذُهْلٍ بِنِ شَيْبَانَ نَاقَتِي ... إِذَا كَانَ يَوْمٌ ذُو كَوَاكِبَ أَشْهَبُ”

Zühl b. Şeybân oğullarına devem feda olsun,

Yıldızların parladığı bir gün geldiğinde (vuku bulduğunda).⁵⁵

Sibeveyh'e göre, şiirde “كان”, “وَقَعَ” anlamındadır. Çünkü “إِذَا كَانَ يَوْمٌ ذُو كَوَاكِبَ أَشْهَبُ” ifadesinde “كان” den sonraki “يَوْمٌ” kelimesi merfudur ve cümlemin siyâkı “كان” nin, “وَقَعَ” anlamında olduğuna delâlet eder. Cümlemin anlamca takdiri “إِذَا وَقَعَ يَوْمٌ ذُو كَوَاكِبَ أَشْهَبُ” şeklindedir.⁵⁶

⁵² Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 19. Bu mana için ayrıca bkz. Zerkeşî, **el-Burhân**, C. IV, s. 134; Muhammed Abdülhâlik Uzayme, **Dirâsât**, C. IX, s. 356.

⁵³ Sibeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 46.

⁵⁴ Sibeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

⁵⁵ Bkz. İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 171; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 76.

⁵⁶ Sibeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 47. Bu manaya delâleti için ayrıca bkz. Halîl, **el-Cümel**, s. 149; Ahfeş, **Meâni'l-Kur'ân**, C. I, s. 251; Nehhâs, **İ'râbü'l-Kur'ân**, C. I, s. 134; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 302; İbnü'l-Verrâk, **İlelü'n-Nahv**, s. 250.

Abdülkâhir el-Cürcânî, şiirde geçen “كان” için benzer manada başka bir fiil takdir eder. Ona göre “كان”, “حَدَّثَ” manasındadır ve cümle “حَدَّثَ يَوْمَ” te’vilindedir.⁵⁷

“إِنَّهُ” Anlamında Kullanımı:

Sibeveyh, bazı sözlerde nâkıs fiil olarak gelen “كان”nin, “إِنَّهُ” manasında olduğunu söyler. Bununla ilgili şu örneği verir:

Gerçekten sen, ondan daha hayırlısın. “كان أنتَ خيرٌ منه”

Sîbeveyh bu cümlede “كان” nin, “إِنَّهُ” anlamında olduğunu belirtir. Ona göre cümlelerin takdiri “إِنَّهُ أَنْتَ خَيْرٌ مِنْهُ” şeklindedir.⁵⁸

Sîrâfî ise, anlam bakımından cümleyi “كان الأمرُ أَنْتَ خَيْرٌ مِنْهُ” şeklinde takdir eder. Yani “كان” nin ismi izmar edilmiştir.⁵⁹

Rummânî ise, bu tabirin yaygın bir kullanım olmadığını ima eder ve bazı arapların sözü olduğunu söyler.⁶⁰

1.1.1.2.8. Kâne Benzerlerinin Hamledildiği Anlamlar

Sibeveyh, nâkıs fiil olan kâne’nin tam fiil anlamı ifade ettiği gibi kâne’nin benzerlerinin de bazı ifadelerde tam fiil manasında kullanıldığını söyler.

“دَامَ”nin “تَبَيَّنَ” Manasına Hamli:

Falanca devam etti/daim oldu. “فَدَامَ فُلَانٌ”

Sibeveyh’e göre, bu cümlede *devamlı olmak* manasındaki “دَامَ” fiili, sabit olmak anlamında gelen “تَبَيَّنَ” manasındadır.⁶¹

“أَصْبَحَ” ve “أَمْسَى” nın Hamli:

Sibeveyh, kâne’nin benzerlerinden ve nâkıs fiil olarak aynı manayı ifade eden “أَصْبَحَ” ve “أَمْسَى” fiillerinin de bazen *uyumak* “ناموا” ve *uyanmak* “استيقظوا” bazen de fâili ile iktisâr edilen “كان” gibi tam fiil manasında geldiğini söyler.⁶²

⁵⁷ Cürcânî, **Esrâr**, s. 113-114. Bu manaya delâleti için ayrıca bkz. İbn Yaîş, **Şerhu’l-Mufasssal**, C. IV, s. 346.

⁵⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 71.

⁵⁹ Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 352.

⁶⁰ Rummânî, **Şerh**, C. I, s. 260.

⁶¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 46.

⁶² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

1.1.2. Fiilimsilerde Haml

Cümlelerin siyâkının delâleti ile fiilimsilerin, fiil yerine ya da ismin isim yerine kullanıldığı yerler bulunmaktadır.

1.1.2.1. İsmi Fâilin, Mâzi ve Muzâri Fiile Hamli

Bazı cümlelerde manaya göre ismi fâil, mâzi ve muzâri fiil manası taşıyabilir.

İsmi Fâilin, Mâzi Fiile Hamli

İsmi fâil, fiil manası taşıması sebebiyle bazı ifadelerde cümlelerin siyâkına göre mâzi fiil anlamı ifade edebilir.

Örnek 1.

Bu, vurandır. “هَذَا الضَّارِبُ”

Takdir “الَّذِي ضَرَبَ” şeklindedir.⁶³

Örnek 2.

Bu, Zey’e vurandır. “هَذَا الضَّارِبُ زَيْدًا”

Takdir “هَذَا الَّذِي ضَرَبَ زَيْدًا” şeklindedir.⁶⁴

Örnek 3.

{وَجَاعِلُ اللَّيْلِ سَكَنًا وَالشَّمْسِ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا}

*Geceyi dinlenme zamanı, güneşi ve ayı da ince birer hesap ölçüsü kıldı.*⁶⁵

Âyet-i kerîme cumhurun kıraatine göre “وَجَعَلَ” şeklinde mâzî fiil üzeredir. Bununla birlikte -örneğin Medine Ehli- ismi fâil formu üzere okumuştur.⁶⁶

Sîbeveyh’in değerlendirmesi de bu okuyuş üzerindendir. Ayeti “جَاعِلُ اللَّيْلِ” şeklinde okuduğu zaman kârînin, “جَعَلَ” fiili manasında olduğunu bildiğini ifade eder. Cümleyi “وَجَعَلَ اللَّيْلُ سَكَنًا” şeklinde takdir eder. Nitekim ayetin ikinci kısmında atıf yapılan “وَالشَّمْسِ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا” kelimelerinin i’râbının mansub olmasının bu duruma delâlet ettiğini belirtir.⁶⁷

⁶³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.130 (هذا الضارب فإنما تعرفه على معنى الذي ضرب), Sîrâfî, **Şerh**, 475.

⁶⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.181-82, Sîrâfî, **Şerh**, C. II,s.37; Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 440-41.

⁶⁵ el-En’âm, 6/96.

⁶⁶ Nehhâs, **İ’râbü’l-Kur’ân**, C. II, s. 23; Kurtubî, **el-Câmi’**, C. VII, s. 45.

⁶⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 174, 356. Ayrıca bkz. Müberrid, **el-Muktedab**, C. IV, s. 154.

Ayrıca Rummânî ve Sîrâfî'ye göre, bu kılma işi devam eden bir eylem “الفعل الدائم” olması hasebiyle “جاعل” şeklinde mansub okunması da mümkündür. Bu bakımdan “فَقَدْ جَعَلَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا وَهُوَ يَجْعَلُهَا حُسْبَانًا” yani “kıldı” anlamında mâzî (جَعَلَ), “kılmakta ve kılacak” anlamında şimdiki ve gelecek (يَجْعَلُ) zaman manalarını ifade etmektedir.⁶⁸

Bu âyet-i kerîmedeki lafızlar benzer şekilde, Hz. Peygamber'den nakledilen bir duada şöyle geçer:⁶⁹

“اللَّهُمَّ فَالِقَ الْإِصْبَاحِ، وَجَاعِلَ اللَّيْلِ سَكَنًا، وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا، أَقْضِ عَنِّي الدَّيْنَ، وَأَغْنِنِي مِنَ الْفَقْرِ، وَأَمْتِغْنِي بِسَمْعِي، وَبَصَرِي، وَقُوَّتِي فِي سَبِيلِكَ”

Allah'ım, sabahı yarıp aydınlatan, geceyi dinlenme kılan, güneşi ve ayı hesaplar için yaratan, borcumu öde, beni fakirlikten kurtar, işitmemi, görmemi ve gücümü senin yolunda bana faydalı kıl.

Hadisi şerifte de “وَجَاعِلَ اللَّيْلِ” şeklinde izâfet terkibi ve ismi fâil formunda gelmiştir.

Fiili Muzâriye Hamli

İsmi fâil kalıbı, sözde şimdiki ya da gelecek zamana delâlet eden bir kelime bulunduğu bu kelimeye göre manası şimdiki zaman ya da gelecek zaman manasına hamledilir. Manası hamledildiği gibi amel açısından da fiil gibi etki eder.⁷⁰

Nitekim Sîbeveyh, “هذا باب من اسم الفاعل الذي جرى مجرى الفعل المضارع” şeklindeki ilgili konu başlığı altında şayet ismi fâilden, muzârî fiil manası kastedilirse nekra ve tenvinli olarak geleceğini açıklar.⁷¹

Örnek 1.

Bu, Zeyd'e vuran adamdır. “هذا رجلٌ ضاربٌ زَيْدًا”

Sîbeveyh, bu cümlede haberin sıfatı konumunda gelen “ضاربٌ” kelimesinin, “يَضْرِبُ” anlamında kullanıldığını söyler. Sonrasındaki “زَيْدًا” kelimesinin mansub

⁶⁸ Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 23; Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 30, 244.

⁶⁹ Mâlik b. Enes, **Muvatta'**, Thk.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Muhammed Hâlîl, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1991/1412, C. I, s. 242.

⁷⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 130 (هذا معنى هذا يضرب وهو يعمل في حال حديثك). Ayrıca bkz. **A.e.**, C. II, s. 18.

⁷¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 164. Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 4

gelmesi amel bakımından, konuşma anında söylenmesi de zaman bakımından buna delâlet eder.⁷² Cümlelerin anlamca takdiri “هَذَا رَجُلٌ يَضْرِبُ زَيْدًا” şeklindedir.

Yine Sîbeveyh, “هَذَا ضَارِبٌ زَيْدًا غَدًا” cümlesindeki ismi fâili “يَضْرِبُ” şeklinde olduğunu söyler ve “ضَارِبٌ” kelimesinin mana ve amel açısından “يَضْرِبُ” ile aynı olduğunu “فَمَعْنَاهُ مِثْلُ هَذَا ‘يَضْرِبُ’ زَيْدًا غَدًا” şeklinde ifade eder.⁷³

Örnek 2.

”إِنِّي بِحَبْلِكَ وَاصِلٌ حَبْلِي، * وَبِرِيشِ نَيْلِكَ رَائِشُ نَيْلِي“⁷⁴

*Senin ipini ipime bağlayacağım, okunun tüyleriyle okumu süsleyeceğim.*⁷⁵

Şiirde ismi fâiller “وَاصِلٌ” ve “رَائِشُ” şeklinde tenvinli gelmiştir. Sîbeveyh, bu şekilde geldiğinde muzâri manasının kastedildiğini ve onun gibi amel ettiğini söyler.⁷⁶ Buna göre takdir “أَصِلُ حَبْلِي” ve “أَرِيشُ نَيْلِي” şeklindedir.⁷⁷

1.1.2.2. İsmi Mef’ûlün Muzâri Fiile Hamli

İsmi mef’ûl, meçhul muzâri fiil anlamı ifade edebilir. Sîbeveyh bu bağlamda “مَفْعُولٌ” formunun, “يُفْعَلُ” gibi, “فَاعِلٌ” formunun da “يُفْعَلُ” gibi olduğunu ifade eder.⁷⁸

İsmi mef’ûlün, muzâri fiil manasına hamli ile ilgili şu cümleleri zikreder.

Örnek.

”أَرَيْدَا أَنْتَ مَحْبُوسٌ عَلَيْهِ؟“ *Zeyd yüzünden mi sen hapsedildin?*

”وَأَرَيْدَا أَنْتَ مُكَابِرٌ عَلَيْهِ؟“ *Zeyd’e karşı mı sen üstün tutuldun?*

Sîbeveyh, cümlelerdeki “مَحْبُوسٌ” ve “مُكَابِرٌ” ismi mef’ûllerini, meçhul muzâri fiile hamleder ve “أَرَيْدَا أَنْتَ تُحْبَسُ عَلَيْهِ؟ وَأَرَيْدَا أَنْتَ تُكَابِرُ عَلَيْهِ؟” şeklinde takdir eder.⁷⁹

⁷² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.21.

⁷³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.164. Diğer nesir örnekleri için bakınız. *A.e.*, C. I, s.108-109, 164, 175.

⁷⁴ Bkz. İmruülkays, *Divân*, s. 144.

⁷⁵ Şentemerî, *Tahsîl*, s. 135; İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 268.

⁷⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.164. Rummânî, *Şerh*, C. II, s.4 Diğer şiir örnekleri için bakınız. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.165 188.

⁷⁷ Rummânî, *Şerh*, C. II, s.414..

⁷⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.109.

⁷⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y.

Sîrâfî de cümledeki ismi mef'ûlleri, "تُحِبُّ" ve "تُكَبِّرُ" şeklinde meçhul muzari fiile hamleder. Bunula birlikte bu ifadede "زَيْدًا" kelimesinden önce nasb eden bir fiilin izmar edildiğini söyler ve "أَتَنْتَظِرُ زَيْدًا..و استبليت زَيْدًا..." şeklinde takdir yapar.⁸⁰

İbn Yâiş ise "أَشْكَيْتَ زَيْدًا أَنْتَ مَكْبَرٌ عَلَيْهِ؟" ve "أَتَنْتَظِرُ زَيْدًا أَنْتَ مَحْبُوسٌ عَلَيْهِ؟" şeklinde takdir eder.⁸¹

1.1.2.3. Sıfatı Müşebbehenin İsmi Fâile Hamli

Bazı sıfatı müşebbehe formları "فَعِيلٌ وَفَعُولٌ، فَعَالٌ، أَفْعَلٌ" gibi, ismi fâil manasında gelip onun gibi amel edebilmektedir. Bu formlar, ismi fâil anlamına ek olarak mübalağa ifade etmektedir.

Örnek 1.

"أَمَّا الْعَسَلُ فَأَنَا شَرَّابٌ." *Bala gelince, ben çok içerim.*

Sîbeveyh, bu sözü "فَأَنَا شَرَّابٌ" şeklinde takdir eder.⁸² Sîrâfî ise, "فَأَنَا شَرَّابٌ" ve "فَأَنَا شَرَّابٌ" şeklinde takdir eder.⁸³

Ayrıca Sîrâfî ve Rummânî, "العَسَلُ" kelimesinin mukaddem mef'ûl olarak, mübalağalı sıfatı müşebbehe olan "شَرَّابٌ" tarafından nasb edildiğine dikkat çeker.⁸⁴ Yani mef'ûl takdim edilmesine rağmen "شَرَّابٌ" amel edebilmiştir.⁸⁵

Örnek 2.

"هَذَا ضَرْوُبٌ رُؤُوسِ الرِّجَالِ وَسُوقِ الْإِبِلِ"

Bu, insan kellelerini vuran ve develeri pazarlayandır.

Sîbeveyh, sıfatı müşebbehelerin mana ve amel bakımından ismi fâil gibi olduğunu söyler. Buna göre takdir "... وَضَرْوِبٌ سُوقِ الْإِبِلِ" şeklinde olup ikinci cümledeki "ضَرْوِبٌ" birinciden anlaşıldığı için izmar edilmiştir. İzmar edilen bu sıfatı müşebbehe, "ضَرْوِبٌ" ismi fâil gibi amel etmiştir. Burada sıfatı müşebbehe ise, konuşan kişinin mübalağa ifade etme amacına binaen kullanılmıştır.⁸⁶

⁸⁰ Sîrâfî, **Şerh**, 438.

⁸¹ İbn Yâiş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. I, s. 408.

⁸² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.111.

⁸³ Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s.442.

⁸⁴ Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s.442; Rummânî, **Şerh**, C. I, s. 335.

⁸⁵ Bunun bir değerlendirmesi için bkz. Ebû Muhammed Bedrüddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Alî el-Murâdî, **Tavzîhu'l-makâsıd ve'l-mesâlik bi-şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik**, Thk.: Abdurrahman Ali Süleyman, y.y., Dârü'l-Fikrü'l-Arabî, 2008/1428, C. II, s. 854.

⁸⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.110.

Örnek 3.

⁸⁷ ”هَجُومٌ عَلَيْهَا نَفْسَهُ غَيْرَ أَنَّهُ * مَتَى يُرْمَ فِي عَيْنَيْهِ بِالسَّيِّحِ يَنْهَضُ“⁸⁸

Kendini yumurtasının üzerine atar/sahiplenir, ancak gözlerine bir şahsın karaltısı görüldüğünde, hemen toparlanıp kaçar.

Sîbeveyh, şiirdeki ”هَجُومٌ“ kelimesinin ismi fâil ”هاجم“ takdirinde olduğunu ancak mübalağa için bu kalıpta gelidiğini söyler. Şiirde bu durumun örneklerinin -mukaddem ve muahhar şekilde- çok olduğunu ifade eder.⁸⁹

Sîrâfî ise, ”هَجُومٌ“ kelimesini ”يَهْجُمُ“ şeklinde takdir eder.⁹⁰

Örnek 4.

(قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا)

*De ki: Amelleri en çok boşa gidenleri size bildirelim mi?*⁹¹

Sîbeveyh, âyet-i kerîmedeki ”الْأَخْسَرِينَ“ kelimesinin ”خَاسِرِينَ“ takdirinde olduğuna işaret eder.⁹²

1.1.2.4. Masdarın, Fiiline Hamli

Masdar, hem mana hem de amel bakımından fiiline hamledilebilir. Bu durumda fiilin manasını taşır ve onun gibi nasb ya da raf eder.

Sîbeveyh, bu konuyu ”بَابُ مِنَ الْمَصَادِرِ جَزَى مَجْرَى الْفِعْلِ الْمَضَارِعِ فِي عَمَلِهِ وَمَعْنَاهُ“ başlığı altında müstakil olarak ele alır.⁹³

Örnek 1.

”عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبِ زَيْدًا“ Zeyd'i dövmesine şaşırdım.

Sîbeveyh, mana bakımından cümleyi ”عَجِبْتُ مِنْ أَنَّهُ يَضْرِبُ زَيْدًا“ şeklinde takdir eder.⁹⁴

⁸⁷ Bkz. Bâhilî, *Dîvânü Zirrumme*, C: III, s. 1832.

⁸⁸ Bkz. Şentemerî, *Tahsîl*, s. 111; Şürrâb, *Şerhu Şevâhid Şi'riyye*, C. II, s. 41.

⁸⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.110. Diğer şiir örnekleri için bakınız. *A.e.*, C. I, s.111-114, 195-201.

⁹⁰ Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s.441.

⁹¹ *Kehf*, 56/103.

⁹² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.201.

⁹³ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 189.

⁹⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 189.

Örnek 2.

(أَوْ إِطْعَامٌ فِي يَوْمٍ ذِي مَسْغَبَةٍ (يَتِيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ) أَوْ مَسْكِينًا ذَا مَتْرَبَةٍ)

*Yahut şiddetli bir açlık gününde kendisiyle yakınlığı olan bir yetimi, yahut yerde sürünen bir yoksulu doyurmaktır.*⁹⁵

Sîbeveyh, âyet-i kerîmedeki “إِطْعَامٌ” masdarının, fiilinin yerini alıp onun gibi amel ettiğini söyler.⁹⁶

Buna binaen Sîrâfî, cümleyi “أَوْ أَنْ تُطْعَمُوا” şeklinde takdir eder.⁹⁷

Rummânî, burada hem masdarın fiili gibi amel ettiğine hem de fâilin ayetin başında geçen (وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبَدٍ) ifadesinde zikredilmesi sebebiyle hafzedildiğine değinir ve “أَوْ إِطْعَامُ الْإِنْسَانِ” şeklinde takdir eder.⁹⁸

Örnek 3.

”نَعَاءٍ جُذَامًا غَيْرَ مَوْتٍ وَلَا قَتْلٍ * وَلَكِنْ فِرَاقًا لِلدَّعَائِمِ وَالْأَصْلِ”⁹⁹

Sîbeveyh, fiilinin yerini tutan masdarlar bağlamında şiirde geçen “نَعَاءٍ” masdarına işaret eder.¹⁰⁰

Sîrâfî, Şentemerî ve Enbârî, “نَعَاءٍ” masdarını manası ve ameli bakımından “نَعَّ” şeklinde takdir eder.¹⁰¹

İbn Yaîş’e göre de takdir “نَعَّ” şeklindedir. Bu takdiri “أَظْهَرَ خَيْرَ وَفَاتِهِ” şeklinde açıklar.¹⁰²

1.1.2.5. Masdarın, İsmi Fâil ve İsmi Mef’ûle Hamli

Sîbeveyh, masdarın cümlede merfu gelmesinin masdar konumunda değil de ismi fâil ya da ismi mef’ûl anlamında geldiğine işaret ettiğini belirtir.¹⁰³

⁹⁵ Beled, 90/14-15-16.

⁹⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 189.

⁹⁷ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 46.

⁹⁸ Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 452.

⁹⁹ Şiir Sîbeveyh ve diğer kaynaklarda Kumeyt el-Esedî’ye (ö. 126/744) nisbet edilmiştir. Örneğin bkz. Ezherî, **Tehzîb**, C: III, s. 139; İbn Manzûr, **Lisân**, C: 15, s. 334.

¹⁰⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 276. Diğer örnekler için bakınız. **A.e.**, C. I, s. 115-116, 189-192, 231, 276-277.

¹⁰¹ Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 63; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 188; Enbârî, **el-İnsâf**, C. II, s. 438.

¹⁰² Bkz. İbn Yaîş, **Şerhu’l-Mufasssal**, C. III, s. 48.

¹⁰³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 232-233 (ومما يسبق فيه الرفع لأنه يراد به أن يكون في موضع غير المصدر). Ayrıca bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.131-132; Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 517. Masdarın bu ve

Örnek.

“قَدْ خِيفَ مِنْهُ خَوْفٌ” *Ondan korku duyuldu.*

“قَدْ قِيلَ فِي ذَلِكَ قَوْلٌ” *Bununla ilgili bir söz söylendi.*

Bu cümlelerdeki “قَوْلٌ” ve “خَوْفٌ” masdarları merfu ismi fâil ve mef’ûl anlamlarında gelmiştir. Takdir “قَدْ خِيفَ مِنْهُ أَمْرٌ أَوْ شَيْءٌ” ve “قَدْ قِيلَ فِي ذَلِكَ خَيْرٌ أَوْ شَرٌّ” şeklindedir. Masdarların mansub okunup hal ya da zikredilmeyen fiilin lafzından bedel yapılması da mümkündür.¹⁰⁴

Rummânî, bu tarz ifadelerin “أَمْرٌ يَحْتَاجُ إِلَى النَّظَرِ فِيهِ” üzerinde düşünölmeye muhtaç bir durum veya “قَدْ كَانَ مِنْهُ شَيْءٌ يَنْبَغِي أَلَّا يُهْمَلَ” ihmal edilmemesi gereken bir nokta manasında kullanıldığını ifade eder.¹⁰⁵

1.1.2.6. Masdar-ı Müevvelin Semâî Masdara Hamli

“أَنْ” ve fiili muzâri terhibinden oluşun masdarı müevvel, fiilin semâî masdarı yerine kullanılabilir.

Örnek.

“فَلَيْسَ بِمَعْرُوفٍ لَنَا أَنْ نَرُدَّهَا * صَاحًا وَلَا مُسْتَنْكَرٌ أَنْ تَعْفَرَ”¹⁰⁶

Atları sağ salim yara beresiz geri göndermek bizim bildiğimiz bir şey değildir.

Sîbeveyh, şiirdeki “أَنْ نَرُدَّهَا” ve “أَنْ تَعْفَرَ” mastarı müevvellerinin “رُدُّهَا” ve “عَفَرَهَا” şeklinde semâî masdarlarının yerine kullanıldığını söyler. Buna göre cümleyi “فَلَيْسَ بِمَعْرُوفٍ لَنَا رُدُّهَا ... صَاحًا وَلَا مُسْتَنْكَرٌ عَفَرَهَا” şeklinde takdir eder.¹⁰⁷

1.1.2.7. Mimli Masdarın Semâî Masdara Hamli

Sîbeveyh, mimli masdarların mimsiz masdarlarının yerine kullanılabildiğini söyler. Bunu da “تَجْرِي بِمَنْزِلَةٍ ...” ya da “تَجْرِي بِمَنْزِلَةٍ ...” gibi tabirlerle ifade eder. Örneğin “الْمَعْصِيَةُ” mimli masdarı, “الْعَصِيَانُ” masdarı yerine kullanılması gibi.¹⁰⁸

diğer kullanım ve manaları için bkz. Musa Alak, **Masdarın Manaları “Masdar” – “Hâsıl Bî’l-Masdar” – İnceleme ve Metinler-**, İstanbul, Ravza Yayınları, 2022, s. 32-39.

¹⁰⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 232-233; Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 132.

¹⁰⁵ Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 517.

¹⁰⁶ Nâbîga el-Ca’dî, **Dîvân**, s. 70.

¹⁰⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 64.

¹⁰⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 233.

Ayrıca Sîbeveyh, masdar kalıplarının cümlede mansub geldiğinde masdar anlamları üzere, merfu geldiklerinde ise mekan ya da zaman ifade ettiklerine işaret eder.¹⁰⁹

Sîrâfî, mimli masdarların mimi üzerinde durur ve sanki bir karîne gibi mef'ûle, mekana ve zamana delâlet ettiğinden bahseder.¹¹⁰

Rummânî, masdarların mansub geldiklerinde te'kîd ifade ettiğine ancak vakit kastedildiğinde merfu ve mansub okumanın mümkün olduğuna değinir.¹¹¹

Bu bağlamda masdarın mansub ve merfu gelmesine örnekler şunlardır:

Mansub Gelmesine Örnekler:

Örnek 1.

”ضَرَبَ بِهِ مَضْرَبًا.” Dövüldü.

Takdir “ضَرَبَ بِهِ مَضْرَبًا” şeklindedir.¹¹²

Örnek 2.

”سُرِّحَ بِهِ مُسْرَحًا.” Serbest bırakıldı/ Yollandı.

Takdir “سُرِّحَ بِهِ مُسْرَحًا” şeklindedir.¹¹³

Aynı masdar benzer şekilde bir şiirde de şöyle geçer:

*”أَلَمْ تَعْلَمْ مُسْرَجِي الْفَوَافِي * فَلَا عِيًّا بِهِنَّ وَلَا اجْتِلَابًا”¹¹⁴*

Kâfiyeler benim için kolaydır haberin yok mu?

*Onları söylemek için zorlanmam, başkalarından almaya da çalışmam.*¹¹⁵

Takdir “تَسْرِجِي الْفَوَافِي” şeklindedir.¹¹⁶

¹⁰⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 233-234.

¹¹⁰ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 131-132.

¹¹¹ Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 517-518.

¹¹² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 233.

¹¹³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y.

¹¹⁴ Şiirdeki “أَلَمْ تَعْلَمْ” ifadesi divanda “أَلَمْ تَخِيرَ” şeklinde rivayet edilmiştir. Bkz. Cerîr, *Dîvân*, s. 57.

¹¹⁵ Şiirin şerhi için bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 70; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 176, 215.

¹¹⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 233.

Örnek 4.

”تَدَارَكُنْ حَيًّا مِنْ نُمَيْرِ بْنِ عَامِرٍ * أُسَارَى تُسَامُ الدُّلَّ قَتْلًا وَمَحْرَبًا”¹¹⁷

*Nümeyr bin Âmir'den hayatta kalan, öldürülüp savaş alanına atılacak şekilde aşağılanan esirleri atlılar yetişip kurtardılar.*¹¹⁸

Sîbeveyh, şiirdeki ”مَحْرَبًا” masdarına dikkat çeker.¹¹⁹ Takdir ”قَتْلًا وَمَحْرَبًا” şeklindedir.¹²⁰

Merfu Gelmesine Örnekler:

Bu örneklerde mimli masdarlar, mimsiz masdar konumunda değil mekan (örnek 1) ve zaman ismi (örnek 2) olarak gelmiştir.

Örnek 1.

Gidilecek bir yere gidildi./ Bir yol izlendi. ”ذَهَبَ بِهِ مَذْهَبٌ، أَوْ سُلَّكَ بِهِ مَسَلٌّ”

Sîbeveyh, cümlelerdeki ”مَذْهَبٌ” ve ”مَسَلٌّ” masdarlarının ”الذَّهَابُ” ve ”السُّلُوكُ” anlamında olmadığını bilakis ”الْمَكَانُ الَّذِي يُذْهَبُ إِلَيْهِ” *gidilen yer* ve ”الْوَجْهَ الَّذِي يُسَلَّكَ فِيهِ” *izlenilen yol/yön* manasında olduğunu söyler. Bu yüzden merfu geldiklerine dikkat çeker. Bu bağlamda cümleyi ”ذَهَبَ بِهِ السُّوْقُ وَسُلَّكَ بِهِ الطَّرِيقُ” şeklinde takdir eder.¹²¹

Sîrâfî, bu masdarların merfu okunması bağlamında mekan isimlerinin, insanlar gibi fiziken var olmaları sebebiyle merfu okunmaya daha yakın olduklarını belirtir.¹²²

Örnek 2.

*Devenin çiftleşme zamanı geldi.*¹²³ ”أَنْتَ النَّاقَةُ عَلَى مَضْرِبِهَا”

Sîbeveyh, cümledeki ”مَضْرِبِهَا” masdarını ”عَلَى وَقْتِ ضَرَابِهَا” şeklinde takdir eder. Çünkü masdar cümlede ”جَيْنٌ” vakit anlamında gelmiştir. Aynı şekilde ”سِيرَ عَلَيْهِ مَبْعَثٌ” ”الجِيُوشِ وَمَضْرِبُ الشُّؤْلِ” cümlesinde de ”مَبْعَثٌ وَمَضْرِبٌ” masdarları vakit anlamındadır.¹²⁴

¹¹⁷ Sîbeveyh, şiiri Amr b. Ahmer el-Amerred el-Bâhilî'ye (ö. 75/694) nisbet etmiştir. Şiirin nisbeti için bkz. Şentemerî, *Tahsîl*, s. 176; Şurrâb, *Şerhu's-Şevâhid*, C: I, s. 160.

¹¹⁸ Bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 220; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 176.

¹¹⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 234.

¹²⁰ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 131-132; Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 517.

¹²¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 234.

¹²² Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 132.

¹²³ Bkz. İbnü'l-Varrâk, *İlelü'n-Nahv*, s. 140.

¹²⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 234, C. IV, s. 88-89.

Örnek 3.

”مَا هِيَ إِلَّا فِي إِزَارٍ وَشَوْدَرٍ * مُغَارَ ابْنِ هَمَامٍ عَلَى حَيِّ خَنْعَمَا“¹²⁵

Bir elbise ve bir şaldan başka bir şey değil...

İbn Hemmâm'ın Has'am mahallesine baskını.

Şiirde ”مُغَارَ“ mimli masdar, vakit manası ifade etmektedir.¹²⁶ Takdir ”رَمَنْ إِغَارَةٍ“¹²⁷ ”ابن هَمَامٍ“ şeklindedir.¹²⁷

1.2. İsimlerde Haml

İsimlerin, sayı ve tür bakımından birbiri yerine kullanıldığı ifadeler vardır. Bu durumda birbirlerine sayı ve tür bakımından hamledilirler.

1.2.1. Sayı Açısından Haml

İsimlerin, sayı ve tür bakımından lafızları ile ifade ettikleri manaları arasında farklılıkların olduğu ifadeler vardır. Bu bakımdan müfredin cemiye, müfredin müsennaya, ceminin müfrede ve ceminin müsennaya ya da lafzın tam zikredilip anlam açısından bir kısmına hamledildiği durumlar bulunmaktadır.

1.2.1.1. Müfred Lafzın Cem'i Manaya Hamli

Bazı ifadelerde lafız müfred ancak anlam cemi gelmektedir. Bu tarz ifadelere çoğunlukla şiirlerde rastlanmaktadır. Bununla beraber gündelik kullanımda ve ayet-i kerimelerde de görülmektedir.¹²⁸

Bu şekilde kullanımı mümkün kılan şey ise kelâmın uzaması ve müfred lafzın cemi lafza izafetiyle cemi manaya delâlet etmesi olarak görülmektedir.¹²⁹

Örnek 1.

”كُلُوا فِي بَعْضِ بَطْنِكُمْ تَعْفُوا * فَإِنَّ زَمَانَكُمْ رَمَنْ خَمِيسُ“

¹²⁵ Şiirin nisbeti için bkz. Ebû Muhammed es-Sîrafî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 228; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 235, 1. Dipnot.

¹²⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y. (فَصِيرَ مُغَارًا وَقَتًا وَهُوَ ظَرْفٌ). Sîrafî, *Şerh*, C. II, s. 133; Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 518.

¹²⁷ Müberrid, *el-Muktedab*, C. II, s. 161; Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 518; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, C. II, s. 210.

¹²⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 209 (وليس بمستنكر في كلامهم أن يكون اللفظ واحداً والمعنى جميع حتى قال بعضهم). (في الشعر "من ذلك" ما لا يستعمل في الكلام).

¹²⁹ Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 483-84.

Karınlarınızın bir kısmını doyurun ve iffetli olun,

*Zirâ zamanınız, açlık zamanıdır.*¹³⁰

Sîbeveyh, şiirde müfred lafız ancak cemi mana ile gelen “بَطْنُكُمْ” kelimesine dikkat çeker.¹³¹

“بَطْنُكُمْ” kelimesinin takdiri “بُطُونُكُمْ” şeklindedir. Lafız müfred gelmiş ancak cemi mana kastedilmiştir.¹³²

İbnü'l-Verrâk, “كُم” şeklinde cemi lafza izâfetin “الْبَطْنُ” dan kastın “الْبُطُونُ” olduğuna delâlet ettiğini söyler.¹³³

Şu şiirde de benzer şekilde kullanım vardır:

“لَا تُتَكِرُوا الْقَتْلَ وَقَدْ سُبِينَا * فِي خَلْقِكُمْ عَظْمٌ وَقَدْ شَجِينَا”¹³⁴

Esir olduğumuzda öldürmeyi inkar etmeyin, boğazınızı tıkayan bir kemik
*var.*¹³⁵

Sîbeveyh, şiirdeki “خَلْقِكُمْ” kelimesine dikkat çeker.¹³⁶ Takdir “خُلُوقُكُمْ” şeklindedir.¹³⁷

Örnek 2.

“وَقَرَّرْنَا بِهِ عَيْنًا.” *Aynen onayladık.*

Cümlede temyiz konumunda gelen “عَيْنًا” kelimesinin takdiri “أَعْيُنًا” şeklindedir. Müfred olarak gelen temyiz cemi mana ifade etmektedir.¹³⁸

Kur'ânı Kerim'de de benzer örnekler vardır:

﴿ فَإِنْ طِبَّنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِّنْهُ نَفْسًا ﴾

*Eğer onlar gönül rızasıyla size bir şey bağışarlarsa ...*¹³⁹

¹³⁰ Bkz. İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 247; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 170.

¹³¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 210 (ومما جاء في الشعر على لفظ الواحد يراد به الجميع).

¹³² Bkz. Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, C. V, s. 93; Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 104; Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 483.

¹³³ Bkz. İbnü'l-Varrâk, **İlelü'n-Nahv**, s. 516.

¹³⁴ Bkz. Ebü'l-Bekâ el-Ukberî, **Dîvânî'l-Mütenebbî bi şerhi Ebi'l-Bekâ el-Ukberî (et-Tıbyân fî şerhi'd-Dîvân)**, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, t.s., C. III, s. 325.

¹³⁵ Şerhi için bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 169.

¹³⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 209.

¹³⁷ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 101; Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 482-83; İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. IV, s. 12.

¹³⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 210.

¹³⁹ Nisâ, 4/4.

Sîbeveyh, âyet-i kerîmede temyiz olarak gelen “نَفْسًا” kelimesini “أَنْفُسًا” şeklinde takdir eder. Anlam cemi olduğu için cemi söylemenin de mümkün olduğunu söyler.¹⁴⁰

Rummânî, karışıklık olması söz konusu ise cemi lafızın tercih edilmesinin asıl olduğunu ifade eder.¹⁴¹

Bir başka ayette de şöyledir:

﴿وَمِنْهُمْ مَّن يَسْتَمِعُونَ إِلَيْكَ﴾

*Onlardan seni dinleyenler vardır.*¹⁴²

Ayet-i kerimede “مَّن” ismi mevsûlû müfred olarak gelmiş ancak cemi manasındadır.¹⁴³

İsmi mevsulün kelâmın siyakına göre müfred lafız cemi manada ya da müzekker lafız müennes manada kullanımları vardır.¹⁴⁴

1.2.1.2. Müfred Lafzın Müsennâ Manaya Hamli

Bazı sözlerde lafız müfred ancak mana müsenna olabilmektedir.

Örnek.

”تَعَشَّ فَإِنْ عَاهَدْتَنِي لَا تَخُونَنِي * نَكُنْ مِثْلَ مَنْ يَا ذَنْبُ يَصْطَجِبَانِ“¹⁴⁵

Buyur akşam yemeğini ye! Bana söz verip ihanet etmezsen,

*Seninle -Ey Kurt!- dostluk eden iki kişi gibi oluruz.*¹⁴⁶

Şiirde geçen “مَّن” kelimesi müfreddir. Ancak sıra cümlesinde fiil, “مَّن” kelimesinin müfred lafzına değil de “يَصْطَجِبَانِ” şeklinde cümledeki müsennâ manasına hamledilerek gelmiştir.¹⁴⁷

¹⁴⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 210 (كما قلت: ثلثمائة وثلاث مئتين ومئات).

¹⁴¹ Rummânî, **Şerh**, C. II, s.483.

¹⁴² Yûnus, 10/42.

¹⁴³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 40.

¹⁴⁴ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.415; Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s.182; C. II, s.371; Hâdî, **eş-Şerhü'l-Muâsır**, c.2/4, s.8-9, c.3/5, s. 277. Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.80, 203-204; C. II, s. 40, 42-43.

¹⁴⁵ Bkz. Ferezdak, **Dîvân**, C: II, s. 329.

¹⁴⁶ İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. II, s. 92.

¹⁴⁷ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.416; Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, C. II, s. 111; Müberrid, **el-Muktedab**, C. II, s. 295; C. III, s. 253; Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, C. I, s. 146; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 310; C. III, s. 182; İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C. II, s. 424.

İbn Cinnî, bu manada cümleyi “مِثْلُ الَّذِينَ يَصْطَحِبَانِ” ya da “مِثْلُ اثْنَيْنِ يَصْطَحِبَانِ” şeklinde takdir eder.¹⁴⁸

Rummânî, “مَنْ” gibi ismi mevsul olarak gelen müfred “الذي” nin aynı şekilde tesniye ya da cemi manaya hamledilemeyeceğine dikkat çeker. Çünkü “الذي” kelimesinin sayı bakımından (müfred-müsennâ-cemi) mevsufa tabî bir sıfat olduğunu belirtir.¹⁴⁹

1.2.1.3. Cemi Lafzın Müfred Manaya Hamli

Cemi lafız, cümlelerin siyakına göre müfred manaya hamledilebilir.

Örnek.

Bir bir / tek tek girdiler. “دخلوا الأول فالأول”

Sîbeveyh, bu ifadenin hem “دخلوا الأول فالأول” (Sırayla girdiler.) şeklinde hal üzere mansub hem de zikredildiği şekilde bedel üzere merfu okunabildiğini söyler. Bedel üzere merfu okunduğunda öncesindeki fiilin fâilinden bedel olacağı için “دخلوا” lafzı, bedel “الأول” lafzına uygun olan “دخل” manasına hamledilir. Takdir “دخل الأول فالأول” şeklindedir. “Girdiler” anlamındaki çoğul “دخلوا” fiili failin lafzına itibarla “girdi” anlamındaki müfred “دخل” manasına te’vil edilmiştir.¹⁵⁰

1.2.1.4. Cemi Lafzın Müsennâ Manasına Hamli

Cemi lafız, cümlelerin siyâkına göre müsennâ manaya hamledilebilir.

Örnek 1.

“مَا أَحْسَنَ وَجُوهَهُمَا؟” “Yüzleri ne kadar güzel!”

Sîbeveyh, bu cümledeki “وجه” kelimesinin lafzının cemi ancak manasının müsenna olduğunu söyler. Mesela “Bunu biz yaptık” anlamındaki “نحن فعلنا ذلك” cümlesini cemi formların tesniye için de kullanıldığına örnek verir. Halîl’den nakille tesniyenin de birden çok olması bakımından cemi sayıldığını ifade eder.¹⁵¹

¹⁴⁸ İbn Cinnî, **el-Muhteseb**, C. II, s. 222.

¹⁴⁹ Rummânî, **Şerh**, s. 760. Bu duruma sebep olarak akla ilk gelen, “مَنْ” kelimesinin tesniye, cemi, müennes formlarının bulunmayışı olabilir. Ancak Sîbeveyh, “مَنْ” kelimesinin diğer formlarından “بَابُ مَنْ إِذَا كُنْتَ مُسْتَفْهِمًا عَنْ نَكْرَةٍ” başlığı altında bahseder. Nekra/belirsiz kelime ile ilgili soru ifadesinde kullanılabilen “مَنْتَانِ - مَنْتَانِ” “مَنْتَانِ - مَنْتَانِ” “مَنْتَانِ - مَنْتَانِ” şeklinde diğer formlarından bahseder. Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 408-409.

¹⁵⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 398. Ayrıca bkz. Müberrid, **el-Muktedab**, C. III, s. 271; Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.288.

¹⁵¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 48-49.

Ayrıca Sîbeveyh, tesniyeden bahsederken kelimenin münferid olan ve bir şeyin parçası olan şeklinde iki türüne işaret eder.¹⁵²

Sîrâfî, bu kelime türlerine örnek vererek açıklar. Mesela ev anlamındaki “دار” münferid, vücut âzâlarından olan baş anlamındaki “رُجَّةٌ” ise bir şeyin parçası olan kelime türündendir. Münferid kelimeler de tesniye yapılırken elif-nûn ile “دَارَانِ” şeklinde, bir şeyin parçası olan kelimeler tesniye yapılırken tercih edilen ise “أَرْجَةٌ وَرُجْوَةٌ” şeklinde cemi form olduğunu ifade eder.¹⁵³

Bu şekilde kullanımın Kur’ân-ı Kerim’de de örnekleri vardır:

Örnek 2.

﴿وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا﴾

*Hırsızlık eden erkek ve kadının ellerini kesin*¹⁵⁴

Âyet-i kerîmede “o ikisinin elleri” anlamındaki “أَيْدِيَهُمَا” kelimesi cem’i olarak gelmiştir. Ancak tesniye manası taşımaktadır.¹⁵⁵

Yine bir başka âyet-i kerîmede de şöyle kullanılmıştır:

﴿وَهَلْ أَتَاكَ نَبُوءُ الْخَصَمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمَحْرَابَ﴾

*Sana davacıların haberi geldi mi? Hani onlar duvarı aşarak mabede girmişlerdi.*¹⁵⁶

Âyet-i kerîmede “الْخَصَمِ” kelimesi müfred lafızda gelmiştir. Ancak sonrasındaki ayette tesniye şeklinde zikredilmiştir:

﴿إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصِمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ﴾

*Hani Dâvûd’un yanına girmişlerdi de Dâvûd onlardan korkmuştu. Onlar, “Korkma! Biz, iki davacı grubuz. Birimiz diğerine haksızlık etmiştir.”*¹⁵⁷

¹⁵² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

¹⁵³ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.378-79.

¹⁵⁴ Mâide, 5/38.

¹⁵⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.621-22 (فرقوا بين المنتى الذي هو شيء على حدة وبين وقد قالت العرب في الشينين (الذين كل واحد منهما اسم على حدة وليس واحد منهما بعض شيء كما قالوا في ذا لأن التنبيه جمع فقالوا كما قالوا: فعلنا). Diğer örnekler için bakınız. A.y.; Sîbeveyh, C. II, s. 48-49.

¹⁵⁶ Sâd, 38/21.

¹⁵⁷ Sâd, 38/22.

Sîbeveyh, tesniye şeklinde zikredilmesini önceki ayette müfred lafızla gelen “الْخَصْمَ” kelimesinin tesniye manasında olduğuna yorar. Lafız müfred gelmiş ancak sonrasında gelen “خَصْمَان” müsenna manaya delâlet etmiştir.¹⁵⁸

Sîbeveyh, bu meseleyi Halîl’e sorduğunu ve onun “tesniye de cem’i’dir” şeklinde cevap verdiğini söyler.¹⁵⁹

Nitekim Halîl, ayette geçen “الخصم” kelimesinin hem cem’i hem müfred manada kullanıldığını söyler.¹⁶⁰

Nehhâs da daha kapsamlı bir açıklama ile, “الخصم” kelimesinin “ذو خصم” manasında müfred, müsennâ ve cem’i manaları için gelebileceğini belirtir.¹⁶¹

İbn Cinnî ise daha çok neden müfred lafzın kullanıldığı üzerinde durur. Zikredilen âyet-i kerîme bağlamında bu kullanımın tercih edilmesini, tezkîr ve ifrâd’ın yani müzekker ve müfred lafzın dilde daha kuvvetli ve yapısal bakımdan daha yüksek/değerli olmasıyla açıklar. Ona göre müfred ve müzekker olan masdar lafzı mübalağa sağlar. Bir başka deyişle mananın tam ve vurgulu bir şekilde ifadesi, müennes ve cem’i lafzın terk edilmesiyle gerçekleşir.¹⁶²

1.2.1.5. Mutlak Lafzın Mukkayyede Hamli

Bazı cümlelerde bazı kelimeler, manalarının tamamını değil bir bölümünü ifade etmektedir. Sîbeveyh, bu kullanımın sebebini gerçekleştiren fiilin çokluğu (التكثير) ile açıklar.¹⁶³

Sîrâfî, bununla birlikte kelimedeki manasının tamamının anlaşılmasının da mümkün olduğunu belirtir. Mesela “سِيرَ عَلَيْهِ اللَّيْلُ” cümlesindeki “gece” anlamındaki “اللَّيْلُ” gecenin tamamı yani tam bir geceyi “لَيْلَةً” ifade etmesi de mümkündür.¹⁶⁴

Örnek 1.

Bir süre gidildi. “سِيرَ عَلَيْهِ الدَّهْرُ”

¹⁵⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 48.

¹⁵⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

¹⁶⁰ Halîl, **el-Ayn**, C. IV, s. 191.

¹⁶¹ Nehhâs, **Meâni’l-Kur’ân**, C. VI, s. 94.

¹⁶² Bkz. İbn Cinnî, **el-Hasâis**, C. II, s. 209.

¹⁶³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 218.

¹⁶⁴ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 113.

Bu sözde, “الدَّهْرُ” kelimesi tam söylenmiş ancak “بَعْضُ الدَّهْرِ” zamanın bir kısmı kastedilmiştir. Takdir “سِيرَ عَلَيْهِ بَعْضُ الدَّهْرِ” şeklindedir.¹⁶⁵

Örnek 2.

“جَاءَنِي أَهْلُ الدُّنْيَا” *Dünyaki insanlar bana geldi.*

Sîbeveyh, bu sözdeki “أَهْلُ الدُّنْيَا” dan kastın beş kişi bile olabileceğini ancak çokluk ifadesi olarak bu şekilde kullanıldığını söyler.¹⁶⁶

1.2.2. Tür Açısından Hamli

İsimler, sayı açısından birbirine hamledildiği gibi türleri açısından da birbirine hamledilebilmektedir. Bu şekildeki hamli, müzekkerrin müennese, müennesin müzekkere, müfred ismin mürekkebe, isim-fiillerin fiil manasına, müştak ismi fâilin câmid masdara, câmid masdarın müştak masdara, müştak masdarın yine müştak masdara, ismin masdara, müştak sıfatın hale, zarfın isme, işaret zamirinin ismi mevsûle, cem'i killetin cem'i kesrete, marife ismin nekra isme hamli vb. şekillerde gerçekleşmektedir.

1.2.2.1. Müzekkerin Müennese Hamli

Aralarında fiil-fâil gibi nahvi/isnadî bağın bulunduğu kelimeler arasında müzekkerlik ve müenneslik bakımından lafzî uyumun görülmediği ifadeler vardır.

Sîbeveyh, bu tür kullanım örneklerini asıl/yaygın kullanım olmamakla birlikte az da olsa kullandıklarına işaret eder.

Kur'ân-ı Kerim'de, nesir ve şiirde bu tür kullanıma örnekler vardır:

Ayet Örnekleri:

Örnek 1.

﴿ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ﴾

*Sonra onların hilesi, “Vallahi ey Rabbimiz! Bizler müşriklerden olmadık” demekten başka olmayacak.*¹⁶⁷

Sîbeveyh, bazı kâriilerin “لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ” şeklinde mansub okuyarak haberi takdim ettiklerini söyler. Bu durumda kâne fiilinin ismi “أَنْ قَالُوا” olmaktadır. Sîbeveyh, müennes

¹⁶⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 218 (سِيرَ عَلَيْهِ الدَّهْرُ وَإِنَّمَا تَعْنِي بَعْضُ الدَّهْرِ وَلَكِنَّهُ يَكْتَرُ).

¹⁶⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y. (جَاءَنِي أَهْلُ الدُّنْيَا وَعَسَى أَنْ لَا يَكُونُ جَاءَهُ إِلَّا خَمْسَةٌ).

¹⁶⁷ *el-En'âm*, 6/23

gelen “لَمْ تَكُنْ” fiilinin ismi konumundaki “أَنْ قَالُوا” nun lafzen müzekker göründüğüne ancak müennes fiile isim olarak geldiği için müennese hamledildiğine dikkat çeker.¹⁶⁸

Bu bağlamda Sîrâfî, “أَنْ قَالُوا” ifadesini “تُمْ لَمْ تَكُنْ فَتَنْتَهُمْ إِلَّا مَقَالَتْهُمْ” şeklinde müennes lafız ve manaya hamlederek te'vil eder.¹⁶⁹ Böylece müenneslik uyumu sağlanmış olur.

Örnek 2.

﴿يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ﴾

... geçen kervanlardan biri onu alsın (götürsün)¹⁷⁰

Sîbeveyh, âyet-i kerîmede fâil konumundaki “بَعْضُ” kelimesinin lafzen müzekker olduğu halde müennese muzâf olduğu için müennes kabul edilip “يَلْتَقِطُهُ” fiilinin, “تَلْتَقِطُهُ” şeklinde manaya hamledilerek müennes okunmasının da mümkün olduğunu belirtir.¹⁷¹

Ferrâ, müennese izâfe edilse de genel okuyuşun “يَلْتَقِطُهُ” şeklinde müzekker lafız ile olduğunu söyler. Bununla beraber Arapların, müennese izâfe edilen yahut ona isnad edilen bir fiil söz konusu ise lafzı müennese hamlettiklerini aktarır.¹⁷²

Zeccâc da, ekseri okuyuşun müzekker lafız ile olmakla birlikte tüm nahivcilerin müennes lafız ile okuyuşu câiz/mümkün gördüklerini söyler.¹⁷³

Nesir Örnekleri:

Örnek 1.

“ذَهَبْتُ بَعْضُ أَصَابِعِهِ” Parmaklarından bazıları gitmişti.

Cümlede fâil konumundaki “بَعْضُ” kelimesi müzekker, fiili ise “ذَهَبْتُ” şeklinde müennes lafız ile gelmiştir. Sîbeveyh, “بَعْضُ” kelimesinin müennese muzâf olup bir başka deyişle ondan bir parça olduğu için mana bakımından müennese hamledildiğine işaret eder. Şayet muzâf olan kelime “ذَهَبْتُ عَبْدُ أُمِّكَ” cümlesindeki “عَبْدُ” kelimesi gibi müennes kelimedenden bir parça değilse müennes manasına hamledilmesinin mümkün olmadığını belirtir.¹⁷⁴

¹⁶⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 51.

¹⁶⁹ Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 313; Rummânî, *Şerh*, C. I, s. 233.

¹⁷⁰ İbnü's-Sîrâfî, 12/10.

¹⁷¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 51.

¹⁷² Bkz. Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, C. II, s. 36; Kefevî, *el-Küllîyyât*, s. 1023.

¹⁷³ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, C. III, s. 94.

¹⁷⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 51; 402; C. III, s. 248. Ayrıca bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s. 313; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, C. II, s. 417; Süheylî, *Netâic*, s. 246; Ukberî, *el-Lubâb*, C. II, s. 104.

İbn Serrâc, bu cümleye “تَأْنِيْثُ الْمَذْكُرِ عَلَى التَّأْوِيلِ” başlığı altında yer verir.¹⁷⁵ Bu da Sîbeveyh’in bu örnek çerçevesinde yaptığı tahlilin nahvî bir te’vil olduğunu ortaya koyar niteliktedir.

Örnek 2.

”اجْتَمَعَتْ أَهْلُ الْيَمَامَةِ“ *Yemâme halkı toplandı.*

Cümledeki “اجْتَمَعَتْ” fiili, “الْيَمَامَةِ” müennes lafzına hamledilerek okunmuştur.¹⁷⁶

Şiir Örnekleri:

Fâilin lafzen müzekker, fiilinin ise müennes gelmesine şiirlerde de rastlanır. Bu durum fâilin, müennese muzâf olması sebebiyle müennese hamli ile açıklanır.

Örnek 1.

هَوْنٌ عَلَيْكَ فَإِنَّ الْأُمُورَ * بَكْفٍ إِلَهِ مَقَادِيرِهَا

”فَلَيْسَ بِأَتَيْنِكَ مِنْهِيهَا * وَلَا قَاصِرٌ عَنْكَ مَأْمُورُهَا“¹⁷⁷

Hırs yapma! Çünkü herşey Allah’ın kontrolündedir,

Ne O’nun istemediği bir şey sana gelir, ne de emrettiği senden eksik kalır.

Şiirde geçen “مَأْمُورُهَا” kelimesindeki “ها” zamiri, müennese muzâf olan müzekker “مَنْهِيهَا” kelimesine dönmektedir. Müennese muzâf olduğu için mana bakımından müennes kabul edilebilmektedir.¹⁷⁸ Bu şekilde müennes kabul edildiğinde “فَلَيْسَ بِأَتَيْنِكَ مِنْهِيهَا/ فَلَيْسَ بِأَتَيْنِكَ” cümlesinin takdiri “بَأَتَيْنِكَ” kelimesinin müennesi ile “فَلَيْسَ بِأَتَيْنِكَ” şeklindedir.¹⁷⁹

Örnek 2.

”مَشِينٌ كَمَا اهْتَزَّتْ رِمَاحٌ تَسْفَهُتُ * أَعَالِيهَا مَرُّ الرِّيَّاحِ النَّوَاسِمِ“¹⁸⁰

¹⁷⁵ İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl*, C. III, s. 476-477.

¹⁷⁶ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 65; Ahfeş, *Meâni’l-Kur’ân*, C. I, s. 394; İbn Cinnî, *el-Hasâis*, C. I, s. 309.

¹⁷⁷ Bkz. Bağdâdî, *el-Emsâl*, s. 193. Şiirin başı şu şekilde de rivayet edilmiştir: “فَلَا تَحْرِصَنَّ فَإِنَّ” *الْأُمُورَ*. Bkz. İbn Abdürabbih, *el-lkdü’l-Ferîd*, C. III, s. 159.

¹⁷⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 64.

¹⁷⁹ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 65; Sîrâfî, *Şerh*, C. I, s.342; Rummânî, *Şerh*, C. I, s. 248; Müberrid, *el-Muktedab*, C. IV, s. 196, 200; Ebu Muahmmmed es-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 162, 164, 165.

¹⁸⁰ Şiirin başı “رَوِيدًا كَمَا اهْتَزَّتْ...” şeklinde de rivayet edilmiştir. Bkz. Bâhilî, *Dîvânü Zirrumme*, C. II, s. 754.

*Kadınlar, tepelerine rüzgarın değmesiyle sarsılan mızraklar gibi yürüdü.*¹⁸¹

Şiirde fiil “تَسَفَّهَتْ” müennes, fâil “مَرُّ الرِّيحِ” ise müzekker lafızda gelmiştir. Ancak fâilin izâfe edildiği müennes “الرِّيحِ” kelimesine –bir başka deyişle anlama- itibarla fâil müennes kabul edilip cümle anlamca “تَسَفَّهَتْهَا الرِّيحُ” şeklinde takdir edilmiştir.¹⁸²

1.2.2.2. Müennesin Müzekkere Hamli

Kelime, müennes lafza sahip olsa da ifade ettiği anlam bakımından müzekker kabul edilebilir.

Mesela bir şiirde şöyle kullanılmıştır:

Örnek.

هَلْ تَعْرِفُ الدَّارَ يُعْفِيهَا الْمَوْزُ؟

الدَّجْنُ يَوْمًا وَالسَّحَابُ الْمَهُمُورُ،

لِكُلِّ رِيحٍ فِيهِ ذَيْلٌ مَسْفُورٌ¹⁸³

Tozun izleri/anıları örttüğü evi biliyor musun?

Bir gün kara bulutlu ve yağmurlu,

Her rüzgarın savrulan bir kuyruğu/devamı vardır.

Şiirde geçen “الدَّارَ” kelimesine râcî “فِيهِ” deki zamir müzekker gelmiştir. Çünkü “الدَّارَ” kelimesi her ne kadar müennes olsa da burada “mekan” manasına itibar edilmiş ve müzekker zamir kullanılmıştır.¹⁸⁴

¹⁸¹ Bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 82.

¹⁸² Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 65; Müberrid, **el-Muktedab**, C. IV, s. 197; Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, C. IV, s. 83; Nehhâs, **İ'râbü'l-Kur'ân**, C. III, s. 189; İbn Cinnî, **el-Muhtesab**, C. I, s. 347; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 42, 82, 89. Diğer şiir örnekleri için bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 52-53.

¹⁸³ Şiirin nisbeti ve şerhi için bkz. İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C: II, s. 39; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 306, dp. 1031.

¹⁸⁴ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 179-80 (فَقَالَ فِيهِ لِأَنَّ الدَّارَ مَكَانٌ فَحَمَلَهُ عَلَى ذَلِكَ).

Örnek 2.

Zeyd'e zaman ver. "رُوِّدَ زَيْدًا"

Cümlelerin takdiri "أُرُوِّدُ زَيْدًا" şeklindedir.¹⁹¹

Şiirlerde de benzer kullanımlar vardır:

Örnek 3.

Bırak develeri bırak! "تَرَكَهَا مِنْ إِبِلٍ تَرَكَهَا"

Geri dur develerden geri dur! "مَنَعَهَا مِنْ إِبِلٍ مَنَعَهَا"

Cümlelerinde geçen "تَرَكَ" ve "مَنَعَ" fiil isimleri "أَتَرَكَهَا" ve "أَمَنَعَهَا" anlamına te'vil edilmektedir.¹⁹²

1.2.2.5. Müştak İsm-i Fâilin, Câmid Masdara Hamli

Bazı ifadelerde içinde bulunan durumun delâleti sebebiyle gerek duyulmadığı (اسْتِغْنَاء) için fiil hazfedilebilir ve fiilin masdarı konumunda gelen ismi fâil fiil lafzının yerine (بَدَلًا مِنْ اللَّفْظِ بِالْفِعْلِ) geçer.¹⁹³ Bir başka deyişle fiiline hamledilir.

Örnek 1.

*"أَلَحِقْتُ عَذَابَكَ بِالْقَوْمِ الَّذِينَ طَعَوْا * وَعَانَدُوا بِكَ أَنْ يَغْلُوا فَيُطْغَوْا"*¹⁹⁴

*Haddi aşan kavme cezayı ver... ve onların bana karşı gelip beni ezmesinden sana sığınırım.*¹⁹⁵

Sîbeveyh, şiirdeki "عَانَدُوا بِكَ" ifadesini "وَعِيَادًا بِكَ" şeklinde takdir eder. "أَعُوذُ بِاللَّهِ" ifadesindeki fiilin hazfedilip "عَانَدُوا" ismi fâilin, "عِيَادًا" masdarının konumunda fiilinin yerine geçtiğini söyler.¹⁹⁶

¹⁹¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 241, 243 (فإنما هو اسم لقولك: أُرُوِّدُ زَيْدًا). Diğer örnekler için bakınız. *A.e.*, C. I, s. 241-51; C. II, s. 302; C. III, s.292-93.

¹⁹² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 241-242 (تَرَكَهَا مِنْ إِبِلٍ تَرَكَهَا، مَنَعَهَا مِنْ إِبِلٍ مَنَعَهَا، (فهذا اسم لقوله له: أَمَنَعَهَا).

¹⁹³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 341-42; Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 230; Rummânî, *Şerh*, C. II, s. 689.

¹⁹⁴ Bkz. Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-Merzûkî (ö. 421/1030), *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003, s. 340.

¹⁹⁵ Bkz. İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 252; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 217.

¹⁹⁶ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 341-42 (وَعِيَادًا بِكَ); İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. I, s. 304; İbn Mâlik, *Şerhu't-Teshîl*, C. II, s: 352.

Örnek 2.

”على حَلْفَةٍ لا أَشْتَمُ الدَّهْرَ مُسْلِمًا * وَلَا خَارِجًا مِنْ فِيٍّ زُورٍ كَلَامٍ“¹⁹⁷

*Yemin olsun, bir Müslüman olarak zamana sövmeyeceğim,
Ağzımdan da yalan söz çıkmayacak.*¹⁹⁸

Şiirdeki ”وَلَا خَارِجًا“ ifadesinde takdir ”وَلَا يَخْرُجُ خُرُوجًا“ şeklindedir. ”لا“ dan sonra gelen ”يَخْرُجُ“ fiili terkedilmiş ve câmid ”خُرُوجًا“ masdarının yerinde bulunan müştak ”خَارِجًا“ ismi fâili, fiilin lafzından bedel olarak gelmiştir.¹⁹⁹

Dolayısıyla bu ifadede te’vil açısından iki durum söz konusudur. Birincisi fiilin hazfi, ikicisi müştak ismi fâil lafzının câmid masdar lafzına hamlidir.

1.2.2.6. Câmid Masdarın Müştak Masdara Hamli

Bazı ifadelerde câmid masdarların aynı kökten türemiş müştak masdar manalarına hamli söz konusudur.

Örnek 1.

Bu bir dirhemdir tam olarak. ”هَذَا دِرْهَمٌ سَوَاءٌ“

Sîbeveyh, cümlede geçen mansub ”سَوَاءٌ“ masdarının ”إِسْتَوَاءٌ“ manasında olduğunu söyler. Buna göre cümleyi ”هَذَا دِرْهَمٌ إِسْتَوَاءٌ“ şeklinde takdir eder. Camid ”سَوَاءٌ“ masdarı müştak ”إِسْتَوَاءٌ“ masdarı manasına te’vil eder. Ayrıca masdar ”سَوَاءٌ“ şeklinde merfu okunduğunda takdirin ”هَذَا دِرْهَمٌ تَامٌ“ şeklinde olduğunu belirtir. Yapılan bu takdirlerin konuşmada kullanılmadığını ancak manayı açıkladığını ifade eder.²⁰⁰

Örnek 2.

Sen onu çaba göstererek aradın. ”طَلَبْتَهُ جَهْدًا“

¹⁹⁷ Şiir Ferezdak'ın (ö. 114/732) divanında şu lafız ile geçmektedir: ”على قسم لا أَشْتَمُ الدَّهْرَ مُسْلِمًا ...“ . Bkz. Ferezdak, *Divan*, C: II, s. 212.

¹⁹⁸ Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 234-235; İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 118; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 218.

¹⁹⁹ Bkz. Halîl, *el-Cümel*, s. 96; Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 346; Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, C. III, s. 208; Müberrid, *el-Muktedab*, C. III, s. 269; C. IV, s. 313; *el-Kâmil*, C. I, s. 283; Nehhâs, *İ'râbü'l-Kur'ân*, C. V, s. 52; İbn Cinnî, *el-Muhtesab*, C. I, s. 138. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 342; C. II, s. 22.

²⁰⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s.119. Bu mana için ayrıca bkz. Müberrid, *el-Muktedab*, C. II, s. 273; *el-Kâmil*, C. IV, s. 9; Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 448; İbn Manzûr, *Lisân*, C. XIV, s. 412.

Sîbeveyh, cümlede hal konumunda gelen “جَهْدَك” masdarının “اجْتِهَادًا” takdirinde olduğunu söyler. Her masdarın bu şekilde muzâf olamayacağını belirtir.²⁰¹

İbnü's-Serrâc, masdarın mahzûf fiilinin yerinde bulunduğu kabulüne binâen cümleyi fiil üzerinden “طَلَبْتُهُ تَجَنُّدُ جَهْدِكَ” şeklinde takdir eder.²⁰²

Sîrâfî'nin takdiri manayı daha açık ortaya koyar. Cümlede “جَهْدَ” masdarının, “مُجْتَهِدًا” manasında ve hal olarak geldiğini ifade eder. Sadece bu manada gelen camid masdarların muzaf olarak kullanılabileceklerine dikkat çeker. Yani “طَلَبْتُهُ جَهْدًا” denmez. Ancak “جَهْدِكَ” gibi izâfe edildiğinde mana ifade eder.²⁰³

1.2.2.7. Müştak Masdarın Müştak Masdara Hamli

Sîbeveyh, aynı kökten türemiş farklı kalıplardaki masdarların, birbirlerinin manasını ifade ettikleri için bir diğerinin fiiliyle kullanılabileceğini söyler.

Örnek 1.

Bir araya geldiler. “اجْتَوَرُوا تَجَاوَرًا، تَجَاوَرُوا اجْتَوَارًا”

Sîbeveyh, bu masdarları “اجْتَوَرُوا اجْتَوَارًا، تَجَاوَرُوا تَجَاوَرًا” şeklinde takdir eder. “جور” kökünden gelen iftiâl babına girmiş “اجْتَوَرُوا” ve tefâul babına girmiş “تَجَاوَرُوا” fiillerinin içinde bulundukları kalıplar aynı manayı ifade ettiği için masdarların da birbirleri yerine kullanıldığını belirtir.²⁰⁴

Sîbeveyh'in buna verdiği bir diğer örnek ise “كَسَرًا” ve “انْكَسَرًا” masdarlarıdır. Manalarının bir olduğunu ve “انْكَسَرَ كَسَرًا” ve “كَسَرَ انْكَسَرًا” şeklinde kullanılabileceğini söyler.²⁰⁵ Sîbeveyh'in manalarının bir olmasından kastını, “kök manalarının bir olması” şeklinde anlamak daha doğru görülmektedir. Zira sözlükte “كَسَرَ” kırdı/kırmak, “انْكَسَرَ” kırıldı/kırılmak manalarını ifade eder.²⁰⁶

²⁰¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 373.

²⁰² İbnü's-Serrâc, **el-Usûl**, C. I, s. 165.

²⁰³ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.260.

²⁰⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. IV, s.81 (لأن معنى اجتوروا وتجاوزوا واحد).

²⁰⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.. Diğer örnekler için bakınız. **A.e.**, C. I, s. 379; C. IV, s.40-41.

²⁰⁶ Bkz. Halîl, **el-Ayn**, C. V, s. 306; İbn Manzûr, **Lisân**, C. V, s. 139.

Örnek 2.

”فَارْسَلَهَا الْعِرَاكَ وَلَمْ يَذُّهَا * وَلَمْ يُشْفِقْ عَلَى نَعْصِ الدَّخَالِ“²⁰⁷

Onu (deveyi) kalabalık/izdiham olduğu halde (su içmeye) gönderdi ve engel olmadı

*Arada sıkışıp yeterince su içememesine acımadı.*²⁰⁸

Sîbeveyh, şiirde geçen ”العِرَاكَ“ masdarını ”إِعْتَرَاكَ“ şeklinde takdir eder.²⁰⁹

Sîrâfî, ”العِرَاكَ“ kelimesinin ”عَارَكَ – يُعَارِكُ – مُعَارَكَةٌ وَعَرَاكَ“ filinden müştak masdar olup şiirde ismi fâil konumunda hal olarak geldiğini belirtir.²¹⁰ Cümleyi ”فَارْسَلَهَا مُعْتَرَكَةً“ şeklinde takdir eder.²¹¹

Müberraîd, cümlenin manasının ”أَرْسَلَهَا وَهِيَ تَعْتَرِكُ“ şeklinde olduğunu söyler ve buna binaen cümleyi o da ”فَارْسَلَهَا مُعْتَرَكَةً“ şeklinde te’vil eder.²¹²

İbn Yaîş, Arap dilinde hal ögesinin nekra geldiğine, bu şekilde elif-lam ile marife gelmesinin şaz olduğuna ve kıyas yapılamayacağına dikkat çeker. Bu durumun sadece masdarlar için mümkün olduğunu belirtir. Son tahlilde o da, hal konumundaki ”العِرَاكَ“ kelimesinin asıl hal ögesinden nâib olarak bulunduğunu söyler ve masdarı ismi fâil te’vilinde ”فَارْسَلَهَا مُعْتَرَكَةً“ şeklinde takdir eder.²¹³

1.2.2.8. İsmi Masdara Hamli

Bazı ifadelerde isimler, mana bakımından masdara hamledilmektedir.

Örnek 1.

Onunla ağız ağıza/dip dibe (yüzyüze) konuştum. ”كَلَّمْتُهُ فَاهُ إِلَى فِيّ“

Sîbeveyh, bu ifadeyi mana bakımından ”كَلَّمْتُهُ مُشَافَهَةً“ şeklinde takdir eder. Yani ”onunla ağız ağıza konuştum“ manasındaki ”فَاهُ إِلَى فِيّ“ ifadesi ”karşılıklı/yüzyüze konuşmak“ manasındaki ”مُشَافَهَةً“ müştak masdarına hamledilmektedir. ”بَايَعْتُهُ يَدًا بِيَدٍ“

²⁰⁷ Şiirin başı divanda şu şekildedir: ”فَأَوْرَدَهَا الْعِرَاكَ...“. Bkz. Lebîd, **Dîvan**, s. 70; Özdemir, **Lebîd b. Rebîa ve Divanı**, s. 257.

²⁰⁸ Bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 230; Harezmi, **et-Tahmîr**, C. I, s. 433; Ebu'l-Fidâ, **el-Künnâş**, C. I, s. 39.

²⁰⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 372.

²¹⁰ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 259.

²¹¹ Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 119.

²¹² Müberraîd, **el-Muktedab**, C. III, s. 237.

²¹³ İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. II, s. 18. ”العِرَاكَ“ masdarının, ”مُعْتَرَكَةٌ“ ismi fâiline hamlini ”te’vil“ şeklinde ifade eden kaynaklar için bkz. İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, a.y., Ebu'l-Fidâ, **el-Künnâş**, C. I, s. 39.

cümlesinde de “يَدًا بِيَدٍ” ifadesi “تَقْدًا” benimle nakit/peşin alışveriş yaptı manasına hamledilmektedir.²¹⁴

Sîrâfî, masdarın hal konumundaki durumunu daha açık bir şekilde ortaya koyar. Cümledeki “فَاهُ إِلَى فِيٍّ” ifadesinin “مُشَافَهَةً” masdarından nâib olarak bulunduğu söyler ve mana bakımından ismi fâile hamlederek “مُشَافَهَا” şeklinde takdir eder.²¹⁵

İbn Cinnî de “فَاهُ إِلَى فِيٍّ” ifadesini hal takdir ederek te’vil eder. Ancak bu ifadeyi doğrudan hale hamletmez. “جَاعَلًا” şeklindeki halin ma’mûlû olarak “جَاعَلًا فَاهُ إِلَى فِيٍّ” takdir eder.²¹⁶ Bu takdirin lafız ve mana uyumunu daha çok sağladığı söylenebilir.

Örnek 2.

Babası, dürüst/olgun olan bir adama uğradım. “مَرَرْتُ بِرَجُلٍ رَجُلٍ أَبَوَهُ”

Sîbeveyh, manası “adam/kişi” olan sıfat konumundaki ikinci “رَجُلٍ” kelimesini “مُشْتَك” müştak ismi fâil manasına hamleder. Buna göre cümleyi “مَرَرْتُ بِرَجُلٍ كَامِلٍ أَبَوَهُ” şeklinde takdir eder. Yani cümledeki ikinci “رَجُلٍ” kelimesi müfred ve nekra olarak gelen birinci “رَجُلٍ” kelimesinin sıfatıdır.²¹⁷ Dolayısıyla cümle “Babası adam olan adama uğradım” değil de “babası kamil/iyi olan bir adama uğradım” şeklindedir.

1.2.2.9. Müştak Sıfatın Hâle Te’vili

Standart kullanıma göre sıfat mevsufuna tabi olarak gelir. Bununla birlikte bazı ifadelerde hâle te’vili de mümkündür. Bu durumda i’râb farklı ancak anlam aynı kalmaktadır.

Örnek 1.

Yanında bir şahinle avlanan adama rastladım. “مَرَرْتُ بِرَجُلٍ مَعَهُ صَقْرٌ صَائِدٌ بِهِ”

Sîbeveyh, cümledeki “صَائِدٌ” kelimesi üzerinde durur. Kelimenin iki farklı i’râb durumundan bahseder. Birincisi, “رَجُلٍ” kelimesinin sıfatı olarak mecrur okunduğunu

²¹⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.391-92. Ayrıca bkz. Müberrid, *el-Muktedab*, C. III, s. 236; *el-Kâmil*, C. I, s. 226; Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 264.

²¹⁵ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 282.

²¹⁶ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, C. II, s. 383; *el-Muhtesab*, C. I, s. 363. Benzer takdir için bkz. Ukberî, *el-Lübâb*, C. I, s. 287; İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, C. II, s. 18.

²¹⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 29; Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 282. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 162, 361, 370-76, 374-75, 378, 389, 391, 397; C. II, s.17, 27-31, 120-21, 143, 302-307; C. III, s.286-87.

söyler. İkincisi, “معه” daki “هـ” zamirine hamledilerek mansub hâl de yapılabileceğini belirtir. Cümleyi “مررتُ برجلٍ معه صقْرٌ صائداً به” şeklinde takdir eder.²¹⁸

Sîrâfî, ikinci durumda yani hal yapıldığında mansub okumaktan başka seçeneğin olmadığını söyler. Zamirler, sıfatlanamadığı için mansub okunmasının zorunlu olduğuna dikkat çeker ve bu konumdaki kelimelerin sıfat yahut hâl şeklinde gelmesinin mana bakımından aynı olduğunu ifade eder.²¹⁹

Bu örnekte olduğu gibi sıfat ögesinin mana gözetilerek hâl ögesine hamledilebileceği ve i'râbın manayı etkilemediği görülmektedir.

Örnek 2.

Bu akıllı, ağır başlı bir adamdır. “هَذَا رَجُلٌ عَاقِلٌ لَيِّبٌ”

Bu cümlede “لَيِّبٌ” kelimesi sıfat konumundadır. Sîbeveyh, güzel olanın bu şekilde sıfat gelmesi olduğunu söylemekle birlikte zayıf da olsa “هَذَا رَجُلٌ سَائِرٌ رَاكِبًا دَابَّةً” deki “رَاكِبًا” gibi hâl olarak mansub gelmesinin de mümkün olduğunu belirtir. Hâl şeklinde geldiğinde anlamın aynı olduğuna dikkat çeker.²²⁰

1.2.2.10. Zarfın İsme Hamli

Bazı ifadelerde zarflar mef'ûl, nâibü'l-fâil gibi konumlarda bulunabilmektedir. Bu durumda isme hamledilmektedirler. Ancak Sîbeveyh bu durumun manada değil lafızda gerçekleştiğine dikkat çeker.²²¹

Örnek 1.

Ey bu gece evi soyan/evin hırsızı! “يَا سَارِقَ اللَّيْلَةِ أَهْلَ الدَّارِ”

Sîbeveyh, bu ifadede takdirin “فِي اللَّيْلَةِ” şeklinde olduğuna işaret eder. Lafız açısından zarf “اللَّيْلَةِ”, mef'ûl hükmünde olup “سَارِقَ” ism-i fâiline izafet yapılmış ve isim gibi düşünülmüştür. Ancak mana açısından “سَرَقْتُ اللَّيْلَ” yani “gecenin hırsızı, çalanı” değil de “سَرَقْتُ فِي اللَّيْلَةِ” “geceleyn hırsızlık yapan, çalan” şeklindedir.²²²

²¹⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.49. Diğer örnekler için bakınız. **A.e.**

²¹⁹ Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 379.

²²⁰ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.51; Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s. 379.

²²¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 175-176.

²²² Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 175-176, 193; Ayrıca bkz. İbnü's-Serrâc, **el-Usûl**, C. I, s. 195; C. II, s. 255; Nehhâs, **İ'râbü'l-Kur'ân**, C. IV, s. 249; İbn Cinnî, **el-Muhtesab**, C. II, s. 345; Zemahşerî, **el-Mufasssal**, s. 82.

Ayrıca Sîbeveyh, bu ifadenin “يَا سَارِقَ اللَّيْلَةَ أَهْلًا” şeklinde yani muzaf “سَارِقَ” ile muzafun ileyih “أَهْلًا” arasının “اللَّيْلَةَ” kelimesi ile fasledilerek okunabileceğini belirtir. Ancak bunun sadece şiirde câiz olduğunu söyler.²²³

Ferrâ da, aynı şekilde te'vil etmekle birlikte bazı nahivcilerin -bundan Sîbeveyh'i kastediyor olabilir-, “يَا سَارِقَ اللَّيْلَةَ أَهْلًا الدَّارَ” şeklinde “أَهْلًا” kelimesini mecrur okuyarak “سَارِقَ” kelimesine izafet yaptığını fakat bunun sadece şiirde mümkün olduğunu söyler.²²⁴

Örnek 2.

”وَيَوْمَ شَهِدْنَاهُ سُلَيْمًا وَعَامِرًا * قَلِيلٍ سِوَى الطَّعْنِ الذِّهَالِ نَوَافِلُهُ“²²⁵

Süleyman ve Âmir kabilelerini gördüğümüz gün,

Savaşmaktan, ganimet olarak kanlı cesedlerinden başka bir şey yok.

Sîbeveyh, şiirde geçen “يَوْمَ” kelimesinin mana bakımından zaman zarfı olmakla birlikte lafız açısından mef'ûlû bih gibi görüldüğüne değinir. “شَهِدْنَاهُ” daki “هـ” zamirinin de bunu teyid ettiğini ekler.²²⁶

Rummânî, şayet lafız bakımından da zarf olsaydı “فِيهِ” gibi bir ifadeyle bunun tamamlanması gerektiğini söyler.²²⁷

Nitekim Müberrid, Sîrâfî, Şentemerî ve Zemahşerî gibi alimler kelâmda ittisa' sebebiyle lafzın bu şekilde geldiğine işaret ederler ve mana bakımından ifadeyi “شَهِدْنَا” şeklinde zarf olarak takdir ederler.²²⁸

İbn Yaîş ise, şâirin “يَوْمَ” kelimesinin başındaki “فِي” harfi cerini zikretmediğini ve böylece izmar ederek kelimeyi mecazen mef'ûlû bih yaptığını söyler. Zarf olarak takdirinin ise “شَهِدْنَا فِيهِ” şeklinde olduğunu belirtir.²²⁹

Sîbeveyh ve diğer alimlerin “يَوْمَ” kelimesini manaya bağlı kalarak lafızdaki cer alametine göre te'vil ettikleri görülmektedir.

²²³ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 175-176.

²²⁴ Bkz. Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, C. II, s. 80.

²²⁵ Bkz. İbnü's-Şecerî, **Emâlî**, C. I, s. 7, 287.

²²⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 178. Diğer örnekler için bakınız. **A.e.**, C. I, s. 31, 175-177, 193, 211, 223, 419; C. II, s. 143; C. III, s. 268; C. IV, s. 232.

²²⁷ Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 433.

²²⁸ Bkz. Müberrid, **el-Muktedab**, C. IV, s. 331; Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 378; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 147; Zemahşerî, **el-Mufasssal**, s. 82.

²²⁹ İbn Yaîş, **Şerhu'l-Mufasssal**, C. I, s. 433.

1.2.2.11. İşaret Zamirinin İsmi Mevsûle Hamli

Bazı ifadelerde cümlelerin siyâkı ve manası bakımından işaret zamirleri ismi mevsûle hamledilebilmektedir.

Örnek.

”مَنْ ذَا خَيْرٍ مِنْكَ؟“ Kim senden daha hayırlıdır?

Sîbeveyh, bu ifadeyi ”من الذي هو خيرٌ منك أو من ذا الذي هو أفضل منك“ şeklinde takdir eder. Cümledeki işaret zamiri ”ذَا“nın işaret veya imâ etmek için değil kişinin erdemini bildirmek için geldiğini söyler. Yani cümle ”Senden daha hayırlı/erdemli olan kimdir?“ manasındadır ve buna göre ismi mevsûle hamledilmiştir.²³⁰

1.2.2.12. Cemi Killetin Cemi Kesrete Hamli

Kelâmın delâleti sebebiyle killet/azlık bildiren kelime, kesret/çokluk manasına hamledilebilmektedir.

Örnek.

*”لَنَا الْجَفَنَاتُ الْغُرُّ يَلْمَعْنَ بِالضُّحَى * وَأَسْيَافُنَا يَقْطُرْنَ مِنْ نَجْدَةٍ دَمًا“²³¹*

Bizim ak göz kapaklarımız var, sabah parlayan,

Ve kılıçlarımız savaştan kan damlıyor.

Şiirdeki ”الْجَفَنَاتُ“ kelimesi ”ت“ ile yapılan cemi killeştir. Ancak Sîbeveyh, şâirin mana bakımından en az adedi kastetmediğini söyler.²³²

Enbârî, mananın neden kesret/çokluk üzere hamledildiğini açıklar. Şayet kelime çokluk manasına hamledilmezse medih mübâlağâlı bir şekilde yapılmamış olur. Bununla ilgili Kur’ân-ı Kerim’den şu ayeti örnek verir:

﴿وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ﴾

Çünkü senin duan onlar için sükûnettir (onları yatıştırır).²³³

²³⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.61.

²³¹ Bkz. Hassân b. Sâbit, **Divânü Hassân b. Sâbit**, Beyrut, Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1414/1994, s. 219; Müberrid, **el-Kâmil**, C. II, s. 143.

²³² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.578 (وقد يجمعون بالتاء وهم يريدون الكثير).

²³³ Tevbe, 9/103.

Ayette geçen “صَلَوَاتُكَ” kelimesinden kastın killet değil kesret olduğunu ifade eder.²³⁴

Şiirde geçen “الْجَفَنَاتُ” kelimesinin mana bakımından takdiri cemi kesret olarak “الْجَفَانِ” şeklindedir.²³⁵

1.2.2.13. Marife Kelimenin Nekraya Hamli

Alemlik ve marife kelimeye muzaf olarak marife olan kelimeler bazı ifadelerde nekraya hamledilmektedir.

1.2.2.13.1. Alemlikle Marife Olan Kelimenin Nekraya Hamli

Kelâmın siyakının delâleti ve muhâtabın bilmesi sebebiyle alemlikle marife olan kelime cins isim olarak nekraya te’vil edilebilmektedir. Form olarak marife olsa da mana bakımından nekra olarak takdir edilmektedir. Çünkü bu şekilde nekraya hamledilen kelimeler, nefiy “لا” sının ismi konumunda gelen alem kelimelerdir . Nefiy “لا” sının ismi de standart kurallara göre nekradır. Bu yüzden nekraya te’vil edilmektedir.²³⁶

Örnek 1.

أَرَى الْحَاجَاتِ عِنْدَ أَبِي خُبَيْبٍ * نَكْدُنْ وَلَا أُمِّيَّةَ فِي الْبِلَادِ²³⁷

Ebû Hubeyb’in muhtaç olduğunu görüyorum,

Çok güçlük çekiyoruz ve ülkede Ümeyye’den kimse yok.

Şiirde geçen “أُمِّيَّةَ” kelimesi normalde alem isim olarak marifedir. “أُمِّيَّةَ” kelimesinden Ümeyye kastedilmektedir. Ancak Sîbeveyh, şiirde bu cümlelerin bir işle ilgili o işi iyi yapan ikinci bir kişinin bulunmadığı durumunda söylendiğini belirtir. Dolayısıyla bizzat alem kişiler değil alem kişiler de dahil olmak üzere onların taşıdığı özelliğe sahip olan kişilerin genel olarak kastedildiğini ve alem ismin, cins isim manasında olduğunu söyler.²³⁸

²³⁴ Enbârî, **el-Müzekker ve’l-Müennes**, C. I, s. 203.

²³⁵ Bkz. Zeccâc, **Meâni’l-Kur’ân**, C. I, s. 275; İbn Yaîş, **Şerhu’l-Mufasssal**, C. III, s. 224.

²³⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.296-97.

²³⁷ İbnü’ş-Şecerî, **Emâli** C. I, s. 365; Bağdâdî, **Hizânetü’l-Edeb**, C. IV, s. 61-62, 65; C. V, s. 388.

²³⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.296-97.

Bu çerçevede cümlelerin takdiri “ولا مثل أمية بالبلاد” şeklindedir.²³⁹

Örnek 2.

Gece Heysem gibi deveyi koşturacak kimse yok. “لا هيئتم الليلة للمطي”

Sîbeveyh, cümledeki “هيئتم” kelimesinin alem olarak marife olduğunu söyler. Ancak şiirdeki manasını nekra üzere “لا هيئتم من الهيئتين” şeklinde takdir eder. Alem olarak muarraf olan kelime cins isim olarak nekraya hamledilmiştir.²⁴⁰

Benzer bir örnek de şudur:

Bu konuda Ebû Hasen’in örneği yok. “قضية ولا أبا حسن”

Sîbeveyh, cümledeki “أبا حسن” nin Hz. Ali (r.a)’yi ifade ettiğini ancak şiirde mananın nekra üzere olduğunu söyler.²⁴¹

Bu çerçevede cümlelerin takdiri “لا أمثال علي لهذه القضية” şeklindedir.²⁴²

1.2.2.13.2. İzâfetle Marife Olan İsimlerin Nekraya Hamli

Cümlede nekra olarak gelmesi gerekirken marifeye izafetle marife gelen kelimeler bulunmaktadır. Bu durumda lafız nekraya te’vil edilmektedir.

Örnek 1.

Sen onu istedin çabanla/çaba göstererek. “طلبته جهداً”

Cümledeki “جهداً” ifadesi hal konumundadır. Hal nekra gelmesi gerektiği için lafız nekraya te’vil edilmektedir. Takdir “طلبته اجتهداً”²⁴³ ya da “مجتهداً” şeklindedir. “جهداً” gibi camid masdarlar sadece muzaf olduklarında hal olarak gelebilirler. Müştak masdarlar ise direkt gelebilir.²⁴⁴

²³⁹ Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. III, s.37; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 350; Hâdî, *eş-Şerhü'l-Muâsir*, c.3/5, s. 82-83.

²⁴⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 296-97.

²⁴¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y. Diğer örnekler için bakınız. *A.e.*, C. II, s.239.

²⁴² Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. III, s.37; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 350; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, C. II, s. 99; C. III, s. 162; İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, s. 27.

²⁴³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s.373.

²⁴⁴ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s.260.

Örnek 2.

وَكَمْ دُونَ بَيْتِكَ مِنْ صَفْصَفٍ * وَكَذَاكَ رَمْلٍ وَأَعْقَادُهَا

.....

”وَوَضَعَ سِقَاءً وَإِخْفَافَهُ * وَحَلَّ حُلُوسٍ وَإِغْمَادُهَا²⁴⁵“

Şiirde geçen “إِغْمَادُهَا”, “إِخْفَافَهُ” ve “أَعْقَادُهَا” kelimeleri kendilerine birleşen zamirlere izâfet ile marifedir. Bu marife kelimeler öncesinde nekra konumundaki kelimelere atfedilmiştir. Cümlede marife nekraya atfedilemeyeceği için kelimeler nekraya te’vil edilmektedir. Aslında bu izafetin manalarından biri olan lâm manasını ifade eder.²⁴⁶

Takdir “إِغْمَادُ لَهَا”, “إِخْفَافُ لَهَا” ve “أَعْقَادُ لَهَا” şeklindedir.

1.2.2.14. Nekranın Marifeye Hamli

Nekra kelimeler mübtedaya hamledilerek marife yerinde bulunabilmektedir.

Örnek.

”سَلَامٌ عَلَيْكَ وَلِتَبَيِّكْ وَخَيْرٌ بَيْنَ يَدَيْكَ وَوَيْلٌ لَكَ وَوَيْحٌ لَكَ وَوَيْسٌ لَكَ وَوَيْلَةٌ لَكَ وَوَيْلَةٌ لَكَ وَخَيْرٌ لَكَ وَشَرٌّ لَكَ“

Selam sana ve ailenedir, buyur, iyilik senin elindedir, vay sana, iyilik onadır, şer onadır.

Sîbeveyh, bu tabirlerdeki “سَلَامٌ”, “خَيْرٌ” ve “وَيْلٌ” gibi kelimelerin nekra olmasına rağmen elif lâmlı hallerinin yerinde bulunduğunu söyler. Yani nekra kelimeler, marife mübteda konumunda gelmiştir.²⁴⁷

1.2.2.15. Bazı Kelimelerin Amel Etme Bakımından Tenvinli Kelimeye Hamli

Sîbeveyh, bazı kelimeleri amel etmedeki etkisi bakımından tenvinli kelimeye benzetmektedir. Mesela “كَمْ” ve benzerleri, miktar ifade eden lafızlar, “عَشْرُونَ” ye bir başka deyişle tenvinli kelimeye benzetilerek sonrasındaki kelimelerde gerçekleşen amele etki ederler. Genel olarak mecrûr konumundaki kelimenin tenvinden bedel olarak görüldüğünü ifade eder. Böylece sonrasındaki kelimeyi nasb etmektedir. Bu

²⁴⁵ A'sâ, *Divân*, s. 73.

²⁴⁶ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, s. 56; İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 322; Şentemerî, *Tahsîl*, s. 260. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. II, 13-14, 55, 82, 111-112, 187, 300-301.

²⁴⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 330-31 (يجري مجرى ما فيه الألف واللام من المصادر والأسماء). Diğer örnekler için bakınız. *A.e.*, C. I, s. 331-332.

mansub kelimenin de nahvi anlamının “اختصت نوعاً” yani tür açısından tahsis etmek şeklinde ifade edildiğini belirtir.²⁴⁸

Sîbeveyh, aynı bağlamda “ذَا”، “أَيُّ” ve “هُم” zamirinin de tenvin yerinde bulunabileceğine temas eder. Yani bu kelimeler beraber bulundukları kelimeler ile münevven kelime konumunda görülmektedirler. Daha doğrusu muzafun ileyh konumundaki kelime tenvin yerine geçmektedir. Böylece tenvinli isimler gibi kendilerinden sonra gelen isimde amel ettiklerini ifade eder.²⁴⁹

Bu bağlamda şu örnekleri verir:

Örnek 1.

O, onların en iyi adamıdır. “أَفْضَلُهُمْ رَجُلًا”

Cümledeki “هُم” tenvin konumundadır.²⁵⁰

Örnek 2.

Gökyüzünde bir avuç buluta yer yok. “مَا فِي السَّمَاءِ مَوْضِعُ كَفِّ سَحَابًا”

Cümledeki “كَفِّ” tenvin konumunda olup sonrasındaki “سَحَابًا” kelimesi mansub olarak gelmiştir. Takdir “مَا فِي السَّمَاءِ مَوْضِعُ كَفِّ مِنَ السَّحَابِ” şeklindedir. Harfi cer ve elif-lam tahfif için hazfedilmiştir.²⁵¹

Örnek 3.

İnsanlar arasında onun gibi bir savaşçı yok. “مَا فِي النَّاسِ مِثْلُهُ فَارِسًا”

Cümlede “ه” zamiri tenvin konumunda olup sonrasındaki “فَارِسًا” kelimesi mansub gelmiştir.²⁵²

1.3. Edatlarda Haml

Fiil ve isimde mana bakımından hamletme söz konusu olduğu gibi bazı edatlarda da bazı edatların farklı manalarda kullanıldığı ifadeler bulunmaktadır.

²⁴⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.172-73.

²⁴⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.171.

²⁵⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

²⁵¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.172.

²⁵² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 172. Diğer örneklere için bakınız. **A.e.**, C. II, s. 171-75.

1.3.1. Zâ'nın Ellezî'ye Hamli

“الَّذِي” işaret ismi “مَا” edatı ile cümlelerin başında geldiğinde “الَّذِي” manası ifade edebilir. Sîbeveyh, bu konuyu müstakil olarak “بَابُ إِجْرَائِهِمْ ”ذَا“ وَحْدَهُ بِمَنْزِلَةِ ”الَّذِي“ başlığında ele almaktadır.²⁵³ Yani bu anlamda ve konumda kullanılan “ذَا” edatı lağv yahut zâid değildir.

Örnek 1.

Ne gördün? Der ki: “Güzel/iyi şeyler”. “مَاذَا رَأَيْتَ؟ فيقول: متاعٌ حسنٌ.”

Sîbeveyh'e göre cümle, “Gördüğüm hayırdır” manasında olup takdir “الَّذِي رَأَيْتُ” şeklinde. Çünkü “ذَا”, istifham cümlesinde “مَا” ya da “مَنْ” ile kullanıldığında “الَّذِي” manasına gelmektedir. Gelen cevap cümlesinin “متاعٌ حسنٌ” merfu olmasının bunu teyid ettiğini söyler. Cevap cümlesinde “متاعٌ حسنٌ” şeklinde sadece haber zikredilip “الَّذِي” sıla cümlesi ya da mukadder “هُوَ” şeklindeki zamir mübtedası mahzuftur.²⁵⁴ Ayrıca Sîbeveyh, bazen “مَاذَا رَأَيْتَ؟ خَيْرًا” şeklinde cevabın mansub gelebileceğini ekler. Bu durumda ise cevap cümlesinde takdir edilen mahzûf fiildir.²⁵⁵

Şiirde de “الَّذِي” manasında kullanım vardır:

Örnek 2.

*“أَلَا تَسْأَلَانِ الْمَرْءَ مَاذَا يُحَاوِلُ * أَنْحَبُ فَيَقْضَى أَمْ ضَلَالٌ وَبَاطِلٌ”²⁵⁶*

*Kişiye ne yapmaya çalıştığını sormaz mısınız: niçin uğraşır,
yerine getirmesi gereken bir adağı mı var? Yoksa yolunu
şaşırmış ve beyhüde mi uğraşır?*

Sîbeveyh, şiirdeki “مَاذَا يُحَاوِلُ” ifadesinin “الَّذِي يُحَاوِلُ” te’vilinde olduğuna işaret eder.²⁵⁷

1.3.2. El'in Ellezî'ye Hamli

İsm-i fâil kalıbının başında gelen elif-lâm –ism-i fâilin fiil manası taşıması sebebiyle- “الَّذِي” ism-i mevsûl manasına hamledilebilir. Sîbeveyh bu konuyu müstakil

²⁵³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 481.

²⁵⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 416-17.

²⁵⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y.

²⁵⁶ Bkz. Lebîd, **Dîvan**, s. 84; Özdemir, **Lebîd b. Rebîa ve Divanı**, s. 195.

²⁵⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 416-17. Diğer örnekler için bakınız. **A.e.**, C. II, s. 416-19.

olarak “هَذَا بَابٌ صَارَ الْفَاعِلُ فِيهِ بِمَنْزِلَةِ “الَّذِي فَعَلَ” فِي الْمَعْنَى، وَمَا يَعْمَلُ فِيهِ” başlığı altında ele almaktadır.

Örnek 1.

Bu, vurandır. “هذا الضاربُ زيدًا”

Sîbeveyh, bu ifadeyi mana ve amel bakımından “هذا الَّذِي ضَرَبَ زيدًا” şeklinde takdir eder. Elif-lâm’ın kelimeyi izafetten men ettiğini ve tenvin yerine geçtiğini söyler.²⁵⁸

Bununla ilgili benzer bir örnek de şöyledir:

Örnek 2.

Bu, adama vurandır. “هذا الضاربُ الرَّجُلَ”

Bu cümlede de takdir “هذا الَّذِي ضَرَبَ الرَّجُلَ” şeklindedir.²⁵⁹

1.3.3. Mâ’nın Ellezî’ye Hamli

Mâ “ما” edatının, ellezî “الَّذِي” edatı manasında ve konumunda geldiği ifadeler bulunmaktadır. Mesela şu âyet-i kerîmede böyle gelmiştir:

Örnek.

﴿لَمَّا آتَيْنُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحُكْمَةٍ ثُمَّ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَلَتَنْصُرُنَّهُ﴾

*Hani, Allah peygamberlerden, “Andolsun, size vereceğim her kitap ve hikmetten sonra, elinizdekini doğrulayan bir peygamber geldiğinde, ona mutlaka iman edeceksiniz ve ona mutlaka yardım edeceksiniz” diye söz almıştı...*²⁶⁰

Âyet-i kerîmede “لَمَّا آتَيْنُكُمْ” ifadesinde geçen “ما” edatı “الَّذِي” manasına hamledilmektedir.²⁶¹

Bu bağlamda Rummânî ifadenin manasını “لِلَّذِي آتَيْنُكُمْ” şeklinde takdir eder.²⁶²

²⁵⁸ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 181-182.

²⁵⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y.

²⁶⁰ Âli imrân, 3/81.

²⁶¹ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.107-108; Ferrâ, *Meâni’l-Kur’ân*, C. I, s. 66, 225; Nehhâs, *l’râbü’l-Kur’ân*, C. I, s. 168; İbn Cinnî, *Sırru Sinâati’l-l’râb*, C. II, s. 66.

²⁶² Rummânî, *Şerh*, s. 1071.

1.3.4. Elâ'nın Hellâ'ya Hamli

Elâ “هَلَّا” edatı bazı ifadelerde hellâ “هَلَّا” anlamı taşımaktadır. Bu durumda “هَلَّا” gibi tahdid (تحضيض) anlamı ifade etmektedir. Mesela şu şiirde böyle bir kullanım vardır:

“أَلَا رَجُلًا جَزَاهُ اللَّهُ خَيْرًا * يَدُلُّ عَلَى مُخَصِّلَةٍ نَبِيَّةٍ”²⁶³

Allah onu iyi mükafatlandırırsın, kimse yok mu?

Zengin bir kadına yönlendirecek.

Şiirdeki “أَلَا” edatı Halîl’e göre “هَلَّا” gibidir ve tahdid “تحضيض” ifade etmektedir. Bununla birlikte Sîbeveyh, “رَجُلًا” den önce “أَلَا تَرُونَنِي رَجُلًا” şeklinde fiil izmarının da söz konusu olduğuna değinir.²⁶⁴ Bu bağlamda ifadenin takdiri “هَلَّا تَرُونَنِي رَجُلًا” şeklindedir.

Ne var ki Yûnus b. Habîb’e göre, bu söz “أَلَا” tahdîd değil temennî ifade eder. Bunu, bu tarz ifadelerin daha çok temenni üzere gelmesiyle açıklar. “رَجُلًا” kelimesinin tenvinli gelmesini ise zaruret olarak ifade eder.²⁶⁵ İbn Yaîş, bu görüşün zayıf olduğunu çünkü herhangi bir zaruretin bulunmadığını belirtir.²⁶⁶

Sîbeveyh, hem Halîl’in hem de Yûnus b. Habîb’in görüşünden bahseder ancak her ikisini de “زعم” ile ifade eder ve herhangi bir tercihte bulunduğunu söylemek mümkün değildir.²⁶⁷

Ancak Şentemerî, burada “أَلَا”nın tahdîd manasını daha uygun görür. Çünkü bu mana tercih edildiğinde “رَجُلًا” kelimesindeki tenvinin zaruret ile te’viline ihtiyaç kalmaz.²⁶⁸

1.3.5. İllâ'nın Lâkinne'ye Hamli

İllâ “إِلَّا” edatının, bazı ifadelerde müstesna minhten bedel yapılması aynı türden olmayı düşündüreceği için çirkin görülmektedir. Bu sebeple lâkinne “لَكِنَّ” manasına hamledilmektedir.

Örnek 1.

²⁶³ Bkz. Ebû Zeyd el-Ensârî (ö. 215/830), **en-Nevâdir fi’l-luga**, Thk.: Dr. Muhammed Abdülkadir Ahmed, y.y., Dârü’ş-Şurûk, 1401/1981, s. 256; Bağdâdî, **Hizânetü’l-Edeb**, C. III, s. 53.

²⁶⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.308.

²⁶⁵ Bkz. İbnü’s-Serrâc, **el-Usûl**, C. I, s. 398; Rummânî, **Şerh**, C. I, s. 432.

²⁶⁶ Bkz. İbn Yaîş, **Şerhu’l-Mufasssal**, C. II, s. 96.

²⁶⁷ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.308.

²⁶⁸ Bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 355.

”إِنَّ لِفُلَانٍ - وَاللَّهِ - مَالًا إِلَّا أَنَّهُ شَقِيٌّ“

Falancanın -yemin ederim- parası var ama perişan durumda.

Sîbeveyh, ”أَنَّهُ شَقِيٌّ“ ifadesinin nasb konumunda olduğunu söyler ve cümleyi ”وَلَكِنَّهُ شَقِيٌّ“ şeklinde takdir eder. Yani illâ'yı, mana bakımından lâkinne'ye hamleder. Cümleyi tahlil ederken ”İnkıtâ“ ifadesini kullanır.²⁶⁹ Bu kavramın günümüzdeki ”müstesnâ munkatı“ kavramına denk geldiği görülür. Sîbeveyh'in bu te'vilde manayı gözettiği aşikardır.

Rummânî de, ”أَنَّهُ شَقِيٌّ“ ifadesinin nasb konumunda olup âmilin mukadder olduğunu söyler. Buna göre cümleyi ”لِفُلَانٍ مَالًا يَسْعَدُ بِهِ صَاحِبُهُ إِلَّا صَاحِبَ الشَّقَاءِ الَّذِي قَدْ ذَكَرَ“ şeklinde takdir eder.²⁷⁰

Sîbeveyh'in verdiği şu örnek meseleyi daha net ortaya koymaktadır:

Örnek 2.

İçinde eşşekten başka kimse yok. ”مَا فِيهَا أَحَدٌ إِلَّا جَمَارٌ“

Burada müstesna ”إِلَّا جَمَارًا“ ifadesinin takdiri ”وَلَكِنَّ جَمَارًا“ şeklindedir. ”لَكِنَّ“, ”إِلَّا“ manasına hamledilmiştir. Çünkü eşek manasındaki ”جمارًا“ ın, kişi/insan manasındaki müntesna minh olan ”أَحَدٌ“ kelimesinden bedel olması kerih/kötü görülmüştür.²⁷¹

Sîbeveyh, ”إِلَّا“ nın bu şekilde yani ”لَكِنَّ“ manasında kullanımının Kur'ân-ı Kerim'de çok olduğunu söyler. Mesela şu âyet-i kerîme buna örnektir:

Örnek 3.

﴿الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ﴾

Onlar, haksız yere, sırf, ”Rabbimiz Allah'tır“ demelerinden dolayı yurtlarından çıkarılmış kimselerdir. ²⁷²

Âyet-i kerîmedeki ”إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ“ ifadesinin takdiri ”وَلَكِنَّهُمْ يَقُولُونَ: رَبُّنَا اللَّهُ“ şeklindedir.²⁷³

²⁶⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.319.

²⁷⁰ Rummânî, **Şerh**, C. I, s. 471.

²⁷¹ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.319; Rummânî, **Şerh**, C. I, s. 473-474.

²⁷² Hâc, 22/40.

²⁷³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.325 (وهذا الضرب في القرآن كثير). Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.319, 322, 325-26, 331-32, 335, 342.

1.3.6. İllâ'nın Gayr'a Hamli

Bazı ifadelerde illâ (إِلَّا) edatı, sözün anlamı açıklamak daha net bir şekilde ortaya koymak için “غَيْرَ” kelimesine hamledilmektedir. Çünkü “غَيْرَ” manasını ifade etmesi sıfat olarak gelmesi demektir ve anlam bunun üzerine bina edilmektedir. Nitekim Sîbeveyh, bu konuyu “هذا باب ما يكون فيه إلّا وما بعده وصفاً بمنزلة مثلٍ وغيرٍ” şeklinde müstakil olarak ele almaktadır.²⁷⁴

Örnek 1.

(لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا ۚ)

*Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, kesinlikle ikisinin de düzeni bozulurdu.*²⁷⁵

Âyet-i kerîmedeki illâ, gayr manasında gelmiş ve sonrasındaki lafzatullah da buna binaen sıfat olarak merfu gelmiştir.²⁷⁶

Örnek 2.

”أُنِخْتُ فَأَلْقَتْ بِلَدَةٍ فَوْقَ بِلَدَةٍ * قَلِيلٌ بِهَا الْأَصْوَاتُ إِلَّا بُغَامُهَا“²⁷⁷

*Deve öyle bir ıssız yere çöktü göğsünü yasladı ki neredeyse onun hazin meleyişinden (iniltisinden) başka ses yok.*²⁷⁸

Sîbeveyh, şiirdeki “إِلَّا” eğer istisnâ manasında değilse takdirin “قَلِيلٌ بِهَا الْأَصْوَاتُ” şeklinde “غَيْرَ” manasında olduğunu söyler. Buna göre şiirde illâ, gayr manasına hamledilmiştir. Yani gayr kelimesi istisna değil sıfat olarak gelmiştir.²⁷⁹

Sîrâfî ise de “قَلِيلٌ بِهَا الْأَصْوَاتُ إِلَّا بُغَامُهَا” ifadesiyle ilgili iki i'rab durumunun olduğunu söyler. Birincisi Sîbeveyh'in de görüşü olan “الأصواتُ” kelimesinin sıfatı olarak “غَيْرَ” manasına hamletmektir. İkincisi ise “قَلِيلٌ” kelimesine nefiy (olumsuzluk) manası vererek istisnâ manası üzere “ليس/ما بها أصوات إلا بغامها” şeklindedir. Ayrıca bu ikinci

²⁷⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.331.

²⁷⁵ Enbiyâ, 21/22.

²⁷⁶ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.331-32; Ferrâ, **Meâni'l-Kur'ân**, C. II, s. 101, 200; Ahfeş, **Meâni'l-Kur'ân**, C. I, s. 123; Müberrid, **el-Muktedab**, C. IV, s. 408; Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, C. III, s. 388; Nehhâs, **İ'râbu'l-Kurân**, C. III, s. 48.

²⁷⁷ Bkz. Bâhilî, **Dîvânü Zirrumme**, C. II, s. 1004.

²⁷⁸ Bkz. Şentemerî, **Tahsil**, s. 367.

²⁷⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.332. Sîrâfî'nin bu örnekle ilgili görüşü ve değerlendirmesi için bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 72, 204; C. III, s. 76; İbn Mâlik, **Şerhu't-Teshîl**, C. II, s. 300. “Gayr” kelimesinin istisna manası dışında gelmesine dair diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.331-35.

durumda “أهل رجل يقول ذاك إلا زيد” cümlesindeki gibi bedel olarakta düşünülebileceğini ekler.²⁸⁰

Ancak Rummânî, bedel olarak görülemeyeceğini söyler. Buna gerekçe olarak “مررت بزيد العاقل” ifadesinin olumlu (mûcib) sözden sonra gelmesini gösterir. “زيد” den sonra gelen “العاقل” gibi mevsuftan sonraki konumun bedelden daha çok sıfatın yeri olduğunu söyler.²⁸¹

1.3.7. İllâ'nın Ev ya da Hattâ'ya Hamli

Sîbeveyh, İllâ (إِلَّا) edatının bazı cümlelerde mana bakımından “أَوْ” ya da “حَتَّى” manası taşıdığını söyler. Mesela şu cümlede böyle bir kullanım vardır:

Örnek.

“وَاللّٰهُ لَا أَفْعَلُ إِلَّا أَنْ تَفْعَلَ”

Yemin ederim yapmam ya da (sen de) yaparsın/ Sen yapıncaya kadar yapmayacağım.

Cümledeki “إِلَّا أَنْ تَفْعَلَ” ifadesinin mana bakımından takdiri “أَوْ تَفْعَلَ” ya da “حَتَّى تَفْعَلَ” şeklindedir.²⁸²

1.3.8. Sevâ'nın Gayr'a Hamli

Sîbeveyh, Arap dilinde zarf olarak kullanılan “سَوَاءٌ” kelimesinin zaruret sebebiyle şiirde isim olarak da kullanılabildiğini söyler. Bununla ilgili şu şiiri örnek verir:

Örnek.

“وَلَا يَنْطِقُ الْفَحْشَاءُ مَنْ كَانَ مِنْهُمْ * إِذَا جَلَسُوا مِنَّا وَلَا مِنْ سَوَائِنَا”²⁸³

İster bizden isterse başka kavimden olsun meclisimizde oturduklarında saygıdan dolayı kimse kötü konuşmaz.

Sîbeveyh, şiirdeki “سَوَائِنَا” ifadesinin isim olarak geldiğine işaret eder. Şairin zarf olan kelimeyi isim olarak getirebilmesinin “سَوَاءٌ” nın “غَيْرٌ” manasında olmasına bağlıdır.

²⁸⁰ Bkz. Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 72, 204; C. III, s. 76, 78.

²⁸¹ Rummânî, **Şerh**, s. 506.

²⁸² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s.342.

²⁸³ Bkz. Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ el-Aynî (ö. 855/1451), **el-Makâsîdü'n-nahviyye fi şerhi şevâhidi şürûhi'l-Elfiyye**, Thk. Ali Muhammed Fâhir, Ahmed Muhammed Tevfik es-Sûdânî, Kahire, Dârü's-Selâm, 1431/2010, C. III, s. 1101; Bağdâdî, **Hizânetü'l-Edeb**, C. III, s. 438.

Bunun şiiir zarureti ile alakasına temas eder. Şairin zarfı, isim yapmak zorunda kaldığını söyler.²⁸⁴ Bu bağlamda ifadesinin takdiri “من غيرنا” şeklindedir.

Sîrâfî meseleyi daha açık şekilde ortaya koyar. Aslında şairin “سَوَائِنَا” ifadesinin başına “مِنْ” harfi cerini getirmemesi gerektiğini söyler. Çünkü ona göre “سَوَاء” zarf olarak kullanılan bir kelimedir. Dolayısıyla “مِنْ” harfi ceri getirildiğinde isim olur ancak kendisinin başına harfi cer gelemeyeceği için başına harfi cer gelebilen aynı manadaki “غَيْر” kelimesine hamlederek te’vil edilir.²⁸⁵

1.3.9. Ev’in İllâ’ya Hamli

Sîbeveyh, sonrasında fiili muzârî gelen ev “أَوْ” edatının bazı cümlelerde “إِلَّا” manasında olduğunu söyler. Bu “أَوْ” ya da “إِلَّا” dan sonra gizli nasb eden en “أَنْ” bulunduğunu da ekler.²⁸⁶ Bununla ilgili şu cümleleri örnek verir:

Örnek.

“لَأَلْزَمَنَّكَ أَوْ تَقْضِيَنِي وَلَا ضَرْبَنَّكَ أَوْ تَسْبِقَنِي”

Senden ayrılmayacağım ya da beni yargılayacaksın ve sana vuracağım ya da benden önce davranacaksın.

Bu cümlelerde takdir “لَأَلْزَمَنَّكَ إِلَّا أَنْ تَسْبِقَنِي وَلَا ضَرْبَنَّكَ إِلَّا أَنْ تَسْبِقَنِي” şeklindedir.²⁸⁷

1.3.10. Ev’in Lâ Bel’e Hamli

Sîbeveyh, bazı ne’fî cümlelerinde “أَوْ” edatını mana bakımından “لَا بَلَّ” manasında te’vil eder. Mesela şu cümlelerde böyle bir kullanımdan bahaseder:

Örnek.

“لَسْتَ بِشَرٍّ أَوْ لَسْتَ عَمْرًا.” *Sen Bîşr hayır hayır Amr değilsin.*

“مَا أَنْتَ بِبَشَرٍ أَوْ مَا أَنْتَ بِعَمْرٍو.” *Sen Bîşr hayır hayır sen Amr değilsin.*

Bu cümlelerde takdir “لَسْتَ بِشَرٍّ لَا بَلَّ لَسْتَ عَمْرًا” ve “مَا أَنْتَ بِبَشَرٍ لَا بَلَّ مَا أَنْتَ بِعَمْرٍو” şeklindedir.²⁸⁸

²⁸⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s.31-32, 407; Ayrıca bkz. Müberrid, **el-Muktedab**, C. IV, s. 350; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 68.

²⁸⁵ Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 256; C. II, s. 297. Diğer örnekler için bkz. **A.e.**, C. I, s. 31-32, 407.

²⁸⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 46-47.

²⁸⁷ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, a.y. Diğer şiiir ve ayet örnekleri için bakınız. **A.e.**, C. III, s. 47-50.

²⁸⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.188.

Daha sonra Arap dilinde “أُو” in sahip olduğu bu mana “الإضراب” şeklinde ifade edilmiştir.²⁸⁹

1.3.11. Lemmâ’nın İllâ’ya Hamli

Kasem (yemin) cümlesinin cevabında gelen lemmâ “لَمَّا”, cümlelerin siyâkının delâleti ile illâ “إِلَّا” manasına hamledilmektedir. Sîbeveyh bununla ilgili şu cümleyi örnek verir:

Örnek.

Allah için (ne olur) yap. “أَفْسَمْتُ عَلَيْكَ إِلَّا فَعَلْتَ وَلَمَّا فَعَلْتَ.”

Zikredilen bu cümledeki “لَمَّا”, “إِلَّا” manasına hamledilmektedir. Talep cümlesinin cevabında gelmesi ve birinci “إِلَّا” ile peş peşe söylemesi bunu mümkün kılmıştır.²⁹⁰

1.3.12. İn’in Nefiy Mâ’sına Hamli

Arapçada şart edatı olan “إِنْ”, bazı ifadelerde nefiy manası taşımaktadır. Bu mana bakımından nefiy mâ’sına hamledilmektedir.

Mesela şu âyet-i kerîmede böyle gelmiştir:

Örnek.

{إِنَّ الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ}

*Kâfirler başka değil, sade bir gurur içindedirler.*²⁹¹

Âyet-i kerîmede takdir “مَا الْكَافِرُونَ إِلَّا فِي غُرُورٍ” şeklindedir.²⁹² Daha sonraları Arap dili nahiv literatüründe bu “إِنْ”, “إِنَّ النَّافِيَةَ” şeklinde ifade edilmiştir.²⁹³

1.3.13. İzâ’nın İn’e Hamli

Sîbeveyh, izâ “إِذَا” edatının belirli bir vakte delâlet eden ve cezm etmeyen şart edatı olduğuna değinir. Bazı şiiirlerde zaruret sebebiyle cezm eden şart edatı “إِنْ” e

²⁸⁹ Bkz. Murâdî, **el-Cene’d-Dânî**, s. 229.

²⁹⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.106.

²⁹¹ Mülk, 67/20.

²⁹² Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 152; Ahfeş, **Meâni’l-Kur’ân**, C. I, s. 119; Müberrid, **el-Muktedab**, C. I, s. 50; İbnü’s-Serrâc, **el-Usûl**, C. II, s. 195; Nehhâs, **İ’râbu’l-Kurân**, C. II, s. 85; C. IV, s. 81, 310. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 139; C. IV, s. 222; C. III, s. 161-162.

²⁹³ Bkz. İbn Cinnî, **Sırru Sınâati’l-İ’râb**, C. II, s. 54; Bkz. İbn Yaîş, **Şerhu’l-Mufasssal**, C. V, s. 39, 145.

hamledildiğini belirtir. Şiirde zaruret olarak görülen bu durumun ise normal kelâmda/nesirde hata olarak görüldüğüne dikkat çeker. Bu yüzden güzel olanın, bu manadaki “إِذَا” dan sonra “ما” getirilmesi olduğunu söyler.²⁹⁴

Bu manada kullanıma şu şiiri örnek verir:

Örnek.

“تَرْفَعُ لِي جُنْدِيَّ وَاللَّهُ يَرْفَعُ لِي * نَارًا إِذَا خَمَدَتْ نِيرَانُهُمْ تَقْدِ”²⁹⁵

*Kabilem, -hakikatte ise Allah- yanıp parlayan ateş gibi benim şerefimi yüceltir.*²⁹⁶

Şiirde “إِذَا” edatı, zaruret sebebiyle “تَقْدِ” fiilini cezmlenmiştir. Bu durum, amel bakımından “إِذَا” edatı cezmlenmeyen bir edat olduğu için “إِنْ” e hamledilmesini zorunlu kılmıştır.²⁹⁷

1.3.14. En’in Ey’e Hamli

Sîbeveyh, en “أَنْ” edatının -özellikle Kur’ân-ı Kerîm’de- “yani” anlamında çokça kullanıldığını belirtir. Nitekim, bu konuyu “بَابُ مَا تَكُونُ فِيهِ ‘أَنْ’ بِمَنْزِلَةِ ‘أَيٍّ’” şeklinde müstakil olarak ele almıştır.²⁹⁸ Bu manadaki “أَنْ” edatı hamledildiği “أَيٍّ” edatı gibi tefsir, açıklama görevi yapmaktadır.²⁹⁹ Mesela şu âyet-i kerîmede böyle bir kullanım vardır:

Örnek.

﴿وَأَنْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ﴾

*Onlardan ileri gelenler harekete geçip dediler ki: "Yürüyün ve ilâhlarınız üzerinde sabır ve sebat edin. Bu, gerçekten arzu edilen bir şeydir!"*³⁰⁰

Âyet-i kerîmedeki “أَنْ” harfi, “أَيٍّ” manasına hamledilmektedir. Çünkü âyette “أَنْ” edatının normal manası olan haber verme söz konusu değildir. Yani “yürüyerek

²⁹⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 134; C. III, s. 62.

²⁹⁵ Bkz. İbnü’ş-Şecerî, **Emâlî** C. II, s. 82; Bağdâdî, **Hizânetü’l-Edeb**, C. VII, s. 22.

²⁹⁶ Bkz. Şentemerî, **Tahsîl**, s. 408.

²⁹⁷ Bkz. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 62; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 408. Diğer örnekler için bakınız. Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 61-62.

²⁹⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 162.

²⁹⁹ Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s. 401.

³⁰⁰ Sa’d, 38/6.

gittiklerini” haber verme kastı yoktur. Sîbeveyh, bunun Halîl’in görüşü olduğunu ve Kur’ân-ı Kerîm’de çokça yer aldığını ifade etmektedir.³⁰¹

1.3.15. İnne’nin Ecel’e Hamli

İnne “إِنَّ”, nevâsîh olarak kullanılan kelimelerdendir. Bununla birlikte Sîbeveyh, bazı ifadelerde “evet” manasındaki “أَجَلٌ” anlamı taşıdığına değinir. Bununla ilgili şu şiiri örnek verir:

Örnek.

”وَيَقُلْنَ سَيِّبٌ قَدْ عَلَا * لَكَ وَقَدْ كَبُرَتْ فَقُلْتُ إِنَّهُ“³⁰²

Onlar da “Saçların ağarmış” diyorlar,

Yaşlanmışsın, ben de “Evet/öyle” dedim.

Sîbeveyh, şiirdeki “إِنَّهُ” ifadesini mana bakımından “أَجَلٌ” şeklinde takdir eder. Arapların “إِنَّهُ” dan kastının lafız olarak “إِنَّ”, mana bakımından “أَجَلٌ” olduğunu belirtir.³⁰³ Aynı manaya gelen “نَعَمْ” kelimesine de hamledilmektedir.³⁰⁴

Bununla birlikte “إِنَّهُ” ifadesinin hamli ile değil de (Şüphesiz dediğiniz gibi oldu) manasında “إِنَّهُ قَدْ كَانَ كَمَا تَقُلْنَ” şeklinde hazif ile te’vili de mümkündür.³⁰⁵

1.3.16. Enne’nin Lealle’ye Hamli

Enne kelimesi inne gibi nevâsîh (file benzeyen harf) olarak kullanılan, sonrasındaki cümleyi müfred konumuna getiren bir kelimedir. Bununla birlikte bazı ifadelerde lealle manasında da kullanılabilmektedir.

Örnek.

”أَنْتِ السُّوقُ أَنْتِ تَشْتَرِي لَنَا شَيْئًا“

Pazara gel, belki bize bir şeyler alırsın.

³⁰¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s. 162. Diğer örnekler için bakınız. **A.e.**, C. III, s. 162-63; Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s. 401; Hâdî, **eş-Şerhü'l-Muâsır**, c. 3/6, s. 169.

³⁰² Bkz. Abdullah b. Kays, **Divân**, s. 212.

³⁰³ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. III, s.151 (”أَجَلٌ“). وَمَعْنَاهَا ”إِنَّ“ وَهُمْ يُرِيدُونَ ”إِنَّ“ وَمَعْنَاهَا ”أَجَلٌ“). Ayrıca bakınız. **A.e.**, C. IV, s.162.

³⁰⁴ Bkz. Zeccâc, **Meâni'l-Kur'ân**, C. III, s. 363; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 558.

³⁰⁵ Bkz. Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Miskîn el-Herevî (ö. 224/838), **Garîbü'l-hadîs**, Thk. Dr. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, Kahire, el-Hey'etü'l-Âmme li-şüûni'l-matâbi'l-emîriyye, 1404/1984, C. II, s. 125.

Bu sözde takdir “أَنْتَ السُّوقُ لِعَلَّكَ تَشْتَرِي لَنَا شَيْئًا”³⁰⁶ şeklindedir.

Şu ayette de bu duruma örnek vardır:

﴿وَمَا يُشْعِرُكُمْ أَنَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾³⁰⁷

O mucizeler geldiği vakit de inanmayacaklarını siz ne bileceksiniz?

Ayeti kerimede takdir “لَعَلَّهَا إِذَا جَاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ”³⁰⁸ şeklindedir.

Ebû Hayyân da, lealle manasındaki kullanıma Kisâ'nın şu cümleyi örnek verdiğini belirtir:³⁰⁹

“سَمِعْتُ رَجُلًا يَقُولُ: 'مَا أَدْرِي أَنَّهُ صَاحِبُهَا'”

Bir adamın şöyle dediğini duydum: “Bilmiyorum belki o sahibidir”.

Bu mana üzere cümleyi “لَعَلَّه صَاحِبُهَا” şeklinde takdir eder.

1.3.17. Lealle'nin Asâ'ya Hamli

Şiirde kullanım bakımından “لَعَلَّ”, “عَسَى” ya benzetilmektedir. Normalde “لَعَلَّ”nin sonuna muttasıl fâil zamiri bitişmezken şiirde “لَعَلِّي” şeklinde gelebilmektedir. Bu durumda mana ve lafız açısından “عَسَى” ya hamledilmesini mümkün kılmaktadır. Sîbeveyh, şu cümleyi örnek verir:

Örnek.

“لَعَلِّي أَنْ أَفْعَلَ”. *Belki/umulur ki yaparım.*

Sîbeveyh, bu ifadeyi “عَسَيْتُ أَنْ أَفْعَلَ” şeklinde takdir eder. “لَعَلِّي” şeklinde kullanımın şiirde caiz olduğunu belirtir.³¹⁰

1.3.18. Hattâ'nın İlâ En ve Key'e Hamli

Hattâ “حَتَّى”, sonrasında muzârî fiilin geldiği durumlarda cümlenin siyâkının delâleti ile anlam ve amel bakımından te'vil edilmektedir.

³⁰⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.123.

³⁰⁷ *el-En'âm*, 6/109.

³⁰⁸ Bkz. Sîrâfî, *Şerh*, C. III, s.341; Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, C. XIII, s. 113; Nehhâs, *Meâni'l-Kur'ân*, C. II, s. 473.

³⁰⁹ Bkz. Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-Tekmîl*, C. V, s. 178.

³¹⁰ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s.160.

“إِلَى أَنْ” Manasına Hamli

“حَتَّى”, anlam bakımından gâye manası ifade ettiği için bunu bildiren i'râb durumu olan mansub şekilde okunmaktadır. Çünkü “حَتَّى” gaye manasında geldiğinde sonrasındaki isim ise mecrur, fiil ise mansub olmaktadır. Diğer taraftan cer harfi olduğu için ve nasb edemediği için ise nasb eden “أَنْ” harfi takdir edilmektedir. Bu iki duruma uygun olarak “إِلَى أَنْ” e hamledilmektedir.³¹¹

Mesela şu örneklerde böyle bir kullanım vardır:

Örnek 1.

Güneş doğuncaya kadar yürüdüm. “سِرْتُ حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ”

Bu cümlede takdir “سِرْتُ إِلَى أَنْ تَطْلُعَ الشَّمْسُ” şeklindedir. Çünkü yürümek/seyr, güneşin doğuşunun sebebi değildir.³¹²

Örnek 2.

Ezanı duyuncaya kadar yürüdüm. “سِرْتُ حَتَّى أَسْمَعَ الْأَذَانَ”

Takdir “سِرْتُ إِلَى أَنْ أَسْمَعَ الْأَذَانَ” şeklindedir.³¹³

(كَيْ) Manasına Hamli

Cümlelerin siyakına göre “حَتَّى”, mana bakımından “كَيْ” manasına hamledilebilmektedir.

Örnek.

Bana bir şeyler emretmesi için onunla konuştum. “كَلَّمْتَهُ حَتَّى يَأْمُرَ لِي بِشَيْءٍ”

Takdir “كَلَّمْتَهُ كَيْ يَأْمُرَ لِي بِشَيْءٍ” şeklindedir.³¹⁴

Ebû Ali el-Fârisî şu cümlede de “حَتَّى”nın benzer şekilde kullanıldığını söyler:³¹⁵

Cennete girmek için Müslüman oldum. “أَسْلَمْتُ حَتَّى أَدْخُلَ الْجَنَّةَ”

³¹¹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 16-17.

³¹² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 25.

³¹³ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 27. Diğer örnekler için bkz. *A.e.*, C. III, s. 16-17, 25-27.

³¹⁴ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. III, s. 17.

³¹⁵ Fârisî, *el-Îzâhu'l-'Adudî*, s. 316.

1.3.19. Alâ Harfi Cerinin Zarf Manasına Hamli

Arap dilinde harfi cer olarak kullanılan alâ “عَلَى”, yerine göre “üzerinde” manasında mekan zarfı olarak da gelebilmektedir.

Sîbeveyh, bununla ilgili başına “مِنْ” harfi cerinin geldiği şu ifadeyi örnek verir:

“مِنْ عَلَيْكَ” *Üzerinden*

Bu ifadede takdir “مِنْ فَوْقَكَ” şeklindedir. Çünkü harfi cerin başına harfi cer gelemez. Dolayısıyla başına harfi cer gelebilecek ve “üzerinde/üstünde” manasına sahip “فَوْق” kelimesine hamledilmiştir.³¹⁶

1.3.20. An Harfi Cerinin Zarf Manasına Hamli

Arap dilinde harfi cer olarak kullanılan “عَنْ”, cümlelerin siyâkına göre “taraf/yön” manasında mekan zarfı olarak da gelebilmektedir.

Örnek.

“مِنْ عَنْ يَمِينِكَ” *Sağ tarafından*

Cümlelerin anlamı “مِنْ نَاحِيَةٍ كَذَا وَكَذَا” şeklindedir. “عَنْ” harfi ceri zarf manasında kullanılmıştır.³¹⁷ Böylece isme hamledilmiş olmaktadır.³¹⁸

1.3.21. Min Harfi Cerinin İsim Manasına Hamli

Arap dilinde min “مِنْ”, harfi cer olarak kullanılmakla birlikte bazı cümlelerde ifade ettiği anlam bakımından “بَعْض” ismine hamledilebilmektedir.

Örnek.

“هَذَا مِنَ الثَّوْبِ وَهَذَا مِنْهُمْ” *Bu elbisedendir, bu da onlardandır.*

Sîbeveyh, bu ifadedeki “مِنْ” harfi cerini “بَعْض” manasına hamleder. Manayı “بَعْضُهُ” şeklinde takdir eder. Yani min harfi ceri bazıyet anlamında isme hamledilmiştir.³¹⁹ Bu bağlamda ifadelerin takdiri “هَذَا بَعْضُ الثَّوْبِ وَهَذَا بَعْضُهُمْ” (Bu elbisenin bir parçasıdır, bu da onlardan biridir) şeklindedir.

³¹⁶ Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 420; Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 311.

³¹⁷ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 410 (و. “عَنْ” أَيْضًا طُرِفَتْ بِمَنْزِلَةِ “ذَاتِ الْيَمِينِ وَالنَّاحِيَةِ”). Diğer örnekler için bakınız. *A.e.*, C. I, s. 420; C. IV, s. 226, 228.

³¹⁸ Sîrâfî, *Şerh*, C. II, s. 311.

³¹⁹ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 410.

1.3.22. Vâv'ın Mea Manasına Hamli

Vâv harfi bazı ifadelerde birlikte/beraber manasındaki “مَعَ” edatının manasına hamledilmektedir.

Örnek.

Malını/paranı en iyi bilen sensin. “أَنْتَ أَعْلَمُ وَمَالِكَ”

Takdir “أَنْتَ أَعْلَمُ مَعَ مَالِكَ” şeklindedir.³²⁰ Ayrıca bu sözün manasını bazı dilciler (Malını/paranı nasıl yöneteceğini en iyi bilen sensin) manasında “أَنْتَ أَعْلَمُ مَعَ مَالِكَ كَيْفَ تُدَبِّرُهُ” şeklinde takdir eder.³²¹

Cümledeki vâv harfinin atıf harfi olarak düşünülmemesinin sebebi ise atıf harfi olduğunda merfu “أَنْتَ” kelimesine atfedilecek olmasıdır. Bu durumda ise cümlelerin manası “Sen ve malın/paran en iyi bilensin” şeklinde değişeceğinden dolayı vâv harfi mea manasına hamledilmiştir.³²²

Sâmerrâî ise cümlelerin aslının “أَنْتَ أَعْلَمُ بِمَالِكَ فَأَنْتَ وَمَالِكَ” takdirinde olduğunu ve daha sonra bazı kelimelerin hazfedildiğini ileri sürer.³²³

1.3.23. Lâ'nın Gayr'a Hamli

Başına geldiği ifadeye olumsuzluk anlamı katan “لَا”, sonrasındaki kelimeye etki etmekte ve muzafı gibi olmakta ve sonrasındaki kelimeyle tek bir kelime halini almaktadır. Lafız açısından ise bir etkisi bulunmamaktadır. Böyle durumlarda “غَيْرَ” manasına hamledilmektedir.

Örnek.

Suçsuz yere onu yargıladın. “أَخَذْتَهُ بِلاَ ذَنْبٍ”

Hazırlıksız/eli boş gittin. “ذَهَبَتْ بِلاَ عَتَادٍ”

³²⁰ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 300-301. Ayrıca bakınız. Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.198; Rummânî, **Şerh**, C. II, s. 619-20.

³²¹ Bkz. İbn Mâlik, **Şerhu't-Teshîl**, C. II, s. 251; Ebû Hayyân, **İrtişâfü'd-darab**, C. III, s. 1485.

³²² Bkz. Ebû Hayyân, **et-Tezyîl ve't-Tekmîl**, C. III, s. 285; C. VIII, s. 107, 111.

³²³ Bkz. Sâmerrâî, **Meâni'n-nahv**, C. I, s. 313.

Takdir “أَخَذْتَهُ بِغَيْرِ ذَنْبٍ” ve “ذَهَبَتْ بِغَيْرِ عَتَادٍ” şeklindedir. “لَا” harfi, lafız bakımından zâid olurken anlam bakımından değildir.³²⁴ “لَا” ve “غَيْرَ” kelimelerinin ortak yönleri olan olumsuz (cahd) anlam ifade etmeleri bu hamli mümkün kılmaktadır.³²⁵

1.3.24. Leyse Manasına Hamledilen Kelimeler

Arap dilinde olumsuzluk (nefi) ifade eden “لَيْسَ” manasına hamledilen kelimeler bulunmaktadır. Bu kelimeler amel bakımından da “لَيْسَ” gibidir. Bu bağlamda Sîbeveyh şu üç kelimeyi zikreder:

Mâ “مَا”

“مَا رَيْدٌ مُنْطَلِقًا.” Zeyd, yolcu/giden değildir.

“مَا عَبْدُ اللَّهِ أَخَاكَ.” Abdullah, kardeşin değildir.

Bu cümlelerde “مَا”, “لَيْسَ” manasında olup ismini raf haberini nasb etmiştir.³²⁶

Kur’ân-ı Kerîm’de de buna şu âyet-i kerîme örnektir:

*﴿مَا هَذَا بَشَرًا﴾ Bu, bir beşer/insan değildir.*³²⁷

Sîbeveyh, bu âyet-i kerimede de “مَا” yı, “لَيْسَ” ye hamleder ve Benî Temîm kabîlesinden mushafta nasıl yazdığını bilmeyenlerin ise “مَا هَذَا بَشَرٌ” şeklinde haberi merfu okuduğunu söyler.³²⁸

Lâte “لَاتَ”

Sîbeveyh, “لَاتَ” nin özellikle “الْحَيْنَ” kelimesi ile birlikte kullanıldığında – “لَيْسَ” manasında olduğunu söyler.³²⁹

Sîrâfî, bununla ilgili şu örneği verir:

“لَاتَ الْجَيْنُ حِينَ مَنَاصٍ.” Vakit, kaçış vakti değildir./Artık kaçış yok.

Cümledeki “لَاتَ”, “لَيْسَ” manasında olup takdiri “لَيْسَ الْجَيْنُ حِينَ مَنَاصٍ” şeklindedir.³³⁰

³²⁴ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. II, s. 302 (والمعنى معنى ذهب بغير عتاد). Diğer örnekler için bakınız. **A.e.**, C. I, s. 378.

³²⁵ Sîrâfî, **Şerh**, C. III, s. 45.

³²⁶ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 57.

³²⁷ İbnü’s-Sîrâfî, 12/31.

³²⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 59.

³²⁹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 57.

³³⁰ Sîrâfî, **Şerh**, C. I, s. 313.

Lâ “لَا”

Sîbeveyh’in mana ve amel bakımından “لَيْسَ” hamlettiği bir diğer harf de “لَا” dır. Bununla ilgili şu şiiri örnek verir:

”مَنْ فَرَّ عَنْ نَيْرَانِهَا * فَأَنَا ابْنُ قَيْسٍ لَا بَرَّاحُ“³³¹

Savaştan kim kaçmış

Ben İbnü Kays’ım, savuşup gitmek yok.

Sîbeveyh, şiirde geçen “لَا” nın, “لَيْسَ” gibi ismini raf ettiğini ve manasının da aynı olduğunu söyler³³²

Rummânî, bu ifadede “لَا” nın haberinin mahzuf olduğunu söyler ve cümleyi “لَيْسَ بَرَّاحُ لَنَا” şeklinde takdir eder.³³³

Şentemerî de “لَا بَرَّاحُ لِي” manası üzere takdirin “لَيْسَ بَرَّاحُ لِي” şeklinde olduğunu söyler.³³⁴

Zemahşerî ise “لَا” nın, “لَيْسَ” manasında kullanımının az olduğuna dikkat çeker ve ifadeyi “لَا أَبْرَحُ بِمَوْقِفِي” manası üzere “لَيْسَ بَرَّاحُ” şeklinde takdir eder.

1.3.25. Mâ’nın Tek Başına İsme Hamli

Mâ “مَا”, bazı ifadelerde tek başına isim konumunda bulunmaktadır.

Örnek 1.

”إِنِّي مِمَّا أَنْ أَصْنَعُ.“*Yaptıklarım benim işimdir.*

Cümlenin takdiri “إِنِّي مِنْ الْأَمْرِ أَنْ أَصْنَعُ” şeklindedir. “مَا”, mana bakımından “الْأَمْرُ” ismine hamledilmiştir.³³⁵

Örnek 2.

”غَسَلْتُهُ غَسْلًا نِعْمًا.“*Onu güzelce yıkadım.*

Cümledeki “نِعْمًا” nın açılımı “نِعْمَ مَا” şeklindedir. Buradaki “مَا” harfinden kasıt cümlenin delâleti ile “الغسلُ” dır. Dolayısıyla takdir “غَسَلْتُهُ غَسْلًا نِعْمَ الغسلُ” şeklindedir.³³⁶

³³¹ Buhturî, *el-Hamâse li'l-Buhturî*, s. 104.

³³² Bkz. Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 58; İbnü's-Sîrâfî, *Şerhu Ebyât*, C. I, s. 355; C. II, s. 27.

³³³ Rummânî, *Şerh*, C. I, s. 407.

³³⁴ Şentemerî, *Tahsîl*, s. 85.

³³⁵ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, C. I, s. 73 (وَحَدَّثَهَا إِسْمًا).

³³⁶ Sîbeveyh, *el-Kitâb*, a.y.

Ahfeş el-Evsat da ifadeyi “نَعَمْ غَسَلًا” şeklinde te’vil eder ve abartı ve mükemmellik ifade ettiğini söyler.³³⁷

1.3.26. Elif-lâm’ın Tenvin’e Hamli

Fiilimsilerden olan masdar ve ism-i fâil, başında elif-lam ile geldiğinde tenvinli haldeki gibi amel edebilmektedir. Sîbeveyh bu elif-lâmın tenvin konumunda olduğuna dikkat çekmektedir.

Örnek 1.

Zeyd’e vurulmasına hayret ettim. “عَجِبْتُ مِنَ الضَّرْبِ زَيْدًا”

Zeyd’e vurana hayret ettim. “عَجِبْتُ مِنَ الضَّارِبِ زَيْدًا”

Bu cümlelerde takdir “عَجِبْتُ مِنْ ضَرْبٍ/ضَارِبٍ زَيْدًا” şeklindedir.³³⁸

Örnek 2.

“ضَعِيفُ النِّكَايَةِ أَعْدَاءَهُ * يَخَالُ الْفِرَارَ يُرَاحِي الْأَجَلَ”³³⁹

Düşmanlarına karşı zayıf olan kimse

*Kaçacağını ve ecelini geciktireceğini sanır.*³⁴⁰

Sîbeveyh şiirdeki “النِّكَايَةِ أَعْدَاءَهُ” ifadesine dikkat çeker.³⁴¹ Takdir “نِكَايَةِ أَعْدَاءَهُ” şeklindedir.³⁴² Yani elif-lâmlı masdar mef’ûlünde amel etmiştir.³⁴³

Örnek 3.

“لَقَدْ عَلِمْتُ أَوْلَى الْمُغِيرَةِ أَتْنِي * لَحَقْتُ فَلَمْ أَكُنْ عَنْ الضَّرْبِ مَسْمَعًا”

Baskına gelen ilk atlılar bildi ki

*Kovalayıp Misma'a vurmaktan çekinmedim.*³⁴⁴

³³⁷ Ahfeş, **Meâni'l-Kur'ân**, C. I, s. 39; İbn Hişâm, ifadede geçen “ما” nın, Zemahşerî gibi müteahhir dilciler tarafından temyiz olarak “غَسَلًا” mansub olduğunu, Sîbeveyh'e göre ise ma'rife ve tam bir kelime olarak “الغسل” merfu geldiğini belirtir. Bkz. İbn Hişâm, **Muğni'l-Lebîb**, s. 391-392.

³³⁸ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 192 (يَكُونُ الْأَلْفُ وَاللَّامُ بِمَنْزِلَةِ التَّوَيْنِ).

³³⁹ Sîbeveyh ve diğer kaynaklarda şâiri meçhul olan bu şiirin masnu' (taklit) bir şiir olabileceği de ifade edilmiştir. Bkz. Ebû Ali el-Fârisî, **İzâh**, C: I, s. 177.

³⁴⁰ Şiirin şerh için bkz. İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 355; Şentemerî, **Tahsîl**, s. 160-161.

³⁴¹ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 192.

³⁴² Sîrâfî, **Şerh**, C. II, s.48.

³⁴³ Rummanî, **Şerh**, C. II, s. 454

³⁴⁴ Şiirin nisbeti ve şerhi için bkz. İbnü's-Sîrâfî, **Şerhu Ebyât**, C. I, s. 355.

Şiirde geçen “عن الضَّرْبِ مَسْمَعًا” ifadesinde takdir “عن ضَرْبٍ مَسْمَعًا” şeklindedir.³⁴⁵

Ebû Ali el-Fârisî ise “عن أنْ ضَرَبْتُ مَسْمَعًا” şeklinde müevvel masdara te'vil eder.³⁴⁶

³⁴⁵ Sîbeveyh, **el-Kitâb**, C. I, s. 193; Bağdâdî, **Hizânetü'l-Edeb**, C. VIII, s. 129.

³⁴⁶ Fârisî, **et-Ta'lik**, C. I, s. 6. İbnü's-Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127), Sîbeveyh'in bu şiiri başında elif-lâm olan masdarın amel etmesine örnek olarak verdiğini söyler. Bununla beraber bazı nahivcilerin başında elif-lâm olan masdarın amelini câiz görmediklerini ve onlara göre şiirdeki “مَسْمَعًا” kelimesinin “لِحَقِّ” fiili ile mansub olduğunu belirtir. Bkz. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd el-Batalyevsî, **el-Hulel fî şerhi ebyâti'l-Cümel**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, s. 95.

SONUÇ

Literatüre bakıldığında klasik dönem nahiv eserlerinde “te’vil” kelimesi kullanılsa da meseleye bir olgu şeklinde yaklaşmadığı görülmektedir. Bir olgu olarak ise “nahvî te’vil” kavramı modern dönem literatüründe yer almaya başlamıştır. Nahvi te’vilin olgu olarak ele alınmasında modern dönemde yapılan dil ve düşünce araştırmaları ile Arapçanın standart bir dil olarak öğretilmesi ile ilgili çalışmaların etkisi olduğu söylenebilir. Çünkü nahvî te’vil, özel olarak dil ile ilgilenenlerin gündemi olacak bir olgudur. Nitekim, çoğunlukla standart dışı kullanımlara odaklanılmıştır. Bu bakımdan nahvî te’vil olgusu, Arapçanın öğretimi ve öğrenilmesi için standart bir dil ortaya koyma çabasının yansıması şeklinde değerlendirilebilir. Klasik dönem nahiv kitapları, standart ve standart dışı kullanımlara dair bilgileri bir arada sunduğu için eleştirilere maruz kalmıştır. Bunun standart dil öğrenimini zorlaştıran bir olgu haline dönüştüğü ileri sürülmüştür. Aynı zamanda “te’vil” kavramı, nas yorumunu merkeze alan tefsir, fıkıh, kelâm gibi ilimlerde konu edilmiş ve bu ilimlerin meselesi haline gelmiştir. Ne var ki dil ile ilgili olmasına rağmen dilsel açıdan ve dilciler tarafından yeterince üzerinde durulmamış olması ise dikkat çekmektedir. Bu bağlamda konu, dil sahasında derinlemesine çalışılmıştır.

Nahvi te’vil olgusu birçok açıdan ele alınabilecek farklı alt olguları da barındıran geniş kapsamlı bir konudur. Dolayısıyla araştırmada konu Sîbeveyh’in *el-Kitâb*’ı ile sınırlandırılmıştır. Bu çerçevede nahvî te’vil’in *el-Kitâb*’daki teorik çerçevesi ve formu detaylı bir şekilde incelenmiştir.

el-Kitâb’da te’vil ya da nahvî te’vil ifadesi geçmemekle birlikte te’vil tanımına benzer cümleler bulunmaktadır. Yani “te’vil” kelimesi kullanılmamış olsa da tanımına işaret eden ifadelerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu durum te’vilin nahiv düzleminde hicri 2. asırdan itibaren mevcut olduğunu göstermektedir. Ayrıca Sîbeveyh’in hocalarından ve çağdaşlarından yaptığı nakiller, daha önceki dönemlerde nahvî te’vilin varlığına dair deliller sunmaktadır.

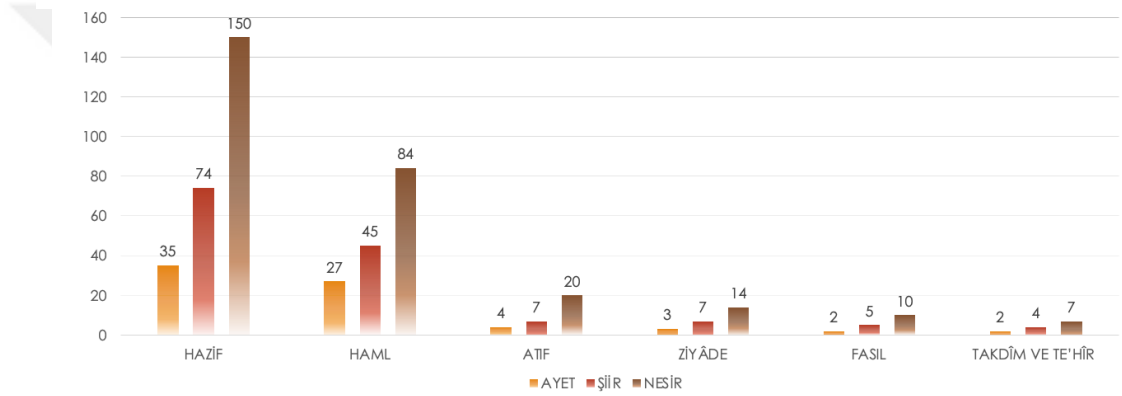
el-Kitâb’da nahvî te’vil, yolları, sebepleri ve amaçları ile ilgili ifadeler (sözcükler) ile yer almaktadır.

Te’vil yolları, hazif, ziyâde, takdîm-te’hîr, fasl, haml gibi terimlerle ifade edilmiştir.

Te'vil yollarının bazılarının cümlelerin lafzı, bazılarının ise anlamıyla ilgili olduğu görülmektedir.

el-Kitâb'da hazif, izmâr, ihtizâl, i'câz ve ihtisâr kavramları birbirleriyle ilişkili kavramlar olarak yer almaktadır. Bu kavramlar hazif çatısı altında değerlendirilebilir. Sîbeveyh'in nahiv düzleminde kullandığı bu kavramlardan bazılarının, daha sonra edebiyat ve belâgat kitaplarında yer aldığı görülür. Bu nedenle sadece nahiv alanında değil edep ve belâgat alanlarında da etkisi olmuştur.

el-Kitâb'da, nahvî te'vile ilişkin beşyüz örnek tespit edilmiştir. Bu örneklerin te'vil yolu ve metin türüne göre dağılımı ise aşağıdaki gibidir:

Tablo 1. Tespit Edilen Örneklerin Te'vil Yolları ve Metin Türlerine Göre Dağılım Grafiği

Grafikte, tespit edilen örnekler ilgili te'vil yoluna ve metin türlerine (âyet, şiir ve nesir) göre tasnif edilmiştir. Grafiğe göre te'vil yollarından en çok öne çıkan hazif ve haml olup en yüksek değerin nesir türünde olduğu görülmektedir. Diğer metin türleri âyet ve şiirde de en çok başvurulan yollar hazif ve haml olmakla birlikte daha dengeli bir dağılım söz konusudur. Te'vil yollarının kullanım çokluğu sırasıyla hazif, haml, atif, ziyâde, fasıl, takdim ve te'hîr şeklindedir.

Grafikteki verilerin daha ayrıntılı yorumu ise şöyledir:

1. Hazif: Bu kategoride en fazla kullanım nesirde görülmektedir (150), ardından şiir (74) ve en düşük kullanıma âyetlerde (35) rastlanmaktadır. Bu da nesir metinlerinin cümle yapısında bazı kelime veya unsurların düşürülmesinin daha yaygın olduğunu göstermektedir. Şiirlerde de sık kullanılan bu te'vil yoluna âyetlerin te'vilinde nispeten daha az başvurulmuştur.

2. Haml: Yine bu te'vil yolunda da nesir en yüksek değere sahiptir (84). Şiirde 45 örnek görülürken, âyetlerde 27 örnek vardır. Buna göre haml, özellikle nesir ve şiirlerde kullanılan bir te'vil yolu olarak öne çıkmaktadır.

3. Atıf: Atıf yolu ile te'vilde de nesir türü bâriz şekilde öndedir (20). Şiirlerde ve âyetlerde ise daha az kullanıldığı görülmektedir.

4. Ziyâde: Nesir türü yine ziyâde ile te'vilde en yüksek değere sahiptir. Şiirlerin te'vili bu te'vil yolunda da orta düzeydedir. Âyetlerin te'vilinde ise çok düşük bir kullanım göstermektedir.

5. Fasil: Fasil yolu ile te'vilde de nesir en yüksek değere (10) sahipken, şiirde orta (5), âyetlerde ise düşük bir kullanım oranı vardır (2).

6. Takdîm ve Te'hîr: Takdîm ve te'hîr yolu ile te'vil en fazla yine nesir türünde (7) kullanılmış, şiirde daha az (4) ve âyetler de ise en düşük (2) kullanım seviyesine sahiptir.

Grafik, genel olarak nesir türünün gramatik te'villere daha çok konu olduğunu, özellikle hazif ve haml yollarıyla te'vil edilen dil yapılarının nesirde daha yaygın olduğunu göstermektedir. Şiirin de -nesir kadar olmasa da- bu gramatik dil yapılarına sahip bir alan olduğu anlaşılmaktadır. Ancak âyetlerde bu yapıların daha sınırlı kullanıldığı dikkat çekmektedir. Dolayısıyla grafikte görülen bu dağılım, âyetlerdeki dil yapısının daha sabit ve kurallı olduğunu, şiir ve nesirlerde ise dilin daha serbest kullanıldığını düşündürmektedir.

el-Kitâb'da nahvî tevillerin dayandırıldığı en önemli gerekçeler, standart kullanım ve bağlamdır. Standart kullanım da, bağlamın bir parçası olarak değerlendirilebilir; çünkü bu, dili konuşan halk tarafından bilinir hale gelmiştir. Bu bağlamda Sîbeveyh'in, te'vil yaparken daha çok anlam ve bağlamı dikkate aldığını söyleyebiliriz. Ancak bağlamdan kastedilen sadece içinde bulunulan durum (belâgat ilmindeki ifadesiyle "makam") değil, aynı zamanda "isti'mâl" (kullanım) ekseninde ortaya çıkan nahvî bağlamdır.

el-Kitâb'da te'viller, hem anlam hem de kurallar dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir. Lafız takdirinden ziyade, mana takdiri öne çıkmaktadır. Nitekim Şâtıbî, Sîbeveyh'in mana ve i'râb takdirini birbirinden ayırdığını söyler. Bu çerçevede İbn Cinnî'nin *el-Hasâis* adlı kitabında "Takdîrü'l-i'râb ve tefsîrü'l-mana" başlıklı müstakil bâbın arka planında *el-Kitâb* olduğunu düşünmek mümkün görünmektedir.

el-Kitâb'da te'viller, manayı ortaya koyacak şekilde, aynı zamanda lafza da uyacak biçimde gerçekleştirilmiştir.

Başvurulacak te'vil yolu, te'vile konu olan sözün durumuna göre farklılık arz eder. Lafızla ilgili olarak hazif, ziyâde, takdîm-te'hîr, fasıl ve atıf yolları kullanılırken, mana ile ilgili olarak haml yolu tercih edilmektedir.

el-Kitâb'da, hem fiil ve isim cümlesinin ögeleri hem de edatlarda te'vil işlemleri gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, fiil cümlelerinde en çok mâzî ve muzârî, ayrıca emir ve nehiy formlarında te'vil yapılırken; isim cümlesinde mübteda ve haber, edatlarda ise özellikle harfi cerler üzerinde te'vil uygulamaları ön plana çıkmaktadır.

Bu te'viller, yaygın kullanım, muhâtabın bilmesi, şiir zarureti ve sözün uzaması gibi gerekçelerle açıklanmıştır. Sîbeveyh, bu gerekçeleri ifade eden sözcükler kullanmıştır.

el-Kitâb'da, bu te'villerin amaçları da tahfîf, îcâz ve ihtisâr, istiğnâ, iktifâ, te'kîd, inâye ve ihtimâm gibi sözcüklerle ifade edilmiştir.

Bu çalışmada, nahiv ilmine dair elimize ulaşan en eski eser olan Sîbeveyh'in *el-Kitâb'ında* nahvî te'vilin varlığı ve unsurlarının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Sîbeveyh, zaman zaman diğer bazı dilcilerden nakiller yaparak te'vil gerçekleştirir. Bunların başında hocası Hâlîl b. Ahmed yer almaktadır. Ona ait *el-Ayn* sözlüğü ve nisbet edilen *el-Cümel fi'n-nahv* kitabında yaptığı bazı te'villerin hocasının te'villeriyle paralellik gösterdiği gözlemlenmektedir.

Sîbeveyh, kendisinden sonraki dilciler için nahiv alanında olduğu gibi nahvî te'vil konusunda da bir zemin oluşturmuş ve *el-Kitâb'da* ele alınan meseleler ile örnekler, sonrasında da incelenmiştir. Bu durum, meselelerin hem netleşmesine hem de olgunlaşmasına katkıda bulunmuştur.

Bu çalışmanın *el-Kitâb'daki* örnekler (şevâhid) üzerinden gerçekleştirilmesi ve aynı örnekleri ele alan diğer kaynaklara ulaşılması, mesele düzleminde *el-Kitâb* ile ilişkili literatürün ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Bu durum, hem bu çalışmanın daha ileri seviyelere taşınması hem de *el-Kitâb* özelinde yapılacak araştırmalar için bir literatür ve yol haritası sunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA / KAYNAKÇA

Abdü'l-Gaffâr, es-Seyyid Ahmed: **Zâhiratü't-Te'vil ve Sılatühâ bi'l-luga**, Dârü'l-Ma'rife, Câmiatü'l-İskenderiyye, 1980.

Aboueïd, Rewıda Rabie İbrahim: "Arap dilinde örtülü anlam (Mutedammenetu'l-Kavl) Sîbeveyhi'n el-Kitâb örneği", Kastamonu, **Kastamonu Üniversitesi SBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, 2021, 124 s.

Accâc, Ru'be b.: **Mecmûu eş'âri'l-Arab ve hüve müştemelün 'alâ Dîvâni Ru'be b. Accâc**, Tsh.: Velîm b. el-Verd, Kuveyt, Dâru İbn Kuteybe, y.y.

Ahfeş, Ebü'l-Hasen Saîd Belhî el-Ahfeş el-Evsat: **Meâni'l-Kur'ân**, Thk.: Hüdâ Mhammûd Kırâa', Kahire, Mektebetü'l-Hancî, m.1990/ h.1411.

Ahtal, Ebû Mâlik Gıyâs b. Gavs b. es-Salt: **Dîvânü'l-Ahtal**, Haz.: Mehdî Muhammed Nâsiruddîn, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmîyye, bs. 2, 1994/1414

Ahyeliyye, Leylâ: **Dîvânü Leylâ el-Ahyeliyye**, Thk.: Vâzih es-Samed, Beyrut, Dâru Sâdır, 2003/1423.

Alak, Musa: **Masdarın Manaları “Masdar” – “Hâsıl Bî’l-Masdar” – İnceleme ve Metinler-**, İstanbul, Ravza Yayınları, 2022.

Ali, İbrâhim Câbir: “Zevkü’l-hurûf: Te’sîl ve Tatbîk”, **Mecelletü Mecmai’l-Lügati’l-Arabiyye ale’ş-şebeketi’l-âlemiyye**, 2020, sayı: 24, s. 231-263. (<http://search.mandumah.com/Record/1103322>)

Alsalihi, Ayat: “Esbâbü’n-nüzûl ve eserühâ fi’t-te’vîli’n-nahvî inde Ebî Hayyân fi’l-Bahri’l-Muhît”, Siirt, **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2019, C. VI, sayı. 1, s. 63-80.

Âmirî, Abûsî Muhsin: “et-Te’vilü’n-Nahvî fî kitabı şerhi ebyâti Sîbeveyh li Ebî Ca’fer en-Nehhâs”, **Câmiatü’l-Kûfe**, 10/35, 2015), s. 61-75.

Askerî, Ebû Hilâl: **Cemheratü’l-Emsâl**, Beyrut, Dâru’l-Fikr, t.s.

A’şâ, Meymûn b. Kays: **Dîvânü’l-A’şâ el-Kebîr**, Thk.: Muhammed Hüseyin, y.y., Mektebetü’l-Âdâb, t.s.

Aşâş, Huleyfe: “et-Te’vîl el-Lugavî inde İbn Cinnî”, Cezâyir, **Câmiatü Muhammed Haydar/Külliyetü’l-Âdâb ve’l-**

Ulûmî'l-İnsâniyye ve'l-İctimâiyye, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 1424-1425/2003-2004.

Avvâd, Korkîs:

Sîbeveyh: İmâmü'n-nühât fî âsâri'd-dârisîne hilâle isney aşere karnen, Bağdat, Matbaatü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1978.

Bağdâdî, Abdülkâdir b. Ömer:

Şerhu Ebyâti Muğni'l-Lebîb, Beyrut, Dârü'l-Me'mûn li't-Türâs, h. 1393-1414.

Hizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbil'-Arab, Kahire, Mektebetü'l-Hâncî, 1997.

Bağdâdî, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm b. Abdullah el-Herevî:

el-Emsâl, yy. Darü'l-Me'mûn li't-Turâs, 1980.

Bâhilî, Ebû Nasr Ahmed b. Hâtım:

Dîvânü Zirrumme bi şerhi Ebî Nasr el-Bâhilî, Thk.: Abdülkuddûs Ebû Sâlih, Cidde, Müessesetü'l-İmân, 1402/1982, C: II, s. 1004.

Batalyevsî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sîd:

el-Hulel fî şerhi ebyâti'l-Cümel, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003, s. 95.

Bekrî, Ebû Ubeyd:

Faslü'l-Makâl fî şerhi kitabî'l-Emsâl, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1971.

Belâzurî, Ahmed b. **Cümel min ensâbi'l-eşrâf**, Thk.: Süheyl Zekkâr, Yahyâ b. Câbir b. Dâvud: Riyâd ez-Ziriklî, Beyrut, Dâru'l-Fikr, m. 1996/ h. 1417.

Benli, Ali: "Sibeveyhi'nin el-Kitâb'ı Çerçevesinde Arap Dilbiliminin Başlangıç Safhası", Genç Akademisyenler İlahiyat Araştırmaları: Sempozyum, 1-2 Mayıs 2008, İstanbul, Türkiye, 01 Mayıs 2008, s. 359-375.

Büseyne, Cemîl b. **Dîvânü Cemîl Büseyne**, Beyrut, Dâru Beyrut, Ma'mer: 1982/1402.

Buhturî, Ebû Ubâde el- **el-Hamâse li'l-Buhturî**, Thk.: Dr. Muhammed Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ İbrâhim Huvver, Ahmed Muhammed Ubeyd, Abu et-Tâî: Dabi, Hey'etü Abu Dabi li's-sekâfe ve't-türâs, 1428/2007.

Bulut, Ali: "Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, VIII (2008), sayı: 2, s. 97 vd.

"Sibeveyh'in el-Kitab'ında ele aldığı bazı nahiv konuları, işleme ve yöntemi ile koyduğu kurallar", Samsun, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE (Basılmamış Doktora Tezi)**, 2003, 318 s.

Nahvin Öncülerinden Sibeveyh, İstanbul, İFAV, 2022.

Filolojik Tefsir -Doğuşu ve Öncüleri-, İstanbul, İFAV, 2022.

Belâgat Terimleri Sözlüğü, İstanbul, İFAV, 2021.

Bustânî, Butrus: **Muhîtü'l-Muhît: Kâmûs Mutavvel li'l-lugati'l-Arabiyye**, Mektebetü Lübnan, Beyrut, 1983.

Bîş-şeyh, Ebû'l-Kâsım: Meylûd Rabî'î: Âliyyâtü't-te'vîli'n-nahvî inde İbn Âşûr et-Tunûsî, **Mecelletü Dirâsât**, 2021, C. XII, sayı. 2, s. 98-17.

Ca'dî, en-Nâbiga: **Dîvânü'n-Nâbiga el-Ca'dî**, Thk.: Vâzıh es-Samed, Beyrut, Dâru Sâdır, 1998.

Carter, M. G.: **The Encyclopaedia of Islam (New edition)**, Leiden, 1997, v. IX, s. 524-531.

Câsim, Mahmud: "et-Te'vilü'n-Nahvî hattâ nihâyeti'l-karni's-sâlisi'l-hicrî", Halep, **Halep Üniversitesi**, Yüksek Lisans, 1990.

Cassâs, Ahmed b. Ali Ebî Bekr er-Râzî el-Cassâs el-Hanefî: **Ahkâmü'l-Kur'ân**, Thk.: Abdüsselâm Muhammed Ali Şahin, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994/1415, c. II, s. 433.

Cemaî, Âişe: **el-Hazfü'n-Nahvî fî dav'in-nazriyyeti'l-halîliyyeti'l-hadîse**, Ürdün, âlemü'l-kütübi'l-hadîse, 2016.

Cemmâîlî, Ebû **Umdetü'l-Ahkâm**, Dımeşk-Beyrut, Darü's-Sekâfeti'l-Muhammed Takıyyüddîn Arabiyye/ Müessesetü Kurtuba, Medînetü'l-Endelüs, Abdülganî b. Abdilvâhid 1988.
b. Alî el-Makdisî:

Cevcerî, Şemsüddîn **Şerhu Şüzürü'z-zeheb fî kelâmi'l-Arab**, Thk. Nevâf Muhammed b. b. Cezâ el-Hârisî, (Yüksek Lisâns tezi), Medine, Abdilmu'im b. İmâdetü'l-bahsi'l-ilmî bi'l-câmiati'l-islâmiyye, 2004.
Muhammed:

Cevzî, Cemaleddîn Ebu'l- **Zâdû'l-Mesîr fî ilmi't-tefsîr**, Thk.: Abdürrezzâk el-Ferec Abdurrahman b. Ali Mehdî, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422.
b. Muhammed:

Cumahî, Muhammed b. **Tabakâtü Fuhûli's-Şuarâ**, Thk.: Mahmûd Şâkir, Sellâm: Cidde, Dârü'l-Medenî, t.s.

Cürcânî, Ebû Bekr **Delâilü'l-İ'câz fî ilmi'l-meânî**, Thk.: Mahmûd Abdülkâhir b. Muhammed Şâkir, Cidde/Kahire, Matbaatü'l-Medenî Abdirrahmân b. bi'l-Kahire/ Dârü'l-Medenî bi Cidde, m. 1992/ h. 1413.
Muhammed el-Fârisî:

Dârûb, Sa'd Hasan: "et-Takdirü'n-Nahvî inde Sîbeveyh", Lübnan, Beyrut Amerikan Üniversitesi, Yüksek Lisans, 1996.

- Dayf, Şevki: **el-Medârisü'n-nahviyye**, Kahire 1968.
- Durmuş, İsmail: "Nahiv", **DİA**, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 301.
"İhtibâk", **DİA**, İstanbul, 2000, c. XXI, s. 553.
"İstişhâd", **DİA**, İstanbul, 2001, c. XXIII, s. 396-397.
- Ebî Rebîa, Ömer b.: **Dîvânü Ömer b. Ebî Rebîa**, **Beyrut**, Mabaatü'l-Vatanî, 1934/1353.
Dîvânü Ömer b. Ebî Rebîa, Thk.: Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, Abdülazîz Şeref, **Beyrut**, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-turâs, t.s.
- Ebû Cenâh, Sâhib Cafer: "et-Teâruz beyne te'vili'n-nahvî ve takdîri'l-i'râb fi'n-nahvi'l-arabî", **Melik Suud Üniversitesi Dergisi**, Riyad, 8/1, m. 1996/h. 1416, 61-75.
- Ebû Rahme, Riyâz Muhammed Ali: "et-Te'vîlû'n-nahvî fi cüz'i Amme", Gazze, **Câmiatü'l-Ezher/Külliyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmi'l-İnsâniyye**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), t.s.
- Ebû Sülmâ, Züheyr b. Ebî Sülmâ: **Dîvânü Züheyr b. Ebî Sülmâ**, Şrh.: Ali Hasan Fâûr, **Beyrut**, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988/1408.

Ebû Ubeyde, Ma'mer b. **Mecâzü'l-Kurân**, Kahire, Mektebetü'l-Hancı, h. 1381.
el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî:

Ebû Zeyd, Nâsır Hâmid: **Mefhûmu'n-nas: Dirâse fî ulûmi'l-Kur'an**, Birleşik Krallık, Müesseset-ü Hindâvî, 2023.

Ebü'l-Ferec, el-Müâfî b. **el-Celîsü'-Sâlihî'l-Kâfî ve'l-Enîsü'n-Nâsihi's-Şâfî**,
Zakeriyya b. Yahyâ el-Thk.: Abdülkerim Sâmi el-Cündî, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, m. 2005/ h. 1426.
Cerîrî en-Nehrevânî:

Ebü'l-Mekârim, Ali: **Usûlü't-Tefkîri'n-Nahvî**, Kahire, Dâru Garîb, 2007.

Enbârî, Ebû'l-Berekât **el-İnsâf fî mesâ'ilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîne'l-**
Kemâlüddîn **Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, el-Mektebetü'l-Asriyye, m.
Abdurrahmân b. 2003/ h. 1424.
Muhammed b. Ebî Saîd:

Endelüsî, Ebû Hayyân: **et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi't-Teshîl**, Dâr-u Kunûz, İşbilyâ/ Riyad, 1997-2013.

İrtişâfü'd-darab min lisâni'l-Arab, Kahire, Mektebetü'l-Hancı, 1998.

el-Bahrü'l-Muhîr, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1420.

Enes, Mâlik b.: **el-Muvatta'**, Thk.: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Muhammed Hâlîl, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1991/1412.

Ensârî, Abdurrahman b. **Şi'r Abdurrahman b. Hasan el-Ensârî**, Thk.: Sâmî Hasan b. Sâbit: Mekkî el-Ânî, Bağdat, Matbaatü'l-Maârif, 1971.

Şerhu Dîvâni Hassân b. Sâbit el-Ensârî, Haz.: Abdurrahman el-Berkûkî, Mısır, el-Matbaatü'r-Rahmâniyye, 1929/1347.

Ensârî, Kâ'b b. Mâlik: **Dîvânü Kâ'b b. Mâlik el-Ensârî**, Thk.: Mecd Tarâd, Beyrut, Dâru Sâdir, 1997.

Esbehânî, İsmâîl: **İ'râbü'l-Kur'ân**, Thk.: Fâize binti Umerî'l-Müeyyid (Doktora tezi), Riyad, m. 1995/ h. 1415.

Ezherî, Ebû Mansur **Tehzîbü'l-luga**, Thk.: Muhammed Avd Mur'ib, Dâr-u Muhammed b. Ahmed b. İhyâi't-Turâsî'l-Arabî (8), Beyrut, 2001.

Ezher el-Herevî: **Meâni'l-kiraât**, Suudi Arabistan, Merkezü'l-Buhûs fi Külliyyeti'l-âdâb: Câmiatü'l-Meliki's-Suûd, m. 1991/ h. 1412.

Ezherî, Hâlid b. Abdillâh **Mûsilü't-Tullâb ilâ Kavâidi'l-İ'râb**, Thk.: Abdülkerim b. Ebî Bekr b. Mücahid, Beyrut, el-Mektebetü'r-Risâle, m. 1996/ h. 1415.

Şerhu't-Tasrîh ale't-Tavzîh, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2000.

Fârisî, Ebû Ali:

el-İzâhu'l-Adudî, Thk.: Hasan Şâzelî Ferhûd, Riyad, Küllüyetü'l-Âdâb/Câmiatü'r-Riyad, m. 1969/ h. 1389.

et-Ta'lîk alâ Kitâbi Sîbeveyh, Thk.: Avd b. Hamd el-Kûzî, y.y., y.y., 1990.

el-Mesâilü'l-Halebiyyât, Thk.: Hasan Hindâvî, Dimeşk, Dâru'l-Kalem, Beyrut, Dâru'l-Menâra, 1987/1407.

Ferezdak, Ebû Firâs **Dîvanü'l-Ferezdak**, Beyrut, Dâru Beyrut, C: I-II, Hemmâm b. Gâlib b. 1984/1404.

Sa'saa et-Temîmî:

Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed: **Kitâbü'l-'Ayn**, y.y., Dâr ve Mektebetü Hilâl, t.s.

el-Cümel fi'n-nahv, Thk. Fahreddin Kabâve, 1995.

Fehdî, Felâh İbrahim **et-Te'vîlü'n-Nahvî fi'l-Hadîsi's-Şerîf**, Bağdat, Câmiatü Bağdat/ Külliyyetü'l-Âdâb, (Basılmamış Doktora Tezi), 1427/2006.

Gandacânî, Ebû **Fürhatü'l-Edîb**, Thk.: Muhammed Ali Sultânî, Muhammed el-Hasen b. Dimeşk, Darü'n-Nebrâs, m. 1981/ h. 1401.
Ahmed el-A'râbî el-
Esved:

Gazzâlî, Ebû Hâmid **el-Müstasfâ**, Thk.: Muhammed Abdusselam Muhammed b. Abduşşâfi, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Muhammed b. 1413/1993.
Muhammed b. Ahmed el-
Gazzâlî et-Tûsî:

Gazzî, Hüseyin Hudayr "et-Te'vilü'n-nahvî fi tefsiri Mecmai'l-Beyân li't-Tabersî", Mekke, **Câmiatü Bâbil/ Külliyyetü't-Terbiye**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 1423/2002.

Gündüzöz, Soner: "Sibeveyh'te kelime yapısı", Samsun, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE (Basılmamış Doktora Tezi)**, 2002, 457 s.

Habbâz, Ahmed b. **Tevcihü'l-Luma'**, Thk.: Fâiz Zeki Diyâb, Külliyyetü'l-Lügati'l-Arabiyye, Câmiatü'l-Ezher (Doktora), Mısır, Dâru's-Selâm, 2007/ 1428.

Hakçıoğlu, Muhammed "Ebu Said es-Sîrâfî'nin Sibeveyhi'nin İstişhad Şehit: metoduna getirdiği eleştiriler", Samsun, **Ondokuz**

Mayıs Üniversitesi SBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2018, 102 s.

Halîl, Mes'ûd: "et-Te'vîlû'n-nahvî ve't-te'vîlû's-sarfî fî fehmi Âyâtî'l-Kur'ân", Cezâir, **Mecelletü'l-Lügati'l-Vazîfiyye**, 2020, C. VII, sayı. 1, s. 201-212.

Hamevî, Yâkut: **Mu'cemu'l-Buldân**, Beyrut, Dâru Sâdır, 1995, s. 231, 244.

Hammûde, Süleymân: Tâhir **Üsûsü'l-i'râb ve müşkilatühû**, ed-Dârü'l-Câmiyye, İskenderiyye/Mısır, 1999.

Hammûz, Abdülfettâh Ahmed: **et-Te'vîlû'n-nahvî fî'l-Kur'âni'l-Kerim**, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1984.

Harezmi, Sadrü'l-Efâdîl Kâsım b. Hüseyin: **et-Tahmîr**, Beyrut, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1990.

Hassân b. Sâbit: **Dîvânü Hassân b. Sâbit**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1414/1994.

Hassân, Temmâm: **el-Lügatu'l-Arabiyye: Ma'nâhâ ve Mebnâhâ**, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 2002.

el-Usûl: Dirâse Epistemolojiyye li'l-fikri'l-lugavî inde'l-arab -en-nahv-Fıkhul-luga-el-Belâga,
Kahire, Âlemü'l-Kütüb, 2000.

Hasrân, Abdullah b. "Zâhiratü't-te'vîl fi'd-dersi'n-nahvî -Bahs fi'l-menhec-",
Hamd: **Mecelletü'l-Külliyyeti'l-Arabiyye,** Melik Suud
Üniversitesi, Suudi Arabistan, 13/14, m. 1984/ h.
1404, s. 242-263.

Hatîm, Kays b.: **Dîvânü Kays b. Hatîm,** Thk.: Nâsiruddîn el-Esed,
Beyrut, Dâru Sâdır, 1967.

Heytî, Leys Kuheyyir "et-Te'vîlün-Nahvî inde İbn Hişam el-Ensari", Irak,
Abdullah el-Hıyânî: **Arap Dili Edebiyatı Fakültesi, Bağdat Üniversitesi,**
Doktora, 2004.

Hureyke, Muhammed Ali: "et-Te'vîl fi'n-Nahvî'l-Arabî inde'l-Basriyyîn",
Câmiatü'l-Hartûm/ Külliyyetü't-Terbiye,
(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2003.

Îd, Muhammed: **Usûlü'n-nahvî'l-arabî fî nazratî'n-nuhât ve ra'yü İbn Madâ bi dav'i ilmi'l-lügati'l-hadîs,** s. 185,
Âlemü'l-Kütüb, Kahire, 1982.

İbâzî, Adî b. Zeyd: **Dîvânü Adî b. Zeyd el-İbâzî**, Thk.: Muhammed Cabbâr Muaybid, Bağdat, Şeriketü Dârü'l-Cumhûriyye, 1965/1385.

İbrâhîm, Muhammed "et-Te'vîl ve alâkatühû bi lugati'n-nas inde'l-müfessirîn", Mısır, **Câmiatü Ayn Şems/ Külliyyetü'l-Âdâb**, (Basılmamış Doktora Tezi), 1436/2015.

İbn Abdürabbih, el- **el-Ikdü'l-Ferîd**, Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404.
Endelûsî:

İbn Akîl, Abdullah b. **Şerhu İbn Akîl alâ Elfiyeti İbn Mâlik**, Thk.: Abdurrahmân el-Ukeylî el-Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, Kahire, Darü't-Türâs, m. 1980/ h. 1400.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth **el-Hasâis**, el-Heyetü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, Osmân b Cinnî el-y.y., t.s.
Mevsilî:

el-Lüma' fi'l-Arabiyye, Kuveyt, Darü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, ts.

el-Muhteseb fî tebyîni vücûhi şevâzzi'l-kırâ'ât ve'l-îzâh anhá, Thk.: Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, m. 1998/ h. 1419.

Sırru Sınâati'l-İ'râb, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, m. 2000/ h. 1421.

İbn Dürüsteveyh, Ebû **Tashîhu'l-Fasîh ve Şerhuhu**, Thk.: Muhammed Muhammed Abdullah b. Bedevî el-Mahtûn, Kahire, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-şuûni'l-Ca'fer b. Muhammed b. İslâmiyye, m. 1998/ h. 1419.
Dürüsteveyh b. el-Merzubânî:

İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn **Mu'cemü mekâyîsi'l-luga**, y.y., Thk.: Abdüsselâm Ahmed b. Fâris b. Hârun, Dârü'l-Fikr, m. 1979/ h. 1399.
Zekerıyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî:

İbn Ferhûn, Bedreddîn: **el-Udde fi i'râbi'l-Umde**, Doha, Darü'l-İmâmî'l-Buhârî, ts.

İbn Hazm, Ebû **el-lhkâm fî usûli'l-ahkâm**, Mektebetü'l-Hanci, 1345.
Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelüsî el-Kurtubî:

İbn Hişâm, Abdullah b. **Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb**, Dımeşk, Dârül'l-Yusuf b. Ahmed b. Fikr, 1985.
Abdullah b. Yusuf Ebû Muhammed:

Hâşiyetâni li İbni Hişâm alâ Elfiyeti İbn Mâlik, Thk.: Câbir b. Abdillâh b. Serrî'ü's-Serrî', Danışman:

İbrahim Sâlih el-Üfî, Medine, Külliyyetü'l-Lügati'l-Arabiyye/el-Câmiatü'l-İslâmiyye (Doktora Tezi), 1440.

Şerhu Şüzûri'z-Zeheb fî Ma'rifeti Kelâmî'l-Arab, Thk.: Abdülğani ed-Dakar, Suriye, eş-Şeriketü'l-Müttahide li't-tevzî', t.s.

Telhîsü's-Şevâhid ve Telhîsü'l-Fevâid, Thk.: Ahmed Mustafa es-Sâlihî, y.y., Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, m. 1986/ h. 1406.

İbn Hişâm, Ebû **es-Sîretü'n-nebeviyye**, Thk.: Mustafa es-Sekka, Muhammed Cemâlüddîn İbrahim el-Ebyari, Abdülhafız Şelebi, Kahire, Şeriketü Abdülmelik b. Hişâm b. ve Matbaatü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955/1375. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî:

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ **Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm**, Thk.: Sâmi b. Muhammed İsmâil b. Ömer b. Kesîr es-Selâme, y.y., Dârü't-Tîbe li'n-Neşri ve't-Tevzi', m. 1999/ h. 1420. el-Kırşî el-Basrî:

İbn Kuteybe, Ebû **eş-Şi'r ve's-Şu'arâ'**, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 1423. Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî:

İbn Mâlik, et-Tâî:

Şerhu't-Teshîli'l-Fevâ'id, Thk. Abdurrahman es-Seyyid, Muhammed Bedevî el-Mahtûn, y.y, Hicr li'tibâati ve'n-neşr ve'l-i'lân, m.1990/ h.1410.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl
Cemâlüddîn Muhammed
b. Mûkerrem b. Alî b.
Ahmed el-Ensârî er-
Rüveyfî:

Lisânü'l-Arab, Beyrut, Dâr-u Sâdır, h. 1414.

İbnü'l-Müneyyir, Ebü'l-
Abbâs Nâsırüddîn el-
Cüzâmî el-Cerevî el-
İskenderî:

el-Mütevârî alâ ebvâbi'l-Buhârî, Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1411/1990.

İbn Mukbil, Temîm b.
Übey:

Dîvânü İbn Mukbil, Thk.: İzzet Hasan, Beyrut, Dâru's-Şarki'l-Arabî, 1995/1416.

İbn Nâzım, Bedreddîn b.
Mâlik:

Şerhu İbn Nâzım alâ Elfiyyeti İbn Mâlik, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd
Muhammed b. Ahmed b.
Muhammed b. Rüşd el-
Kurtubî:

Faslü'l-makâl, Thk.: Muhammed Amâre, Dârü'l-Maârif, y.y., ts.

İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî **el-Muhassas**, Thk.: Halîl Muhammed Caffâl, Beyrut, b. İsmâîl ed-Darîr el-Dâru't-Turâsi'l-Arabî, m. 1996/ m. 1417.
Mürsî:

el-Muhkem ve'l-Muhîtü'l-A'zam, Thk.: Abdülhamîd el-Hindâvî, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000/1421.

İbn Teymiyye, Ebü'l- **Der'ü Te'âruzi'l-akl ve'n-nakl**, Thk.: Muhammed Abbâs Takıyyüddîn Reşad, Menşûrât Câmiat-i İmâm Muhammed b. Ahmed b. Abdilhalîm b. Suud, Suudi Arabistan, 1991.
Mecdiddîn Abdisselâm
İbn Teymiyye el-Harrânî:

İbn Yaîş, Ebü'l-Bekâ **Şerhu'l-Mufasssal li'z-Zemahşerî**, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî
b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî:

İbn Yes'ûn, Ebû Haccâc **el-Misbâh fî şerhi şevâhdi'l-İzâh**, Thk.: Muhammed Yûsuf b. Yebkî: b. Hamûd ed-Dî'cânî, Suudi Arabistan, Medine İslam Üniversitesi İlmi Araştırmalar Dekanlığı, m. 2007/h. 1429.

İbnü'l-Enbârî, Ebûbekir: **el-Müzekker ve'l-müennes**, Vizâratü'l-Evkâf, Mısır, 1981.

İbnü'l-Hâcib, Cemâleddîn **el-Kâfiye fî ilmi'n-nahv**, Thk. Sâlih Abdülazîm, Osman b. Ömer b. Ebî Kahire, Mektebetü'l-Âdâb, 2010.

Bekr:

İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr **el-Kâfiye fî ilmi'n-nahv**, Kahire, Mektebetü'l-âdâb, Cemâlüddîn Osmân b. 2010, s. 19.

Ömer b. Ebî Bekr b.

Yûnus:

Emâlî İbni'l-Hâcib, Thk.: Fahr Sâlih Süleyman Kudâre, Ürdün, Dâru Ammâr, / Beyrut, Dâru'l-Cîl, m. 1989/ h. 1409.

İbnü'l-Haşşâb, Ebû **el-Mürtecel fî şerhi'l-Cümel**, Dimeşk, 1982.

Muhammed Abdullâh b.

Ahmed b. Ahmed b.

Ahmed el-Bağdâdî:

İbnü'l-Verrâk, Ebu'l- **İlelû'n-Nahv**, Thk.: Muhammed Câsim Muhammed Hasan Muhammed b. ed-Derveşî, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, m.1999/ h. 1420.

Abdillah:

İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr **el-Usûl fî'n-nahv**, Thk: Abdü'l-Hüseyn el-Fetelî, Muhammed b. es-Serî b. Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, h.1417/ m.1996.

Sehl el-Bağdâdî:

İbnü's-Şecerî, Ziyâüddîn **Emâlî İbnü's-Şecerî**, Thk.: Muhammed et-Tanâhî,
Ebü's-Saâdât Hibetullah Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1413/1991, c. II, s. 82.
b. Alî b. Hamza:

İclî, Ebu'n-Necm el-Fazl **Dîvânü Ebi'n-Necm el-İclî**, Thk.: Muhammed Edîb
b. Kudâme: Abdülvahid Cümran, Dimeşk, Matbaatü Mecmaî'l-
Luga, 2006/1427.

İmruülkays b. Hucr: **Dîvânü İmruülkays**, Haz.: Abdurrahman el-Mustavî,
Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 2004/1425.
Dîvânü İmruülkays, Thk.: Muhammed Ebu'l-Fazl
İbrâhîm, y.y., Dârü'l-Maarif, t.s., bs. 5.

İsfahânî, Râgıb: **el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân**, Thk.: Safvân Adnân
ed-Dâvidî, Darü'l-Kalem/ ed-Dâr eş-Şâmiyye,
Şam/Beyrut, 1412.

Kaçar, Halil İbrahim: **Arap Dilinde Devrik Cümlelerin Gramer ve
Semantik Boyutu (Takdim-Te'hîr)**, İstanbul,
Ocak Yayıncılık, 2007.

Edebî Yönden Hazif Uslûbu (Eksilteli İfadeler),
İstanbul, y.y., 2007.

Kâsımî, Muhammed **Mehâsinü't-te'vîl**, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye,
Cemâlüddîn b. 1418.
Muhammed Saîd b.
Kâsım el-Hallâk:

Kâsım b. Sellâm, Ebû **Garîbü'l-hadîs**, Thk. Dr. Hüseyin Muhammed
Ubeyd: Muhammed Şeref, Kahire, el-Hey'etü'l-Âmme li-
şûûni'l-matâbi'l-emîriyye, 1404/1984, c. II, s. 125.

Kayagil, Süleyman "Nâziât Suresi Örnekleminde Nahvî Te'vîl", Tokat,
Mahmut: **Tokat İlmîyat Dergisi**, 2023, 11/1, s. 304-324.

Kaytûnî, Âdil: "Min âliyyâti fehmi'n-nassî'l-Kur'ânî", Cezâir,
Meccelletü'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, 2014, C: I, sayı. 42,
s. 185-201.

Kaysî, Ebû Ali el-Hasen **Îzâhu Şevâhidi'l-Îzâh**, Thk.: Muhammed b. Hamûd
b. Abdullah: ed-Da'cânî, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1987/1408.

Kazvînî, Muhammed b. **el-İzâh fî ulûmi'l-belâga**, Darü'l-Cîl, Beyrut, t.s.
Abdurrahman b. Amr
Ebu'l-Meâlî Celâleddîn:

Kazzâz, Ebû Abdillâh **Mâ yecûzü li's-şâir fi'z-zarûra**, Thk.: Ramazan
Muhammed b. Ca'fer b. Abdüttevâb, Salâhuddin el-Hâdî, Kuveyt, Daru'l-
Ahmed el-Kazzâz el- Urûbe, t.s.

Kayrevânî et-Temîmî en-
Nahvî:

Keşşâş, Muhammed: “Mustalahü'n-Nahvi'l-Arabî beyne'l-Asli'l-Maddi ve't-Tatavvuri'd-Delâli 1-2”, Mecelletü't-Turâsi'l-Arabî, Sayı. 68, Yıl. 17, 1997.

Kureşî, Ebû Zeyd: **Cemheratü Eşâri'l-Arab**, Thk.: Ali Muhammed Bedâcî, Mısır, Nahdatü Mısır li't-tibâati ve'n-neşr, t.s.

Kurtubî, Ebû Abdillâh **el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân**, Kahire, Dâru'l-Kütübî'l-Muhammed b. Ahmed el-Mısriyye, 1964.
Ensârî:

Kutâmî, Ebû Saîd Umeyr **Dîvânü'l-Kutâmî**, Thk.: İbrâhîm es-Sâmerrâî, Ahmed b. Şüeyym b. Amr (Âmir) Matlûb, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1960.
b. Bekr et-Tağlibî:

Lebedî, Muhammed **Mu'cemü'l-mustalahâti'n-nahviyye ve's-sarfiyye**, Semîr Necîb: Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1988.

Lebîd b. Rebîa, Ebû Akîl **Dîvânü Lebîd b. Rebîa el-Âmirî**, y.y., Dârü'l-Ma'rife, el-Âmirî: 1425/2004.

Leys, Kuheyyir Abdullah "et-Te'vilü'n-Nahvî inde İbn Hişam el-Ensari", Irak, el-Hıyânî el-Heytî: Arap Dili Edebiyatı Fakültesi, Bağdat Üniversitesi, Doktora, 2004.

Lüheybî, Âişe Bint "et-Te'vilü'n-Nahvî fî kütübi i'râbi'l-Hadîsin'n-Nebeviyye", Mekke, **Câmiatü Ümmü'l-Kurâ/ Külliyyetü'l-Lügati'l-Arabiyye**, (Basılmamış Doktora Tezi), 1422-1423/2002-2003.

Mâlikî, el-Kâdî **Ahkâmü'l-Kur'ân**, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Muhammed b. Abdillâh m. 2003/ h.1424.
Ebû Bekir b. el-Arabî el-Meâfirî el-İşbîlî:

Mâtürîdî, Ebû Mansûr **Tefsîrû'l-Mâturûdî: Te'vilâtü Ehli's-Sünne**, Thk.: Muhammed b. Dr. Mecdî Bâslûm, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, Muhammed b. Mahmûd 1426/2005.
el-Mâtürîdî es-Semerkandî:

Mekrem, Abdül'âl Sâlim: **el-Halkatü'l-mefkûde fî tarihi'n-nahvi'l-'Arabî**, Beyrut 1413/1993.

Merzûkî el-İsfahânî, Ebû **el-Ezmine ve'l-Emkine**, Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1417.
Ali Ahmed b. Muhammed
b. el-Hasen:

Şerhu Dîvânî'l-Hamâse, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003.

Mes'ûd, Fevzi:

Sîbeveyh: Câmiü'n-nahvi'l-Arabî, Kahire, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1986.

Meydânî, Ebu'l-Fadl
Ahmed b. Muhammed b.
İbrahim:

Mecmaü'l-Emsâl, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, ts.

Murâdî, Hasan b. Kâsım:

el-Cene'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî, Thk.: Fahreddin Kabâve, Muhammed Nedîm Fâzıl, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, b.1, 1413/1992.

Tavzîhu'l-makâsıd ve'l-mesâlik bi-şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik, Thk.: Abdurrahman Ali Süleyman, y.y., Dârü'l-Fikrî'l-Arabî, 2008/1428.

Müberrid, Ebu'l-Abbâs
Muhammed b. Yezîd:

el-Kâmil fi'lugât ve'l-edeb, Thk.: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire, Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, m. 1997/ h. 1417.

el-Muktedab, Thk.: Muhammed Abdü'l-Hâlîk Uzayme, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, ts.

Mücâşiî, Ebü'l-Hasen Alî **en-Nüket fi'l-Kur'âni'l-Kerîm**, Thk.: Abdullah b. Faddâl b. Alî Gâlib el-Mücâşiî el-Kayrevânî: Abdülkâdir et-Tavîl, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, m. 2007/ h. 1428.

Nâzırı'l-Ceyş, **Temhîdü'l-Kavâid bi Şerhi Teshîli'l-Fevâid**, Thk.: Muhammed b. Yusuf b. Ali Muhammed Fâhir, Kahire, Dârü's-Selâm li't-Ahmed Muhibbuddîn el-Halebî el-Ma'rûf: Tıbâati ve'n-Neşr ve't-Tevzî' ve't-Tercemeti, 1428.

Nehhâs, Ebû Ca'fer: **Meâni'l-Kur'ân**, Thk.: Muhammed Ali es-Sâbûnî, Mekke, Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, 1409.

İ'râbü'l-Kur'ân, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421.

Nehr, Hâdî: **eş-Şerhü'l-Muâsır li-Kitâbi Sîbeveyh**, Âlemü'l-Kütübü'l-Hadîs, İrbid, 2014.

Nehşelî, Abdü'l-Kerîm **el-Mümti' fi san'ati'-şî'r**, Thk.: Muhammed Za'lûl en-Nehşelî el-Kayrevânî: Selâm, Mısır, Münşietü'l-Maârif, ts.

Nesefî, Necmüddîn Ömer **et-Teysîr fi't-Tefsîr**, İstanbul, Dârü'l-Lübâb li'd-b. Muhammed b. Ahmed: Dirâsât ve Tahkîki't-Turâs, m. 2019/ h. 1440.

Nümeyrî, Âmir b. el-Hâris Cîrân el-Avd: **Dîvânü Cîrân el-Avd Rivâyetü Ebî Saîd es-Sükkerî**, Kahire, Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1995, bs.

Nümeyrî, Ebû Hayye: **Şi'ru Ebî Hayye en-Nümeyrî**, Thk.: Thk.: Yahyâ el-Cebbûrî, Dimeşk, Menşûrâtü Vizâratî's-Sekâfe ve'l-Îrşâdi'l-Kavmî, 1975.

Nümeyrî, er-Râî: **Dîvânü'r-Râî en-Nümeyrî**, Thk.: Reinhard Weipert, Beyrut, Dâru'n-neşr Franz Steiner Verlag, 1980/1401.

Özbalıkçı, M. Reşit: "Sîbeveyhî", İstanbul, **DİA**, 2009, c. XXXVI, s. 130-134.

Özdemir, Abdurrahman: **Aruz: Tarihçe-Terminoloji-Literatür**, İstanbul, Akis Kitap, 2013.

Eski Arap Şiirinin Zirve İsimlerinden Biri: Lebîd b. Rebîa ve Divanı, Ankara, Araştırma Yayınları, 2007, s. 195.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin: **Mefâtîhu'l-Gayb**, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, h.1420.

Râzî, Ebû Abdullah Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkadir: **Muhtârü's-Sihâh**, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut, 1999.

Râzî, Ebü'l-Hüseyn **es-Sâhibî fî fıkhi'l-luga ve süneni'l-'Arab fî Ahmed b. Fâris b. kelâmihâ**, Yayınlayan: Muhammed Ali Beyzun, Zakeriyyâ b. Muhammed 1417/1997.
er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî:

Râzî, Muhammed b. **Muhtâru's-Sihâh**, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, Ebûbekir: 1999.

Roger Fischer, Steven: **Dilin Tarihi**, Çev.: Muhtesim Güvenç, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3.b, 2015, s. 148-149.

Ruba', Muhammed Ali "es-Semâ ve ehemmiyetühu fî ta'kîdî'n-nahvî inde Yunus: Sîbeveyh", **Yermük Üniversitesi**, Yüksek Lisans, 1992.

Rukayyât, Abdullah b. **Dîvânü Abdullah b. Kays er-Rukayyât**, Thk.: Azîze Kays: Fevâl Bâbeti, Beyrut, Dârü'l-Cîl, 1995/1416.

Rummânî, Ebü'l-Hasen "Şerhu Kitâbi Sîbeveyh li Ali b. Îsâ er-Rummânî", Thk.: Ali b. Îsâ: Muhammed İbrâhîm Yûsuf Şeybe, Suudi Arabistan, Câmiatü Ümmü'l-Kurâ, (Doktora Tezi), h. 1414-1415, C. I, II.

“Şerhu Kitâbi Sîbeveyh”, Thk.: Seyf b. Abdirrahmân b. Nâsır el-Ureyfî, Riyad, Câmiatü'l-İlmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, (Doktora Tezi), m. 1998/ h. 1418.

Meâni'l-Hurûf, Thk.: İrfan b. Selîm el-Aşâ Hassûne, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, t.s.

Menâzili'l-Hurûf, Thk.: İbrahim es-Sâmerrâî, Ammân, Dârü'l-Fikr, t.s.

Sa'lebî, Ebû İshâk **el-Keşf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân**, Beyrut, Dâru Ahmed b. İbrahîm: İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.

Sabbân, Ebü'l-İrfân **Hâşiyetü's-Sabbân alâ Şerhi'l-Üşmûnî li Elfiyyeti Muhammed b. Alî es-İbn Mâlik**, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
Sabbân el-Mısırî:

Sa'dinî, Mustafa: **Te'vîlü's-Şi'r: Kırâe Edebiyye fî Fikrin'n-Nahv**, İskenderiyye, Mektebetü Lisâni'l-Arab, 1992.

Sâmerrâî, Fâzıl Sâlih: **Meâni'n-nahv**, Darü'l-Fikr, Ürdün, 2000.

Saraç, M. A. Yekta: “Îcâz”, DİA, 2000, c. XXI, s. 392-393.

Sîbeveyh, Ebû Bişr **Kitâbu Sîbeveyh**, Kahire, Mektebetü'l-Hanci, 1977.
Sîbeveyh Amr b. Osmân
b. Kanber el-Hârîsî:

Sîrâfî (İbnü's-Sîrâfî), Ebû **Şerhu Ebyâti Sîbeveyh**, Thk.: Muhammed Alî er-Rîh
Muhammed Yûsuf b. Ebî Hâşim, Kahire, Dârü'l-Fikr, m. 1974/ h. 1394.
Saîd el-Hasen b. Abdillâh
b. Merzûbân:

Sîrâfî, Ebû Saîd: **Şerhu Kitâbi Sîbeveyh**, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-
İlmiyye, 2008.

Sülemî, Abbâs b. Mirdâs: **Dîvânü Abbâs b. Mirdâs es-Sülemî**, Thk.: Yahyâ el-
Cebbûrî, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1991/1412.

Suhârî, Seleme b. Müslim **el-İbâne fi'l-lugati'l-arabiyye**, Thk. Abdülkerim
el-Avtebî: Halîfe v.d., Maskat/Amman, Vizâratü'l-Türâsi'l-Kavmî
ve's-Sekâfe, m. 1999/ h. 1420.

Suyûtî, Celâleddîn: **el-İktirâh fi 'ilmi usûli'n-nahv**, Thk.: Muhammed
Faccâl, Dârü'l-Kalem, Dimeşk, 1409/1989.

el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân, Matbaatü'l-Halebî, Kahire,
1935.

Hem‘u‘l-hevâmi‘fi şerhi Cem‘u‘l-cevâmi‘, Thk.:
Abdulhamîd el-Hindâvî, Mısır, t.s.

Süheylî, Ebü‘l-Kasım **Netâicü‘l-fiker fi‘n-nahv**, Beyrut, Dârü‘l-Kütübü‘l-
Abdurrahman b. Abdillâh: İlmiyye, 1992.

**er-Ravzü‘l-ünûf fi şerhi‘s-Sîreti‘n-nebeviyye li‘bni
Hişâm**, Thk.: Ömet Abdüsselâ es-Selâmî et-Tedmûrî,
Beyrut, Dâru ihyâ‘t-turâsi‘l-arabî, 2000/1421.

Şâtıbî, Ebû İshâk **el-Makâsıdüş-Şâfiye fi Şerhi‘l-Hulâsati‘ş-Şâfiye**,
Muhammed b. İshâ: Mekketü‘l-Mükerreme, Ma‘hadî‘l-Buhûsi‘l-İlmiyye ve
İhyâ‘t-Turâsi‘l-İslâmiyyi bi Câmîati Ümmü‘l-Kurâ, m.
2007/ h. 1428.

Şehrî, Ali b. Muhammed “et-Te‘vilü‘n-nahvî ve eserühû fi tevcîhi‘l-ma‘nâ fi
b. Ahmed: tefsîri‘l-Fahri‘r-Râzî”, Mekke, **Câmiatü Ümmü‘l-Kurâ/
Külliyetü‘l-Lügati‘l-Arabiyye**, (Basılmamış
Doktora Tezi), 1426/2005.

Şentemerî, Ebü‘l-Haccâc **Tahsîlü ‘ayni‘z-zeheb min ma‘dini cevheri‘l-edeb
Yûsuf b. Süleymân b. İshâ fi ‘ilmi mecâzâtî‘l-‘Arab**, Thk.: Züheyr Abdü‘l-Muhsin
el-A‘lem: Sultân, Beyrut, Müessesetü‘r-Risâle, m. 1994/ h.
1415.

Şeyh Abdu, Heysem: **Sıbeveyh en-Nahvî : Hayatühu Kitâbühu Mesâdiru Tercemetihi ve Murâcaah**, Dımaşk, el-Evâil, 2000.

Şurrâb, Muhammed b. **Şerhu's-şevâhidi's-şi'riyye fî ümmühâtî'l-kütüp**, Muhammed Hasan: Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2007/1427.

Taberî, Ebû Ca'fer **Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an**, Mekketü'l-Muhammed b. Cerîr: Mükerrema, Dârü't-Terbiyeti ve't-Turâs, t.s.

Tantâvî, Ahmed: **Neş'etü'n-nahv ve tarihü eşheri'n-nühât**, Kahire 1995.

Temîmî, Cerîr b. Atıyye b. **Dîvânü Cerîr**, Beyrut, Dâru Beyrut, 1986/1406.
el-Hatafâ (Huzeyfe):

Toprak, M. Faruk: "Zârûrât-ı Şi'riyye", DİA, 2013, c. XLIV, s. 138-140.

Topuzoğlu, Tefvîk Rüştü: "Halîl b. Ahmed", İstanbul, DİA, 1997, c. XV, s. 309.

Tuleymât, Gâzi Muhtar: "Eserü't-te'vîlî'n-nahvî fî fehmi'n-nas", **Mecelletü Külliye't-dirâsât el-İslâmiyye ve'l-Arabiyye**, 1417/1997, sayı:15, s. 249-250.

Ubeydî, Şa'ban Avad Muhammed: **en-Nahvü'l-'Arabî ve menâhicü't-t'elif ve't-tahlîl**, Bingazi 1989.

Ukberî, Ebu'l-Bekâ: **el-Lübâb fî ileli'l-binâ ve'l-i'râb**, Darü'l-Fikr, Dımeşk, 1995.

Ukberî, Ebu'l-Bekâ: **et-Tebyîn an Mezâhibi'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn ve'l-Kûfiyyîn**, Thk.: Abdurrahman b. Süleyman el-Useymîn, Beyrut, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, m. 1986/ h. 1406.

Uzayme, Muhammed Abdü'l-Hâlık: **Dirâsât li-Uslûbi'l-Kur'ân**, Kahire, Dârü'l-Hadîs, ts.

Ünverdi, Şehmus: "Arap Dili Nahvinde Te'vîl", Sivas, **Sivas Cumhuriyet Üniversirtesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi)**, 2020.

"Kaide Dışı Kullanımların Kaide Altına Alınması: Nahvî Tevîl", **IBAD Sosyal Bilimler Dergisi**, 2021, (11), 111-131.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed . Muhammed b. Ali: **et-Tefsîrû'l-Basît**, Suudi Arabistan, İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî/Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, t.s.

Ya'kûb, Emîl Bedî': **el-Mu'cemu'l-Mufasssal fî Şevâhidi'l-'Arabiyye**, y.y., Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1996/1417

Yanarateş, Metin: "Sibeveyh'in bedel ism-i fail masdar ve sıfat-ı müşebbehe konularını işleme yöntemi", Samsun, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, 2000, 28 s.

Yerinde, Adem: "Nahiv Kavramının Tarihi Arka Planı ve Terimleşme Süreci", İ.Ü Şarkiyat Mecmuası, sayı:30 (2017-1), s. 211-215.

Yûsî, Ebû Alî Nûruddîn **Zehrü'l-ekem fi'l-emsâl ve'l-hikem**, Mağrib, eş-Hasen b. Mes'ûd b. Şeriketü'l-Cedîde-Darü's-Sekâfe/ed-Darü'l-Beyzâ, Muhammed: 1981.

Zebîdî, Seyyid **Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs**, Thk. Mahmud Muhammed Murtezâ el- Muhammed et-Tanâhî, Kuveyt, Vizâratü'l-'İlâm, 1993. Hüseyinî:

Zübeydî, Amr b. **Şi'ru Amr b. Ma'dîkerib ez-Zübeydî**, Haz.: Muta' Tarabîşî, Dimeşk, Matbûatu Mecmai'l-Lügati'l-Arabiyye, 1985/1405.

Zeccâc, Ebû İshâk **Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbüh**, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb,
İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl 1988.
ez-Zeccâc el-Bağdâdî:

Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım **Hurûfü'l-meânî**, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1984.
Abdurrahman b. İshâk
en-Nihâvendî:

el-İzâh fî ileli'n-nahv, Kum, Menşûrâtü'r-Rızâ, 1984.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım **el-Mufasssal fî san'atî'l-i'râb**, Beyrut, Mektebetü'l-
Mahmûd b. Ömer b. Hilâl, 1993.
Muhammed el-Hârizmî:

**el-Keşşâf an hakâikı ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-
ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl**, Kahire/Beyrut, Dârü'r-
Reyyân li'l-Kütüb/ Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, m. 1987/
h.1407.

Esâsü'l-Belâga, Thk.: Muhammed Bâsil Uyûn es-
Sûd, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

el-Mustasfâ fî Emsâli'l-Arab, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-
İlmiyye, 1987.

el-Fâik fî garîbi'l-hadîs, Thk.: Ali Muhammed el-
Becâvî, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Lübnan,
Dâru'l-Ma'rife, t.s.

Zerkeşî, Ebû Abdillâh **el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân**, Thk.: Muhammed Ebû'l-Bedrüddîn Muhammed Fazl İbrâhim, Beyrut, Dâr-u İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, b. Abdillâh Bahâdır: 1958/1376.

Zeytûnî, Sâlih: “et-Te'vîlü'n-nahvî inde İbn âdil el-Hanbelî fî tefsîrihî el-Lübâb fî ulûmi'l-Kitâb”, Cezâir, **Câmiatü Muhammed Haydar/Külliyetü'l-Âdâb ve'l-Lugât**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 1438-1439/2017-2018.

Zübyânî, en-Nâbiga: **Dîvânü'n-Nâbiga ez-Zübyânî**, Şrh. Hanâ Nasr Hittî, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991/1411.

Waysı, Waysı Saeed: “Sibeveyhi'nin el-Kitab'ı ışığında Muhteda'nın nehireliği”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 2022, 101 S.

ÖZGEÇMİŞ

1988 yılında Kayseri’de doğdu. 2010 yılında Anadolu Üniversitesi İşletme Fakültesi’ni, 2018 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ni (İlitam) bitirdi. Dil eğitimi için 2008 yılında Şam/Suriye, 2010 yılında Cape Town/Güney Afrika Cumhuriyeti ve 2009, 2010, 2011 yıllarında kısa süreliğine Birleşik Arap Emirlikleri’nde bulundu. 2012 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı’na araştırma görevlisi olarak atandı. 2015 yılında İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belagatı Ana Bilim Dalı’nda “Kuşadalı Ahmed Efendi’nin Avamil Şerhi (Tahlil veTahkik)” adlı yüksek lisans tezini tamamladı. 2024 yılında “Arap Dilinde Nahvî Te’vil Olgusu (Sîbeveyh’in el-Kitâb’ı Çerçevesinde)” adlı çalışmasıyla doktorasını tamamlamıştır.

Halen aynı anabilim dalında görevine devam etmektedir.